

с-849к7  
1184

ОЛЕКСА НОСЕНКО

# Патріоти

с- 821(477)  
1184



ОЛЕКСА НОСЕНКО

# Патріоти

ПОВІСТЬ

ОПОВІДАННЯ

Київ  
Видавництво  
художньої літератури  
«Дніпро»  
1988

Повість «Патріоти» відтворює події перших місяців Великої Вітчизняної війни. Останні тижні оборони Києва, відступ наших військ, фашистська окупація... Мільйони людей опинилися перед вибором — життя або смерть. Але життя може бути різним і смерть різною. Чесні радянські люди — воїни і трудівники — вибирають життя як боротьбу за свободу Вітчизни. А смерть у бою з ворогом як найвищий вияв любові до свого народу. Такі головні герої Герасим Дзюба, його донька Мар'яна, його син Сава Герасимович, і Яровий, і Симбірцев, і Заболотний, і доцент Іван Павлович, і Горбань та інші.

Але були й вороги, відверті, як фашистський прихвостень Северин. Були й слабодухі, егоїсти і себелюбці, які скотилися на шлях зради. Такий Микола Ряднина, випи-саний колоритно, психологічно глибоко.

Оповідання присвячені моральним проблемам сього-дення.

Повесть «Патриоты» отражает события первых меся-цев Великой Отечественной войны. Последние недели обороны Киева, отступление наших войск, фашистская оккупация... Десятки миллионов людей очутились перед выбором — жизнь или смерть. Однако жизнь может быть разной и смерть разной. Честные советские люди — вои-ны и труженики — выбирают жизнь как борьбу за сво-боду Отчизны. А смерть в бою с врагом как высшее про-явление любви к своему народу. Таковы главные пер-сонажи Герасим Дзюба, его дочь Марьяна, его сын Сав-ва Герасимович, и Яровой, и Симбирцев, и Заболотный, и доцент Иван Павлович, и Горбань и другие.

Но были и враги, откровенные, как фашистский при-хвостень Северин. Были и слабые духом, эгоисты и себя-любцы, которые скатились на путь измены. Такой Нико-лай Ряднина, изображенный колоритно, психологически глибоко.

Рассказы посвящены моральным проблемам современ-ности.

33115

Упорядник В. О. Носенко

Редактор Г. П. Кримчук

Крипторізька  
світька централізована

БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

ДЛЯ ДІТЕЙ 2988

№ 4702590200-101 к/у 0-283.88  
M205(04)-88

© Упорядкування,  
художнє оформлення.  
Видавництво «Дніпро»,  
1988

ISBN: 5-308-00087-5

# **Патріоти**

ПОВІСТЬ

Не вперше дніпровим чайкам зустрічати грозу.

Найчастіше з правого берега, з-за далеких, ледь синіючих лісів виповзають розкуйовджені хмари, потім гостро-сліпучі, вогнисті стріли розсікають їх у всіх напрямках, і тоді чайки стрімко шугають поміж тим хмаровинням, здіймаючись то високо вгору, то припадаючи аж до самої води. Птахи тріпочуть у тривозі; іншим кольором забарвлюються і береги, і верби, і лозняки, і шовкова трава на берегах стає сизуватою. Рибалки в таку пору похапцем поспішають у тихі заводи, щоб переховатися від грози.

А вона неблаганно суне до Дніпра, далекий грім, немов набираючись сили, гуркоче ближче й сильніше; блискавиці частішають, і їх вістря сягають уже самої землі. Тремтливі чайки зникають, довкола все німіє, і здається, сама природа вичікувально притихає перед єдинокорством з стихією. Настає та млявість в атмосфері, яка віщує велику зливу.

...В той вечір на берегах не було й душі. І хмари сунули не з неба, вони не були дощовими, іншою була гроза. За далекими обрисами правого берега все виразніше чулися наземні громи. Створювалося враження, ніби десь горіли великі масиви самої землі, бо хмари повзли рудуваті, часом зафарбовані в багрянець, а чайки знову й знову підносилися в височінь, немов у розвідку. Їм не був знайомий дух такої грози; своїм інстинктом птахи відчували щось зовсім недніпровське, неприродне, чуже.

Правий крутий берег ріки заслоняв від лівобережців події, що розгорталися зовсім близько. Можна було лише догадатися, що десь в кількох кілометрах клеочуть бої. Звідти і сунуть невиразного кольору хмари, доповзають до Дніпра і безсило спускаються до води.

У невеликій хаті на лівому березі панувала та напружена і німа тиша, коли виразно чути цвіркунове безжурне поскрипування. Здалеку спалахувала заграва, і тоді помітними ставали в кімнаті дві постаті. Біля вікна при-

нишк старий рибалка, а трохи далі, в темнішому кутку, сиділа дівчина, його дочка, обгорнута великим шалевим платком. Хата — звичайна, скромно обставлена; на стіні байдуже похитує маятником годинник; на стінах висять скромні літографії картин. Обличчя рибалки — в щетині, а руки, якими він тримається за лутку вікна, — жилаві, натруджені. Від променів заграви час від часу вимальовується обличчя дівчини: прямий, рівний ніс, наче висічений з білого мармуру; стиснуті брови, з-під яких виблискують очі, схожі на злі вогники; нижня губа прикушена.

Рибалка іноді здригається; далекі вибухи сягають і його серця. Брови, схожі на кущики, прикривають очі; почувши ближній вибух, рибалка одхиляється вбік, начебто побоюючись прямого удару. Ось канонада стихла, заграва спала і рибалка повільно опустив руки з віконної лутки і, наче сам до себе, промовив:

— Значить, вони вже в Києві...

Дівчина стрепенулася, але промовчала.

— Отак обернулося діло... Ти б повечеряла, може? — говорив далі. Дочка і на цей раз не озвалася.

— Вони в Києві, — прошепотів Герасим. — Але ж дорого заплатять гітлерівці за нього, дуже дорого... Повечеряй, Мар'яно.

— Яка там вечеря! Хіба тепер до їжі?

— Ну, то приляж, спочинь.

— Не хочу. Вам же також не спочивається... Невже, тату, німці в Києві?

У відповідь лише ритмічне погойдування маятника стінного годинника озивалося стукотом у серці. Годинникові байдуже до всього, міряє хвилину за хвилиною, не вдаючись до суті подій. Це якось заспокоювало роз'ятрені душі.

— На березі була? Що там?

— Переправляються наші... З самого ранку. Рибалки човнами допомагають. Поранених багато, але дивно: я не чула, тату, щоб хтось стогнав. Я трохи не розумію: гітлерівці вже от-от візьмуть Київ, але наші бійці ніби анітрохи цим не стривожені. «Ми вернемось», — оце тільки я й чула.

Мар'яна не зважала на батька, який припав щокою до шибки, — холодне скло трохи прохолоджувало, — і продовжувала:

— І мені якось легше стало. Певне, що так і буде. Важко зараз склалося нашій армії, але і в тяжкому стані радянські солдати не підупадають духом.

— А як же інакше мусить бути?!

По паузі Мар'янка притишено, трохи задумливо сказала:

— От тільки я за Миколу боюся.

— Нема чого боятися. Час нині такий, що не братайся зі страхом, викинь його з серця. Страх — то перший помічник ворога.

— Тату, а до чого б це міг сказати Микола про свого дядька?

— А що він тобі говорив?

— Коли вже прощався, то якось аж заїкатися почав. Потім глянув кудись набік, прошепотів губами нерозбірливі слова, я тільки й почула: «Кажуть, дядько твій під нещасною планетою народився, та так, бачу, й мені в житті не повезло». І більше нічого не говорив.

Герасім махнув рукою.

— Навіщо воно тобі, діло давне, історія того дядька мохом поросла... А Миколі є про що подумати в такі тривожні часи. Ну, зрозумій сама: мирного часу він усе мріяв про золотий кубок за футбол, рекордами своїми вихвалявся. А коли дійшло до іспиту на витримку, то в нього ослабли гайки...

— Та ви ж самі говорили, що Микола мало не талант.

— Для мирного часу,— я ж не відмовляюся від своїх слів. Та прийшов час крутий і гарячий, він людей нині на пробу бере, сама доля їх вивіряти взялася. Я бачив, як Микола з тобою прощався і як на мене поглядав. Певне, сподівався, що я сам піду до сільради і, як депутат, почну його відстоювати. Еге, не той час! Коли й горя трохи скуштує, це йому на краще буде.

Дочка хруснула пальцями, нервувала.

— Чомусь ви, тату, неприязно про нього все це говорите.

— Неприязно? Може. Я звик говорити правду. А моя правда, бач, і тобі не зовсім до смаку. Понюхає Микола пороху, а коли й куля черкне — не біда, злішим стане до ворога. А ти ж як думала, дочко?

Мар'яна випросталася; вогники не то розпачу, не то невдоволення чи образи спалахнули в її карих очах. Вся в батька і природою, і характером, любима його донька, вона почула якийсь незнайомий, незнаний тон в його роз-

мові. Знав про доччину любов і старий рибалка, завжди гордився Мар'янкою, любив її над усе в світі, все робив, щоб їй було краще.

— Мені подумалося зараз, що ви навіть раді були б, якби Микола просто не повернувся б? Так? Говоріть прямо. Мені здається, тату, що у вас є прихована до нього нелюбов, презирство. Правда це, чи ні?

— Ні.

— То чому ж ви ось тільки що говорили про Миколу, як про якогось... грішника, навіть гірше?

— Ні, не так. Про його дядька не будемо згадувати, Микола його майже не знає. Я в собі пережив, коли влітку провадилася друга мобілізація і Микола роздобув десь у Борисполі довідку, що в нього грижа. Яка тепер може бути грижа? Комісія звільнила його. А того він і не подумав, що тепер не може бути такої комісії, що звільняла б від участі в обороні Батьківщини. Рачки лізь, а воюй за неї! Одне око маєш — дивись уперед одним. Нема лівої руки, правою кидай гранату, січи ворога. А як же інакше?! Під гітлерівське ярмо шию підставляти? У мої шістдесят літ так само йти супроти фашистів треба. Всім треба братися за зброю, стіною несхитною стати, бо загинемо і ті, що з грижею, і ті, що на ногу шкутильгають. Не так, може?

— Так. Усе це я розумію. Але ж зважте, подумайте, Микола трохи боязкий, до війни він непристосований. Хіба ж усім героями бути?

— Ні, не всім. А що боязкий, то я ж про це і толкую: нехай гартується, нехай і не попоїсть вчасно, не поспить. Миколі це на користь піде, виб'є війна з нього заячий дух. Коли б я був його командиром, я посилав би його де найбільш страшно і небезпечно, щоб боронив себе, а згодом на рівні ноги став і воїном Вітчизни зробився б.

— Миколина мати яка злюка, ненависниця Радянської влади, а й та говорила, щоб Микола добре воював. І не плакала.

— Може, й говорила, не вірю її словам. А сльози в неї давно вже висохли. Вона виплакала їх за братиком Северином.

— Ви добре його знали, того Северина?

— Та нехай йому могила чортополохом заросте навіки... Ти щось би повечеряла, бо мати наша, мабуть, побоїться з того берега під ніч переправлятися. Поїж.

— Не хочу.



Загуркотіло десь далеко, ніби грім брався в сміливіший розгін за Дніпром.

— Піду, тату, до Дніпра, подивлюся, що там діється.

Мар'яна одягла ватянку, підперезалася ремінцем, голову пов'язала темною хустиною. Їй не стільки хотілося побачити, що діється на березі, скільки побути на самоті, розвіяти сум і пекучі думки. Гіркість становища підкошувала дівчину, та ще оця батькова суворість здавалася їй якимось осудом Миколи. Як же можна так безжалісно говорити про нареченого? Хіба слід кривдити людину тільки за те, що вона з природи оглядна, несмілива?

Та тільки Мар'яна хотіла відкрити двері в сіни, як звідти почулося гупотіння кроків і двері рвучко хляпнули. Хто саме зайшов — не розібрати; в темряві помітила тільки забинтовану голову і почула стогін. Постать щось хрипко сказала.

Мар'яна відступила, даючи дорогу пораненому. Герасим відійшов од вікна, пильно придивлявся до несподіваного гостя. А гість обіперся рукою об одвірки, схиливши на них поранену голову.

— Ви з Києва?

— Ну, а звідки ж... Не пізнали, чи що?

— Микола! — аж скрикнула Мар'яна. — Голубчику! Поранений? Сядь ось на лаву... Яка несподіванка. А ми... ми про тебе тільки що згадували з татком.

Герасим Петрович знітився: виходить, він ніби наврочив Миколі, тільки ж говорили про його заячу, хитку натуру, аж і він у хату, поранений.

Мар'яна хутко почала скидати пораненому чоботи, парусиновий вицвілий плащ, розстегнула комір сорочки, від якої потягнуло потом. Поранений тремтів як у лихоманці.

— Тату, приладняйте світло, Миколі погано. Тебе дуже поранено? Затуліть вікно, тату... А ти мені снівся, Миколашку, ніби співав на березі... От і доспівався.

При скупому світлі по стінах заходили невиразні, кострубаті тіні, вони хиталися, згинались, немов поранені чи знесилені. Пломінчик каганця колихнеться, і тіні сховаються під стіл чи лаву, зігнуться в кутку, далі знову випростаються і лише дрібно тремтять.

Мар'яна підклала під голову пораненому подушку, подала йому води. Герасим мовчки поглядав на майбутнього свого зятя і мовчав.

— Чому ж ти не поберігся? — тим же суворим тоном нарешті спитав він. — Згарячу, певно, на бігу чи в околі?

Микола мовчав, лиш зрідка ворухив пошерхлими губами.

Вперше в житті дівчина так близько бачила поранену людину, та ще й любиму, та ще й у великому ділі на захисті Києва. Вона розгублено прикладала руку до лоба Миколі, брала його руку, погладжувала її, щоб втихомирити болі, поправляла волосся, що вибілося з-під бинта, намагалася заглянути йому в очі. Микола ж мовчав.

— Сильно поранено, Миколашку мій?

— Не дуже. Черкнуло тільки, але крові, мабуть, зішло багато. Добре, що не в голову попало, а трохи... черкнуло... Боюсь ворухити головою, ще стовбняк ударить.

В глибині душі Герасим Дзюба ще не остаточно вірив, ніби Миколі так важко, як він удає, та все ж вирішив старий не злити дочку.

— Ти, Миколо, по-чоловічому візьми себе в руки. Я носив у тілі німецький метал цілий рік, аж поки вільніше стало і операцію зробили. Цупкіш держися, ти ж не смертельно поранений.

Мар'яна скривилася від співчуття, потягнулася руками, щоб зробити перев'язку, але Микола рішуче запротестував. Тоді розгублена дівчина почала легенько обмивати його обличчя, шкарубке, засмагле, запилене. (Михоїть подумала, що з неї була б вправна санітарка на фронті, коли б хоч невелику підготовку дістати. Миколі ніби полегшало, і він таки спромігся, поглянув на старого Дзюбу.

— Може, щось з'їсти? — у відповідь на той погляд спитав рибалка.

— Наївся... піску, аж у легенях його повно...

Поранений поворухив губами, щелепами, немов хотів пересвідчитись, чи ще є пісок і щоб хрустіння його почули старий Герасим та Мар'яна.

— Може, молока дати?

Микола кволо махнув рукою. Та все ж йому полегшало. Полегшало, бо перед його очима, зовсім близько, її милий образ, образ любимої дівчини, з якою вже й не думав побачитися. За ці три тижні не раз згадував Мар'яну і вже почав був миритися з думкою, що вона — це хороший сон і тільки сон. А в гарячці боїв шепотів слова привіту і прощання, і ім'я любимої дівчини ніби само

вихоплювалося з вуст... І ось вона близько біля нього, ось іскряться її очі, ворухаться шовкові вій; час від часу майне посмішка, співчутлива, неоціненна і глибоко западаюча в душу. Чути її сповнений жалю і співчуття голос, і від того все більше й більше прибавляється сил.

Тут Микола не лукавив, так воно й було. Як рвався він на переправі на лівий берег! Хотів було кинутися вплав, щоб тільки швидше побачити милу дівчину, бо ж думалося, що вона, може, виїхала невідомо куди, і стежки їхні розминуться навіки. Думалося, що, може, Мар'яна подалася в які-небудь добровольці, або пішла його розшукувати під Київ і десь потрапила в криваву січу, чи впала де, пронизана кулею або осколком... Ні, вона ось біля нього, жива й неушкоджена.

От тільки Герасим... Чому він нелюдимо поглядає на Миколу? О, Микола Ряднина давно знає рибалку: не раз сходилися на двобій, не раз Дзюба піддавав його нищівній критиці, не раз Мар'яна одстоювала Миколу. Правда, Герасим Петрович часом ставав іншим, знаходилися в нього і ласкаві слова, і на рибальство разом їздили, і квалив Герасим Миколу, коли чимось допомагав. Та раз він насуплений, злий, і Миколі подумалося, що поранений не викликає у старого Дзюби співчуття.

Він не помилявся.

Рибалка щось туго обмірковував, кущасті його брови, присмажені літнім сонцем, насідали на очі, і тоді на переніссі вирізьблювалася глибоко проорана зморшка; шорсткі, каштанового кольору вуса невиразно ворушилися; іноді з-під брів блискали білки очей. Непокоїлася за батька і Мар'яна.

Коли Миколі покращало, коли він випив молока, підвівся на лікоть, рибалка, не глянувши йому у вічі, спитав:

— Значить, здали Київ?

— На деякий період...

Дзюба тепер глянув на майбутнього зятя суворо, просто винищувально.

— Здали? Увесь здали?

— Увесь.

Їх погляди зустрілися, і як не намагався Микола одвернути очі, Герасим Петрович їх як прикував своїми очима. Німий, багатозначний поєдинок тривав, може, з дві-три хвилини.

— Я ж бо був в ополченні... нерегулярна частина. А німець, побачивши перед собою Київ, почав так тиснути,

так рватися, що де вже там було вистояти... От вам і весь секрет. А ми билися, билися день і ніч, уже патронів не вистачало, бо... ми ж ополченці. Командира нашого геть начисто... там і зостався, а ми ж таки держалися до останнього.

— А потім по домівках? Ге, так?

— А куди ж? У справжніх червоноармійців і кулемети, і гвинтівки, і гранати, патрони, командири з досвідом. А ми що? Гітлерня оскаженіла, так і лізе, так і рветься... Позаду — Дніпро, мостів уже нема.

— Позаду — Батьківщина, Микола Явтуховичу!

— Батьківщина ще велика, ого. Може, ж наші вдержаться на нових рубежах?

— На яких «нових»? Хто це вас такому навчив?

— А чого ви, дядьку Герасиме, так на мене визвіряєтесь? Чи не хочете ви сказати, що саме я й винен у тому, що Київ узяти німці? Дивно...

— Винен! Я тобі не дядьку Герасим, якщо вже на те пішло. І спитати тебе маю подвійне право: як депутат Василе-Хутірської сільської Ради, я питаю тебе законно: де твоя зброя, де частина твоя? Ще маю право спитати, як батько Мар'яни, адже ти збирався увійти в нашу сім'ю, і я знову про те ж саме питаю: де твоя частина, зброя, де командири твої й товариші? Де?

Микола зблід ще більше. Він все ще, наскільки вистачало витримки, дивився старому в очі. Розгубилася і Мар'яна: батько так справедливо і так логічно поставив перед Миколою питання, що викрутитись неможливо.

— Що ви мені допит учиняєте? Кажу ж вам, частину нашу розпотрошено, мене поранено, командира...

— Я тебе просто і прямо питаю: де зброя? Ти втік?

Мар'яна не витримала напруги:

— Чого ви саме зараз прискіпалися, тату?

Микола відчув деяку підтримку.

— Ви не про мене турбуйтеся, а ось про неї. Всі ж знають, що Мар'яна активна комсомолка, до партії мало не вступила. От про що подумайте. Я кров'ю стікав, та до вашої хати добирався, щоб її якось врятувати. А ви розквоталися: «частина», «зброя»... Смішно слухати, наче я на весіллі був.

А Герасим не вгамовувався, закипало в нього біля серця, все тіло здригалося, особливо вразило його чисту і чесну душу слово «розквоталися»; адже хіба він, Герасим Дзюба, про себе вболіває?

— Не тут треба було рятувати Мар'яну, не тут!

— Вам не жаль дочки? Ну, це батькове право. А мене ображати нічого. Не хочу я вашого притулку...

Микола підвівся.

— ...вашої милостивої їжі...

Підвівся і став на ноги.

— ...вашої ласки. Я піду собі, раз вам я ненависний.

Мар'яна вхопила Миколу за руки і силоміць хотіла покласти його на лаву. Герасим же лишався непохитним. Не вкладалося в його голову поняття про те, що можна лишити Київ навіть пораненому. Не міг він примиритися з тим, що Микола, як йому здавалося, тільки й ждав-виглядав цього поранення, аби якось вислизнути з оборони і швидше перехопитися через Дніпро в затишок.

Мозок працював, як генератор: думка, зародившись, розсікалася на десятки інших; купчиться, наростає цілий потік різних передбачень, здогадок; рветься назовні потік думок, пекучий, стрімкий, болючий. На мить в уяві майнула постать петлюрівця Северина, Миколиного дядька... Отак само з забинтованою головою він заскочив у Дзюбине подвір'я... Але то діло надто давнє... Згадалася передвоєнна розмова з Миколою біля Дніпра ввечері, коли Герасим дав свою батьківську згоду на одруження... І ось він сидить на лаві, Микола Рядина, тремтить і стонить його поглядів.

Десь недалеко гупнув снаряд. Шибки дрібно, лихоманно забряжчали, заскреготіли склянки в буфеті, задеренчали тарілки, і все втихло, присмирніло. Герасим поглянув у вікно — темінь, хоч око виколи. Микола тим часом внутрішньо випростався, зібрався з думками, пішов на мирову:

— Герасиме Петровичу, вислухайте... Я вам ширу правду скажу: злякався я, це вірно. Тільки не подумайте, що я втік. Повірте, що мені Мар'яна дорожча за все на світі... Я визнаю, що до кінця не витримав іспиту, воно ж таки справді страшно. Ви людина начисто безпартійна, як і я, але ж подумайте: життя Мар'яни у великій загрозі. От я й вирішив швидше дістатися вашої хати. Я ж не пішов до ворога в полон, це була б страшна ганьба. А були ж і такі...

Герасим пильніше поглянув на Миколу, обличчя якого виражало покору і провину разом. Зустрівся батько очима з доччиними: жаль її, знервовану, зблідлу, стомлену подіями останніх днів. Може, не варто так уже насідати

на Миколу? Не ворог же він, зрештою, може, й виправиться в жорстокому випробуванні. Та й про долю дочки подумав старий рибалка, адже може так статися, що саме Микола її врятує в біді...

Здалеку долинув протяжний зойк. Схоже на те, що людина чи потопає, чи волає про допомогу, а то, може, поранена гукає в безвість.

— Піди, дочко, поглянь, що воно там.

— Я теж піду,— почав був підводитися Микола.

— Ні, ти спочивай, куди вже тобі вештатиш, та ще в темряві.

Мар'яна хутко вийшла. Рибалка мовчав, міряючи хату важким неквапливим кроком.

— Послухай мене, Миколаю. Є ще одна причина поговорити нам удвох. Тільки вдвох. Оця наша хата вкрита ще в двадцятому році, а була вона спалена дощенту. Чуєш? Дощенту, і спалили її побратими твого дядька Северина. Він був у Петлюри, в гайдамаках, згодом перекинувся до банди Зеленого. Чув ти про це? Ні? Так-от, щоб ти знав, що ми з твоїм дядьком, як кажуть, класові вороги. Ти про це міг і не знати, а мати твоя добре мусить пам'ятати.

Миколу це вразило смертельно. Він таки справді нічого толком не знав, хоч іноді, в дуже невизначних ф'ярбах, все рідше та туманніше, мати згадувала свого брата Северина.

— Але ж я того дядька у вічі не бачив. Правда, щось туманно пригадую, але я ж був...

— Знаю, ти тут ні до чого. Дядька, певно, гробаки сточили. Я сам його поранив в гарячій сутичці, бо він нашого брата, бідака, просто тероризував... Допомагала йому твоя мати. Були у вашому роду ще його помічники, нема їх і праху, колективізація з коренем вирвала. Давне діло... І про тих родичів міг ти не знати, бо малим був. Ти виріс за наших часів, вчився і дружив з Мар'яною. Нині мало не став за зятя, і я скажу, що цю справу, звичайно, ми відкладемо до спокійнішого часу. Адже так? Одначе ти про це мусиш знати, бо відбувається війна, і ми з тобою не знаємо, як діло обернеться далі. Зрозумій одне, Миколаю: випрямся, вирівняйся, ти, як ніхто інший, мусиш на ділі довести, що ти — радянського коліна чоловік, що для тебе Радянська влада все робила, щоб ти грамотним виріс, щоб тебе люди шанували, щоб тобі всюди легко і щасливо жилося. І ти мені вже пробачай: держа-

тиму тебе в усіх ділах на оці. Це для чесної людини зовсім не страшно... Адже поміркуй ти сам: що скажуть люди, вздрівши тебе в селі в такі часи? Скажуть, грянула буря, гроза, а Микола голову в пісок сховав, а Дзюба з ним родичається...

— Виходить, щось і мені треба робити для спільної користі?

— Тільки так. Будемо бачити, що саме, але робити будемо, не мовчатимемо. От я тобі одверто, прямо й сказав, що мав на душі і на думці. Гуртом наші люди не тільки країну, а й себе ж мусять нині захищати. І хай навіки забудеться той проклятий Северин,— він мій і твій ворог.

— Розумію.

— Ото й гаразд.

Миколі й зовсім полегшало. На якусь хвилину йому здалося, що таки справді Герасим Петрович справедливо розсудив. «Адже нема чого ховати,— думав Ряднина,— я ж хоч і не втік, але злякався, міг би ж я піти з радянськими військами, мене б обмундирували, навчили б зброєю володіти як слід. Що вже було б, та сталося б, треба кудись голову хилити, та й у гурті не так страшно. Але ж Мар'яна...»

— Повірте мені, Герасиме Петровичу, я ради Мар'яни. Ви ж свого часу були молодим, маєте досвід.

— Маю. І молодим бував, і знаю добре, що таке почуття живої душі. Все знаю. Тільки, Миколаю, щоб ти одне зрозумів: я в якійсь мірі несу за тебе відповідальність.

— Розумію.

— Ще тобі одне хочу сказати: якщо станеться...

Гримнула дверима Мар'яна. Чути було її важке закекане дихання. Дівчина оглянула обох.

— Сперечалися знову? Навіщо ви, тату, в такий час. Стогін кругом, життя так заплуталося війною... То там, то тут якісь тіні сновигають, небо зловісно гуде й гуде... А ви...

— А ми, дочко, про все домовилися.

— Домовилися?

По виразу його обличчя Мар'яна пересвідчувалась, що батько говорив правду. Миколині очі немов просвітлили.

— От і добре. Перев'язати тобі голову, Миколашку?

— Перев'язуй, може, полегшає.

Мар'яна знайшла бинта, йоду, почала поратися біля

пораненого. Герасим відхилив занавіску, припав до вікна.

— Палає Київ... Ой, гірко дивитися на цю картину.

— Палає, тату. По той бік Дніпра чути якийсь невиразний галас, немов і крики, стрілянину. Певно, ще не всі наші переправилися... Це важко зрозуміти. І Бориспіль почав горіти. Що воно там? Адже з Києва наші, мабуть, на Бориспіль відступили... Боляче, Колю?

— А ти ж як думаєш? Звичайно, боляче. І в шиї наче стирчить шматок металу, і в душі тоскно.

— Потерпи. З душею теж... Все перетерпимо.

— Я вірю, Мар'янко. Удар, правда, сильний, аж в ушах дзвенить. Билися наші здорово, як леви, як... герої билися, але ж і він, проклятий, рвався до міста. Обійшов, певно, з Вишгорода і отут, біля нас, навпроти Перегудівки, перебрався. Сила така... Тоскно!

Мар'яна закінчила перев'язку, поправила подушку. Микола зручніше поклав голову, посміхнувся: йому таки легше стало. Легше найбільш тому, що втихомирився старий Дзюба, тому, що близько Мар'яна, і весь хатній затишок заспокоював збуджені нерви. Микола не мав часу особливо розмірковувати над майбутнім, навіть над завтрашнім днем. Але якась страшна дилема взяла його боязку натуру ніби на ланцюг і веде, показує то одні страхіття, то іншу непевність. Вибирай, рішайся... Герасим при всій його суворості не відштовхує від себе. Та сам то він що, така ж людина, кузька під ногою історії!.. Треба буде з Мар'яною наодинці переговорити. Може, з нею кудись далі перебратися, пересидіти грозу, може, всією сім'єю десь далі податися, перечекати, доки утихомириться навкруги, яснішими стануть стежки життя?..

Герасим одірвався од вікна.

— Що ж мати наша забарилася? Ще десь потрапить у водоворот...

— Ні, тату, вона в нас обережна. Це мати, певно, пересиджує у дядька Хоми. Він сам її не випустить такої пори з хати.

Нараз у двері невиразно постукало. Всі притихли. Може, то вітер? Стук повторився, несміливий, кволий. Герасимові очі зустрілися з доччиними. Микола підвів голову.

Коли Мар'яна відкрила двері, в темряві майнула трохи згорблена постать. Боязко переступивши поріг, людина почала оглядати хату, людей; потім вона зняла окуляри,



почала старанно їх витирати, знов наділа їх на носа і ще пильніше оглядала то Герасима, то Мар'яну. По всьому видно було, що цей чолов'яга потрапив у незнайому хату.

2

Незнайомець струснув плечима, акуратно змахнув дощові краплі з рукавів, потім непевно оглянувся довкола, ніби когось шукаючи чи чогось побоюючись.

— Це Герасима Дзюби хата? Еге ж? От і добре... Пробачте, забув навіть привітатися... Добрий вам вечір у мирній оселі... Розумієте, забув привітатися... Воно ж, бачте, така нагла, трагічна смерть... і дружину, і обох дітей... на кухні, пряме влучення бомби... а я сходами підіймався до квартири... бомба прямісінько в кухню... Пробачте, я ще й досі до пам'яті не прийшов...

Гість раптом засміявся — дрібно, трохи неприродно.

— Ви мене певно не пізнали? А я вашу хату знайшов.

Був би інший час, та ще вдень, може, Герасим і пізнав би його. Тепер же скільки він не придивлявся, цю людину бачив уперше. А незнайомець поволі заспокоювався.

— Я відпочивав у вас років з п'ять тому. Сина вашого пам'ятаю, військовий, от тільки на ймення забув. Високий такий, русявий... А оце ж і донька ваша, тоді ще піонеркою була... Не пригадуєте? Я ж короткозорий, мало не втопився був, човен перевернувся, а ви на березі були, врятували мене. Пригадуєте? Я сам з Інституту історії, з Києва... Да, а бомба просто в кухню; я почув страшений тріск і гул, побіг вгору, крізь дим і пилюку, і бачу: дружину і обоє дітей... значить, ну... на щматки... трагедія, словом. І нічого не вдієш, треба взяти себе в руки, як кажуть.

Гість замовк. По всьому видно було, що він зазнав сильного удару. Дивувало, що часом посмішка з'являлася біля куточків посинілих губ. Чоловік ворушив пальцями, чомусь оглядав їх, переминався з ноги на ногу і все до чогось придивлявся. Потім потьмарювалося його лице, вії часто і винувато кліпали, пальці без потреби ворушили рідким чубом, і знову цей дивний гість протирав окуляри.

— Да-а... Важко і гірко... І Києва тепер не впізнати.

— Ви присядьте.

— Еге, треба й спочити, бо вже сил не вистачає...

Пригадую, як ми з вами рибалили трохи нижче села. Я практикувався з веслами, а ви, пригадую, що говорили тоді: не вийде з вас мореплавця... Це ж гітлерівці справляють тризну. О, я їх знаю, сам бачив, як розплоджувалися вони, як гарцювали на берлінських плацах.

— Ви там бували, в Німеччині?

— Бував перед 33-м роком. Бачив, сам ледве вирвався додому... А оце, значить, три чи й п'ять днів лежав я у Жовтневій лікарні, знаєте таку в Києві біля Бессарабки? Не знаєте? Лежав я там, уже війна під Київ підповзла, а в мене ішіас до того розігрався, що вже й з палицею ходити не можу. Почали снаряди падати біля самої лікарні, потім у сусідньому дворі як ахнула бомба, шибки у нашій палаті геть висипались, як і не було... Хворі, звичайно, в паніку, побігли, поповзли... Хто навкарачки до нижчого поверху, хто вже аж у завулку опинився, хто в кущі... А я не ступну ногами, особливо лівою. Що робити? А вдома ж двоє діток, дружина... Почав і собі вибиратися з лікарні. А тут знову снаряди і бомби, і вже під вечір сам не розберу, якою вулицею краще... Жив я на Червоноармійській, проти стадіону, недалеко і йти, а не доберуся...

— Може, водички для прохолодження душі?

— Прошу, прошу.

— Чи повечеряєте?

— Ні, а водички... Спасибі.

Справді, гостеві стало легше. Він витер рукавом обличчя, дихати почав спокійніше, очі не так благально поглядали довкола.

— Гірко було. Адже до всього я не знав, де наші, хто навкруг кричить, чого кричить? Повзу під кулями і осколками, бачу: палають будинки, і високо в небо здіймаються кілометрові стовпи диму. Це жахливо. Отаке мирне, зеленню уквітчане місто, і раптом палає... Я по сходах, все вище й вище, на четвертий поверх, до сім'ї... Ну, а далі ви вже знаєте: діток і дружину... на смерть. Ху, дайте ще водички.

Ні Герасим, ні Мар'яна не примічали в ці хвилини, як уважно і насторожено слухав Микола розповідь киянина. Ряднина ж був при ірпінських оборонних спорудах, далі — під Святошино, потім просувався на схід, ближче до Дніпра, там і переправився, навпроти Василевого Хутора. Про те, як саме німці ввірвалися до Києва і що саме там було, він знати не міг.

— А мости через Дніпро? — суворо спитав рибалка.

— Зруйновано. Мене червоноармійці переправили. Останні оборонці. Самі поранені, а мене підібрали... Жаль, що я білобілетник... зір, як у летючої миші... пішов би з ними. Може, й я якусь користь дав би.

Тільки тепер киянин примітив Миколу.

— Сторонній чи свій?

Микола закрив очі.

— То сусід наш, у боях був, поранено його.

Мар'яна глянула на батька: ці слова сказав він уже без іронії, без прихованої злості. Тоді й вона втрутилася:

— У нас мобілізація була, ополченців брали, от він і пішов. Два тижні всього пробув і поранило. Добре, що не в голову, а в шию тільки.

Киянин продовжував далі:

— Багато жертв, а буде ж іще більше, ще густіше... Та я не про дорослих. Я оце вже ввечері, коли до вас підходив, на березі побачив дівчатко років десяти. Лежить воно у білому платтячку з дрібно заплетеними косичками, і обличчям лежить тее дівча догори. З носа — два рубінових струмочки спустилися на підборіддя і заохололи. Лежить та мертва дівчинка і спокійно, відкритими, чистими очима навік замріялася в небо. Сонце саме сідало, павутиння лагідно, нечутно сновигало над берегами, луками, і, — ви знаєте, — я, втративши рідних діточок, не міг відірватися від того дівчатка. За віщо воно втратило життя? Кому воно загрозувало? І ця, розумієте, не виправдана жертва прикувала мене до землі, я рушити далі не міг. Ну, кричати, звісно, ні до чого було б. Що з того, що я крикну в порожнечу? Адже довкола ні душі, ні лялечки. Постояв я, посумував, розвів руками і... пішов далі.

Гість підвівся, блиснули під окулярами його очі, стиснулися кулаки. Здалося, людина вмить виросла.

— Але нехай гітлерівські дітовбивці не думають, що ми цього не бачимо, що ми це забудемо. Ого, ще буде страшний суд народів над катюгами! І я свій рахунок виставлю.

Він враз замовк, схилив голову і сів.

Герасим Петрович помалу підійшов ближче, поклав на плече киянина руку.

— Пробачайте, не знаю, як вас на ймення.

— Шульга... Іван Павлович Шульга. Доцент і кандидат наук...

— Іване Павловичу, може, вам спочити? Ви ж мій колишній дачник. Правда, сезон нині не дачний... Приляжте. От я слухав вас, придивлявся і, знаєте, пригадав. Пригадав, як ви збирали нас, рибалок, і розказували про світові діла, про давню історію нашого народу, про Москву говорили. Пригадуєте? Забули? А я держу в пам'яті.

В цій священній тиші раптом почувся далекий зойк. Герасим стрепенувся.

— Ви спочивайте, я піду подивлюся, що там.

Рибалка вийшов; Мар'яна швиденько прослала на дивані постіль. Доцент несміливо підійшов до Миколи. Тепер він виразніше бачив його схудле, засмагле обличчя, почервонілі від безсоння і пилюки очі. Посміхнувся.

— То ви були на обороні Києва?

— Був. Погано нам оборонялося, мало техніки, і... досвіду ж ніякого біля тієї, що й є.

— Так, так... Нічого, мій друже, поправитесь, наберетеся сил, та й техніку якось опануємо, досвід набереться... Уся ж Європа проти нас... не народи, а техніка мало не всіх європейських держав кинута Гітлером проти радянського народу.

Доцент, перепрошуючи, присів біля Миколи на лаві.

Герасим Петрович обережно обійшов подвір'я, далі — попрямував вулицею вниз до Дніпра. Зойки втихли; певно, ті, що гукали на допомогу, або пішли десь у густу темінь ночі, або, може, захололи вже десь в прибережних лозняках. Де їх тепер відшукаєш? Однак рибалка пішов і пішов знайомими стежками до берега, прислухався довкола, шарудів поміж невеликими кущами, оглядав стіжки сіна — нікого. Далі пройшовся вздовж берега, обминаючи лужки і невеликі затоки, зупинявся і дослухався в усі сторони — мертва тиша. Тільки далеко, кілометрів за двадцять п'ять звідси, хиталося пожарище над Києвом. Ставши на горбок, рибалка довго дивився налюбиме місто. Може, і його син Сава десь там воює? Може, він поранений і десь подає про себе вість кволими зойками, і в таку темну ніч шепоче ніжні слова про батька, матір, сестру?..

А ніч залягла навдивовижу темна і густа. Зорі, може, й миготіли в небі, та над головою, над водами ріки пливли хмари диму, чи пилюки, чи якогось раннього осіннього туману, і від того моторошно ставало на душі. Зрідка ще

лунали далекі постріли, часом глухий вибух гримотів у Борисполі, чи й за ним, і тоді рибалка обертався на звуки, слух напружувався. За мить спалахували вогники на правому березі, лунали постріли — хто й по кому, не розібрати і не розгледіти.

Ще осінь не ввійшла в свої права, ще пахло соками зі в'ялого літа, сильними і лоскотними; такої пори дачники гуляли вечорами на березі, а молодь запалювала вогнища, і допізна лунали тут співи, розлягалися широко й дужо, а їм відповідали пісні правобережжя, там також колихалися і манили вогнища... Коли це було? Здається, зовсім, зовсім же недавно, ніби позавчора. А нині тривожний смуток сновигає понад Дніпром, і пісень не чути, а чути якісь зойки, підозрілі постріли, невиразне шарудіння, і здається, сама природа шепоче про лихо, шепоче тужно,— той перешепіт не властивий їй...

Герасим Дзюба присів на пеньок і знову припав поглядом до далеких київських заgrav. Вони не вгасали. І праворуч, і ліворуч того великого вогнища спалахували менші, і рибалці подумалося: така ж страшна картина має бути в інших краях окупованої землі. «То невже ж,— думав він,— народ може спати, коли палахкотить за вікнами, за ворітьми, за горами й долами? Невже спить і ворог, коли бачить, як його ненавидять, як його висліджують, щоб перетнути життя і цим вчинити найсправедливіший суд? Невже він, проклятий, навічно сподівається отут прижитися, надіти на цілий народ ярмо?» Ні, вирішує рибалка, певно, висох мозок у напасників; людина з глуздом не наважилася б на таке одчайдушне і безнадійне діло...

Знову поверталася думка до Сави. «Звичайно, прийдуть до Василевого Хутора гітлерівці, спитають у старого Дзюби, чи правда, що твій син не просто більшовик, а комісар? Та ще й високий комісар. Спитають, бо знайдеться сволота і нашепче гітлерівським начальникам. Ну й що ж, нехай приходять; Герасим скаже, хто його син! Хай убивають старого, коли є в тому його провина...»

«Але чого мені, власне, запросто лягати в могилу, безцінно віддавати життя? — думає далі рибалка.— Я переховаюся,— добровільно здаватися немає смислу. А там оглянуся, придивлюся, де свій, де чужий, і боротимусь з наволоччю. От тільки б чесних побратимів підшукати, самому не під силу братись за таке серйозне діло. Може, візьму з собою Марту, Мар'яну, Миколу і подамося спер-

шу на правий берег, до брата Хоми, а може, у Перегудівку до давніх приятелів ще по Щорсу? Знайдуться чесні люди,— ого, скільки!»

І рибалка впевненіше, твердіше повернув до хати.

Минуло якихось півгодини, а вже рибалка не впізнав київського доцента. Шульга сидів у білій сорочці, вмитий і причесаний, і пив молоко. Свіжішим став погляд його очей, і на устах спалахнула млява посмішка. «Заспокоївся, видно»,— майнуло в голові Дзюби.

— Підкріплюємося,— якось наївно промовив доцент.— Що ви там чули-бачили?

— А нічого. Тихо, як наче вимерло навкруг... Вечеряйте, набирайтеся сил.

— Сил? — доцент посміхнувся ширше.— Слабкі в мене сили. А вони зараз ой як потрібні. Доведеться далекі дороги переходити, може, в грязюку, в хуртовину. Я все ж думаю перебратися на той бік до своїх. Може, я там десь знову чи викладатиму історію, чи якусь канцелярську роботу знайду. Знайду, люди всюди у нас цінні. А от... пробачте, у вас є якісь плани життя?

Мар'яна різко обернула голову до батька: що він скаже? Вона певна була, що батько про це вже думав, думав навіть оце тільки що, будши в дозорному обході дворища і берега. Що ж за плани в нього?

— Бачте, діло трудне. Виїхати будь-куди — це не рятунок. Ну, уявіть собі, Іване Павловичу, збереться нас у далеких краях мільйони та й ще мільйони. Хто нас годуватиме? Де ми той притулок візьмемо? Воно, скажемо, притулок буде, люди ж ми повсюдно свої, але тут, хто ж тут ворога нищитиме? Втекти від нього — не штука, а вийти проти нього, стати груддю супроти отих проклятих напасників — от над чим треба думати. Чи не так? Можна спопелити той же Київ, а люди? А є ж іще й інші міста в країні, є тисячі міст і сіл, мільйони людей. От я й міркую: ті, що лишилися під окупантом, мусять боротися як хто втямкує, хто до чого ладен. А коли ми всі рушимо на схід, позабиваємо дороги, поїмо всі запаси продовольства, зіб'ємося до купи, без ніякої користі для діла,— до війська ми не придатні, на военні заводи нас не візьмуть, бо не майстри ми,— а далі як? Отут наше місце, де кожна стежечка змалку знайома, де кожний кущик тобі допомога й притулок, де є добрі знайомі, родичі, друзі, де ми — хазяїни землі, а вони — окупанти, злодії, чужинці. Чи не так?

— Так, Герасиме Петровичу, так.

— А план складеться сам собою.

Погомоніли ще трохи, потім повлягались, загасили каганчика. Поки було світло, думкам було легше, а вже в темряві кожному здавалося, що він ніби самотній в цій ночі. Чутнішими ставали найменші звуки, до яких колись би й не дослухалися. За тими звичайними звуками вчувалися і чийсь стогін, і шепіт, і дихання, і невиразна тривога, що просотувалася в кожну щілину. Ні, при світлі все ж краще.

Знадвору почувся гомін. Його перетинав стогін — без помилки можна сказати, що йшло до хати двоє-трьох чоловік. Мар'яна першою почула гомін і першою підвелася з ліжка. Доцент підвівся на лікоть і прислухався до надвір'я. Долітали уривчасті фрази: «Не сіпай мене...», «Обережно з ногою...» Почувся третій голос: «Оце вам і Герасим...»

Настирливо грюкнуло кулаком у двері. Можна було догадатися, що люди йшли до цієї хати впевнено, як до своєї, і Герасим на мить подумав, чи не Сава звідкись тут узявся? В такі часи все можливе. Він пішов у сіни, не питаючи, відчинив двері. Стояло двоє; ні по одягу, ні по інших ознаках не можна було розпізнати, хто вони. Чулося тільки важке дихання напівзігнутого, певно, пораненого і крупнішого статурою чоловіка.

Мар'яна швиденько пошаруділа рукою біля каганчика, знайшла сірники. Ось блиснув жвавий промінчик, і незнайомі запізнілі гості полегшено зіткнулися...

Поява нових людей віщувала нові події.

### 3

Каганець заблимав неохоче, ніби спросоння. Всі помітили військових, які ледве дихали від втоми. Один, старіший на вигляд, спирався на товсту сучкувату палицю; здоровою ногою він упирався в землю, а поранену, без чобота, тримав навису. Поруч нього стояв зовсім ще молодий солдат у куртці, зі зброєю, схудлий, але дужий. Обидва якимось застережливо глянули на каганчик, пильно вдивлялись в закутки хати, на людей, що спочивали тут.

Герасим порядкував і, стараючись не надавати незвичайності появі гостей, швидко підставив пораненому стілець і спокійно припросив:

— Ось тут присядьте. В хаті у нас усі свої, сідайте.

По хаті пішов гострий запах пороху, поту, тютюну. Присівши на край стільця, старший військовий повільно простягнув поранену ногу — йому ніби стало легше. Деякий час він не звертав уваги на присутніх і цілком був зайнятий раною. Вона, певно, пекла, бо часто поранений здригався, хоч до рани ніхто не торкався.

На вигляд йому було, може, з сорок п'ять років, голова майже вся в сивині; обличчя засмагле; великі карі очі сповнені смутку і ниючого болю. Нарешті поранений підвів голову, шукаючи господаря хати.

— Пробачте, що... так пізно... непростені гості.

— Ви з правого берега?

— З правого. Бакенщик нас перевіз. Ваш чоловік. Ми спитали, як знайти вашу хату. Все розказав... Хороша, видно людина.

Герасим Дзюба не зовсім зрозумів, чому цей поранений і той, що його супроводжував, шукали саме його, Дзюбину, хату. Поранений поглянув на помічника чи ад'ютанта.

— Перев'яжи, сильно пече... Краще б одшматувало зовсім.

Ад'ютант почав мовчки розмотувати бинта. Бинт прилип до волохатої ноги і не так легко було його відірвати. Герасим узяв каганчика, присвітив ближче. Тепер йому краще було розглянути цього військового. Командирських відзнак на ньому не було, але по одягу, по мрві, по віку можна легко догадатися, що це був не рядовий солдат. Хоч і пекла його рана, однак у погляді було щось ласкаво-доброзичливе. Немов з глибокої безодні випромінювалася з очей лагідність, і тільки жорстокий біль часто хмарою заволікав зір, і очі ставали тоді кволими, напівзакритими.

Мар'яна поправила голкою гнота в каганчику, тіні застрибали по стелі і стінах, а поранений, відчувши яскравіше світло, ширше розкрив свої запалені очі.

Коли з перев'язкою було покінчено, він полегшено зітхнув. Обіпершись на спинку стільця, вперше за довгі дні і ночі відчув нормальне становище свого тіла. Крупний орлиний ніс загострився, пасма сивого волосся своєрідно прикрашали весь образ командира. Схрестивши руки на животі, поранений немов хотів сказати: отак мені найліпше, не чіпайте мене...

По паузі він тихо заговорив:

— Значить, ви і є Герасим Петрович Дзюба? Не сподівався, чесно кажучи, бути у вас гостем... Билися ми,



батьку, під Києвом так, як ні разу й ніде за всю війну. Кості тріщали, палали танки... Мій друг бойовий, оцей ось Серьожа, ніколи в житті в Києві не був, сам він із-за Уфи, а як подюбилася йому столиця України за дні боїв!.. Тим часом здали її. Багатьох нема в живих. А втім, війна... боротьба... А на війні — не без убитого.

Сергій Симбірцев, ад'ютант пораненого командира Ярового, вже знав, коли треба дати йому води. Спритно знайшов він кухлик у кутку на косинцеві і подав Яровому. Той пив довго, з трудом. Стало легше, хоч пісок ще потріскував на зубах.

— Не сподівався побачити вас. От як буває в житті... В житті, як на довгій ниві... мудро сказав народ. Привіт вам і низенький поклін... знаєте від кого? Від Сави Герасимовича.

Герасим і Мар'яна враз підступили до Ярового. Якусь мить вони, немов остовпілі, не могли вимовити слова. Герасим щось прошепотів, потім обережно взяв Ярового за руку.

— Повторіть... Ви знаєте, де наш Сава? Це правда?

— Правда. В боях не раз зустрічалися, він же начальником моїм був. Та зараз він і не догадується, що я можу бути тут, в його рідній хаті, біля його рідного Дніпра... Наші шляхи різко розійшлися... А це, певно, його сестра? Коли пам'ять не зраджує — Мар'яна? Говорив і про вас... про характер ваш усе згадував... Саву теж з місяць тому поранено було під Жмеринкою.

Навкоси через його обличчя пройшла якась синя смуга, від чого Яровий сильно зблід, скривився і, пересилуючи біль, замовк. Сергій Симбірцев уже мав нагоду пересвідчитися, що як тільки зникне ця зловісна смуга, його командир вкриється потом і зігнеться від нестерпного болю в усьому тілі. Так було й нині. Яровий стиснув ногу обома руками, наче хотів перехопити біль, що пробивався з пораненої ноги до серця і мозку.

Збагнувши, що це значить, Герасим жестом руки звелів усім відійти в сторону, дати більше простору і повітря пораненому. Яровий випростався від жорстоких конвульсій, потім, відкривши очі й зрозумівши, що він налякав людей, посміхнувся, хоч це і коштувало йому великих зусиль.

— А чому ви покинули мене? Я ж не все ще сказав. Мені трохи погіршало, але ж... не зважайте, пусте. Тут

усі свої? Я люблю точно знати, з ким маю справу. Ну, й добре.

Яровий повільно простяг руку до внутрішньої кишені гімнастерки, щось там намацав і так само повільно ви-йняв. Розгорнувши газетний папір, він дістав фотокартку і простягнув її ближче до каганця. Усім стало видно, що то якесь фото.

Яровий очима підізвав Герасима Петровича.

— Він?

— Сава!.. Він!.. Поглянь, Мар'яно. Сава стоїть. А це ж хто?

— А це я.

Мар'яна обережно взяла картку, притиснула до грудей. Поцілувала і повернула Яровому. Потім з-за плечей пораненого розглядала і брата, і Ярового.

Вони, звичайно, по-різному цікавили її. Брата вона бачила порівняно недавно, навесні. Сава тепер став іншим, відпустив вуса, вони значно змінили його обличчя. Ще зовсім недавно писав, що неодмінно приїде в рідне село і допоможе Мар'яні поїхати вчитися. Це було начебто вчора. А тепер біля автомашини стоїть трохи похмурнілий вусатий Сава і мовчки дивиться на Мар'яну, вже нічого не обіцяє, і взагалі, де він, живий, неушкоджений, чи, може, десь отак в незнайомій хаті сидить, простягнувши одерев'янілу поранену ногу?

А поруч на фото — і ось тут, в реальному житті — його бойовий друг. Живий свідок і учасник боїв, переходів, атак. І тому Мар'янині руки непомітно для самої неї простягнулися до його плечей.

Яровий обернув фото і повагом прочитав напис, зроблений рукою Сави Дзюби: «На прощання Яровому Станіславу Пилиповичу. Жмеринка. Фронт. 1941 рік. Скоро побачимося! Сава».

— Отака от історія,— сказав він по паузі.— Розказував ваш син, де ви живете, про всяк, значить, випадок. А я записав. Хто його знав, що доведеться заглянути до вас. От і доля... як по заказу. Сім'ю свою Сава відправив, але де вона зараз, ніхто не знає. Комісар бригади, ваш син,— бойовий чоловік і... душевний. Тільки ви про нього нікому й слова. Скажіть просто: служить у війську, як і багато таких... нічого не писав, ніякої звістки... Душно мені, Серьожо, допоможи. У вас тут, Герасиме Петровичу, надійно?

— Цілком.

— Тоді я трохи звільнюся, бо стискає груди, та ще ця нога...

Він підвівся. Всі, хто був у хаті, пильнували за майором. Ось він з допомогою ад'ютанта скинув ватянку, і присутні, затамувавши подих, впилися допитливими очима в міцну, але вже трохи стомлену статуру Ярового. Командир вийняв дві папки з паперами, трохи змокрілі від поту.

Одну з тих папок Яровий взяв рукою з якоюсь особливою любов'ю і обережністю.

— Історія нашого полку. Тут все сказано. Колись до історичного музею віддамо... Розказано тут і про те, як загинув наш комісар в нерівному бою, як один кулеметник знищив за день понад п'ятдесят фрців... як же його?

— Дьомін Павло,— швидко підказав Симбірцев.

— Ага, Дьомін Павло,— трохи мрійно промовив майор.— Син великого російського народу, сам з Свердловська. Не бачив я на віку таких хоробрих і стійких... Тут є окрема доповідна записка про мінометника Хамсарі... це осетин, чи не так, Серьожо?

— Так точно, він.

— ...Пробрався до самого німецького штабу і гранатою як ухнув у хату, тільки тирса полетіла з офіцерні. Про цього Хамсарі можна цілий роман написати, може, хто й напише... Багато тут важливих документів. От я й доручаю вам, Герасиме Петровичу, приберегти їх. А коли повернемося, ми чи хтось із наших — віддасте.

— А ви ж куди підете? А нога?

— Нозі положено загоїтися. Наша ж частина десь є, правда, то вже не частина, а група... вона прилучилася до сусіднього полку... Буде згодом знову існувати наш славний полк, хтось інший ним командуватиме, а ми... ми також знайдемо собі военний шмат хліба, армія велика. Чи не так, Серьожо?

— Так точно. Нам не вперше з усяких оточень живими вибиратися, якимось і тепер буде.

— Герасиме Петровичу,— з трудом вів мову Яровий,— положено, щоб ви нам розписку таку дали, що берете на схованку полкові документи.

— Ось зараз. У мене є дуже хороший хімічний олівець.

— От якраз хімічним і не годиться. Десь, може, ріки перепливатимемо чи в дощ іти доведеться — розповзеться ваша розписка. В армії положено писати простим.

— Написати-то я напишу, але вам іти далі не можна,

нога он як кровоточить. Та й перед Савою я одвіт трима- тиму, що вас не здержав. Ну, самі подумайте, тепер дощі, грязюка, застане вас у полі негода, ні теплої хати, ні лі- каря, та й поїсти нема чого... Залишайтеся в мене, я твер- до настоюю.

Симбірцев тільки посміхнувся.

— Війна, батьку, вимагає, військовий закон. Нас же вважатимуть безвісти зниклими. А ми ж то є? Ми не раз виходили з такої скрути, та ще й гітлерню на той світ посилали. Та й що таке оточення? На наш погляд німці щохвилини перебувають в небезпечному оточенні, вони ж не дома, а ми — дома. Так що, хто в оточенні — це ще питання... А переночувати у вас доведеться, наш командир поранений серйозно.

— Не вигадуй, Серьожо, як там уже й серйозно...

— Тихо, я тут старший,— цілком резонно заявив Сим- бірцев.— Ви самі сказали, що тепер я вами командую, як пораним і небоєдатним. Так?

— Слухаю.

Ця ніч була-таки особливо багатою на тривожні сту- ки, безсонні розмови і події, і вже забули всі, чи світанок тепер, чи ще глуха ніч. Ось знову в шибку хтось дрібно заторохтів. Старий Дзюба забув навіть, що вдома немає Каті, приймачки-доньки. Правда, Катя часто ночує у старого вчителя Заболотного, але в ці тривожні ночі Ге- расим велів їй не навідуватись додому, щоб була чогб не трапилось. А трапитися могло тому, що Катя — одчай- душна дівчина. Часто її називали хлопцем. І не просто хлопцем, а зірвиголовою. Це визначення дуже близьке до істини.

Коли їй відчинили двері, Катя спрожого вбігла до ха- ти, і, незважаючи що тут були зовсім незнайомі їй люди, голосно заторохтіла:

— Вже на нашому березі. Ракети пускали. Я всю ніч на березі просиділа. Ох і світять ракетами, бояться! Я підходила аж до них. За Курячим Бродом зупинилися їх- ні танки. Штук сто, а може, п'ятдесят. Стріляли в лози. Думають, там хтось сховався. Пішли на Вишеньківський шлях автомашини. Я пораненого нашого зустріла. Пока- зала, як вибратися на Переяслав. Я ж знаю. Літаки гули всю ніч. Я хотіла прибігти і вам сказати, так не могла ві- дірватися. Два ружжа знайшла, в кущах сховала...

Герасим вислухав цей рапорт спокійно.

— Катю, ти реміняку мою забула?

— Ні! Так при чому ж тут ремінця, коли війна? Треба ж усе знати, все бачити... Я побіжу!

Догадавшись, що справа може обернутися круто,— а так уже бувало,— Катя стрімголов вибігла в двір, перетнула сад,— а тут кожна стежка, кожне деревце знайоме,— і подалася до переправи, де зблизька все можна бачити, все взнати...

Герасим вже не про неї думав. Раз гітлерівці переправилися і вже вийшли на Вишеньківський шлях і навіть Курячий Брід у їх руках, то це і є оте прокляте оточення. Вириватися Яровому і Симбірцеву ризиковано: вдень можуть гітлерівські собаки спіймати, вночі треба добре знати дорогу. Як бути?

Іван Павлович Шульга частіше почав протирати свої окуляри. Він по-турецьки підібрав під себе ноги, склав руки і, ні до кого не звертаючись, тихо промовив:

— Оточення... Дивно якось. Сидимо отут біля Дніпра в оточенні. Ніби ми прокралися в чужу хату, в чужім краю, і тепер нас застукали і оточили. Дивовижно!

Зловісне слово «оточення» ніби незримо пробралось в хату, просочилося в серця і мозок людей, каламутить свідомість і все ж викликає не ту реакцію, на яку воно розраховане. Яровий обвів червонуватими очима своїх нових друзів і заспокійливим тоном сказав:

— Ніякого оточення нема. То так тільки здається.

— Ми ж краще знаємо місцевість,— озвалася Мар'яна.— Хай тато скаже.

Герасим саме пильнував біля вузької смужки відхиленого вікна. Потім повільно обернувся:

— Тато скаже інше: беріть зброю... Миколо, ти спиш? Ні? Вставай, іди з Мар'яною до берега, на Попову заводь, чатуйте, бо, бува, сюди повернуть і нас тут застукують. Ото буде оточення. Швидко! А ви, товаришу начальник, лягайте на ліжко, тут м'яко і чисто. Ми будемо по черзі пильнувати двір і хату. А ви, Сергію, засніть, бо сон — це ліки.

Герасим, Мар'яна і доцент не бачили Миколиного обличчя всього з годину: він ніби спав, укритись з головою. Насправді сон і не навідувався до нього. Микола, як переполоханий заєць, лежав так тихо, неначе і не було його тут. Він прислухався до розповідей доцента, Ярового, а коли вбігла Катя і почала скоромовкою розповідати про німецькі танки і обози, Микола з'їжився і став меншим, ніж був насправді.

Коли він за наказом Герасима Петровича відкрив обличчя і став збиратися в розвідку, його важко було признати за Миколу. Протягом кількох годин так осунувся, що лише по очах можна було його пізнати. Намагався не дивитися у вічі, робив усе рвучко, увесь здригався і мовчав.

Мар'яна не хотіла, щоб його бачили таким. Взяла за руку, холодну, мляву, і, вдаючи себе спокійною, навіть трохи жартівливо промовила:

— Ходім, Миколо, може, вдалим буде полювання...

За ними вийшов і Герасим Петрович.

На кілька хвилин у хаті запанувала тиша. Знадвору теж ні звуку. Сергій допоміг командирові краще влягтися і той ніби почав засинати. Доцент продовжував сидіти, немов магометанець. Тоскно стало в хаті рибалки. Краще б уже світанок настав, якимось видніше було б і зору, і думкам.

За кілька останніх напружених днів і ночей для Ярового і Симбірцева це був перший, порівняно спокійний привал. Тільки тепер, як трохи вгамувалися нерви, вони відчули давно забуту атмосферу миру. Особливо приємно пахло пареним молоком і житнім хлібом. Сергієві згадалося велике село Холми, аж за далекою Уфою, рідний дім біля невеликої, але бистрої ріки Білої. Що там тепер вдома? Чи всі, здатні воювати, пішли на фронт? І хто повернеться живим? І чи й сам він побачить свою оселю, своїх земляків?.. Легка, прозора пелена застигла очі, помалу вимальовувалася рідна сторона, навіть хтось озвався до нього. Сергій спав...

Заснув і поранений Яровий. Та сон був тривожний, і скоро в хаті все частіше чути було стогін. Сам себе розбуджуючи, майор прокидався, потім стихав, важко ворущачи губами, засинав на кілька хвилин і знову прокидався. Дивна річ: він і на мить не задумувався над тим, що фактично перебуває в подвійно тяжкому стані: йти не може, до того ж на території, де вже господарює ворожий окупант. Може, саме це забуття гостроти свого становища полегшувало болі і в нозі, і в усьому стомленому, знервованому організмі.

Відчувши, що йому стає гірше, Станіслав Пилипович довго і напружено про щось думав. В крові наростала боротьба, жили бубнявіли, ніби наливаючись чимось чужорідним. Спрага щоразу гостріше стискала дихання, губи злипалися, тупі молотки настирливо вистукували в мозку

і скронях. Не хотілося Яровому будити свого вірного друга Сергія, та довелося.

— Сергію... Серьожо! Прокинься, друже.

Симбірцев ніяк не міг збагнути, звідки цей голос. Перед ним уві сні ще проходили, немов на екрані, картини рідного краю, і раптом десь чути голос Ярового.

— Сергію... Спиш?

Ад'ютант подолав міцний сон, підвівся і не відразу зорієнтувався, де він є.

— Слухаю. Води, може?

— Давай води... та побільше.

Схоже було на те, що у командира підскочила температура. Але він боровся стійко, стогнав глухо, зі скреготінням. І коли ад'ютант хотів був прикласти свою руку до його лоба, Яровий невдоволено відвів її:

— Без ніжностей.

Кілька разів провівши рукою по засмаглих, шорстких губах, командир повільно, з притиском, видавлював слово за словом:

— Про всякий випадок, Серьожо... візьми ось тут партквиток. На, сховай. Про всякий випадок. Правильним буде ось що: ти ранком іди... іди на схід, а я лишуся... Герасим Петрович мене догляне, я видужаю і доберуся пізніше... Знайдеш наших, розповіси, де я й що зі мною... а тобі лишатися тут нема чого... Ясно?

Іван Павлович усе це, звичайно, чув. Фізично принаймні втричі менший від Ярового, він готовий був віддати все своє здоров'я цій могутній людині, яка тепер втратила можливість навіки самотійно тримати кухоль з водою.

— Я не маю права вас так залишити,— відповів ад'ютант.— Я цим порушу військовий порядок і закон. Такого наказу я не виконаю.

— Я про це тебе і не збираюся питати. Раненько виходь з села, підеш понад Дніпром... так, як ми йшли сюди... Герасим Петрович... або його дочка... проведуть тебе.

Доцент і собі намагався знайти вихід. Йому спало на думку:

— Пробачте,— тихо озвався він із своєї лави,— я можу допомогти... Я кандидат партії, тільки картку ще не одержав, а по відношенню до війська — білобілетник. Я дам свій документ Сергієві... Коли його затримують, скаже, що він не військовозобов'язаний... тільки переодягнутися треба. Правда ж це вихід?

— Спасибі...— відказав Яровий.— Це пригодиться, безумовно. Збирайся, Сергію, в путь.

— Я вам ще раз заявляю, що лишати вас у такому стані не маю ніякого права. Ні як військовий, ні як друг.

Залагла тиша. Знадвору долітали неясні вигуки, рідше — одинокі далекі постріли. На щастя, хата рибалки була не тільки в стороні від шляхів, а й взагалі схована в деревах, за ярами, і навряд чи спало б кому на думку розшукувати цю хатину в осінній темряві і мряці. Та наближався світанок, треба було думати про те, що робити далі. Яровий же часто впадав у безпам'ять, стогнав сильніше, скидав з себе ковдру. І все просив води. Він уже забув про свій наказ ад'ютантові. Починалося марення..

Сергій вперше за свою службу при командирі бачив його таким немічним. Крупні краплини поту рясніли на його високому засмаглому лобі, частішим і хрипкішим ставало дихання.

— Серьожо... Ти попроси вибачення у хазяїв. Зі мною такого ще не було... незручно якось кректати... А як же пече проклята нога, як пече... в ній, певно, ворожий метал. Краще б відрізати ногу і викинути геть.

Ад'ютант і Іван Павлович безперервно клали компрес, це трохи полегшувало болі, але ненадовго. Організм Ярового вже калатала лихоманка. Він не відкривав очей, щось невиразно шепотів, кривився, стогнав і все просив води — тіло запалювалося дужче. Схоже на те, що не виключена гангрена.

Яровий почав втрачати свідомість. То крізь сон, то вже з відкритими очима він напівсвідомо оглядав хату, все чогось шукав, бурмотів незв'язні слова, потім знову ніби засинав.

— Григор'єв, Григор'єв... Де третя рота? Чому всі мовчите? Я до вас доберуся... Третя рота? Чому хтось там співає?

Симбірцев ніби до себе промовив:

— Не озветься вже третя рота.

Командир почув ці слова, кволо відкрив очі.

— Не озветься? Хто це сказав? Викличте мені...

Знову закрити обважнілі повіки, мозок туманів.

— ...Викличте мені третю роту... парторга до телефону... Не здавати жодного метра... повторіть, що я сказав.

— Випийте води,— настоював Сергій.

Немов у хмарний день, коли раптом визирне сонце і вся місцевість освітиться широко і виразно,— так повер-



нулася до майора свідомість. Станіслав Пилипович спершу не зрозумів, де він є.

— А-а... Серьожо, ти тут? А де Григор'єв?.. Та-ак, я й забув, що сам поховав його в лісі... Ранок скоро?

— Вже починає сіріти.

— А мені, розумієте, привиділося поле бою, окопи. Краще б це була правда... Погасить отой каганчик, хочеться побачити світанок. Дощ іде чи сухо? Сухо?.. Значить, підемо помалу на схід. Точно. Нас ждуть, нас шукають, ми не маємо права відлежуватись.

Каганець погасили. Скупий, несміливий ранок зазирнув у невеликі вікна. Хоч осінь ще рання, та вже плвли над рікою і в розлогих долинах та ярах холодцюваті пелени ранкового туману і шибки вікон вкрилися невиразною росю.

Яровий заснув. Цього хотіли ад'ютант і Шульга. Нехай заспокоїться, спочине,— легше йому стане. Скориставшись із цього, Симбірцев тихо вийшов з хати і обійшов її з усіх боків. Що особливо було зручним — це садок, який спускався вниз, до яру, а за яром ніхто не жив, виднілися тільки якісь ями, а ще далі — невеликий лісок. Ліворуч блиснула гостра коса Дніпра. Немов умисне передбачив хтось, щоб з двору Дзюби видно було в усі сторони.

Хоч ранок ще тільки «продирав очі», все ж Сергій легко пізнав Герасима, який ішов від ріки; досвідченим оком розвідника і військового Симбірцев з задоволенням відзначив, що спостерігати звідси наближення сторонніх людей дуже зручно.

Коли Герасим увійшов у двір, Симбірцев тихо озвався з-за купи сухого шелягу, приготовленого на зиму.

— Що нового, Герасиме Петровичу?

— Ти мені скажи, що в хаті?

— Спить. Нехай поспить, він вибився з сил.

— Ну, всюди поки що тихо. От Мар'яну з ока випустив, десь подалася за Василів Хутір... Огонь, а не дівчина. І Микола з нею. І нічого не чути. Село наше немов вимерло, нікого не видно.

— А де воно, село?

Рибалка показав рукою на ряд хат, що розсипалися на відстані півкілометра звідси.

— А оці ось хати — наша рибальська бригада артілі імені Шевченка. Мало нас тут, всього дворів з сімнадцять, і ті розкидані. Сільрада ж у Василевому Хуторі... тільки, чи є там хто, в сільраді?

Герасим уважно, при ранковому світлі, оглянув Сергія. Перед ним стояв зовсім молодий солдат, тільки по очах можна сказати, що давно не знали вони спокійного сну. І весь Сергій забруднений, на ліктях дірки, на колінах якась смола злиплася з дрібним сміттям.

— З далеких країв сам?

Симбірцев розповів. Герасим слухав не зовсім уважно. Він щось думав своє.

— Ходи лиш сюди, за мною.

Вони пройшли двором, поза хатою. У садку Сергій побачив невелику повіточку. Герасим Петрович відчинив двері. Було тут ще напівтемно. Сергій побачив тільки купу сіна і старий, злежалий тапчан з лози. Тим тапчаном, певно, ніхто не користувався, бо на ньому лежали якісь старі мішки, лахміття. На бантинах висіли качани кукурудзи і ще якась зілля. В стіні — невелике віконце; тут була влітку кухня.

— Як ти скажеш?

— Що?

— Підходяще місце? Я про нього ще з ночі думав. Ге? Підходяще сховище. А коли біда настигне — до яру, а там ще є в мене стіг сіна, приспособимо і його... А ще далі — такі є хащі, де ніхто не буває: пірнеш туди і тільки й бачив.

Симбірцев охоче схвалив таку пропозицію рибалки. Справді-бо: є в кухоньці тапчан, сіно, є вихід у сад і до яру, — кращого і придумати важко. Отут Яровий видужає, звідси темної ночі можна буде непомітно вийти на широку дорогу на схід. Прекрасно придумав рибалка!

І не розмірковуючи довго, Сергій і Герасим почали порядкувати в повітці: підмели її, струсили сміття з тапчана, поклали сіна, відкрили віконечко, щоб свіже повітря заходило.

— Надійно тут буде, — задоволено посміхнувся рибалка. — От коли б лікаря знайти... Наш лікар виїхав, аж до Києва далеченько, човном небезпечно... вислідять і... А втім, я щось придумаю до вечора.

Сергій раптом спитав:

— А хто оці двоє, що у вас у хаті? Вони не викажуть? — Герасим на мить замислився.

— Ні. Це вже я беру на себе. Отой, що в окулярах, з Києва, колись у мене за дачника гостював, він піде собі далі, а отой молодший...

— Він ваш родич чи просто знайомий, односельчанин?  
— Еге... товариш Мар'яни, завклубом був... мати його тут живе, вдова, а він... словом, ви про це не думайте, я ручуся.

Скрипнула хвіртка — до двору зайшла Мар'яна. По блиску очей можна було догадуватися, що дівчина була в гарячому ділі.

— Де це ти ганяла?

— Далеко.

— А кров то де взялася? Ой, Мар'яно, підставляеш голову...

— В чагарниках продиралася... десь і зачепило. Якраз у лозовинні наші поранені пересиджували — Микола взявся вивести їх на схід від Борисполя, — люди нетутешні, дороги зовсім не знають. А я примітила, що по Дніпру снує якийсь катерок — наш чи ворожий, не пізнаєш. Дивлюся, він крутиться якраз поблизу Курячого Броду, немов когось розшукує. Виявилось, наші — своїх шукають. Командирів я сказала, що були тут поранені, Микола повів їх ярами і лісом на Бориспіль.

Вже в хаті Мар'яна, вмившись, розповідала Яровому: по далеких звуках і громах можна зрозуміти, що бої перекинулися праворуч, в напрямі села Старого, а часом здається, що гуде під Борисполем. Літаків не чути в небі — туман і мрячити почало, певно, з ночі.

— Я на березі Катю залишила, в дозорі.

— Правильно, — кволо посміхнувся Яровий. — А в селі що чути?

— Абсолютно нічого. Тихо, як перед зливою. У нас тут завжди тихо, хіба в неділю йдуть люди до берега, щоб переправитися на правий...

Мар'яна кинула погляд в сторону Симбірцева. При денному світлі побачила його ясніше: сіроокий, білявий, ніби сором'язливий.

Яровий взяв руку Мар'яни:

— Так і скажу Саві, що сестра ваша, товаришу бригадний комісар, бойова, хоч ще й без досвіду. Досвід — діло наживне, аби воля й характер були. Присядьте, Мар'яно Герасимівно.

— Не величайте мене, рано.

— Хай буде по-вашому. Передам, як ми познайомилися, як ви мене приютили. Пригадуєте... ні, ви цього не знаєте, був такий вірш у старих хрестоматіях: «Приюти-

ла и согрела...» У воєнний час — це велике діло, дружба і взаємна виручка, бодай у дрібному ділі.

Яровий витер спітніле чоло, важко зітхнув.

— Мені з вашим Савою доводилось одного разу через річку перепливати, з оточення вибиратись... Серьожа ще тоді при мені не був. Страшенна звірюха трапилася, висадився десант за нашими спинами. Ми влаштувалися штабом, все йшло нормально. Вночі — знову десант. І сталося так — це, звичайно, перші тижні війни, досвіду бракувало, — що я й Сава Герасимович опинилися в скруті, треба переправитися через річку. А човна, хоч запали, нема. Що діяти? Бачимо — дідок з вудочками чимчикує по березі. «Переправите?» — «Можу», — відказує. Знайшов десь човна, мовчки почав нас перевозити. Коли вже допливли до середини, дідусь поклав весла і говорить: «Отут я над вами хазяїн: можу везти, можу й ні. Говоріть, хто ви?» Ми розсміялися, а дід ще більше посуворішав. «Давайте, каже, документи, може, ви з десанту, бо чутка ходить, що німці в нашій формі з неба стрибають». Ми знову ж сміємося. Не вірять дід і за весла не береться. Показали документи...

— Добився-таки?

— Добився. Хороший, видно, чоловік. От і допоміг, як зумів. Гроші йому пропонували — знову розсердився, — наші, каже, а гроші тиче... А на прощання хитрувато підморгнув і говорить: «Я також при зброї... Ми — бувальці, ворога зустрінемо не з голими руками».

Пам'ятаючи про недавню сувору розмову батька з Миколою, Мар'яна поспішила похвалитися:

— А Микола, тату, знайшов новісінький маузер, чи як там його називають... Певно, німецький.

Яровий невідступно поглядав на Мар'яну і все більше переконувався, що у неї дуже багато спільного з старшим братом.

— Ви, Мар'яно, зважте на це. Де тільки можна, збирайте і ховайте зброю, вона вам пригодиться.

— Я ж не вмю нею володіти.

— Навчіться, діло нехитре. Ми вам з Сергієм одноденні курси влаштуємо... Чи так, Серьожо?

— Точно так. Аби бажання.

— Бажання вистачить, — зніяковіла Мар'яна, відчувши особливо допитливий погляд Симбірцева. — Я швидко навчуся, бо гвинтівку трохи знаю.

Герасим Петрович кивнув дочці і за якусь хвилину на столі з'явився сніданок, вірніше вчорашня вечеря. Рибалка пошарудів внизу невеликого буфету. Ось він дістав обгорнуту папером пляшку.

— Це я для Сави приберігав. Любимий його портвейн. Думалося, що, може, й він загляне... То за його здоров'я, та й за ваше... по маленькій. Воно і вам покращає. Як ти, Сергію? Можна твоєму командирі?

— Точно так.

Присіли до сніданку, і здалося стомленим, знервованим людям, що в ці хвилини повернулося в хату недавнє мирне життя. Насправді ж війна з грюкотом і пожежами докочувалася вже до земель полтавських...

#### 4

В місті, що прикрашалось розкішними парками і садами, де весною й восени розливалися неповторні і тільки йому одному властиві пахощі благословенної природи, де стільки історичних пам'яток, картинних галерей і музеїв, де схили над Дніпром зачарують найбільш байдужого, де шумували просторі вулиці і стадіони,— у цьому місті ворог — чума...

У високому київському небі, голубому й ніжному, ще довго плавали рудуваті хмари від згарищ багатоденних боїв. Розчинено навстіж двері театрів, магазинів, квартир, перукарень... Немов після землетрусу, повсюди валяються уламки, бите скло, биті меблі, ще якась суміш того, що звалося побутовим затишком культурних людей... Безлюдно на вулицях, базарах, на трамвайних зупинках. Обірвані дроти покрученим павутинням перетинають вулиці. Потоптано квіти в скверах і парках, і гулко в коридорах університету, установ, вузів...

Гидким смородом тягне з глибин Голосіївського лісопарку і близьких до нього пагорбів і урвищ: п'ять тисяч гітлерівських головорізів тільки тут поплатилися своїм життям за Київ. Біля Святошино, на шляху, що веде до Василькова, біля Лук'янівського кладовища і військового училища, при в'їзді на бульвар Шевченка, біля Солом'янки та й у самому місті — потрощені німецькі танки, танкетки, великі і незграбні вантажні автомашини, схожі на грубі диліжанси, і маса всякої іншої військової техніки, виготовленої на багатьох заводах цілої Європи.

Лячно ворогові в цьому, колись пишному, місті, і ночами патрулі бояться самих себе, жахаються підозрілих тіней в завулках, стріляють по вогниках, що визирнуть з якого-небудь віконця. Десь на Прорізній, в купах руїн, одиноко завиває пес, залишений своїми господарями, чи глухо впаде недобитий снарядами шмат даху, чи довго тліюче вогнище знову оживе і освітить будинки знизу, і вони тоді стають схожими на фантастичні...

Настає ранок, і кияни, що одним чудом уціліли в цьому вихорі й землетрусі, не пізнають рідного міста. І вже не плачуть — виплакано сльози, а якось німо й тупо дивляться навкруг, ще нічого толком не розуміючи, не припускаючи по-справжньому, що перед ними — Київ, Київ, який ще димить і стогне в тяжких болях ран... Ні, цього ніколи не забути, і коли хто почне забувати, значить, черства в нього душа і коротка пам'ять!

...Сава Герасимович Дзюба, бригадний комісар, стояв на шляху, що вів з Дарниці на Бориспіль, і мовчазним поглядом прощався з любимим містом. На захід від шляху, за густими вітами придорожніх дерев виднілися київські будинки — як близько ж вони і як далеко: там уже німці. Високий пост зобов'язує в усьому бути за приклад для підлеглих, але людина є людиною. І Сава Дзюба часто кусав губи, хоч цим стримував сльози. Щось важке/давило на груди, спирало дихання, і ноги слабо корилися, щоб іти на схід, все далі від Києва і Дніпра.

А тут ще й гіркі думки про Василів Хугір: «Як там батьки, Мар'яна, всі односельчани? Що там в оцю ось хвилину? Коли б не скажений натиск ворога, вирвався б хоч на часинку, але ж для цього треба мати принаймні пару годин, а їх якраз і нема». Гірко зітхнувши, бригадний комісар пішов поміж групами бійців, що спочивали, — стомлені, запилені, але по-солдатському бадьорі. Дзюба подавав знак, щоб лежали, спочивали. Глянув на одного бійця, на другого — глибока скорбота в їх очах. Трапляються воїни з забинтованими головами і руками. Поранені й уцілілі дивляться на ромбик комісара, і неважко прочитати в тих прямих і простих солдатських поглядах: що ж далі? Акумулятор енергії, сконденсованої в боях за Київ, значно знесилився, це — очевидно.

Сава Герасимович спинився біля одного солдата: знайомі з ним ще по Коломиї, де цей воїн, тоді відмінник бойового навчання, якось сидів з Дзюбою в президії на

святі. Комісар добре пам'ятає це свято, цього солдата, забув тільки, як його на прізвище.

— Ну, як воно... як ви називаєтеся?

— Кравчук Тодось.

— Ото, бач, забув, ми ж у Коломиї...

— Було, було, на святі за столом сиділи в парку.

— Правильно, в парку. То як воно, Кравчук?

— Зле, товаришу комісар. Зле тому, що Київ стоїть на неправильному місці.

— Як то... «на неправильному»?

— А ми тут уже говорили: захищати його важко, бо позаду вода, брати буде також важкувато, бо попереду — вода і кручі.

— А може, ми Київ братимемо по льоду? Або й не по льоду, а в обхід? Га? Ви над цим міркували, Кравчук?

— Ні, товаришу комісар. Може бути і так.

Від цієї нехитрої розмови якимось полегшало на серці. Сава Герасимович пройшов далі, до іншої групи. Під деревами спали бійці. Обличчя їхні стали сизуватими від надмірної втоми. В цю мить пролетіли ворожі літаки, але солдати не прокидалися, і комісар подумав: «Коли б оце дати людям виспатися за цілий тиждень, можна було б вважати їх боездатними».

Дзюба знову поглянув на годинника: «Як би ж викроїти пару годин і змотатися до батьків?» Не встиг він поміркувати, як раптом під'їхав на мотоциклі посильний і подав записку: генерал просить негайно прибути до нього, є новий наказ.

...Мар'яна та Микола Ряднина в той самий день добровільно допомагали переправлятися бійцям, які зав'язли десь на правому березі, відбилися від своїх; командир групи просив Миколу вказати дорогу на Бориспіль. Переправлялися вони досить далеко від Василевого Хутора вверх по Дніпру. Мар'яна допомогла перев'язати рани, а за провожатого взявся Микола.

Так він опинився на східній околиці Борисполя, і поки та група розшукувала своїх, Микола встряв у водоворот відступаючих військ. Як цивільний, він посторонився, а при нальотах ворожої авіації падав ниць разом з усіма, і коли підвівся, побачив перед собою військового, який виходив з «емки». Щось дуже знайомим видався він Миколі. Невже... Сава Герасимович?

— Товаришу командир... Сава Герасимовичу, ви?

Дзюба оглянувся: знайоме обличчя, але прізвища хоч убий не пригадає.

— Ти з Василевого?

— Атож. Микола Ряднина.

— От доречно. Як там наші, не чув?

— Живі й здорові. Я скоро туди повернуся.

— Тоді от що: у мене — ні хвилини часу. Почекай. Я ось хоч записочку черкону. Хвилинку...

Завили бомби, довелося обом залягти під самим тином. Микола ще лежав, закривши вуха, а Сава Герасимович встиг написати два-три рядочки. З переляку забув Микола сказати про Ярового.

— Підводься, що з тобою? — У Миколи було дуже бліде обличчя.— На, повертай, брат, додому, бо тут таки пекло. Ну, щастя тобі, вітай усіх!

...Пізно вночі Микола пробирався сухим ярком до рибальської хати. В садку і в дворі було тихо, пахло стиглими яблуками, сіном. Як тут мирно, і аж надто тихо й безлюдно. Чи є ж хто в хаті? Зрідка зі східної сторони небо прорізували не то ракети, не то блискавиці. А інколи зі зворотної сторони раптом залопотить кулемет на правому березі і стихне: свої чи чужі — вже не розібрати.

Та не це привертало увагу Миколи: він несе записку від Сави, він бачився з ним, і це дасть підставу покращити взаємини в сім'ї Герасима Петровича. О, старий рибалка буде вдячний, Саву він любить над усе. А Мар'яна? Вона на таку вість і не сподівається. «А все тому,— міркує Микола,— що не гублю глузду, і хоч я серед вихору війни, в бориспільському горезвісному оточенні випадково розшукав...— ні, так я не скажу,— яка мені користь з того? Скажу — розшукав Савку, ну... пораненого, підтримав його доброю звісткою про вас усіх...»

Раптом чиясь дужа, жилага і шорстка рука вхопила його просто за карк.

— Хто це? — спитав рибалка...— А-а... це ти, Миколаю?

— Я,— злякано відказав він, пізнавши рибалку.— Так і задавити можна. Як у кліщі вхопили.

— Час тепер, бач, крутий. Де це ти бував?

Ряднина впевнено попрямував до хати. Коли всі оточили його, Микола дістав записку і мовчки, з певною гідністю подав її рибалці. Герасим Петрович поглянув на



записку, на Миколу, вийняв окуляри і почав читати. Суворе, зосереджене його обличчя почало світліти, радість і здивування пожвавили його, випрямили зморшки.

— Ти... що? Це правда, говори, Микола?!

— А ви ж як думаете, вигадка, чи що?

Рибалка метнувся до Мар'яни, гукнув до своєї дружини Марти:

— Ви чуєте? Ви розумієте? Ось... ось його рука, Сави нашого... голуба рідного! То як же це ти, Миколаю... ах, ти ж молодець — герой! Ну, розкажи ж.

Та Микола не поспішав. Герасим Петрович то шепотів, як молитву, то, нарешті, почав читати вголос, слово за словом, боячись пропустити хоча б літеру: «З радістю я несподівано зустрів земляка... дуже радий цьому щасливому випадку. Був поранений, лежав три тижні... тепер знову в строю. Не журіться, не вболівайте за мене. Все буде якнайкраще... Бережіть себе...»

Марта не все розуміла; тиха сльоза котилася по її схудлому, блідому обличчю. Мар'яна часто поглядала на Миколу і в душі раділа за нього. А рибалка знову перейшов на шепіт, повторюючи заново весь текст записки. Потім він з неприхованим вдовolenням затримав свій погляд на Миколі.

— Важну ти вість, Миколаю, приніс. Молодчина!

— Повезло, це правда.

— А що ж він на словах ще передавав? Як його здоров'я?

— Поганенько.

— Ти ж його бачив зблизька, ге?

— Як оце вас... Схуд, змарнів. Говорив, що тяжко був поранений, що й тепер слабко ходить. Я ледве його пізнав. А він коли побачив мене, то відразу ж... в обійми... Власне, то я... А він каже: прошу тебе, як рідного... щось таке, щоб, мовляв, я в усьому допомагав вам... Особливо про Мар'яну тривожився. Говорив, щоб вона... краще б переховувалася, поки не вляжеться воєнна буря... Мене цигарками частував.

— Він же некурящий,— вставила слівце Марта.

— Не знаю, частував... Певно, з нервів почав курити. А сам не запалив. Почастував, почав писати цю записку.

Микола чим далі розповідав, тим охотніше вигадував. Нащо йому це було потрібно, сам лиш туманно собі уявляв. Але йому треба стати в очах Дзюби, всієї сім'ї ін-

шим, аніж вони його знають. Життя — така капризна річ, з ним треба найоглядніше поводитися!..

І Ряднина повільно викладав «подробиці»:

— Хотів був Сава Герасимович мені... шинелю дати, щоб, значить, десь від дощу захиститися, та не встиг: як загуло в небі, як грянули бомби — літаків з півсотні нависло над Борисполем. Жах! Ми попадали. Одна бомба мало нас не рознесла на шмаття. Сава Герасимович потягнув мене в канаву, і друга бомба влучила в те саме місце, де ми попадали спершу... Жах, що творилося.

— Боже мій, боже мій, — шепотіла Марта.

Микола вже гнівався на себе, що не міг спинитися, і говорив, не поглядаючи нікому в очі:

— А коли втихло, він докінчив писати і знову наліт ворожої авіації. Тоді він почав мене благати: я, говорить, мало напишу, ти на словах передай, щоб... остерігалися, і щоб Мар'яна деякий час на люди не показувалася... Йй-богу, так і каже.. Ага, ще сказав, що коли скрутно стане, то щоб я всіма силами виручав. Я, звичайно, пообіцяв усе зробити. Тоді Сава Герасимович подякував і сказав на прощання, що хотів би віддячити за все, але ж війна... Така війна! На тебе, каже, великі надії покладаю...

Герасим Петрович подав записку дружині.

— Візьми, Марто, і десь далеко сховай. Ми її ще прочитаємо... А тобі, Миколо, од усього сімейства нашого подяка. Ти не гнівись за ті мої прямі слова. Я ж од щирого серця... От і несподівана вість. Значить, Сава живий. Це наш гість Яровий од радощів видужувати почне. Як він там, Мар'яно?

— Погано.

— Що саме?

— Іван Павлович сказав, ніби є ознака гангрени. Тілом ходить антонів вогонь. Це смертельно.

— Не говори дурниць. Як може такий здоровенний чоловік померти від якоїсь там... гангрени?

— Іван Павлович трохи розуміється на цьому. Потрібно робити операцію, говорить він, ногу відтяти доведеться. А для цього потрібен хірург, до Києва треба пробратись.

— До Києва? — І рибалка глянув на Миколу.

Потім він швидко вийшов з хати, а невдовзі повернувся з доцентом. Радилися недовго, і висновок один: врятувати зможе тільки Київ.

Шульга повторив своє припущення: Яровому дедалі гіршає, потрібне невідкладне втручання кваліфікованого лікаря. Але чи є в нинішньому Києві потрібна людина? Та й як її тепер знайти в тому хаосі? Це ж не мирний час. Нарешті іскорка надії блиснула в очах доцента:

— Здається, один такий знайдеться, хороший хірург, але... я побоююся, чи ж уцілів? Гітлерівці, як скажені собаки, виловлюють хороших радянських людей. Знаю, що він не виїхав, бо має двох старих, прикованих до ліжка батьків. Не просто старих, а древніх. Але ж як дістатися до Києва.

Розсудливий і врівноважений Дзюба дав раду не відразу.

— Послухайте мій план. Микола може бути цілком надійним провожатим. Він сяде з вами в човна, Дніпро знає, всі кутки й закутки біля берегів, от і вирушайте, поки не пізно.

Микола погодився на це мовчки. З радістю взявся за це діло доцент.

Герасим Петрович і Микола вийшли з хати, щоб на березі, в лозняках, приготувати човна; Мар'яна і Іван Павлович лишилися в хаті.

— Ви його добре знаєте? — трохи несміливо спитав доцент у Мар'яни.

— Кого? Миколу? А чому вас це ніби тривожить?

— Ні, не тривожить, — зніяковів доцент, — я просто спитав, адже подорож хоч і недовга, та небезпечна, щоб не лишив він мене десь напризволяще... Знаєте, перелякається, розгубиться, а я навіть човном правити не вмію. Та ще короткозорість моя...

— Він вас у біді не залишить, ні. Це я гарантую.

В ці ж хвилини Герасим говорив Миколі по дорозі до берегових кущів:

— Ти, Миколо, забудь нашу розмову. Я, знаєш, людина проста і пряма: лагодився ти в зяті — цю справу, звісно, одкладаємо, — але я тобі вірю — не підведи. Доберися до Києва, допоможи розшукати лікаря і в акурат привези сюди. Головою відповідаєш мені. Не клянись, а просто мовчки зроби, що я велю, як ти зробив із Савиною запискою!

Микола мовчав. Справа не така й складна; в крайньому разі якщо трапиться небезпека, повернуть вони назад, доцент сам посвідчить, що не можна було дістатися до Києва. Словом, буде видно...

Микола лишився в човні, обдумуючи кращий маршрут і свою долю, а рибалка повернувся до хати за доцентом. За кілька хвилин човен уже вирушив у напрямі правого берега, пересік ріку і геть чисто злився з темрявою, що густо оповила правобережну сторону. Треба було б потужного прожектора, щоб знайти човна в цій темряві. Обое мовчали, прислухаючись то до шелесту прибережної лози, то до самотнього крику чайки чи іншого якогось стривоженого птаха, то до віддалених пострілів у невідомо якій стороні.

Здавалося обом, що пливають вони безконечною рікою в безкрайню ніч. Хтозна, котра зараз година: може, перша, може, третя. Ніяких ознак світанку. Та воно й краще, коли б до світанку причалити біля самого Києва. Микола знає таке потаємне місце, де можна надійно поставити човна хоч на цілий тиждень.

Збентеженість і страх втихомирилися настільки, що Іван Павлович завів мирну розмову:

— А ця дівчина ваша знайома чи, може, більш, ніж знайома?

— Як вам сказати... Ми росли разом, а перед самою війною йшлося до того, щоб одружитися. Е, коли б не війна...

— Хороша вона дівчина. Я мало знаю її, а яка вона проста, високої і чистої душі! Такою була у мене дружина... Бережіть її. Я за таку дівчину все віддав би.

Миколу полоскотали ці слова. М'язи напружилися тугіше, човен прискорив ходу. Доцент продовжував:

— Мине війна, вляжеться лихо, почнеться ще ширіша любов між людьми. Дожити б до закінчення війни, ох, як хочеться дожити, правда ж?

— Правда. Та коли вона закінчиться і чи ми виживемо?

— А я про нас і говорю. Добре закінчиться, і ми доживемо неодмінно! Буде ваша Мар'яна матір'ю, ви носитимете дитя на руках під сонячним теплом по самій дніпровій кручі і розказуватимете, як тут орда гуляла та впивалася кров'ю. Буде про що розповідати. А ми, вже дідами, будемо розказувати поколінню, як все це тут було, як палав Київ, як багрилася вода в Дніпрі від крові радянських людей і як та кров перетворилася в огонь... Да-а, а ногу майорову треба відрізати якнайшвидше. Безногий буде він, жаль! Якусь службу іншу дадуть йому... А я на старості перебиратиму різні давні рукописи про

те, як біля Дніпра широкого, під столицею України підпільники і партизани боролися з ворогом, як листівки розповсюджували, ворожі склади підривали...

— А в нас буде й таке? Підпільники будуть?

— От тобі й маєш! Ми ж з тобою уже підпільники.

Микола іронічно кашлянув.

— Які з нас підпільники? Ми просто мирні жителі, ні тим, ані тим не на заваді...

— Мирні?! Погано ти мислиш, раз так говориш. Весь народ, що лишився тут під окупацією, перейшов в підпілля,— розумієш? І я, і ти, Мар'яна, і Герасим Петрович... усі ми тепер підпільники, хоч нас на ці посади і не призначали. Совість сама призначила.

Микола відчув, як між ним і доцентом тільки що пройшла якась невидима лінія і розрізнила їхні погляди. Ні, Миколі не це уявляється: житиме він подалі від усякої політики, тим більше, що його передвоєнна участь в політичному житті була невиразною, і якщо Мар'яну вдасться вирвати з-під батьківського впливу і переселитися десь далі, хоча б до Канева чи Переяслава,— чого ж іще кращого? А підпілля...

— От ми повернемося, Миколо, поговоримо докладніше. Я вмю писати листівки, робити доповіді, а ти помагатимеш мені, нам усім. А як же? Сталін до чого нас кликав ще на початку війни? Забув, може? Пригадай, а коли забув...

Несподівано блиснув на березі вогник і пролунав постріл. Вартовий якийсь чи просто спросоння хто стрельнув — не видно ж і тіні. Все ж човен притиснувся до самого берега і рушив далі тільки тоді, як все довкола заснуло чи вдавало, що спить.

Скоро має бути Київ.

Іван Павлович відчував себе незвично: здалося, ніби довгі роки він був у розлуці з рідним містом.

І ще здавалося Івану Павловичу, що човен вповзає у гігантську печеру. Довгі кострубаті тіні хитаються по березі під Києвом. І десь в глибині самої печери лежить велетень, схожий на майора Ярового, поранений, знекровлений, але могутній тим, що живучий і твердий натурою.

Човен то зупиняється, то рушає далі. Микола мовчить, і це подобається доценту: значить, парубок зосереджений; він хоче зорієнтуватися якнайточніше; значить, розсудливий, поміркований, а це багато значить у ризикова-

них справах. А може, така його вдача, живе і діє, як велить? Є й такі люди... Доцент пильно дослухається до берега. Скоро має світати, але ніде не блимає світло, як бувало за мирного життя. Вогники тоді провіщали настання трударського ранку, і в хаті, де першим спалахував вогник, жила найретельніша господиня. Вона виряджала чоловіка на роботу, готувала сніданок своїм школярам, і ми,— думав далі Іван Павлович,— не надавали значення тій привабливій поезії, яка струмилася з димаря разом з ароматом свіжого сніданку. Невже ж таки оця мертва тиша так густо оповила підкиївські околичні будинки? Невже схилилися київські веселі і чисті характером люди і навіть голосу не подають? Та хоча б стогнали, коли кричати бояться...

— Як думаєш, до світанку проберемося до міста? — пошепки, мало не на вухо Миколі, спитав Шульга.— Жаль, нема годинника...

— Ми вже прибули,— і Микола рвучким натиском весла завернув човна в лозняк. Ще мить, і човен клюнув носом у якусь деревину. Доцент не встиг розгледіти, як Микола вже був на деревині, схожий на поміст. Місце було тут ідеально підходяще: кругом тихо, дороги чи стежки нема, нема жител, зате є дуплисте, звалене бурями чи снарядами, вікове дерево, під яким можна схрвати з п'ять таких човнів, є за що прив'язати човна і самим пересидіти в повній безпеці.

Раптом з глибокої і далекої темряви зачувся зловісний гул. Десь був за Києвом німецький аеродром, і в небі, низькому, як стеля, сунула на схід зграя бомбардувальників. Це був гіркий передвісник ранку. І справді, піднявшись по кручі, Микола та Шульга помітили слабку жовтогарячу смугу — там зійде сонце. Треба поспішати до міста. А гудіння переростало в суцільне завивання. Воно викликало нудоту і страх.

— Це вони,— прошепотів Іван Павлович і в темряві схопив Миколину руку. Вона була мокра і холодна.

— Ти залишишся, Миколо, чи підеш зі мною?

— Піду, разом буде краще. Але що ми скажемо, коли...

Обое замовкли, притиснуті до землі гудінням бомбардувальників. Та воно почало затихати; смуга на сході стала ще ширшою, хоч по всьому було видно, що ранок буде затяжний і похмурий. Рушили під вищу кручу і за якусь хвилину вже обминали перші приміські будинки, мовчазні і немов безлюдні.

Київ... Перший його брук, потім якісь городи, стежки, знову околична вуличка, далі — густіші ряди будинків у мокрих осінніх садках.

— Коли щось примітиш, подавай сигнал, будемо переповзати, — наказуючи, шепотів доцент, і сам собі трохи дивувався: звідкіля бралася, якщо й не хоробрість, то принаймні рішучість, незважаючи на небезпеку, досягти свого? Ця настирливість посилювалася при згадці про смертельно пораненого Ярового, про слово, дане йому, — неодмінно доставити лікаря, врятувати майору життя. Укріплювало настрої і самопочуття й те, що між київськими будинками значно певніше себе відчуваєш, ніж у незнайомій місцевості та ще в суцільній терпкій темряві. Невже не знайдеться в цих будинках людей, що, на випадок небезпеки, не сховають їх? Не може такого статися. Київські люди пізнають своїх, неодмінно допоможуть, коли буде потреба.

З Печерська вниз, в сторону Червоноармійської, веде глуха вуличка, що давно колись була просто стежкою до міста. Безпечно тут, і обое прискорили ходу. Спускаючись ближче до центра, Шульга і Микола ніби знову верталися в ніч: ставало темніше і вогкіше, різкіш відчувався в'їдливий запах недавнього пожарища. Посеред вулиці незграбно стовбичили побиті повозки, танки, домашній скарб. Неприємно хрумтіло під ногами скло, і від цього нервовий дріж пронизував тіло. Часом на тому склі поскоковувались, неначе на дрібних крижинках.

— Нам уже зовсім недалечко, — зраділо підбадьорював Шульга. — От коли б тільки вдома застати лікаря.

Не вірилося доцентові, що це — київські вулиці, які він знав напам'ять, з якими зріднився з дитинства. Коли б хто-небудь привів його сюди з зав'язаними очима, потім розв'язав їх і спитав, де ти знаходишся, Шульга не міг би відповісти. Якісь дроти під ногами перехоплювали ходу. Замість знайомого великого будинку на розі лежали безформені, хаотичні руїни. Мертва тиша все ще ніким не порушувалася.

Та ось далеко на узгір'ї блиснули вогники. Хто їх світить, свої люди чи гітлерівські напасники? Далі почали траплятися вантажні, незвичайні для ока радянських людей, машини, схожі в напівтемряві на великі потвори. Машини стояли попід деревами, і чи був хто в них — не вгадати. І вже коли Шульга та Ряднина підійшли до Мало-Васильківської, на розі помітили двох автоматників

в плащах з гострими верхами... Німці. Вони ходили в парі, не перемовлялися між собою, певно, набридла їм ця ніч, пройнята тривогою й безсонням.

Обминувши патрулів, доцент і Микола зайшли в подвір'я великого, але також мовчазного будинку. Шульга спинився.

— Отут і лікар. Але щось тут безлюдно...

Попід стіною пробираємось... десь тут був вхід і табличка над ним.

Та тільки увійшли вони у велике подвір'я, як раптом десь за рогом почувся переляканий ляскіт автомата. Потім озвався ще один вже з іншої, дальшої вулиці. Почувся тупіт, ще постріли, потім все затихло. Це був перший іспит на нервову витримку. Коли перебої сердець встигли до нормального стану, Шульга і Микола пішли далі, впевнившись, що стріляли німці не по них, а швидше по підозрілих тінях на вулицях.

Гулко у великому колодязі, яким видавалося тепер подвір'я, оточене з чотирьох сторін високими будинками. До лікарневої квартири — кілька кроків, і обоє пройшли б уже туди, та несподівано зачули плач дитини. Дивно було і просто неприродно чути плач дитини в такій тиші і глухій пітьмі. Де вона плаче, на якому поверсі? І чи є хто біля неї? Чи в ліжку вона, чи, може, заплуталася в захарашеному коридорі? Чи голодна, чи тягнеться до матері, до цілющого і найдорожчого материнського тепла?

Дитина заплакала так жалібно, що Іван Павлович не міг поступити далі. Подавало зойк саме життя, і доцент реагував на цей крик в повній безпорадності. Здавалося йому, що скільки прожив на світі, такого плачу ніколи не чув. Та ось дитина затихла. Напевно, прокинулася мати і пригорнула дитя до грудей. Будинок тепер пронизується протягами, немов металічними пасмами холоду і задушливого смороду згарищ, але ніщо не в силі здолати життя, і дитя інстинктом горнеться до матері; мати журно припадає до голівки дитини, стараючись ні про що тепер не думати, крім своєї дитини. Вона вірить у те, що раз жива сама, жива дитина, значить, рід людський не обірвано; настане знов своя рідна пора, і залунає замість плачу безжурний сміх. І тоді все буде добре...

Іван Павлович торкнув Миколіне плече:

— Пішли. Ось тут його квартира.

Біля входу в будинок на одному гвіздочку безсило висала емальована вивіска: «Хірург П. П. Бровенко». Оце



тут він жив, — хірург Петро Петрович Бровенко, давній знайомий доцента. Часто Шульга зустрічав Бровенка з палицею і легеньким плащем на руці. Петро Петрович любив тримати руку доцента в своїй, проказуючи при тому: «Пульс хороший, завидний пульс». А на запитання, куди він прямує, хірург завжди відповідав: «Різати, іду різати людину, щоб вона сто років жила».

«А до скількох же він доживе?» — подумав доцент тепер, тихо опускаючи ногу в темний коридор. Нога відчула під собою якийсь битий посуд, потім дошку чи дрючину, що перегороджувала хід далі. Швидше відчув, ніж почув, Іван Павлович, що перед ним у коридорі стоїть людина. Доцент спинився, заспокоюючи себе: «Це мені ввижається». Але з темряви хтось важко дихав і, здавалося, наче підняв руку для удару.

— Хто йде? — спитав грубуватий голос. В його тоні явно відчувався переляк.

— А ви хто?

— Я питаю вас!

— Мені до лікаря... негайно хірурга треба. Він ще тут?

Настала пауза. Шульга боявся ступати далі, а постать в темряві не зважувалася виступити наперед. Нарешті вона, трохи згорбившись, висунулася ближче до вхідних дверей.

— Хто тут сновигає? — почувся з коридора хрипкий голос.

Взаємне мовчання. Постать висунулася ще ближче до виходу.

— Нам лікаря треба... хірурга... людина вмирає.

— Хто ви такі, питаю?

Доцент на мить подумав, що це, певно, і є Петро Петрович, — голос подібний, тільки немов застуджений.

— Хірурга треба... А це не ви, Петре Петровичу?

— Ні, а ви хто?

— Не бійтеся, я — Іван Павлович.

— Шульга? Справді?!

— Натурально. То це ви?

Зачулося неясне бурмотіння, тріск побитого скла чи посуду під ногами, шарудіння грубого брезентового плаща, і доцент не встиг перевести дух, як на його плечах звисли довгі, важкі руки хірурга. Він глухо застогнав, весь затремтів.

— Дорогий... Звідки? От не ждав... ждав, правда, іншого, двірника нового, гітлерівського запроданця... Оце стою

з ломом у руці замість скальпеля.. хотів йому, собаці, череп розкряяти надвое... Заходьте, вірніш, залазьте, тут справжній лабіринт... От несподіванка!

Іван Павлович все ще не вірив, що перед ним у суцільній темряві шарудить незграбним плащем лікар Бровенко, відомий хірург, скрипаль і шахіст; не віриться, щоб його тонкі, довгі пальці тримали холодного лома, призначеного для розправи із зрадником-двірником, який вишукує радянських людей як здобич, щоб за шмат гнилої гітлерівської ковбаси продати їх. Згодом розповіли про цього двірника, як грабує він квартири киян, як низько, з собачоподібною посмішкою вклоняється він німецьким офіцерам, як, негідник, видає тих, хто раніше брав активну участь у громадському житті... І лікар Бровенко вирішив відомстити зрадникові за всіма правилами — ломом по голові...

В темряві він час від часу шепотів:

— Дивно, як ви не натрапили на колону автомашин, вона ж стоїть ось за рогом і там посилена охорона, води навіть дістати важко, бо єдина колонка якраз проти машин... Не сподівався я вас так приймати, в таких «хоромах»... Ось: самі побачите, як живе хірург Бровенко. Як бог!

Повзли, іноді на весь зріст проходили темними підземними коридорами, і чим безпечніше ставало, Бровенко говорив голосніше. Тут він один господар, боятися нічого.

— Старики мої скували мене — не міг їх ні лишити, ні вивезти... Пізно ввечері виходив я на вулиці, потайки, немов злодій якийсь. Це я, киянин, де кожний будинок знайомий з дитинства, де я врятував життя багатьом тисячам людей... Да, скрутно — і матеріально і, особливо, морально. Але нас не так легко залякати. Ну, не стане мене чи батьків, рух історії цими жертвами не спинити, ні!

Пройшли, проповзли далі, вглиб, намацуючи стіни, перчіпаючись через якесь каміння.

Бровенко жвавішав:

— Тут у нас живе вдова з чотирма дітьми. Чоловік на фронті, звісток, звичайно, ніяких. Вона, ця жінка, часто говорить мені: а я вірю, що наші повернуться. І ви знаєте, якісь у неї благородні вогники світяться в очах. А жінка зовсім собі простенька... Ось ми й «дома».

Посеред кімнати, схожої на комору з стінами коричневого відтінку, стояв невеликий стіл; запах ліків гостро

бив у ніс; попід стінами у різноманітному посуді зберігалася вода для пиття; найбільш вражав товстий і важкий засув, на який запиралися двері. Це була могила, з тією тільки різницею, що горів тут каганчик, і напівмерці ще могли ворушитися, а молодший з них, хірург, ще орудував, хоч і з трудом, таки справжнім ломом.

Довго, мало не до вечора говорили про те, що сталося з Києвом і киянами; що робиться в селax; де зараз радянські війська. Впродовж цих розмов обоє старі сиділи нерухомо, як мумії, на своєму ліжку і некліпаючими очима дивилися на співбесідників, не зовсім ясно розуміючи, що ж, власне, сталося на земній кулі, на київській землі? Чому їм, старому кравцеві і його дружині, не дають спокійно померти, а синові — чесно працювати?

Хірург ставав веселішим, уже почав збиратись у дорогу. Пообіцявши доставити Бровенка за день-два до міста, доцент попрощався з родиною хірурга, побажав здоров'я й бадьорості, і всі троє вийшли в темний двір.

— Тепер я вестиму, — пошепки кинув хірург. — Бо, як ви розповіли, ви ходили буквально під ворожими автомашинами. Вдень ви б нізачо не пройшли, там же кожний провулочок заліплено цими людоїдами.

Накрапав осінній дощ. Глинясті круті стежки Печерська, як навмисне, були зрадливими. Ноги в'язли, вітер з-за Дніпра пронизував тіло наскрізь: в абсолютній тиші і непроглядній темряві хірург і доцент часто губилися. Микола ж, для обережності, йшов попереду. Зрештою, це схоже було на якесь сновидіння. Принаймні для лікаря, який навіть уявити собі не міг, що настане ось така темрява в рідному місті, і він буде мало не навпомацки просуватися його вулицями, зовсім не схожими на справжні київські, — освітлені, чисті, знайомі в усіх деталях.

Так, це був Київ, той і не той...

Виразно чути, як калатає серце, і вже не зрозуміти, чи від перевтоми, чи від страху. Часом хірург питав себе: а чому, власне, мусить бути страшно? Смерть? А що вона в порівнянні до трагедії, що сліткала велике місто? Дрібна деталь. Ну, припустим, упаде він зараз від німецької кулі і за якусь мить захолоне. І все. На ході подій це аж ніяк не позначиться. Але виринає, мужніє інше прагнення: жити, жити на зло ворогам, наперекір цій незвичайній темряві; вкласти хоч міліграм своїх сил у справу перемоги; боротися до останнього подиху вже не за самого себе, а за щось більше, важливіше, святіше!

Різкіше дихнуло прохолодою, легше стало ногам,— ви-йшли до Дніпра. Матовим скупим блиском простяглася широка смуга ріки.

— Тепер легше,— підбадьорюючим тоном сказав доцент.— Течія понесе швидко, а нас же ждуть, ждуть! Як ви, Петре Петровичу?

— На височині становища,— спробував був жартувати хірург.— З усіх живих істот на світі найбільш витривала— це людина. Факт!

Небо трохи проясніло, та хмар було так густо, неначе їх зігнано сюди з цілого світу.

Хірург тримав в одній руці лікарський саквояж з інструментом, другою притиснувся до Івана Павловича. Вони вже в путі.

Після кількох днів розпачу, смутку й безсоння Бровенко відчув у рухові човна якусь радісну зміну, якусь, хоч і не зовсім виразну, перспективу....

## 5

Дружина Юрія Степановича Заболотного померла два роки тому й похована на невеличкому сільському кладовищі, що сховалося під високими дубами і липами. Померла раптово, несподівано, як буває з сердечниками. Того дня Юрій Степанович пішов «потішитися рибкою»; дружина готувала обід. Коли ж повернувся вчитель, вона сиділа в кріслі на веранді, вже зовсім захолола. Це був сильний удар у саму душу старого педагога. З того дня його працююча рука не торкалася рукописів і книг. Забувши, бувало, про друга життя, візьме Юрій Степанович книжку, розгорне її, почне читати, вже й зміст прочитаного прояснюється, та гляне ненароком на стіну, де висить портрет дружини, і попливуть у безвість літери, в тумані розпливється прочитане, і безсила рука покладе книжку до шафи. Часом підкрадалася думка — перенести портрет десь в інше місце, та зробити це вчитель так і не наважився.

Єдиною втіхою і розрадою була для Заболотного Катя, приймана дочка Герасима Петровича. Може б, і не так щиро прив'язався вчитель до Каті, коли б вона була тихою, непримітною. Такою вона, певно, додавала б йому смутку. Катя ж була непосидющою, невгамовною, і вчителю саме ця її риса була до душі. Він часто тривожив-

ся, коли Катя кудись зникала, турбувався, коли мало зїла чи рано встала, пізно лягла. Вже не раз просив він Герасима Петровича, друга й кума, щоб Катя постійно в нього жила; рибалка ж тільки й говорив: нехай живе і у вас, і в мене, все ж вона член моєї сім'ї. Насправді причина була трохи інша: Герасимові подобалося, що Катя є своєрідною зв'язуючою ланкою між його хатою і будинком учителя. Часто просив він Заболотного, щоб той навчав Катю й поза школою; Юрій Степанович це й робив залюбки.

- Коли настрій кращав, учитель брав з полиць і шаф улюблені свої книги і читав уголос при Каті. Йому потрібен був саме такий уважний слухач. Бувало, візьме Юрій Степанович Белінського, перегорне кілька сторінок, потім зміряє пильним поглядом дівчинку, немов пересвідчуючись, чи готова вона до серйозного слухання, і прочитає: «Любити свою Батьківщину, значить, палко бажати бачити в ній здійснення ідеалу людства». Заболотному почасті подобалося те, що Катя не розуміла, що таке «ідеал», і він брався пояснювати; в такі хвилини вчителеві уявлялося, що стоїть він у просторому залі, перед ним сотня-друга уважних слухачів, і приємно було усвідомлювати, що він, Заболотний, так просто, так дохідливо вкладає в душі своїх слухачів прекрасні поняття про патріотизм, гуманізм, високу і світлу мораль, і бачить він нові вогники благородства та душевної чистоти в очах кожного, до кого говорить...

Потім він розказував про Герцена, Радіщева, обривав розповіді про них і вже вів розмову про Сергія Лазо, про його трагічну смерть у топці паровоза.. Заболотний сам запалювався в цих розповідях, уже не сидів у плетеному кріслі, а походжав по кімнаті, і Каті здавалося, що люди, про яких так гаряче говорив учитель, десь тут, поруч, у кімнаті. Бувало Юрій Степанович прямо звертався до них, говорячи: «Ми не забудемо ваших стремлінь, ваших високих польотів, і народи вас не забудуть; ви, як живі, ходите і живете з нами...»

В такі хвилини очі Каті не рухалися; завмерло у дівчини дихання, і сам учитель ставав для неї чимось схожим на казкового. Сива його голова часто підносилася вгору, поглядом він був аж ген десь поза водами Дніпра; довгі пальці вимальовували в повітрі якісь замислуваті фігури; вони то стискалися, то широко захоплювали повітря, то

підносилися вгору, то долоні на всю широчінь лягали на груди.

Саме в час такої розмови і зайшов до вчительової хати Герасим Дзюба, зайшов запросто, як і завжди. Катя вже знала, що Герасим Петрович неодмінно розмовлятиме з Юрієм Степановичем про якісь серйозні справи, і подалася на кухню поратися по нескладному господарству. О, вона у свої тринадцять років уже самостійно може зварити обід, випрати білизну, випрасувати її, прибрати кімнати, збігати на базар... От тільки чи будуть тепер базари?

Покумались Заболотний і Дзюба, коли народилася Мар'яна. Власне, і до того вони були друзями, хоч Герасим вважав, — і це було істиною, — що розвитком своїм важко йому рівнятися до вчителя. Коли б він був тільки вчителем, а то Юрій Степанович пише книги. Одну вже видрукував у Києві, іншу пише вже мало не п'ять років, — про психологію дитини. На житейські теми Герасим розмовляє залюбки, часом вище стоїть за вчителя, бо пройшов рибалка і батрацтво, і у Щорса служив, і на земельних ділах розуміється. Ну, а щодо Дніпра, то недарма вчитель називає його професором рибальства...

Зовні обое були різними. Герасим низенький на зріст, широкоплечий, корінястий; руки в нього зашкарублі, з куцими пальцями; куцасті брови од сонця й вітру поруділи назавжди; вдумливі карі очі часто заволожені (чи то смутком, чи просто відбилися в них давні гіркі роки батракування). Почне Герасим ходити по кімнаті, щось е ведмеже в його постаті; сідає на стілець з деякою обережністю, певно, боячись, щоб не поламати; коли до їжі візьметься, промовчить, аж поки не встане з-за столу. Чесність глибоко схована в його душі, він про неї не любить говорити, зате вона якась, так би сказати, компактна, не розсипається на дрібні частинки; Герасим її оберігає, як найдорожчий скарб, найцінніше своє надбання.

Юрій Степанович, навпаки, високий на зріст, худорлявий, синьоокий; високий лоб під старість ще повищав, і хто вперше вчителя побачить, зверне увагу, насамперед, на той красивий, благородний лоб; трохи горбатий ніс, завжди недбало розчесане сиве волосся надавало вчителівій голові орлиного вигляду; пальці рук — прозорі, довгі, виразні. Після смерті дружини світлі його очі трохи згасли, але й тепер вони випромінювали доброту й лагідність, навіть коли йшлося по горе; незмінна плісова толстовка коричневого кольору ще більш підкреслювала

блідість його обличчя й рук. «Душевна людина,— часто говорили про нього близькі й малознайомі люди,— світла серцем і думками». Це — проста, як сам народ навколо нього, правда.

Та, певно, ніхто в світі так не любив учителя, як рибалка Дзюба. Коли починався день за мирного часу, Герасим Петрович урве хвилину, щоб хоч на кілька слів забігти до Заболотного. Коли в домашніх справах потрібний був Герасим, дружина його, Марта, вже знала, до кого за ним послати — до вчителя, а до кого ж ще іншого? Коли рибалки на два-три дні забиралися ген по Дніпру, нижче, а потім наставав час повернення з уловом додому, Герасим Дзюба аж рвався до вчителя. Настане вечір, рибалка поголить бороду, підправить шорсткі засмаглі вуса, чисту сорочку одягне і простує через ярок до завітної садиби. То буде звичайний вечір, та незвичайно цікаві триватимуть розмови десь на ганочку або біля простого столика під крислатими липами в садку...

І от сьогодні прийшов рибалка до давнього свого друга і хоче одкритися йому не то що в сумнівах, а своїми мислями про становище всієї країни. Чи то ж правда, що Червона Армія вже аж за Харковом? Чи вірні ті чутки, що ходять поміж народом про просування гітлерівської навали в Донбасі? Як тримається Москва? Чи вірити чуткам, ніби Радянський уряд перебрався до Куйбишева?

— Як давнім друзям,— лагідно мовив Заболотний,— нам критися нема чого та й нема від кого.

— Отак і я думаю, Юрію Степановичу. Вірите, я людина не з тих, що піддаються на провокації, як глупа риба на голий гачок, ні. Я до могили віритиму в те, що для нашого простого народу Радянська влада є... як би це вам точніше сказати... самим нашим серцем. Чоловік я, як ви знаєте, академій не кінчав, партійним я не був, як от і ви, у політиці не дуже глибокий. Але ж, Юрію Степановичу, діла наші складаються вкрай кепсько. Будемо ж правду говорити: всі сподівання були на те, що наші втримаються отут, біля Дніпра. І я вірив, і людям про це говорив — не втрималися, покотилися далі. Ну, я розумію: на війні буває всяк — то удача, то невдача. Буває. Але ж не можна так, щоб одні невдачі насувалися на другі. Вірив я і віритиму нашому урядові, бо він таки доказав уже не один десяток років, що такого уряду на світі ще не було. Але ж і такого наступу на нас ще не було. От де зап'ятая...

Герасим замовк. Незрозуміло було, запитував він чи констатував певний висновок. А рибалка аж згинався від роздуму.

— Кажіть усе, що наболіло, будемо разом до істини добиратися, тим більше, що у нас є з ким порадитись.

— З ким же? Ми майже самотні залишилися.

— Ні, що ви. Ми не були й не будемо самотніми дітьми, поки не загине у нашій душі віра.

— Віра — це ж не снаряди, не літаки...

— Віра ще більша, ще сильніша. Але розкажіть далі.

— ...От я сам був у Щорса, правда, небагато, до того ж я тоді у політиці був зовсім першокласник, але я знав одне: з нашої землі треба вигнати кожного, хто не дає нам цієї землі. От і вся моя політика. І я стріляв кожного, хто хоче, щоб у нас були поміщики, царі і всяке нічотство. Я був за те, щоб при владі стали ті, хто вийшов з народу. Я був проти навіть своїх сільських людей, які потихеньку наживалися на чужій біді. Я, значить...

— Ви були справжнім марксистом, шановний мій куме.

— Яким там марксистом!.. Так-от. Побоююсь я, чи ота гітлерівська Німеччина, а з нею, — тут він аж пошепки почав, — й Англія, Америка, словом, уся Європа не надягнуть на нас ярмо. Гуртом, зі злості. Ще й не цього боюся. Бачите, вони так наворачують діло, щоб ми, значить, українці, росіяни, білоруси, стали рабами, мріють вибити з голів наших дітей — живих і тих, що ще народяться, всяке поняття про Радянську владу, навчити дітвору німецькій мові, щоб перевертнем зробити ціле покоління. А старіші, мовляв, вимруть; книжки про те, що ж таке була Радянська влада, винищать, натомість повидрукують свої книги, поскладають свої пісні, — отут зап'ята!

Герасим Петрович оглянувся, хоч напевно знав, що ніхто не підслуховує розмови, і ще більш притишеним голосом, нітрохи не схожим на його звичайний, спитав:

— Скажіть мені правду, Юрію Степановичу: чи не прошиб тут наш уряд? Чи не допустив він якогось промаху, га?

Очі його застигли в запитальному стані: світилися вони тихою і безконечно широкою добротою, чесністю, чимось благальним. Так може дивитися тільки людина, якій щось глибоко болить, яка жде рятівного слова друга. Жде невідкладно. І друг це прекрасно зрозумів. І, правду сказати, це його дуже схвилювало. Не тому, що він



поділяв тривогу співбесідника, ні,— тому, що перед ним сиділа людина високих почуттів, хоч і проста вона зовні; перед ним сиділа людина, у якої ятриться душа з великої любові до всього того, що вона втрачала, за що боролася у невеликих битвах і подвигах, в щоденному житті. І не може вона, оця звичайна людина, байдуже дивитися навкруг, не в її це характері.

Тоді Заболотний підвівся до свого кума, ще й давнього друга, і сказав тихо, теплими словами, які проймали стомлену душу рибалки:

— Коли ми всі отак будемо вболівати за Радянську владу, за всі наші здобутки в минулому, ми їх повернемо! Даю вам слово честі.

Очі рибалки вже стали ледь вологими, але, однак, вираз спраги і болю все ще линув з них і хвилював серце старого вчителя. Юрій Степанович на мить згадав, яким був Герасим Петрович впевненим чоловіком за мирних часів, як він бувало гордовито ходив по селу, як той хазяїн, який нікого не боїться і який знає ціну самому собі. А зараз перед ним сидить той же Герасим, тільки не з тими очима, і хтозна, чи все вже він тут сказав.

— Скажіть, Герасиме Петровичу, а як народ, ви ж там, як риба в глибинах,— як він?

— Скажу. Народ зараз як приглушений від падіння важкого дзвону. Гуде в ушах у кожного. Є такі, що припали до землі від того дзвону, заклали пальці в уші і так і застигли. Але це пройде... Люди, бачте, не мають руки.

— Як то «руки»?

— По-простому сказати, не відчувають такої руки, ну... партійної, яка б отак узяла за підборіддя, підвела чоло і тоді б людина стрепенулася, вирівнялася, проходила б від ляку; їй би трохи соромно стало за цей переляк, совість би заговорила, а совісті в людей багато, чистої, хорошої, правильної совісті. А за отією рукою щоб і слово пішло, таке сильне-сильне слово, вже як зголоднів наш народ за словом правди, тільки щоб говорив його той, хто після цього слова поведе тебе на діло. А як гірко, задушливо жити... скажу прямо: без партії...

Якусь хвилину сиділи і розмовляли очима. Потім Юрій Степанович зник у сусідній кімнаті і невдовзі повернувся з двома невеличкими книжечками. Не розгортаючи їх, він знов посміхнувся, і знову рибалка відчув себе ніби трохи винним.

— Розплугаємо клубок, якщо він справді є... Почне-

мо з давніших років, друже мій, Герасиме Петровичу. Ось у Володимира Ілліча Леніна є такі слова: «Радянська республіка є обложена,— чуєте? — обложена всесвітнім капіталом фортеця». Далі я читати не буду. Великий, але все ж острів, «фортеця», оточений з усіх боків капіталізмом, який ненавидить жителів цього острова. Вам ясно? Ленін далі говорив, і не раз, що доки існуватиме оце саме оточення, доти,— запам'ятайте це,— доти існуватиме небезпека нападу на нашу Радянську країну. Так учив Ленін.

Тепер звернемося до товариша Сталіна. Ось я прочитаю вам його слова: ворог «ставить своєю метою відновлення влади поміщиків, відновлення царизму, зруйнування національної культури і національної державності росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, узбеків, татар, молдаван, грузин, вірмен, азербайджанців і інших вільних народів Радянського Союзу, їх онімечування, їх перетворення в рабів німецьких князів і баронів». Знали ми про це раніше? Знали. Чи, може, ні?

— Знали, Юрію Степановичу.

— Отож. Ми зненавиділи фашизм з самих його пелюшок. Але, будучи далекозорим, наш уряд ішов на мирне співробітництво з гітлерівською Німеччиною і цим довів усьому світові, що мир для нас — найдорожча справа.... Ні, уряд тут не прошиб, як ви сказали.

— Так-то воно так, але ж уся Європа в руках Гітлера, та й поза Європою у нього друзі є. Я от і думаю: а що коли вони таки зможуть цей, як ви кажете, острів потопити в крові, спалити на ньому все живе й мертве? Ось які думки мені спокою не дають...

Вчитель помовчав. Його вражали щирі вболівання рибалки. Мимохіть він подумав, що, певно, не в нього одного клубочаться такі тривожні мислі.

— Ні, так просто не буває. Народ знищити не можна. Знову звернемося до товариша Сталіна. Отут... десь отут говориться. Ага: «В цій великій війні,— це Сталін по радіо говорив 3 липня,— ми матимемо вірних союзників в особі народів Європи і Америки,— чуєте? — не урядів, не капіталістів, а народів,— в тому числі в особі німецького народу, поневоленого гітлерівськими за правилами».

— Німці, мабуть, всі однакові.

— А Тельман? А Роза Люксембург, Карл Лібкнехт? Та й тепер простий німецький робітник, батрак, чесний інтелігент — ви думаєте, вони вороги? Згадаєте мене, якщо

живі лишимося: ще прийде час, коли німці самі повісять Гітлера. Триста з лишком років панувала у Росії династія Романових. А чим завершилося це панування? Денікін теж росіянин за походженням, а де він? Народи ошкіряться, я про наших людей уже не говорю. Ворог наткнувся на нашій землі не просто на збройний опір. Ні, наткнувся він на всенародний опір свідомих людей. От де наша перевага! Знайдеться, може, на десять тисяч один у нашій сім'ї зрадник, шкура, заяча душа. На десять тисяч один. Решта ж — то патріоти... А найприємніше, дорогий мій куме, що у вас душа болить за долю держави.

Герасим знизав плечима.

— Я чоловік підтоптаний...

— Літа нині у всіх нас однакові. Забудьте, скільки вам наступало, полічимо після війни.

— А ви?

— І я мушу забути... От нас двоє — вже якась мільйонна частинка армії патріотів. Чи не так?

Аж тепер посміхнувся і рибалка. Вчитель узяв його за плечі, струснув ними, і Герасиму Петровичу таки справді здалося, що і він, і його кум помолодшали; проясніло в думках, напруженіше, чіткіше запрацювало серце. Що то значить одверта розмова!

Для рибалки її вже було досить; йому тепер треба передумати все спочатку і остаточно утрамбувати прослухане. Тоді вже воно вляжеться непохитно, назавжди. Обоє вийшли на подвір'я, мовчки спустилися до глибокого яру, через який виляса стежка до Герасимової хати. Він знову згадав Саву: ні, такі легко не піддадуться, такі не впадуть у розпач, не тієї породи вони люди.

Попрощавшись, рибалка повагом пішов додому. Здала помітив, як дружина Марта щось товкла в кориті біля хати, певно, харч поросяті готувала.

— Ну, як? — нахилився до неї.

Марта знала, про що йдеться.

— А ти десь ходиш... Відбатував по коліно. Певно, заснув. Лікар йому дав чогось для сну.

— А вони ж де?

— Лікар мие своє приладдя, Микола до човна подався, везти ж його до Києва, лікаря. Сергій і Іван Павлович біля хворого.

Дзюба тихо підійшов до кухоньки в саду. Шепоче вгорі листя, чути далекий, неясний гомін біля сусідньої хати, часом шурхне птиця в гущавині.

Ось відкрилися двері, і рибалка одразу пізнав Сергія.

— Спить?

— Спить... Да-а... Що чувати, Герасиме Петровичу?

— Тихо повсюди... Значить, лікар той майстер, як ти скажеш?

— Та майстер... Тепер наш майор уже фактичний інвалід.

— Що ж поробиш... війна. Я вже прокляв і погані кістки того Гітлера. От вилупок навіжений... Я скажу тобі, Серього, що як би всі вони, оті закордонці, не пнулися, а нас не здолають... Ти чоловік молодий, та трохи вже, видать, бувалий, а я бачив на віку більше... Ні, не здолають! У нас, скажу тобі щиро, є декотрі, які сумніваються. Війна це показала. Та таких, вір мені, одиниці. От я тобі так мовлю: ідеш ти вулицею смерком, раптом з-за тину собацюра: як заверещить, та за ногу тебе. Злякався б? Звісно, бо ти ж у мечах саме був, про якісь свої діла мізкував. А тут, дивись, ще собачата, менші, дзявкучі,— хапають тебе, наче й дружні та бойові. А ти хіба підіймеш руки і скажеш: здаюсь на вашу ласку? Кусайте мене, я безсилий. Га? Хіба б ти сказав: здаюся, будуйте вас годувати, напувати, служитиму вам, бо ви ж собаки. Еге, ні, браток, ні... Так і в цих ділах. Правильно говорю?

— Авжеж, правильно.

— Я над цим ділом розмірковую щодня, сам собі екзамена влаштовую... От тільки одне мене мучить: як знайти такого дзвона, щоб на сполох ударити з усієї сили, пробудити весь отут народ, взятися за сокири...

— Це в старовину, кажуть, так бувало.

— Не те хіба тепер? Хоча... правда, нині ж воно техніка.

Помовчали, покурили в долоні.

А вже як зовсім смеркло, нечутний човен відплив від хутірського берега, пошелестів лозняками, почухався об них і пірнув невидимою стежкою по Дніпру на Київ. Лікар підняв комірця, трохи зігнувся. Від утоми він мовчав.

Мовчав і Микола. Йому було про що думати...

Микола жив разом з матір'ю.

Невисока на зріст, сіроока — Микола на неї зовні не схожий зовсім — Рядниниха являла собою тип людини, яка ненавидить усе світле. Коли настає яке свято, не виходить з дому і демонстративно щось робить по господарству. Схильна до якогось скрупульозного хазяйнування: часом, коли особливої роботи нема, просто збирає дрібне паліччя і складає його в акуратну купку. Де знайде хоч і малоцінну річ — прибере до рук, а, готуючи їжу, покладе продуктів рівно стільки, щоб і грама зайвого не перевитратити.

Взаємини з Миколою були найчастіше офіціальні. Мати вважала сина пустомелом і не раз говорила йому це в вічі.

— Ну що, Миколо, будеш тепер робити? Кінчилась твоя служба в клубі, — кому ти тепер потрібний? І футболна твоя команда — була й нема... Чого ж мовчиш? І невісточка щось відказалась, не заходить навіть. Чи не поскандалив з нею?..

Микола мовчав. Що сказати матері. Воно й справді так: з армією далі не пішов; мирне життя, легке й безтурботне, минуло і десь попливло, як легкий лист по Дніпру. Та й з Мар'яною... Дійсно, немов прірва почала між ними пролягати. Не приходять, не озивається, а самому заходити якось не зовсім зручно, особливо після тих розмов з старим рибалкою. Проситися до нього в свої, пробачатися — з якого саме приводу? Ну, злякався тоді під Києвом, як покликали в ту самооборону. Сутужно здалося, не звик ризкувати по-дурному... А щодо армії... Формально ж не втік, бо й військовим за законом не був...

Незважаючи на материні в'їдливі запитання, Микола думав своє. А думати справді було про що. Його односельчани всі в армії, деякі вже й загинули в боях. Чи вдасться йому викрутитись далі? Адже сусіди можуть спитати, чому він вилежується вдома? І визріла відповідь: скажу, що залишений тут для... ну, для чого, наприклад? Залишений — значить, хтось слідкуватиме, — ще гірше. Скажу, думає Микола, був тяжко контужений, відстав від своїх, поправлюсь трохи, а там наші відтиснуть ворога назад, от і приєднаюсь до них. Так, це буде краще, ймовірніше, а поки що не особливо треба муляти очі

людям. Може, вони й самі в такому ж розпачі, думають, лякаються майбутнього?

Або ще так: триматися сім'ї Дзюби, — думає він далі, — допомагати тим військовим (адже я й так допомагаю), і на випадок чого — вони ж мене й підтримають, слово за мене скажуть. До того ж Мар'яна тут, і не просто колишня Мар'яна — вона стала ще привабливіша, ще більша душею, і росте ця душа так своєрідно й швидко, що вчорашні розмови любимої дівчини вже не схожі на сьогоднішні. Що не слово, то вогнистий промінь, так і б'є в саму душу. А щодо матері, то краще подалі від її розмов. Матері догодити ніколи не пізно!

Упоравшись по хатньому господарству, Рядниниха причинила двері, підійшла до Миколи. Син помітив в її очах — від природи злих і хитруватих — щось особливе, нове. Давно вже синок зверхньо ставився до матері за її загальну відсталість, а було й таке, коли під гарячу руку багатозначно говорив: «Відчепіться, ви зіпсували мені біографію з своїм братом. Спасибі, політичним калікою на все життя лишили...»

Мати оглянулась, хоч напевно знала, що в хаті нікого стороннього не було.

— Миколо... а ти про дядька і тепер не згадуєш?

— Якого це «дядька»?

— Тобто, як це? Забув про рідного дядька?

— Потрібен він мені, як торішний сніг.

— Не поспішай одрікатися. Правда, при Радянській владі ти якийсь в клубі привселюдно висміював, ганьбив петлюрівців. Але то ж було при Радянській. А тепер?

— Що — «тепер»?

— Загула твоя Радянська влада, тільки шляхом услід пилюка пролягла. А не так, га?

Микола змовчав. Найгірше було те, що доля правди в материних словах є, він на лихо собі і заперечити не може. «Живуча ж у неї пам'ять», — подумав.

А Рядниниха вела далі — тонко, на свій лад логічно і навіть переконливо, хоч Микола і намагався одчепитися від цих спогадів і про рокувань.

— Вночі, як тебе не було — не знаю, де ти був, — щось постукало. Я так і обімліла, це від Северина хтось прийшов, думала, а може, й він сам. Вся здерев'яніла, засува не знайду. Спитала раз, удруге — нікого. Певно, вчулося...

— От іменно. Нема його й кісток, того Северина, це ж не вчора було, а років — дай боже...

— Хто його знає. Буває всяк...

Кинувши отруйну зернину в душу сина, Рядниниха відійшла, щось зовсім зайве робила в скрині, сховавши туди голову, і ждала, поки озветься Микола. Кинуте в душу синові зерно почало набрякати.

...Мов крізь сон, пригадалися Миколі давні роки дитинства. Дядько Северин жив тоді в Борисполі, приходив до сестри у вишиваній сорочці, потім десь зникав, а мати тим часом варила обід. Вона ставала якась рожева від внутрішньої радості, метушлива. Пам'ятає Микола таку фразу: «Тобі б дядькову голову». Оце, власне, все, що він може пригадати. Ні, пам'ятає ще, як Северин брав його на коліна, але що говорив — ні слова не застряло в голові. Мати бувало про щось довго і напружено перешіптувалася з братом, той давав їй на щось гроші... Словом, чіткого уявлення про саму особу дядька у Миколи не склалося.

...Мати, продовжуючи порпатися в скрині, спитала:

— А Герасим тобі нічого не говорив про нашого Северина?

— Ні. А що він міг сказати?

— Та... нічого, я так. Герасим його добре пам'ятати му- сить. Е-е, таких умників, як твій дядько, рідко на світі бу- ває. За Україну боровся, все, бувало, співає: «Ще не вмер- ла Україна, і слава, і воля...» Ти цієї пісні не знаєш. Та й що ти знаєш? А дядько був, як ото кажуть... ідейний, еге, ідейний. А ти забув, що він і тебе тієї пісні вчив? Голосок у тебе ще не був спорчений; дядько говорив: під- росте Микола — козарлюгою стане... А вийшло казна-що.

— Ну, й нехай собі козакує... Він не помер?

— Та ні, тільки ти помовчуй, він десь є. То такий, що, може, в саму Америку перебрався. Грамотний, у голові повно мозку.

Мати вийняла з самого дна скрині якусь хустку, обе- режно, з любов'ю і благоговінням розмотала її. І Микола побачив в її руках чималу фотографію. Про неї раніш він нічого не знав. Це його заінтригувало.

Рядниниха обережно витерла фото, залюбувалася ним.

— Ось він, орел наш, Северин!

І подала Миколі.

«Чому ж вона раніше мені цього фото не показува- ла?» — подумав Микола і зиркнув на матір. На картці

стояв у сивій шапці, в жупані, з шаблею статний Северин; фотографувався, певно, наїдпитку: очі посоловілі, добродушні.

— А він що... військовим був?

— Трохи... Тільки ти мені гляди: Мар'яні, а боронь боже, Герасимові — ні слова. То таке кодло більшовицьке... А Северин страх як ненавидів більшовиків, він за вільну Україну стояв. Ото й шабля для того. А який грамотний був! Політик! От тепер, коли більшовиків і слід прохолов, може, він з'явиться. О, тоді б ми зажили! Та й тобі б світ розвиднився, посаду тобі таку дали б, що у Герасима та Мар'яни дух би перехопило... Ти ж не знаєш: вони з тебе насміхаються, глузують де тільки можна. От мені розказувала Христя: одного разу Герасим хвалився, що не віддасть за тебе Мар'яну; він, каже, виродок... ніякої професії. А коли б дядько Северин вернувся, ми б їм показали ту професію, ого! Зажили б на всю губу, бо наша влада настала.

Микола вислуховував це без особливого піднесення. «Яка там влада, — думав він. — Хоч справді більшовики можуть і не повернутися... Та ж хазяйнуватимуть німці. Це не так інтересно. Але, зрештою, німцям в Німеччині ж краще, вони братимуть з тутешніх людей податки й цим будуть задоволені. А тут... Може, мати неспроста тримає братову картку і, може, справді він повернеться? Тоді, Миколо, держись, поясний, небоже Северинів, як жив і про що на майбутнє думав...»

Липкі, хоч і далекі раніше, думки чіплялися до нього, як в'їдливі голівки осіннього реп'яха. Микола часом посміхався: яка, мовляв, дурниця, ота дядькова шабля, — музейна річ. Може, й справді ще вернуться наші! Та ще ж є величезна територія й багато мільйонів народу. І якась там шабля... Дурниця! Нехай втішається мати колишнім братовим голосом і зубом...

Василів Хутір — це село з сільрадою. Відірвані від нього рибальські хати, в тому числі Дзюбина, Миколина, чи вірніш материна; окремо — будиночок Заболотного в саду, ще з десяток хат — ніякої певної назви околиця села не мала. І події трохи обминали її; машини — тепер уже німецькі — снували то на Переяслав, то з нього десь в чотирьох кілометрах в степу, і все, що відбувалося там, на широких шляхах, до придніпрян доходило непевно, з запізненням і часто в перекрученому вигляді.



Серьожа Симбірцев уже знав всю місцевість. Допомагала Мар'яна. Коли дошило, особливо ввечері, обоє зустрічалися десь біля Дніпра; Мар'яна знайомила його з місцевістю: ото глибокий яр, ото менші ярки, а там невеликий ліс. Ото далі — будинок вчителя Заболотного, ще далі — густі лозняки з вербами, і тягнуться вони аж до сусіднього придніпрянського села. Василів Хутір — ото он за деревами; на південь — Переяслав, на північ — Бориспіль, лівіше — дорога на Київ. Симбірцеву потрібно було досконали знати місцевість, щоб орієнтуватися вдень і вночі.

Одного разу Серьожа досить обережно завів з Мар'яною таку розмову:

— Хто в точності Микола? Це не моя справа, але я мушу знати тих, хто нас знає. Правда ж?

— В точності? А чому він так вас цікавить?

— Я вам іншим разом скажу.

— Мій односельчанин, порівняно культурний хлопець, добре грав на сцені, масовик, спортсмен, премії в Києві одержував. Трохи своєрідний, власне — нестійкий... Ну, що ще вам сказати?

Симбірцев помітив, що відповідала Мар'яна неохоче.

— І все?

— Ні, не все.

Мар'яна збила чоботом гнилий корінець, помовчала, підшуковуючи потрібні слова. Сергій легко це помітив.

— Я з ним у близьких стосунках,— дивлячись у землю, продовжувала дівчина.— Це вже, пробачте, особиста справа.

— Зрозуміло... А що ото по той бік Дніпра? — на іншу тему перевів Сергій розмову.

— То — радгосп. Там живе батьків двоюрідний брат.

Помовчали. Симбірцев зрозумів, що про Миколу дівчина далі говорити не має наміру.

Пішли яром до хати. Мар'яна від цієї короткої розмови стала чомусь похмурішою. Вона поглядала навколо, щось думала своє, забувала навіть про певну небезпеку.

...Того ж вечора в хату Ряднинихи хтось постукав. Микола, полохливий з натури, жестом показав матері — «тихо».

Стук повторився. Рядниниха вся стрепенулась, помітно зблідла, і в глибині сірих хитруватих очей спалахнув збуджений вогник.

— Коли чужий, скажи, я хвора, не відкривай.  
— Хто там? — кволим голосом озвався Микола.  
— Свої, не бійтеся... Мати дома, Рядниниха?  
— Свої вдень ходять... я нездужаю... А хто це імен-  
но? — підвелась мати, напружено прислухаючись до на-  
двір'я.

— Свої, кажу, не злодії, — християни.

Знову майнув виразніший блиск в її очах, блиск ра-  
дості й страху. Голос був явно чужий, нетутешній, але ж  
названо її ім'я, значить...

— Відкрити? — прошепотіла вона до Миколи.

— А я знаю?.. Відкривай, коли до тебе.

Щоб упевнитися, мати впритул підійшла до дверей.

— Та ви ж хто будете?

— Коли ви вдома, відчиняйте, я по ділу.

Для селяків відкрити вночі хату все одно, що відкри-  
ти душу. Мати ще раз перекинулася поглядом з Миколою  
й відкрила.

Увійшов, виринувши з темряви, високий чоловік з па-  
лицею і засмальцьованою торбою за плечима. Ніби ча-  
сто тут буваючи, незнайомець обтрусив краплі дощу з  
сіряка, неквапно зняв ушанку, поклав на лаву торбу, а  
в куток поставив кострубату палицю. Схожий він був  
на людину, що довго подорожує, злу й зголоднілу, а бо-  
рода й чималі вуса заважали визначити, скільки їй років.  
Очі, заволочені втомою, нічого особливого не виражали.  
По скупих рухах можна було сказати лише одне: подо-  
рожній прагне тепла і спочинку.

— Можна сісти? — спитав він, усе ще обтрушуючи  
сизий дощовий накіп.

— Сідайте, грійтесь. Певно, кістки промерзли?

На якусь хвилину запанувала тиша. Микола в'язав ри-  
бальські сіті, хоч вони йому й непотрібні були зараз;  
мати косила очима по незнайомцеві, по його постаті, а  
подорожній навдивовижу спокійно розмотував торбу, ді-  
стаючи щось подібне на хустинку чи рушник.

— Чи є водичка помити б руки?

— Є, є, — відповіла Рядниниха.

Помився. Спокійно витерся хустиною. Кількома погля-  
дами пробіг по хаті — без допитливості, байдуже. Спи-  
нився на Миколі, той скромно робив своє діло.

— А це, певно, син?

— Еге ж, син. А ви?..

— Миколою досі зветесь? — звернувся подорожній до самого Ряднини.

Микола підвів голову, холоднуватим, трохи підозрілим поглядом зміряв прохожого й нічого не сказав.

— І більше нікого в хаті?

— Нікого, оце й усі... А хто ж ви будете?

— Маємо час, розкажу. Здалека йду, через Дніпро ледве перебрався. Ніхто не хотів перевезти, а платити тепер... хто його зна, якими ж грошима... Заявляйтесь у вас не треба?

— Як — «заявляйтесь»?

— Ну... заявляйтесь якимось властям, чи старості, чи поліції?

— Ні, у нас ще нічого такого не чувати. А для вас це вкрай треба?

— Ні, навпаки. Але я просто питаю... Потрібно, щоб про мене тут ніхто не знав. Син партійний чи комсомолец?

— Ні, не той і не другий. Він у мене умеренний.

Незнайомець помовчав, і від цього мешканцям хати стало моторошно. Хто ж він, чому саме з цього почав допитуватись?

— Я від вашого брата. Ц-с-с... від Северина.

Мати скрикнула — і не роблено, а справді злякано, і Микола навіть підвівся до неї, щоб підтримати.

Незнайомець глянув на Миколу: його найбільш цікавило, як той реагуватиме на цю звістку.

Подорожній відчував себе в хаті господарем. Він уже не був схожим на нещасного. Говорив скупю, але так впевнено, немов диктував накази. На вимогу матері Микола мусив дати тому дядьковому посланцеві слово, що ніхто про ці нічні розмови не знатиме. Посланець тоді запропонував Миколі чималу суму грошей — той відмовився навідріз. Стара Рядниниха похитувала головою, яка, мовляв, наївність, і мигами показувала незнайомцеві, щоб облишив сина, а гроші взяла аж тоді, коли Микола почвалав з хати.

Довго ще сиділа стара з тим посланцем і все перекопувала його, що Миколу вона вламає, що він піддасться, а причиною його суворості є наречена; якої він побоюється.

Ряднина полпентав безсилою ходюю до центру села, не звертаючи уваги на рідких зустрічних односельчан, і

заякорився в невеличкому сільському буфеті, вже тепер приватному, подібному до колишньої корчомки...

Рядниниха старанно вмилася, причепурилась, як і колись, у давньому дівоцтві.

7

Мало не над самими очима нависла стеля літньої кухні, очеретяна, обмазана білою глиною, схожа на гофроване залізо. Єдине віконце скупі пропускало і без того зблідле світло короткого дня. Та чи це день взагалі? Може, це безконечний присмерк? Таке враження посилювалося одноманітним кольором стін, довколишньою тишею — вона настільки терпка, що викликала фізичну нудоту. Навіть кашлянути Яровий побоювався, і сухий скрип тапчана, цього нехитрого старенького лозяного ліжка, викликав занепокоєння.

Коли втихають болі і в свідомості настає світанок, а низькі хмари небуття відступають в далечінь, Станіслав Пилипович намагається осмислити все, що скоїлось за ці безконечно довгі дні. Та й чи дні це були? Грані між ранком, днем, вечором стерлися, і здавалось пораненому, що всю його істоту обгорнув суцільний морок. Майнуло перед очима худорляве обличчя лікаря — це сон; виразні скорботні очі Сергія — сон; теплі руки Мар'яни на гарячому його чолі — сон; жилага, брунатна рука Герасима і в ній тепле молоко в склянці — сон... сон...

«Певно, я зараз сам... один... Серьожа, очевидно, відлучився в якихось справах... лежу в якомусь курені, з відрізаною по коліно лівою ногою... Сам...»

Ці думки пливли спокійно, одна за другою, без подразнень нервів, без гіркоти. Нерви уже так стомилися, так перенапружились, що їх тисячні нитки немов з'їжались, і Станіслав Пилипович відчув себе слабосильним хлопцем. Здавалось, в такому стані в великому його тілі з'явилось багато нежиттєвого, обтяжуючого, і що будь би він похватнішим, йому швидше б одужати, встати, піти кудись, оглянутися довкола, стати діючою людиною.

Повернувши голову, Яровий із здивуванням побачив поруч свого тапчана на сіні Симбірцева. Вірний друг своєрідно вмонтився; щирою добротою світилося його обличчя; він по-дитячому склав руки; не вистачало тут тільки художника, щоб відтворити на полотні цю непідкупну

вірність, солодку втому, благословенний і заслужений сон.

Яровий вперше помітив, що на Серьожі вкрай розбиті, обшарпані чоботи, забруднені глиною, а шинеля, якою він прикрився, була пом'ята, якась набубнявіла. Попід очима лягли сизуваті півкола, і все обличчя свідчило про безконечну втому і безугавні тривоги.

«Спить... спасибі йому... мене береже; зв'язав свою долю з моєю. А що ж тепер з мене? Каліка, здоровенний каліка, важкий баласт... А Серьожа — поводитир», і тугий клубок підпер, застряг у горлі, стискаючи дихання.

Повіки обважніли, чиясь невидима, важка рука торкнулась їх, і вони, слабовиті, прозорі, слухняно підкорилися й закрили очі.

«Серьожа — поводитир... йдемо з ним по селу... одному, другому, йдемо, просимо шматок хліба... Люди виносять... співчувають... а декотрі замикають двері: багато, мовляв, вас таких... А полк уже наново діє, новий командир... Ярового й Серьожу й багатьох інших занесено в списки загиблих або — що найгірше — в число тих, що пропали безвісти... А хіба й ні? Фактично їх нема... Це неважно, що фізично вони десь є... Неважно... Важливо, що їх у ділі нема...»

Невидима рука відвела геть свої пальці, повікам стало легше, й вони відкрилися. По гофрованій стелі ледве помітно пливли якісь смуги, і Станіславу Пилиповичу подумалося, що це і є потік думок. Вони течуть тонкими, як струни, хвилястими пасмами. Вони рівніші, ніж були вчора, без синьо-жовтих кругів і червонуватих клубків. «Це — ознака виздоровлення», — мляво майнуло в голові.

То були, звичайно, ледве помітні тіні від очерету в стелі. Але припущення хворого про рівніший хід думок не вигадане. Пасма поблякли, стушувалися, і думки проясніли ще чіткіше.

«Ну, й що ж, підемо по селлах... щось робитимемо. Я влаштуюся, а Серьожа піде через лінію фронту, як би далеко вона звідси не була. А я... ні, не так. Стій, стій...»

Яровий навіть хотів підвестись, і міг би це зробити, але стримавсь: нога закровоточить.

І знов поринув у своєрідний сон. Та він нетривкий, розріджений, тривожний.

«Стій, стій... А чому я не можу стати шевцем? Я ж то колись умів? Це — знахідка, це — рятунок... Ну, що ж

з того, що майор... діалектика, війна, потрясіння земної кулі — нічого не вдієш... Стану шевцем, сидітиму десь у будочці... скромно, без війська й штабу... а насправді в мене буде військо од Києва до Кременчука, в усіх селах і прибережних рибальських хатах та куренях, і ніхто не знає, для якої мети живе тут швець і що він собою являє. Бороду заведу, людей збиратиму, комуністи об'являться; коли душею відкриюся, а потім підуть хіба ж такі діла!»

— Серьожа, Серьожо!

— Я! Вам води? — злякано стрепенувся Симбірцев.

— Ні, цигарку. Цигарку з міцної махорки... Знаєш, Серьожо, я знайшов вихід. Я все знайшов... Стій, стій, це правильно, точно, це — вихід, порятунок, я ще буду корисним нашій Батьківщині. Ти знаєш, — він потягнув цигарку. П'яний нікотин вмить досягнув найвіддаленіших клітин. — Ти знаєш, від цих думок я скоро видужаю. Нога — дрібниця. Скоро, Серьожо, ходитиму, а ти готуйся в путь до своїх. Неодмінно!

Симбірцев спросоння подумав, що Станіславу Пилиповичу щось ввижається, і він стиснув у своїх долонях руку майора — на знак співчуття і водночас, щоб просто стримати його зайві рухи.

— Ні разу, Серьожо, за ці дні я не був(такий дужий і впевнений. Ні разу, повір. Ти підеш дорогами — снігами, ночами, степами, підеш і дійдеш, і скажеш, що я — в строю! Не правофланговий, але в строю. Не стоячи... а... сидячи. Точно! Що не хата, то бойова точка. І понад Дніпром раптом полине давня наша революційна пісня: «Смело, товарищи, в ногу...» Я теж ітиму, тільки на млицях... Ще цигарку!

Серьожа подав. Дивно було йому дивитися на крупні риси обличчя майора, на його запалені очі, густу сиву щетину бороди, і чути «Смело, товарищи...» Схоже було на те, що свідомість майора ще гарячкова і в той же час квола. Куди йому йти?.. Адже гангрена — коли це вона була — часто перехоплюється вище по нозі, смертоносно розгулює по всьому тілу. Так і хірург Бровенко говорив. Дивіться, казав на прощання, коли затемпатурить, почнеться посиніння тіла, негайно вживайте заходів, інакше — смерть...

— Слухай-но далі, Серьожо. Чи помітив ти, які тут люди лишилися, чудесні люди, радянські по своїй крові, по душі? Хіба не підуть за мною, за нами? Та не в такі

тяжкі часи йшли,— підуть, побачиш... Ні, ти цього не побачиш, бо знову будеш в армії, в нашій Червоній доблесній Армії,— почувеш якось, що на Дніпрі не дримають, що кругом Києва, по всій Україні вирує сила, гудуть ліси, круті береги рік, сиплять вогнем гори, кущі, яри, рибальські човни,— все, все...

Затих. Велика обойма слів і фраз вичерпалась. Незважаючи на певне невір'я в здоровий їх смисл, Сергій підвівся з сіна; очі його застигли у подиві, і руки не випускали майорової руки; увесь він немов зрісся з тілом хворого. Симбірцев почав догадуватись, що говорив майор про дальшу свою долю: Сергій і сам про це не раз думав, але побоювався сказати Яровому. Адже той неодноразово твердив, що як тільки підведусь, зразу ж підемо на схід...

Яровий заснув, чи свідомість почала слабшати. Думки, що їх з такою поспішністю випалив майор, переселилися тепер в душу ад'ютанта. Сергій пустив руку хворого, прикрив її ковдрою, сів на сіно і глибоко замислився. За всі місяці війни він засвоїв одне правило, тримався його вдень і вночі: невідступно, чесно і точно допомагати командирові, чого б то не коштувало, в яких би обставинах вони не були. Разом у бій ішли, разом їли й спали, разом читали домашні листи. Одне у них було не спільним: у Ярового в Кантемирівці була дружина й син; у Сергія — нікого, крім тітки, в якій жив і виріс під самим Уралом. Коли бувало в лісній тиші чи в бліндажі на фронті Яровий виймав фото дружини й сина і щось шепотів до них, якісь ніжні слова привіту, Сергій Симбірцев нечутно зітхав і заздрич чужому, хоч і далекому, щастю.

Майор так нерухомо, тихо спав, що схожий був на мертвого. Симбірцев ще згадав головну пораду хірурга: робіть так, щоб поранений побільше спав. Нехай же спить, хоч і голодний, і виснажений.

Сергій нечутно вийшов на повітря. По невеликих садках, між високими вербами і дубами, по побережжю Дніпра, в лозняках, що посиніли, немов вкрай перемерзли під пронизливими дощами й приморозками, багрянів жовтень. Здалеку видно, як колючими смугами рябіє по верхня ріки,— то вітер довгими й гострими косами зрізує дзеркально відточену гладь води, старить її, сіє зморшки і кострубаті вугрі, і Дніпро на очах втрачає свою принадну ніжність. Красу берегів невблаганно в'ялить і зсу-

шує осінь, і все живе скоряється законам природи. Та прийде весна, з'являться перші її розвідники — проліски; залопотять в буйному пориванні до тепла бруньки на вербах; дружно піде в ріст шовкова трава, і забринить на різний лад тисячоголосий гімн весни; оновленим сріблом блисне дзеркало великої ріки, і дальні вітри поло-скають її, а чайки легким крилом здіймуться в глибо-чін високого і чистого неба...

Майор спить. То до кращого. Сергієві нема чого зараз робити. Він неквапливо пройшовся садом, спустився мало не до яру. Вдалечині, в сизуватій імлі, вирисувалися акварельні обриси Києва. Хто бував у Кисловодську чи Єсентуках, пам'ятає, як з'являється, особливо ранком, далекий Ельбрус. Природа не щедра на його показ: хма-ри на якусь хвилину розступляться, тоді з'явиться зна-менита гора, сліпуча її верхівка, і знову сховається. Так зараз було і з Києвом: Сергій то бачив його, то знову мі-сто кудись поринало. Мало, дуже мало часу був Симбір-цев у цьому місті, нерозгаданим лишилося воно в його уяві. Але ж Сергій помітив, якою священною любов'ю закохані в це місто люди, що давно його знають. Для них Київ — не просто місто, це їх совість, їх історія, це ж бо колыска самої Русі; Симбірцев мимохить і сам уже багато взнав про місто над Дніпром...

Почулися чийсь кроки, шарудіння листя. Різко тенькну-ло серце, воно відчутно перейшло на інший ритм. Він не думав про Мар'яну, але як тільки вона з'являлася, Сим-бірцев відчував якийсь моторошний неспокій. З уривків розмов з Мар'яною, з деяких інших спостережень, зро-бив він висновок, що дівчина ходить під враженням чо-гось отяжливого, гнітючого.

З заволоженими очима Мар'яна Дзюба стояла проти Симбірцева. На плечах — велика хустка, з-під якої ви-разно видніється білий високий лоб; рівно, як в узбечки, різко вліво й вправо — стрілчасті брови. Вони здригали-ся, коли дівчина починала говорити.

— А де пильність, Сергію батьковичу? — І засміялась не по-дівочому, — по-материнському, немов старша віком і досвідом. — Хворого лишили, нехай горобці пильнують? «Сергієві соромно було, як першокласникові. Він певен був, що до кухоньки в саду ніхто з чужих не піде, адже довкола тихо, як в могильнику, та Мар'яна була права. «Горобці пильнуватимуть», — подумав, почервонівши солдат.



Мар'яні не було чого більше сказати. Вона, як і Сергій, нікого зустріти не сподівалася. Просто зайвий раз поглянути, що довкола діється.

— Тоді я піду,— рушив Сергій.

— Там є кому доглянути... Продовжимо розмову?

— Яку? Я, правду сказати, забув.

— Про наше місце в житті тепер. Ви мені говорили, що нам обом разом трохи більше сорока років, що ми — комсомольці, що нас виховано... Словом, усе це мені ясно. Вчора я говорила з Миколою, я нічого йому про наші розмови не сказала. І не тому, що я не вірю йому, ні. Я просто не хочу, щоб він знав про вас і майора більше, ніж знає... Давайте пройдемося он туди, під дуби, там зовсім тихо і, головне, затишно,— у мене простуда...

Сергій пішов слідом. Мар'яна одягнена була в темний костюм, короткохалаві чоботи, і все це: одяг, сутінки під дубами, журливий шелест осені — їй імпонувало. На мить Сергієві згадалася чомусь Катерина з «Грози» Островського. Отакою він бачив її на сцені, отакою в деякій мірі була і Мар'яна.

Він уважно слухав її далі.

— Колись я вам докладніше розповім,— продовжувала дівчина,— про свої мрії, про саму себе... Тепер не час мріям. Поворот такий стався... Ні, я трохи не те говорю. Словом, я довго думала — слово честі даю...

І раптом спинилась, глянула на Сергія благальним поглядом, на який він зовсім не сподівався.

— Може, це наївно, не знаю. Але прямо скажу, що думаю: невже у нас таки знайшлися й приховані боягузи?

— Не розумію...

— Та ви ж гляньте: той сидить, той мовчить, той не озивається, коли привітаєшся, той узяв торбу й удає з себе старця, інваліда, глухонімого... От, я це слово довго не могла підшукати: глухонімого... Воно!

— Ви дуже нервуєте, Мар'яно.

— Ні,— стріпнула головою дівчина,— я спокійна, то... простуда мене нервує. Коли хочете, простуда душі... Києва нашого нема, фронт, певно, десь аж за Харковом, а тут часто трапляються глухонімі. Що ж це таке? Я вас питаю! Тільки ще раз хочу попередити: я нікому, крім вас, цього не говорила. Я... пробачте... я і на вас спокійно дивитись не можу. Сила ж у вас є, десь є свій дім, бойовий досвід маєте, обов'язок перед Батьківщиною... Ну, у вас тепер інше становище, поважна причина. Що

далі ви робити будете? Невже у вас ні планів; ні думок, ні душевних уболівань?.. Є?

— Аякже?

— Є? Тоді я рада. Ви підете від нас?

— Очевидно.

— Ні, це не відповідь. Я над вами не влада, це зрозуміло. Тільки я хочу бачити, щоб навкруг заворушився народ, щоб не було глухонімих. І коли вас тут не буде,— повірте, я говорю щиро... Ні, будьте і ви тут, тільки ж не мовчки, не бійтесь нас, ми ж свої, ми не безвольні... Я хочу сказати й інакше: допоможіть нам зорганізуватися. Добре? Якщо й підете на схід, то лишіть не безпорадних, а зорганізованих...

— Я розумію вас, Мар'яно. Нехай підведеться на ноги... на ногу Станіслав Пилипович — поміркуємо над цим. Поки що я вчитиму вас володіти бойовою технікою. Підривну справу вже знаєте. А відрізняти німецькі чини вмієте? Ні? А з мінами зустрічалися? От бачте — це все я вам покажу і розкажу.

— Це якраз і треба.

— А подруги надійні у вас є? Комсомолки чи комсомольці? Є? Збирайте їх, де зручніше, тільки неодмінно надійних. Про майора — нікому ні слова.

— Розумію.

— Але...

— Що? Кажіть, як своїй сестрі.

— ...Але я все ж скоро мушу йти на схід. Це, так би мовити, генеральна задача.

В цю мить погляди обох зустрілися з такою незвичайною точністю, що Сергій обірвав розмову; вії очей застигли як у нього, так і у дівчини. Симбірцев відчув, як серце рвучко стріпонулося, наче підстрибнуло, потім зупинилося, далі закалатало частіше.

Мар'яна кволо ворушила губами, хотіла начебто щось вимовити, але звуків не було. Потім погляд дівчини опустився на пожовкле листя. «Не треба було мені зустрічатися з ним удвох,— майнула у Мар'яни думка.— Ні, ні,— випередила інша,— з ним є про що поговорити, з ним приємно... хороше... Але навіщо це?»

— Добре, у мене є надійні подруги, не всі, правда, комсомолки... Сергію, я вас прошитиму ось про що: ви йдіть на схід, я бажаю вам тільки удачі, а потім — повертайтеся у наш край, до Дніпра. Захочете, я допоможу влаштуватися в Києві, там є знайомі. Згода?

— Згода. Правда, строк — хтозна який довгий може бути. Війна затягнеться, шляхи її довгі та круті...

— Я чомусь вірю, що ви повернетесь саме сюди. А віра — це велика сила, чи не так?

Потиснули обое руки. Спершу права — праву, потім всі чотири руки стиснулись в єдиному пориві, і в тілі струмом промчало гостро відчутне тепло. Адже їм обом разом трохи більше сорока років...

## 8

Давно вже Мар'яна не була в човні!

Мало кому потрібні човни, мов присмирілі істоти, чорніли і легко погойдувалися в тихій заводі, притулившись один до одного просмоленими боками. Далекі хвилі ріки докочувалися сюди тільки у великий вітер, і тоді човни голосніше поскрипували боками, вода монотонно чавкотіла під ними, викидаючи під берег брудну піну...

Мар'яна йшла попереду; Микола ледве встигав за нею. У нього так само була справа на правий берег. Зібралися в путь обое. Відчували, що є про що поговорити без сторонніх. Мар'яна тепліше одяглася, стала від цього менш поворотною. Микола — в звичайній ватянці, широких штанах і гумових чоботях, в ушанці. Вправно й звично штовхнув він човна, сів за весла, лицем до Мар'яни.

— Давно ми з тобою вдвох не їздили... Ще в мирний час.

— Давненько, немов цілу вічність,— відповіла Мар'яна, і чи то з радості, чи після втоми й домашніх тривог вся випромінювалась. «Такою вона і раніш бувала»,— посміхнувся Микола й ритмічно, залюбки працював веслами.

Стояв жовтень; прощався, може, останній лагідний день, і природа ще віддавала настояні пахощі спізнілого літа. Це вгамовувало нерви, робило людей врівноваженишими.

Микола ладен був спинити човна,— нехай течія, несе його куди їй завгодно, лише була б тут Мар'яна.

— Про що думаєш, Миколо?

— Про щось... про тебе, наприклад.

— Ну, якщо «наприклад», то й не варт. А я думаю про тебе не «наприклад», а з самого дому.

Весла застигли, злегка здіймаючи піну і лишаючи по собі мережаний слід.

— Не віриш мені?

— Як тобі сказати... Вірю, Миколо.

— А коли віриш, то я хочу спитати тебе отут один на один: чому ми нічого не робимо в селі?

Мар'яна блиснула очима, ніби байдуже, але насторожилась.

— Про що ти?

Микола знизав плечима, якимось невиразно скривився.

— Я ж обіцяв Герасиму Петровичу за якесь діло взятись. З нудьги вже безсоння навідає.

— Ти ясніше, Миколо, ясніше і пряміше. Ми ж тільки вдвох.

— Ну... організували б якусь підпільну групу. У мене є автомат, маузер, ящик патронів, є гранати, вибухівка...

— У тебе?

— У мене. Я тишком-нишком заготовку веду. А ти вважала, що Микола твій байдики б'є? Ого, я коли вже візьмуся...

— А мати про це нічого не знає?

— Ні. Крім мене — ні одна душа.

Це підкупило Мар'яну. Хоч Микола і не відзначався хоробрістю, однак війна, окупація можуть і з хиткої характером людини зробити хоробру.

— У вас же ті військові й досі?

— Ти так, Миколо... неначе випитуєш. Не сьогодні-завтра підуть. Але мене, правду тобі скажу, більше бентежить твоя мати, Миколо, аніж ці... військові.

— Ти знаєш, вона давно для мене умовна мати... Значить, ви також байдикуєте, і у нас досі ще немає певної організації?

Знову — блиск Мар'яниних очей. «Чому він так докопується?» — тривожно подумала дівчина.

— Виходить — нема, ти ж не в організації. Але ось що, друже мій... Бери весла, бо знесе нас далеко вниз... Збирай зброю де тільки можна, ховай надійніше. До нас старайся не заходити, доки ось днями не підуть ці... А матері скажи, що в нас всі похворіли на грип. Ясно? Підпільною організацією будемо... ти і я, вдвох.

— Це мало, крапля в морі.

— На перший раз. І один в полі воїн, коли він справжній воїн. Це я в газеті колись вичитала. І сто воїнів нічого не варті, коли вони боягузи.

Микола посміхнувся.

— Іще, Миколо, є до тебе прохання: ти мусиш збирати відомості про німців. Ну, наприклад, сходити в Бориспіль, у Переяслав, у Гнідин, на Старинський цукрозавод. Вони там уже обживаються, я чула.

— Зможу. І що це дасть? Кому це потрібно?

— Нам з тобою. А заодно — зброю вишукуй. Я сама тебе знайду, коли буде потреба. Єдина людина, якій я звіряюсь у цьому, це ти. Зрозумів?

Микола похмурнів, мовчки дивився на Мар'яну, вловлюючи кожен її рух, кожну найменшу зміну в її великих очах.

— Тобі, Мар'яно, я присвятив життя, ти теж це знаєш.

— Знаю. Але то були тихі вечори коло Дніпра або вдома під акаціями. Тоді не було ворога, страшної навали. Ми потрапили тепер у лютий шторм, от і поміркуй. Найменше хитання — це зрада, чорна і смертельна. І ще тобі нагадаю одну деталь: батько сказав мені вчора, щоб про наше одруження йому поки що і не нагадувала. Тобі ясно?

Микола мовчав. Образ любимої дівчини начебто віддалявся від нього.

— Я ж сказала батькові зовсім протилежне.

— Ти? — ніби прокинувся Микола.

— Я сказала так: за Миколу я ручуся. Він буде зі мною, навіть коли що трапиться, навіть коли доведеться стати перед лицем смерті. Тобі ясно?

— Ясно, а чого ж...

— Коли вже про батька зайшла мова, то хіба ти не знаєш, що він насамперед любить діло — чого б це не стосувалося. Повір, Миколо, що коли він говорить і думає про наші з тобою взаємини, то в нього це йде не від якоїсь злості, — від душі. Словом, як собі хочеш, я маю невідступний план і від нього не відречуся. Близкої людини, як ти — я про батьків уже не говорю, це само собою зрозуміло — ближчої, як ти, в мене немає людини. Руку!

— Згоден з тобою у всьому... у всьому, Мар'яно. Тільки...

— Що «тільки»?

— Я всі болі душі тобі відкриватиму, коли з'являтимуться.

— А ти їх просто забувай. Діло, Колю, діло, а з ним

разом з'явиться і настрої... Он уже й ходить хтось по березі. Не пізнаєш?

Човен легко зашарудів у прибережному піску. Микола припнув човна, потім узяв клунок з зерном.

— Я, Мар'яно, до млина, обміняю зерно на борошно, щоб не молоти самому. А ти?

— Я?

Вона трохи завагалася.

— Я... я до дядька на короткий час: в домашніх справах. Потім розповім, коли його застану дома.

Микола ще постояв кілька хвилин біля човна. Немов після дощу, дихалося легко, зір став яснішим,— вона йому вірить, вона буде з ним! Не хотілося й на короткий час розлучатись, бо тоді під серцем оживає гадючення, зростає так відчутно, що починає підпирати груди, ссати, ворухитися, знесилювати організм.

«Піти чи, може, повернутись додому й сказати матері, що... що ж сказати? Не застав дома, не можна було зайти чи ще щось»,— міркував він в нерішучості. Але ж якась сила міцно взяла в руки його сумління; Микола аж скривився від душевного каламутного болю і пішов, немов у гіркому похміллі, не помічаючи зустрічних людей.

Ось і хата, куди йому слід зайти. Хто такі Дубовенки, він знав, однак прямих стосунків з ними ніколи не мав, хоч і бачився кілька разів з хазяїном двору. Та й не часті були ці побачення. Бувало приходив старий Дубовенко, про щось там з матір'ю говорив, часто мовчки обое сиділи, поки Микола їв, а що вже далі за розмови були, це Миколу не цікавило. Дубовенки були якісь далекі родичі, люди замкнені своєю садибою, ніяких громадських інтересів у них не було. Мали город, сад, човна, возили щось там продавати до Києва, жили, словом, непримітно. Про людське око працювали в колгоспі — для мінімуму трудоднів.

Самому Дубовенку, похмурому й вічно мовчазному, було, може, з сімдесят літ. Миколина мати хоч і говорила, що він дуже хазяїновитий і розсудливий, але ці її вихваляння були Миколі байдужі.

Привітавшись, Ряднина поставив клунок біля порога.

— Що ж там у вас чувати? — спитала глухувата Дубовенчиха.— Німецькі власті вже є?

— Десь близько є, а в нас тихо.

Микола присів на лаві поруч старого Дубовенка. Той мовчав. Стара взяла зерно й пообіцяла поміняти в сусідів, бо млин уже давно не працює — хтось зламав.

Коли в хаті лишилось їх двоє, Микола з деякою байдужістю сказав:

— Приходив недавно один чоловік, я його вперше бачив... Від мого дядька Северина.

Тіло старого Дубовенка здригнулося. Він скинув догори густі, волохаті брови

— Від Северина? Ти, Миколо, не жартуй... А де ж сам Северин, де наш Георгій? Живий, не сказав?

— Тихо, дядьку. Нічого я не знаю і знати не хочу. Мати просила, щоб вам одно передати: до вас цей чоловік сам прибуде, так щоб ви довірилися йому, коли треба — переховали його. Оце й усе.

— Ні, це не все. З такими справами короткі жарти. Сиди і розкажуй!

Миколі перехопило дихання. Вперше за багато років побачив у старому Дубовенкові щось зовсім незнане. Старий увесь запалився, іншим став його погляд, жвавішими рухи.

— Тільки ти при бабі нічого не говори, вона в мене ненадійна. Ні слова. Я все сам зроблю. Але ж про нашого Георгія щось говорив?

— Трохи.

— Хоч трохи скажи. Це ж для нас, для мене...

Старий скорботно закрив очі.

— Ну, він десь уплутався в «українські» справи, курсами аж у Берліні заправляє, чи що,— ледве вимовив Микола й замовк. Старий Дубовенко, здавалося, продовжував говорити, але з-під бобристої щетини вусів не розібрати — старий сам з собою про щось радився.

— Еге, це ти важні вісті приніс... Дуже важні.

Микола з острахом поглядав на діда. Той підвівся, немов виріс за мить, постояв у задумі, щось хотів сказати, але промовчав. Микола в ці хвилини радий був швидше піти звідси, вислизнути з усєї цієї справи. Він відчував, як невидимі тенета обгортають його з усіх боків, і краще нічого більше не говорити, краще поспішити до Мар'яни — з нею легше.

— Вісті твої дуже важні. Ти сам тут чи ще хто?

— Моя подруга, ви її не знаєте.

Старий в глибокій задумі ще раз пройшовся по хаті і спинився біля вікна. Його вицвілі, зеленкуваті, як вода

в глухих заводах, очі дивилися в вікно кудись аж за Дніпро. Роїлися думки, немов до них приторкнулась чиясь гаряча рука.

— А то не твоя подруга? — спитав він і прилип до вікна.

— То вона, так.

— А чого їй там треба, в того... крученого Хоми? Це ж він підірвав млина, всі так говорять. Та комбайна спалив, щоб, каже, німцям не лишився. Кручений у нього мозок. Красні бігли тут як оглашенні, а він човна їм дає, другого знайшов, у нас узяв,— прямо зірвав з причалу. Кручений... дострибається колись... Це його родичка, чи хто вона?

— Моя... наречена. Хороша дівчина, донька Дзюби Герасима.

— Знаю, що є дочка в нього. Хороша, кажеш?

— Хороша, чиста душею.

— У батька пішла?

— Не придивлявся.

— А ти придивись... Ось стара йде, про новину їй ні слова! Скажеш своїй матері, що я ждатиму гостя вдень і вночі.

Микола першим прийшов до човна, замислений, ослаблений, немов прихворів. Він бачив, як Мар'яна з кимось прощалась, потім чомусь повернулася знов і ще розмовляла. До човна підійшла з такою завидною ясністю в очах, така легка, збуджена, що Миколу остаточно повергло в безнадійну меланхолію.

— Хороший сьогодні день, Миколашку!

Човен легко пішов по спокійній воді. За весла сіла Мар'яна.

— Кермуй, Миколо, рівно і несхибно!

— Постараюсь.

Човен легко, безшумно пересікав Дніпро. Миколі в голові застрягло чомусь тільки те з слів старого Дубовенка, як він застерігав: «Про новину старій ні слова!» «А от і скажу,— підколупнула якась дивна думка,— візьму й скажу старій...» І йорзався на дощечці, кермуючи човна веслом. «Сказати б... сказати б...»

Аж моторошно ставало. А Мар'яна гребла, зосередившись тільки на веслах, на Дніпрі.



На ніч вони лишалися вдвох.

Серьожа влаштувався на сіні поруч тапчана, і довго в темряві велися впівголоса різні розмови. Здалеку, від Дніпра, часом долітали невиразні звуки, і тоді співбесідники напружено прислухались до надвір'я. Звуки стихали, і знову говорили, згадуючи минуле, зважуючи сучасне й по можливості заглядаючи в майбутнє. Обом у ці хвилини здавалося, що вони наглухо законопачені в темний короб, і все частіше з'являлася думка: доки ж відсиджуватися тут?

Серьожа не говорив майорові про свою розмову з Мар'яною в саду. Але факт незаперечний: він, Сергій, здоровий, міцний, хоч обіддя гнути, сидить уже третій тиждень майже без діла, жде видужання Ярового, харчуються обоє коштом сім'ї рибалки. А десь далеко, в осіннім багні, в дощах чи, може, в хуртовинах б'ються їхні товариші, вимотують оскаженілого ворога, ні сил, ні життя свого не шкодуючи...

— Станіславе Пилиповичу, спите?

— Ні, я вдень добре виспався.

— А нога?

— Нога краще. А ти чом не спиш?

— Одверто?

— А то як же? Дивне запитання.

В пільмі зачулося шарудіння сіна, ледь вловиме зітхання Серьожі.

— Не дивне... Я хочу одверто з вами поговорити і не знаю з чого почати.

— Значить, не одверто, коли шукаєш початку й, мабуть, кінця. Одверта людина цього не зробить. А коли хочеш, я за тебе почну. Згода?

— Ні, я сам.

— Послухай старшого...

Симбірцев замовк. Тільки тепер спіймав себе на думці: він таки ждав повної темряви, щоб про це поговорити.

— Так от слухай, Серьожо. Ти хочеш — я це розумію — ти хочеш звідси піти. Тобі набридає бездіяльність. Так? Так. Це ясно. Тобі, з другого боку, жаль мене. — це теж ясно. Тобі незручно, навіть соромно дивитись тутешнім людям у вічі. Я все це добре розумію. Тобі сором буде, якщо визнають наші бойові друзі, що ти не вибрався з оточення, а просто пришвартувався десь у теплій хати-

ні і махнув рукою на фронтові діла. Думаєш ти і про де-що гірше — про... трибунал. Мовляв, майор тепер без ніг, на фронт до своїх він не піде, та кому таке опудало потрібне в гарячий, тяжкий час, а тебе питають...

— Я не думав... зовсім не так.

Тим же рівним тоном, немов читаючи невидимі аркуші написаних, зважених думок, Яровий вів далі:

— Ні, тебе суворо питають і будуть праві. А як же інакше? Правда, ти не з власної волі, але тобі не повірять і правильно зроблять... Я про все це думав цілими годинами.

— Я сам ходжу з цією думкою. То як?

— Не поспішай, маємо час. Єдина людина, яка має над тобою фактичну і юридичну владу в цей час — це я. Точно. От я й наказую: збирайся в путь, свою функцію ти виконав. Бороду маєш дядьківську, хорошу бороду... Документ Івана Павловича у тебе є. Візьмеш його, палицю в руку, зброю за халяву чи в підкладку зашиєш і підеш на схід.

— А ви, ви як, товаришу майор?

— Я майже не майор... який з мене майор? Моя пісенька виспівана. Підеш і дійдеш, хоч як би не було важко. І скажеш, де я і що зі мною. Я напишу сам. А зі мною, скажеш, таке: втратив ногу, буде тут діяти як(зможе. Зможу! Ще одне: коли наші повертатимуться — а я в це вірю — я їх зустріну не один, ні. Тут нас буде чимало. Оце і все. Думаю, що ясніше ясного.

Запанувала напружена тиша. Владний, хоч і тихий голос Ярового, його врівноважені думки не викликали сумнівів і заперечень. Справді-бо: йому вже значно легше, нога швидко заживає, доглянути за ним буде кому. «Так,— думає Симбірцев,— мій обов'язок якнайшвидше бути в строю, я дав присягу, я клявся Батьківщині й великому вождеві...»

— Коли не сплять у хаті, поклич Мар'яну. Вона сьогодні ще не доповідала про становище в селі. Герасим Петрович у дворі на посту, не злякайся.

Симбірцев мовчки вийшов. Темінь, як у безодні, і якби не два десятки минулих ночей, коли доводилось навпацки добиратись від Заболотного до Герасима, з хати — в садок, міг би Серьожа заблудити. І його ніхто не помітив би, коли б не легке хрустіння гілочок і шарудіння листя під ногами.

— Сергій?

- Я, Герасиме Петровичу. Холодно, певно?
- Приблизно. Що, Станіславу Пилиповичу гірше?
- Ні. Він просить покликати Мар'яну, щось хоче спитати.

Герасим радісно прошепотів:

— Діла, Серьожи, йдуть. Були в мене ввечері рибалки, троє вірних людей з того берега. У них є знаєш що? Кулемет і два автомати. Народ,—він ледве чутно сказав на вухо Симбірцеву,— народ має політичний нюх і береться до зброї. А це, брат, хороша прикмета!

— Мар'яна в хаті?

— Ні, зараз прибуде. Я її послав по цьому ж збройному ділу. Від тебе не приховую: у нас по той бік яру є старий завалений погріб, там вона ховає вооруженіє. Надійне сховище, довіку ніхто не знайде. Тихо, хтось іде садом... Це вона.

Дивовижно й неймовірно було: очі рибалки усе безпомилково бачили в суцільній, густій темряві. Швидше не очима — по звуку пізнавав чиєсь наближення. Так само й Мар'яна: не встиг Герасим спитати, як вона враз схопила руки батька й Сергія.

— Все в порядку, в повному порядку... Ох, і «ура» крикнути хочеться!

Сергій відчув, як десь у самому серці тенькнуло й невизначний біль пройняв усе тіло. «А я мушу йти... нехайно йти на схід».

— А ви, Сергію, знову не на посту?

— Ні, чому ж? Я тільки що вийшов.

— Да, забула сказати. Доцент наш не заходив?

— Ні,— відповів Герасим Петрович.— Ти його бачила?

— Пішов, оце вже як стемніло, до Терентія Васильонка, до бригадира, там, каже, ночуватиму, вони разом з Києва прибули. Іще сказав... ой, і хороше, і страшне ніби. Ні, це зовсім не страшне: він сказав, що тут, у нас, буде підпільна друкарня. Не зараз, але буде, в Києві є якийсь його знайомий, і він усе це обіцяв зробити. От які діла починаються! Я немов...

— Тихенько, дерева можуть почути.

— Я тихо, тату. Я не йшла, а летіла, як та летюча миша вночі шугає... Майор наш вечеряв?

Сергій з трудом переборював наростаючий смуток.

— Вечеряв. Він просить вас зайти, про щось серйозне поговорити хоче.

Герасим лишився непомітною тінню в дворі, а Мар'яна — це сталося вперше — теплою рукою вхопила руку Симбірцева, притиснула її до себе і повела його в пійму. Потім спинилася, обернувшись обличчям.

— Я, пробачте, цілий день про вас думала. А знаєте чому? Я уявляла собі ніч, одну таку грозову ніч, коли я й ви, іменно, ви, будемо вдвох, затаївши подих, сидіти десь в засідці, йтимуть гітлерівці, а ми їх раптово... Дівчата мої все про вас згадують, навчилися з револьвера та з автомата стріляти. Це — ваша наука... Сьогодні ми далеко залізли в лозняки, поставили одну з наших на варту, а решта по тричі вистрілили в мішень... Здорово вийшло!

Вона говорила чимраз запальніше, і Симбірцев стояв перед Мар'яною як заворожений. Потік думок і почуттів плутався; одне бажання протистояло іншому. Справді, як це було б добре, коли б зібрати ще таких людей навкруги, як ця дівчина, от пішли б діла! Але ж... але ж треба йти на схід.

— Ходімо до Станіслава Пилиповича, з ним поради- мось,— закінчила притишено Мар'яна і першою розтая- ла в темряві осінньої ночі.

— Добрий вечір чи вже ніч,— схилилась над хво- рим.— Не спите?

— Ні. Тихо довкола?

— Тихо, як і завжди. А буде грім та ще й розко- тистий!..

— Ех, коли б ще тижнів два було тихо. Мені тепер по- трібна тиша... Сідайте обое.

— Я зброю сховала, вам говорили про це? — шепотіла Мар'яна знову. Їй не хотілося мовчати, так щиро захоп- лював сьогоднішній успіх. Мало сказати — успіх; це бу- ла вже активна діяльність, і дівчина внутрішньо росла, підносила духом. Вона і не підозривала суті дальшої розмови.

Майор не поспішав. Була, певно, восьма чи дев'ята го- дина вечора,— скільки ще часу для докладних бесід!

Симбірцев присів на своєму місці на сіні, Мар'яна — на невеликому стільчику. Її рука трималась на його плечі — випадково, напевно, але від цього Серьожа ніяко- вів, погано володів собою, тривожився якимось скорбот- ним передчуттям. Коли б майор бачив його обличчя, на- певно, спинив би свій допитливий погляд на ньому.

Мар'яна не зовсім контролювала себе, свої жести. Їй органічно потрібно було на когось спиратись в буквальному розумінні, спиратись, щоб не відчувати ніякої, бодай найменшої самотності в планах і задумах. Їй здавалось, що час діяти вже ось-ось наближається і що саме для цього її й покликав Яровий.

О, вона не тільки розкаже про сховану зброю. Вона скаже про майбутню друкарню, про свої розмови з кількома вірними подругами з Василевого Хутора,— обіцяли допомогти, коли буде скрутно. А це ж тільки перша справжня розвідка в народ. Ще скаже Мар'яна, що разом зі зброєю вона в окремому металевому ящику на самому дні сховала комсомольські квитки своїх подруг. Квитки, немов скарб, лежатимуть там, а прийде час, Мар'яна урочисто поверне їх комсомолкам.

— Та-ак,— почувся густий баритон майора.

Мар'яна полегшено зітхнула. Вся її істота готова була слухати Ярового, людину, яку вона й уся сім'я вважали вже за рідну, за таку, що мов самою долею була підслана сюди.

— От що, Мар'яно...

Після цих слів дівчина з острахом подумала, що дальша розмова майора йтиме не про те, на що вона сподівалася; в словах Ярового забриніла нотка батьківського повчання.

— От що, дорога моя дівчино. Мені добре, я скоро ходитиму. Герасим Петрович вже мені милиці змайстрував. Дуже добротні, бачила?

— Бачила...

— Отже, проблема «транспорту» вирішена. Перші черевики чи чоботи я полагоджу тобі, Мар'яно. Звісно, безкоштовно. Та-ак... Обшию, облаятаю всіх... од Києва до Лубен... Ніби пересувна майстерня на одну тяглову силу.

Здавалося, майор говорить сам з собою. Симбірцев знав цю його манеру робити своєрідний вступ до основної теми. Мар'яну це не тривожило: в її голові вже готові були слова втіхи. Ну, й чудесно, нехай буде швець, а біля цього шевця...

— На одну тяглову силу, друзі...

— Нічого, Станіславе Пилиповичу, не турбуйтеся, з нами вам тяжко не буде. Я на себе всі клопоти візьму. Всім нам буде краще, бо ми, як одна сім'я. Правильно?

Ви будете керувати, вчити, а я, Сергій, Шульга, татко, мої дівчата діятимемо. Та й нових людей знайдемо.

— Дуже правильно, Мар'яно. Значить, ти голосуєш за мене обома руками?

— Неодмінно. Я годуватиму вас, білизну пратиму, словом... Словом... У нас і друкарня буде,— так сьогодні говорив Шульга,— і в мене цілий загін комсомолок діятиме.

— Спасибі. Коли, Мар'яно, все скінчиться, а це буде не так скоро, і я доберуся у свою Кантемирівку, я почеплю твій портрет... Таке в житті не часто трапляється... А про зброю, друкарню і все інше ти, дочко, поменше говори. Тепер такий час, що не слід.

— Добре, Станіславе Пилиповичу. Я ж тільки своїм, вам говорю.

— Та-ак... Тепер про головне. Симбірцев цієї ночі має нас залишити.

Кров стукнула в скроні дівчини. Рука притиснулася до плеча Сергія і прикипіла. Ні, це щось не так, не ті слова сказав Яровий.

— Йому треба, і йому можна вже йти, він же дав присягу Батьківщині на вірну службу до останнього подиху. Він піде цієї ночі на схід.

— Але ж темно...

Це сказала Мар'яна. Перші слова, що самі мимоволі вирвались.

— Тому й піде, що ніч. Вдень спочиватиме, а вночі йтиме. На ночі вся надія, голубко. А до тебе таке прохання: злагодь йому торбу, переодягни його в селянський одяг, розкажи про кращі стежки з села, ну... харчів на пару-другу днів. От і вся казка.

— Це таки казка,— прошепотіла вражена дівчина й не знала, що сказати далі. Мовчав і Симбірцев. Що йому тут говорити, коли про все домовлено раніше? Відчував тільки, що невеликий вогник, тепло якого почало було випромінюватись, поступово згасає.

— А може б, він тут лишився? Він так потрібний...

— Ні, такого права йому не дано ні за яким законом. Симбірцев перебуває на військовій службі, він — солдат діючої армії. От я — це вже... тяглова одиниця на дерев'яному транспорті. Я вже не потребую його догляду, а на фронті і один воїн багато важить. Він піде й піде... Аби сила волі, вона вирішить усе. Отак-то... Крім усього, я це мушу зробити як його начальник. Серьожа — на

моїй совісті, та й своя в нього є... Дощ іде, чи то так шумить листя?

Відповіді не почулося. Тільки в ці хвилини Мар'яна почала розуміти, що їй — а сказати не можна — завдано несподіваного удару. І не просто удару; відчула, немов щось вирвано з душі, і вже почала створюватись у ній порожнеча. Враз одсунулися в далечінь всі плани й сподівання. Та в той же час свідомість все категоричніше підказувала, що так треба, що Яровий має право наказати Серьожі робити так, як велить обов'язок. «Солдат діночої армії»... Ці три слова були настільки сильними й більшими за почуття дівчини, що вона в душевній покорі схилилась перед ними.

— Ви обоє мовчите, чи я недочуваю? — іронічно спитав Яровий. — Я говорю ніби до глухонімих.

— Ні, чому? — вдаючи зовсім спокійного, озвався Симбірцев. — Я готовий. Ось зберемося — і в дорогу.

— Гарзд, я все приготую, Станіславе Пилиповичу, — помітно підупалим тоном промовила Мар'яна. — Я швидко повернуся.

І вийшла. Яровий прокашлявся в долоню, заскрипів під ним тапчан, ніби йому не під силу було тримати обважніле тіло хворого.

— Дещо мені неясно, Серьожо. Га?

— Що саме?

— А ти хіба без серця? Чи просто вирішив мене крул пальця обвести?

— Не розумію, товаришу майор.

— Та ти мені «майора» не запускай. Привабила? Кажи, як перед богом на словіді.

— Не розумію, Станіславе Пилиповичу, слово честі.

— Ну, то дивись...

Це ще більшою мірою збентежило Серьожу. Є куточок в його душі, завітний куточок, куди він не наважиться допускати чуже, хай і довірливе око. Яровий заглянув у той куточок; Симбірцеву тепер здається, що майор посміхається в темряві. Це ще не так боляче. Перед його уявою простяглась степова дорога, довга, похмура і грязька. Ні, і це його не страшить; тепер вимір для лиха й туги особливий. Він піде, і з кожною миттю, з кожним новим метром путі крок його твердішатиме, бо чим далі на схід, тим коротшою буде відстань до бойових товаришів. Та водночас не хотілося йти від цієї розквітлої дією Мар'яни. Щось у ній таке ясне, як у краплині роси, коли

увібрала вона коштовні діаманти ранкового променя. Як хотілося б побачити її в тій дії, в польоті! Немов кілька сильних душ з'єдналося в одну, Мар'янину.

Чомусь зітхнувши, майор продовжував думати вголос:

— Про Саву Герасимовича розпитуй, де тільки зможеш. Я чомусь вірю, що він живий. Все розкажеш йому, як сюди потрапили, як нас прийняли, як доглядали... Словом, вчити тебе не буду... От ще мало не забув: коли по дорозі визнаєш, де Кантемирівка, заверни туди й спитай... може, є сім'я, може, куди виїхала, куди саме... Я певен, що ми зустрінемось. Я в це вірю всім серцем, Серьожо.

Впевнивши сам себе в благополучній дорозі, Яровий захотів сказати бойовому другові щось особливо тепле, батьківське.

— Сядь поруч. Мені не завадиш.

Сергій покірно сів. Майор в темряві знайшов його руку і почав повільно обмацувати пальці. Завжди вмючий знаходити потрібні слова, душевні чи строгі, він трохи розгубився. Симбірцев потиснув руку старшого друга.

— Ви ж, товаришу майор, мене не забувайте. Я про вас... словом, мужайтеся.

— А я інакше і не мислю. Послухай, Серьожо, дорогий мій друже й сину. Ми були б... ми стали б негідниками й тонкосльозими бабами, коли б поплакали на прощання. Ти не впадай духом, не здавайся живим, коли в безвихідь потрапиш. Не згинайся, ти ж комсомолец у мене... Пам'ятай: ти йтимеш по своїй землі, по своїй. Це — найголовніший тобі порятунок і паспорт. Люди тебе підтримають, людей хороших у нас багато! А я тут житиму, — я без перебільшень, Серьожо, — житиму в надії, що ти дійшов і борешся за мене теж. Оце я заповідаю тобі... Закуримо, чи що?

Обережно запалили цигарки. Тепер Серьожка зрідка, в момент спалаху цигарки, бачив глибокі зморшки на обличчі майора і зосереджений його погляд в стелю. Образ Мар'яни на якийсь час зник з його уяви, — лежав перед ним командир полку з нерухомою, відрізаною до коліна ногою, і жаль стискував серце ад'ютанта. Настав час розлуки. Ну, що ж, так мусить бути. І вже в уяві переніс він себе в майбутнє: битись принаймні за двох, битись так стійко, як тільки дозволять сили й серце.

— Вам подати щось?



— Ні, просто підведусь, уже лежні на спині муляють...  
Значить, ти мені так і не відкриєш душі?

— Про що ви знов?

— Бачиш, товаришу Симбірцев, та ще й Сергію Потаповичу, 1918 року народження, село Холми...

Сергій посміхнувся: в хвилини, коли майору бувало радісно від чогось, він починав саме з цієї біографічної фрази.

— ...Ти хочеш від мене приховати один злочин. Так, злочин.

— Я?

— Ви, товаришу Симбірцев... Ти, Серьожо, не чуєш, про що гомониш крізь сон? Ні? Отож. Ти спиш, а я часто вночі не сплю і слухаю, як твоя душа сама до себе промовляє. Ага? Впіймався? Я, звісно, помовчував, а раз ти йдеш, то на прощання, як кажуть, підведемо деякі підсумки.

— Нічого не розумію...

— Помовч, коли старші говорять. Ще цигарку, діло складне, без затяжки не втну... Спасибі. Іду навпростець: тобі припала до душі Мар'яна? Полюбив? Сильно?

Зашелестіло останнє листя яблунь у садку; невідомий птах кигикнув десь над дахом; прошумів вітер, і чути, як заскрипіли дерева; обличчя майора на мить освітілося від цигарки.

— Так...

Більше слів у Сергія не було.

Яровий мовчав, і ще раз блиснув жовтогарячий вогник під вусами.

— Та-ак,— озвався він в задумі. Свого часу і над ним чинили такий же допит. Цього Сергій не знає, як і не знає того, як Яровий свою дружину, колись молоду дівчину Любу, вирвав з нехорошої сім'ї ось такої ночі, як зараз. Любились до самозабуття, а на перешкоді стояв інший, ветеринарів синок, від якого завжди пахло помадою... Давнє діло...

— Та-ак,— прогук басом майор.— Виходить, ти душевно контужений. Га?

— Ні. Я, бачте, дивлюся на речі так: у неї є наречений, хлопець він не дурний, видно, грамотний, росли разом, вивчили одне одного... Та й, крім усього, мені доля вказує інші шляхи. Ось чому я вам нічого й не говорив.

— Ясно... А все ж?

— Ставлю крапку, а контузії — ніякої. Припала до душі, може, й говорив я щось уві сні.

— Говорив хороші слова, — але — розумно ти сказав зараз: доля вказує інший шлях. Бери себе в руки, цупко бери, готуйся в дальню путь. Йй же нічого не говори, не збивай дівчини: це зараз ні до чого, є інший клопіт... Стаavimo на цьому крапку.

Обірвав думки легкий скрип дверчат. «Вона прийшла».

— Ну як, Мар'яно? — спокійно спитав Яровий.

— Все як слід. Ось одяг, торба з харчами.

— Вдома тільки свої?

— Свої. Правда, підходив до воріт Микола, я його відправила.

— Про що питає, що розказував?

— Нічого особливого. Каже, мати прогнала. Психопатка... Істи не дала, бездіяльником обізвала. От уже матінка!

Мар'яна вийшла. Сергій почав переодягатись. Потім пішов прощатись у хату. Повернулися вдвох з Мар'яною.

За кілька хвилин обое вийшли через садок, яр на сусідню, зовсім глуху вулицю, де в принишклих садах похнюпилось кілька хат. Ішли мовчки, іноді спинялися від підозрілого шелесту; переконавшись, що то вирує пізня осінь, йшли далі, в поле.

— А цей Микола знає, що я йду від вас?

— Ні. Він, правда, цікавився, але я відповіла, що не знаю, де ви... А Станіслав Пилипович, кажу, видужує. І все.

Почалося поле. Шлях ставав вужчим, менш виразним, нарешті під ногами зашелестіла звичайна стерня. Йшли мовчки, хоч думкам і почуттям було тісно.

— Серьожо... Хочете, я піду з вами? — несподівано промовила Мар'яна й міцно вхопила його за руку.

Приголомшений Симбірцев спинився.

— Навіщо? А наш майор?

— То правда... Але ж... ну, добре. Йдіть, Серьожо, я повернусь... Прямо й прямо... Далі буде стовп при дорозі — візьміть праворуч.

Спинились обое. Щось є сказати. Та чи варто? Чи потрібно?

Сергій стиснув руку дівчини і цим сказав усе.

Пішов сам, хоч знав, відчував, що Мар'яна не вернулася, що вона стоїть біля шляху; притишив ходу,

вдивляючись у сірувату безвість попереду. Обернутися? Навіщо?

Стерня зашелестіла—хтось наздоганяв швидко, ніби котився вихор; обернувся—стоїть слабо окреслений привид в темряві.

— Не прощай, Серьожо,— до побачення!

Вхопила обома руками за шию, поцілувала, потім швидко зашелестіла стернею в напрямі села...

Ще раз зупинилась, але Сергієві вже не видно навіть темної плями, тільки почув він пошматоване вітром слово:

— До по-ба-а-чення-а!

## 10

Київ у п'їтми.

Вечоріє раніше, ніж велять закони природи. Сутеніє ще з половини дня, і вулицями, особливо на околицях, низько суне темінь, плутається й осідає в притишених і вогких дворах, зрівнює будинки, і вони стають схожими на суцільну стіну. Постаті, як привиди, боязко ховаються в подвір'ях і десь завмирають до ранку. Зрідка процокотять важкі, ковані залізом, кроки—щось є в цих звуках викличне й водночас полохливе, нервово: проходять патрулі.

Ближче до центра, через замасковані вікна кількох великих будинків, темряву прорізує електрика: то від піддних електростанцій, що стоять у дворах. Німецька електрика смугами лягає на мертвий, холодний і брудний асфальт. Вулиці нікому підмітати,— Київ повернувся назад, в історію, у давність, увесь забруднений, захарашений, оббризканий кров'ю, липкою грязюкою...

Хто ви, що позамикались у будинках і при світлі привезеної електрики пишете якісь накази, допитуєте спійманих киян і не киян? Хто ви, що крокуєте спустошеним, розтерзаним містом, лякаєте тіні й самі їх жахаєтесь,— хто ви? Хто вас кликав сюди?

Окупація — надто нині лагідне слово.

Людоїдство — вже точніше визначення вашої політики і практики в місті. І то не зовсім; всепоглинаюча чума — це вже точніше. Чи ж усе поглинаюча?

О, ні! Є матеріал, який ніякої чуми не страшиться, не гнеться, не тоне, не горить!

У дворі, в тому самому, де в підземеллі живе — умовно, звісно, — хірург Бровенко і нещасні його батьки, в цей вечір ждали невтомного і, як виявилось, таки безстрашного доцента. Ждали не тільки Шульгу. У подвір'ї, де впала велетенською плахою стіна, в хаосі руїн є другий, потайний хід, що й привів доцента Івана Павловича в глибоке підземелля. Він призвичаївся бачити не очима — руками. Помацки добрався він у підземелля, і ось чийсь дужі руки вхопили його, як іграшку, й силоміць втягнули в діру.

— «В Дніпрі глибоко?»

— «В Дніпрі немає дна».

Все ясно: свій. Міцний потиск холодної руки. Доцент протирає запітнілі окуляри, струшує сніжок, оглядає приміщення. Тут є незнайомі, але це поняття відносне; в підземеллі можуть бути тільки свої. Ось товариш Івана Павловича по університету, худорлявий, рухливий Євген Пашко. Він познайомив доцента з присутніми. Шульга потискував руки новим спільникам по боротьбі. Вони називали одні лише імена: Павло, Віктор, Степан... З самого кутка підвелася середня на зріст і роки людина, в ватянці й шапці-ушанці; пишні вуса ніскільки не старили обличчя і тому здавались приліпленими. Пашко встиг шепнути доцентові:

— Це і є товариш Вечірній.

Вечірній, насправді Архип Тарасович Горбань, підвівся; перш, ніж подати руку, пильно оглянув доцента. Про нього він чув, але бачив уперше. Іван Павлович в свою чергу розглядав Вечірнього, не приховуючи свого здивування й поваги. Знав він про Горбаня мало, але й того, що знав, достатньо було, щоб захвилюватись. Горбань — партійний працівник. Його в час війни було відряджено з Києва у Вінницю на допомогу військраді однієї з армій. Під час бомбардування вокзалу Горбаня було поранено, і його відвезли машиною в ближче село, де був розташований польовий госпіталь. Там уже поспішно готувалися до евакуації. Сталося так, що транспорт для вивезення поранених подано було з запізненням, і частина не так тяжко хворих вирішила вийти з села пішки. Цю групу і очолив Горбань з одним санітаром. Того ж самого дня, коли поранені ледве ковляли шляхом у відкритому полі, німецькі літаки закружляли над десятками людей у халатах. Дітись нема куди — навкруги

поле. Захищатись нема чим, крім, хіба, дерев'яних милиць...

Вся група з'юрмилася біля Горбаня — він був порівняно здоровішим. Але не тільки через це. Він своєю поведінкою викликав довір'я. Його стійкість в госпіталі і в путі підтримувала слабодухих. Горбань звелів падати ниць. Літаки гули над самими головами. Смерть розчепірила свої холодні, кістляві пазури. Зойки, крик, передсмертні корчі. Поранено і Архипа Горбаня. Він відчував цілком свідомо, як смерть опановувала його тіло: вона з поранених ніг підкрадалася до серця, намагаючись ухопити його довгими, сухорлявими пальцями. Але серце не підпускало холодного її дотику, працювало собі далі, будило в організмові резервні сили, і Горбань ясно відчував цю одчайдушну боротьбу серця зі смертю.

Вечірня прохолода приклала освіжаючу руку до чола, до серця, — стало легше. Архип підвівся, п'яними від болю й спраги очима глянув навкруг — тиша, тільки сіріють безладно розкидані трупи — то тут, то там, а вдальчині, в напрямі Вінниці, палають якісь жовтуваті заграви.

Потім — знову шлях, випадкова машина, і отак до самого Києва. Бровенко зробив нескладну операцію, вийняв дві кулі з ноги, звелів лежати. Так він і вилікувався. Ставши на ноги, Архип Тарасович ще воював, тільки вже на обороні столиці.

...Над Києвом стояв лагідний вересневий вечір, і зовсім різким контрастом були тоді високі пожежі по Ірпеню, а над самим Дніпром німці вшали великі ліхтарі, ці провісники жорстокого бомбардування.

Тоді ж Архипу Горбаню і сказали у партійному комітеті:

— Ти лишаєшся... Людей надійних знайди. Особливо серед залізничників.

Він за вказівкою вищих парторганів поклав партійно-го квитка на стіл, вперше в житті розлучаючись з ним.

— Псевдонім? — спитав секретар партійного комітету. — Я мушу записати й передати в ЦК.

— Вечірній. Так, між іншим, я в юнацтві підписував вірші: «Вечірній». Мені самому краще запам'ятати.

Секретар прощався з ним швидко, йому ще в інших кутках Києва треба побувати.

— Так-от, Вечірній, на твою совість, на совість ще деяких (після війни їх узнаєш), ми лишаємо Київ. Ти біль-

ше не Горбань і не Архип Тарасович. Настане час, може, будеш іще Ранковим... Шукай, добирай надійний народ. Методи? Палить склади, бийте гітлерівських верховодів при всякій нагоді, не давайте їм вивозити людей у Німеччину, створюйте окремі, законспіровані групи в 5—7 чоловік, тримайте окупантів у стані безперервної тривоги, в села ідуть, там людей підшукуйте.

...Вечірній запросив доцента до сусідньої кімнати. Пашко провів обох усміхненими очима. В кімнаті стояло просте ліжко, поруч нього — табурет. Сівши на ліжко, Вечірній показав Шульзі на стілець. Потерши чоло, керівник підпілля трохи мляво, — видно, він страшенно стомлений, — проказав:

— Я вас слухаю.

Горбань глянув прямо у вічі. Від тривоги і безсоння вони були червонуваті й маленькі і, як здалося Шульзі, навіть трохи байдужі. Доцент сподівався побачити високу, могутню фігуру керівника підпілля, широкоплечого, бистроокого, у важких чоботях. Перед ним же сидів скромний, звичайнісінький чоловік.

— Що саме вас цікавить? — трохи боязко спитав доцент.

— Перше: ви сьогодні їли?

— Одверто кажучи, я мав можливість, але, зважаючи на обстановку й потребу поспішати до вас, я...

Архип так само напівсонно спинив його:

— Ви дуже довго пояснюєте. Коротко: голодний? Беріть ось і поїжте, а я допишу одну штуку.

В консервній банці була риба. Іван Павлович прихвтився до неї, бо ж і справді цілу добу і рісочки в роті не було. Вгамувавши голод, він все пильніше придивлявся до Горбаня. Права його рука швидко водила олівець, а ліва часто терла лоба, ніби одганяючи зайві думки; брови часто сходилися на переніссі; тоді олівець застигав на місці; з'являлися нові мислі, і рука швидко, нервовно ходила зліва направо...

Коли доцент підкріпився і почав пильно придивлятися до керівника підпілля, Горбань облишив писати.

— Тепер розповідайте. Пробачте, може, я вас за балакучість трохи образив, але ж час не такий, щоб захоплюватись розмовами. Настрій у сільських людей?

— Хороший. А частково невиразний. У багатьох ще в ушах дзвенить.

— Як дивляться люди на хід війни?

— Вірять, що повернуться наші. Є такі, що вірять мовчки.

— Поліція вже діє? Старости є? Німців багато в селах? Були факти арештів,— кого, де, за яких обставин?

— Поліція ще тільки формується. Старости вже є скрізь. Хто вони в минулому, я ще не знаю. Але є. Німців мало, особливо по віддалених, глухих селах. Арешти були, але я тих людей не знаю. Ні, про один відомо: сільського листоношу.

— За що?

— В нього лишилася невелика кількість радянських газет, і він, як розказують, закінчував розноску їх уже при окупації. За це й арештований.

Втома пройшла, і рухи очей, рук Горбаня ставали жвавішими. Він нічого не записував, тільки частіше брав вихрастого чуба між пальці й ворушив ними, немов перебираючи і сортуючи думки.

— Тепер про людей, з якими ви встановили зв'язок.

— Там є дуже характерна, вольова, ясна розумом людина — тепер уже інвалід, Яровий.

— Я знаю. Ми йому довіряємося.

— Звідки ви його знали? Хтось з вас там бував?

— Хай це вас не бентежить. Київська, наша людина, це вас влаштовує? Отож. Про нього я знаю, про безногого. Керівництво покладається на нього, а ви йому допомагайте. Але ви і мене, і його, і нікого взагалі не знаєте. Ви — вчитель, білобілетник, безробітний, бездомний, безпартійний, син... словом, син розкуркуленого, шукаєте вчительської роботи, і іншої ви не вмієте. От і вся ваша біографія. На всіх перехрестях життя ви тепер тільки це й знаєте.

— Ясно.

— От бачте, ви вже привчаєтесь до короткої, виразної мови. Тепер от що: запам'ятайте одне прізвище — Кучер-Дубовенко. Він вчора тут, у Києві, був. Я вже трохи знаю, що це за птиця. Поганенька, общипана, з гнилими очима й вищербленим дзьобом. Однак відомо, що саме десь в районі Борисполя, Вишеньок, Василевого Хутора має він, цей Кучер-Дубовенко, створити опорну базу за-проданців — українських буржуазних націоналістів. Це — його перша мета. Остаточна — така: на випадок, коли радянські війська повернуться назад до Дніпра, під

Київ, підняти проти них повстання. Це вам для політичної і стратегічної орієнтації. Зброї вам, думаю, не треба, сама собою знайдеться... Коли у вас нема запитань...

— Є. Я коротко. А хто він може бути, цей Кучер-Дубовенко?

— Петлюрівський нащадок. Їх прибуло до Києва сот дві — дві з половиною. Собаки-шукачі. Словом, ви все, що чутимете про його дії в селах, передавайте мені. Але якщо з'явиться його агентура, не чіпайте, навіть більше — заведіть знайомство, ви ж учитель, син розкуркуленого... Слідкуйте за агентами, розпитуйте про їх наміри. З друкарнею поспішайте, але дуже обережно. Сьогодні з вами поїдуть туди друкарі. Ото он сидять. Шрифт, папір, кліше — все впаковано. Ще й ще раз повторюю: люди, що будуть до цієї справи залучені, нічого зайвого знати не мусять. А ви — вчителювати. Скромний, небалакучий вчитель. І все. Бажаю успіху!

Міцне потискання дружніх рук.

Ще коли Шульга і Герасим Петрович готувалися до Києва на умовлений день, старий рибалка мав розмову з дочкою. Він згрібав у садку пожовкле, вже примерзле листя, а Мар'яна складала його в більші купи. «Ввечері подамося з Іваном Павловичем на Київ. Дуже важливий рейс. Тобі, дочко, наказ: у дворі, в хаті, словом, ніде щоб нікого не було, коли повернемося. І Катрю держи вдома на прив'язі. Миколу ж щоб ти й не бачила навіть. Хай собі своє робить. Листівки розклеював? От, хай і далі розклеює, здобуває зброю, але щоб біля нашої хати не стовбичив».

Герасим сидить на березі Дніпра і терпляче жде Івана Павловича. Він і сам не знає, що доведеться везти у Василів Хутір, бо доцент тільки й сказав: «Дорогоцінний скарб». І все.

Вже зліва, за Дарницею, давно погасла вечірня бліда заграва; вже посмутніла широка смуга Дніпра; вже давно мерехтять зорі в темно-сірому небі, а Шульги все не чути. «Дивний чоловік,— повільно думає рибалка, сидячи під крислатим дубом,— очі нічого не бачать, а він якось умудряється знаходити стежки, орієнтуватися в суцільній темряві... Що то значить — людина має цілі!»

Позаду зашаруділо в кущах, свиснуло двічі — він. «Свистіти як вправно навчився», — зраділо подумав рибалка і відповів таким же свистом:



Мовчки розмістили на дні човна отой «неоціненний скарб». Двох незнайомих Герасим розглядіти не міг. Він розумів: раз Іван Павлович привів їх сюди, значить, вони — свої, надійні і потрібні люди.

Шульга звелів їм сісти на корму, сам уместився на ящиках посередині, а Герасим Петрович, сплунувши в долоні, взявся за весла.

— Рушили? — тихо спитав у Шульги.

— Рушили. Палити цигарок не можна, — обернувся він до пасажирів, які сиділи позаду, накривши плечі одним плащем.

Човен плив попід високим правим берегом, нічим, як і сама ніч. Лівого — майже не видно. Час від часу неправильно, мілко занурене весло здіймало шум, і в такому випадку Герасим невдоволено бурмотів:

— Норовисті весла...

Незручно якось усім мовчати. Іван Павлович, як старший у цій операції, мусив почати яку-небудь розмову.

— Вам не холодно?

Друкарі жваво озвались:

— Ні, ні, ми звикли. Дома ж ні палива, ні шибок. По-терпимо.

— А є хто в Києві з рідні?

Друкарі зніяковіли, помовчали. Один із них — по голосу можна було догадатись, що старший віком, — тихо відповів:

— У мене тільки мати. Есесівці викинули з квартири — мені її дано, як премію, дві кімнати з балконом, на вулиці Чудновського, — мати тепер у сусідів живе в кладовці... А в нього (це — про другого поліграфіста) є дружина і четверо дітей. На Сталінці живе.

Розмова урвалася. Шульга глибше пригинався од пронизливого вітру; приношене пальто пропускало холод; друкарі тихо про щось перешіптувались; лиш одному Дзюбі було тепло — тіло весь час у трудовій напрузі.

«Які наші люди самовіддані, — думає доцент, — лишають дітей, матір, може, навіть без хліба на завтра, без тепла, і йдуть невідомо куди тільки тому, що хочуть стати корисними народові. Без плати, без нагороди, заради однієї великої ідеї, і робота їх — це ризик, відвага, самопожертва... Може, вернуться колись додому, а може, й ні... Мені то байдуже, сім'я втрачена без вороття...»

Щоб забути про своїх, Шульга повів нову розмову.

— І скоро Дніпро замерзне? — звернувся він до Герасима Петровича.

— Кожного року в різний час. Цього разу, може, й зовсім не замерзне,— сердитий він дуже на ситуацію... Та й нам краще було б.

— А то чому ж?

— Еге... спробуйте взимку по льоду йти — і видно здалеку, і чути за кілометр, як дзвенять кроки. А зараз нас ніхто не побачить і не почує.

— Це ви, певно, нащот закурити? Ні, ні держіть себе.

— Та держу, тільки вуха припухають.

Друкарі зашаруділи плащем.

— Ми б оце теж...

— Скоро дома будемо.

Не минуло й двох годин, як Герасим Петрович сильним напруженням лівого весла повернув човен у лозняки по водяній стежці, далі — мимо старезних верб і причалив у такому закутку, в якому, здавалося, морок ніколи не боявся денного світла.

Другого дня в підвалі будинку Юрія Степановича обжилися київські гості; що вони там робили, ніхто не знав, навіть господар дому. Герасим неквапно порався в своєму підвір'ї, Мар'яна сиділа біля Ярового і записувала текст листівки. Вони обое знали, що друкарня вже прибула. Хороші мислі йшли в голову. Мар'яна швидко записувала, іноді повторяла, і тоді вогники збудження і радості, а часом — гніву запалювалися в її карих очах.

Тієї ж ночі Микола повертався додому. Він ішов то швидко, трохи зігнувшись, то зупинявся, щоб перевести дух і обдумати ситуацію.

Мати відкрила після трьох стуків у вікно. Микола промерз, посинів, лютував на негоду. Він повісив піджак біля печі, уважно й сердито оглянув онучі — мокрі.

— Де тебе носить, синочку ненаглядний? — не без іронії спитала мати. Микола спідлоба глянув на неї. Дивно було: мати якимось чудом стає з дня на день молодшою, і зараз вона пильно, зовсім іншим поглядом обмацує його; хитрість і лукавість іскряться в її очах, немов і не спала.

— «Ненаглядний»... Холоднеча, як на полюсі,— буркнув Микола і почав поратись біля чобіт.

— Мабуть, на тому березі був?

— Був. Самогонку шукав, як на зло нема ніде. Змок тільки даремно.

— А я, бач, про тебе подбала, хоч ти й скритний. Еге, ховаєшся від матері, все за нею вболіваєш. А вона і не згадує про тебе. Зустріла її ввечері — одвернулася. Ботіться чи сердиться... Бери он в шкафчику, погрійся, це тобі гість залишив.

Микола випив склянку без передиху. Стало тепліше, кров пожвавішала.

— Знову... «гість»?

— Атож. Северин передав записочку.

— Де вона?

— Ото б я тобі й віддала — який швидкий та проворний. Тобі віддай, то ти бігом «свій» віднесеш. Знаю, кому запродався. Нема записки. Прочитав мені гість і порвав. Тепер же сумний час, якийсь чорт візьме й підгледить... Випий ще, бо застудишся.

Микола випив, ледве не похлинувся.

— Кріпка?

— Кріпка.

— Німецька. Гість тобі лишив. Хотів бачити, щось порадити. Поспішав, як я не просила ночувати, одказавсь. У них, як у військових, крута дисципліна.

Хміль обгортав душу хиткими пасмами отрути. Микола присів на лаві, замислився. Собою він володіє уже слабко, кров шумує й тіло поринає в якусь безформну порожнечу.

— Що ж він хотів мені сказати?

— А мовчатимеш?

— Тьху, ти чорт... не ворог же я вам.

— Не ворог, але ж... і ненадійний. Казав, що даремно ти сидиш, як отой пень. Щось би починав робити... Не дивись на мене такими бульками. Взявся б, каже, знову за клуб, збирав би молодь, щоб не нудьгувала.

— А-а... про клуб? Клуб тепер в одставці.

— Ні, ні, — казав, — ще й платитимуть тобі. Добрі гроші обіцяв.

Микола якось безнадійно махнув рукою — який, мовляв, тепер клуб. Посміливішав, пройшовся по хаті бо-соніж, нечутно, як великий кіт.

— Мамо! А хто насправді той Кучер-Дубовенко? Я почув це прізвище від того... гостя, та п'яний був тоді.

Глянув — йому назустріч гострий погляд, сповнений ехидного задоволення.

— Інтересуєшся? То ж син Дубовенка, Георгій, ти сам до старого їздив на той берег.

— Це син старого Дубовенка?

— Георгій у них самий старший, а твій дядько Северин у нього — тільки-но дивись мені! — за помічника. От. І замаж рота. Та особливо «їй» — ні слова. Коли визнаю...

— То що?

— Нічого. Я ж тебе не подужаю. А їм скажу.

— Кому це, «їм»?

— Северинові передам, щоб знав, який у нього племінничок язикатий.

— Значить, рідного сина... Северинові передаси? То й що тоді?

— А нічого. Вони вже знайдуть, як тебе провчити. Коли б ти розумним сином був і про дядька думав, то до сі б уже начальником поліції служив...

Миколу ці слова злякали й приголомшили. Хміль трохи вивітрився й лишився тільки гіркий накіп, як в мундштуку після викуреної цигарки. Микола навіть прокашлявся.

— Еге ж. Був би вже начальником поліції у нас, чи у Вишеньках, чи й далі, де тебе менше знають. А як будеш десь сновигати, то тебе посадять за решотку й будеш тоді мене благати: передай, мовляв, дядькові Северинові, нехай визволить... От куди можеш зайти, Миколо. І Мар'яну приборкав би, коли вже так глибоко вдовбив її в свою душу. Казав іще той гість, що коли Микола ваш не остепениться, а ще гірше — нас викаже, — хай попрощається з цим світом. Он воно як, синочку ненаглядний!

Микола не відривав очей від матері. Де взялась вона така, як оце тепер? Де та тиха, скорботна, напівписьменна жінка, що не знала ніякої політики, ні в які громадські справи не втручалася, жила в собі?

Так, це була не та мати, інша людина. Інші думки, інакший погляд, і взагалі в ній щось прокинулось хиже, владне, з кігтями й небезпечним, пронизуючим блиском у вицвілих очах.

Коли з трудом заснув, приснилося Миколі: стоїть він в одязі дядька, з шаблею, і тільки хотів до неї доторкнутися, шабля ошкірилась і перетворилася на гадюку, в'юнку, срібну, з очима, як у матері...

В одну з неділь на Печерському базарі, в глухому кутку, стояв малопомітний, в затемнених окулярах і старій, засмальцьованій шинелі бляхар. Відра і відерця, совки, кухлі з консервних банок — купка скромної продукції власного виробництва.

Накrapав характерний київський дощ. Його можна швидше рукою відчути, ніж побачити. Знизу, з-за Дніпра, підповзають хмари — своерідна суміш слизького туману, мряки і вітру. Непомітні краплини густо осідають на людях, будинках, парканах, базарному товарі, і все просочується в'їдливою сіруватою вологою. І як тільки покріпшає колючий морозець, ожеледь металічним шаром вкриває все, що потрапить під його дихання. Увесь Київ можна обійти, але такої своерідної погоди, як на Печерську, не зустрінеш.

Бляхар мовчки поглядав крізь окуляри на неквапних людей і намагався знайти серед них не покупців, ні, — старався прочитати по їх очах душевний стан і зустріти тих, хто лишився в Києві з вірних знайомих. Проходять мимо десятки, сотні, і бляхареві стає ясно: в Києві зосталося багато людей, значить, підпору знайти можна, і йому ставало чимраз веселіше на серці. Бачив продавця бляшаних виробів засмучених жінок, неголених чоловіків, схудлих і підстаркуватих підлітків, бездомних і голодних дітей, селянок з кошиками і клунками, босих калік, — картина невтішна, і здається, що вони нетутешні: вони неначе ніколи не бачили сонця і не чули сміху і начебто все життя прожили в смуткові.

Герасим Дзюба і Ряднина прицінювалися до старих чобіт, щедро намащених саморобною ваксою. Дорого. Помацали старенькі валянки, полатані галоші. Невигідно і також дорого. Рибалка тоді сказав Миколі:

— Ти ще пошукай товару, а я декуди схожу, за рундуки.

Микола догадався: старий відлучавсь у природній потребі. А рибалка справді зайшов куди слід, потім обминув рундуки і побачив ту людину, яка й була потрібна. Бляхар у затемнених окулярах, у солдатській шинелі. Його й треба рибалці.

— Здрастуйте, Вечірній.

Бляхар здригнув. До нього? А-а, це з села, ясно...

— Почім відерце? — голосно спитав Дзюба.

— Чотири кіло пшона.

— Ого, а де ж його взяти, того пшона?

Нахилившись до товару, рибалка прошепотів:

— Дещо приніс. На дні в мішку, а зверху листя тютюну і дві головки капусти.

Випроставшись, заговорив голосно:

— А коли на тютюн проміняти? Скільки ж?

Сторгувалися. Рибалка взяв відерце, довго цокав нігтем по його дну і боках, а Вечірній тим часом виймав з мішка листя тютюну, принюхувався до нього, а потім цупко взяв «дещо», непримітно поклав його під балію і повернув мішок Герасиму.

— Потім підійдете.

Підійшло дві жінки, звичайні домашні господарки. Бляхар схитнув головою, показав очима:

— Ваш товар ще не виготовлено, зайдіть пізніше.

Жінки для виду ще поторгувалися й пішли далі, висловивши скептичну оцінку бляшаному товарові.

Засмаглий дідусь поклав мішок, узяв відерце, оглянув його, а продавцеві показав капусту, вийняту з мішка.

— Так на так? Ге?

— Хай буде. Дай тютюну в придачу.

А потім тихо:

— Підійдете пізніше — дещо передам. Та будьте обережні.

Покупець пішов з відерцем в гущавину народу й скоро зник.

Продавець поклав на мішок головки капусти і виглядав далі покупців, спостерігав народ.

Це був Горбань. Продукцію виготовлено кількома підпільниками. Продає її не тільки Архип Тарасович; у двох інших пунктах базару стоять такі ж засмальцьовані бляхарі й слюсарі, торгують іржавими замками, які й не розраховано продати, бо вони ніяким ключем не відмикаються, старі абажури, клямки, різного розміру цвяхи — всякий мотлох. Продавці виглядають покупців, торгуються за кожний зігнутий цвях, ключик, дверну ручку і водночас непомітно слідкують за справді потрібними «покупцями».

Наддніпрянська слизота стає дедалі настирливішою; люди згинаються, шепочуть посинілими губами якісь прокльони, притупують ногами, рвучко розмахують руками, терпляче ждучи удачі.

Горбань присів до мішка, вийняв пачки листового тютюну, понюхав, визначаючи якість. Основне лежало на дні старого мішка, важило воно принаймні кілограмів зо три.

Ті дві жінки, що підходили, повернулися й знову почали прицінюватись до виварок, дощок для прання, до «кадил» — каганчиків.

— Сорок хочете?

— Півсотні.

Архип побачив у руках жінки якусь стару хустку.

— Беріть уже за сорок,— хусткою заверніть, бо поіржавіє від сльоти. Дайте я сам...

Жінка вийняла гроші, довго лічила їх, тим часом каганці були старанно обгорнуті чималою хусткою. На дно виварки продавець поклав чималу пачку листівок. Жінки ще поторгувалися над іншим товаром, і коли продавець сказав «бувайте здорові», вони спокійно пішли далі і розтали в сірому натовпі.

Минуло більше години... Здавалось, на базар вийшло все населення Печерська. Воно торгувало всяким дріб'язком, і кожний киянин заглядав іншому в вічі, мовчки про щось питаючи. Горбань помітив: ось іде старенька, в плюшевому пальті жінка; з-під старовинної, приношеної шляпки вибилосся сиве волосся й заросилося липким туманом. Жінка несла в авосьці кілька картоплин. То була дружина професора, що жив недалеко від Горбаня. Озватись до неї? Ні, ні, повна конспірація, і Горбань вище підіймає комір старої шинелі. Жінка, як магнітом притягнена, повернула саме до бляшаного товару.

— Котра тепер година? — спитала вона надломленим голосом і якомсь благально поглянула на бляхаря.

— Не можу точно сказати, мадам. Певно, година дня, чи що.

Жінка нерішуче постояла, байдуже оглянула бляшану продукцію. Та ось увагу її привернули грубі саморобні каганчики.

— Скільки оця штука просить?

— Для вас — тридцять карбованців, за два — п'ятдесят, щоб швидше. Беріть в запас. Електрики довго ждати...

Жінка нічого не сказала; взяла каганчик, уважно оглянула його, іронічно всміхнулася.

— Дожилися... каганець, як у первісної людини...

Да-а; електрика не скоро буде. Навіщо ж ви продаєте оті електролампочки? Щоб людей дратувати?

— Навпаки, мадам: нехай купують, не вік же при каганчиках жити.

Крізь затемнені окуляри — вона того не помічала — за нею, за кожною рисою її обличчя пильнував погляд бляхаря.

— Ви тут, здається, раніше не торгували? — глянула професорка прямо в лице бляхаря. — Я вас вперше бачу.

— Я з Шулявки. Другий день тут. А що?

Жінка вийняла гроші і разом з ними невеликий білий папірець. Побачивши його, вона мало не скрикнула. В одну мить папірець був у кишені. Горбань бачив, як смертельно зблідла жінка розгубилася так, що з авоськи покотились картопля й морковки.

— Може... на придачу дасте папірець? Нема й на цигарку, просто біда!

Жінка ще не оволоділа собою. Вона почала збирати свої скромні покупки, робила це незграбно, метушливо, і продавець змушений був їй допомогти. Заспокоївшись, стара все ще мовчки, нерішуче поглядала на бляхаря, вагалася.

— Я вам могла б газет принести, але далеко живу і ноги ломить в таку погоду... Знаєте, що? Ви ж людина наша, радянська, правда?

— Зрозуміла річ. Тут куди не гляньте, — всі ж наші, кияни. А що?

Жінка помітно хвилювалася. Хоч близько нікого і не було, та й сам куток віддалений від базарних рядів, все ж небезпечно. Жінка вагалася: дати цьому промерзлому бляхареві листівку чи понести додому?

— Я вам дам цей папірець, тільки не на куриво. Візьміть і комусь ще передайте. Та не говоріть же, де взяли.

Вона подала пом'ятий листок і ледве чутно, благальним тоном додала:

— Прочитайте, коли вмієте, й іншому передайте. Тут так і написано: «Прочитай і передай сусідові, знайомому»... Сусідів у мене нема, виїхали... Сама живу... холодно сьогодні, ломить всю... еге... Бувайте здорові. Ви — мене не знаєте, я — вас. Глядіть же!

— Пробачте, а хто вам дав цю листівку? — обережно, ледве пересилуючи гарячу цікавість, спитав Горбань.

— А це вас нехай не цікавить. Так непристойно, не годиться... Бувайте здоровенькі!



Жвавішим, ніж звичайно, кроком жінка в одну мить зникла.

О, як забилося, затрепетало під сірою набубнявілою від сирості шинеллю серце більшовика! Будуть згодом діла куди героїчніші, ширші масштабом і змістом, увінчаються вони перемогою, але ніколи Горбань не забуде цієї жінки в старенькому плюшевому пальті, з сивими благородними пасмами; не забуде її проникливого, багатозначного погляду, душевно-чистих променів її очей; не забуде сизуватого базарного натовпу, оповитого смутком, прихованою злобою,— хорошою, багатообіцяючою злобою, з якої можна іскри викрешувати! Жінка зникла в натовпі, пішла додому з скромним базарним надбанням. Вона несла в серці іскру надії, вона щось думає, на щось сподівається, вірить, живе не як приголомшена, без'язика істота,— ні!

Бляхар подумав: «Однак листівка наша зробила дивно швидкий обіг. Минуло всього півтори години, а вона, немов жива, вирушивши з рибальського мішка, пройшла між базарним натовпом, потрапила в кишеню професорової дружини і вернулась на своє попереднє місце».

Горбань посміхнувся. Непривітний день, неприємний настрій змінили своє зафарбування; на душі стало якось легше й тепліше. Важливо почати, а там — піде й піде!..

Архип Тарасович потер руки так само характерно, як це роблять досвідчені продавці після першої торгової удачі. Він не помітив високого блідого мужчину, що стояв осторонь, підперши милицею руку. Інвалід байдуже дивився кудись на дахи будинків, хоч нічого привабливого там не помічав. Сказати б старець — ні, одяг на ньому був ще не дуже приношений, чистий. Схоже було, що він нещодавно тяжко хворів, і холодне повітря осені викликало ще більшу блідість на лиці. Він не випрошував милостині, просто нерухомо стояв, і в безцвітних очах не помітно було ніяких пристрастей.

Архип глянув на інваліда, пізнав, і вдоволена посмішка майнула на його вустах. Стояв Пашко, такий, як і умовлено було вчора в підземеллі. Худорляве бліде лице, під рукою милиця; байдужість, безконечна скорбота в погляді,— це якраз і треба, це не викликає ніякої підозри. «От тільки погано, що блідість його — не штучна, а природна. Як його підтримати, чим?»

Пашко підійшов і почав прицінюватись до запальничок.

— А ця скільки?

— Сорок.

— Остаточо?

— Так. Товар же який, погляньте! Ювелірна робота!

Пашко перебирав запальнички своєї ж роботи, придивлявся до кожної так, ніби купував якусь дуже коштовну річ і боявся підробки. І непомітно, зовсім байду-же вів уривчасту розмову:

— Бачив тільки що Мартинюка, купував сіль... Я ти-хенько призначив йому побачення в буфеті... Бачився і говорив з Сенькою Старовойтом... перебрався тепер на Куренівку до тещі... продає зараз скло... він же колись був скляром... у нього є група чоловік з десятком... Листівки я вручив, а нашу адресу дати?

— Надійний?

— Абсолютно.

— Але останнім нехай не говорить. Тільки йому одному. І то при умові, що ти...

— Ручуся... Так остаточно скільки за запальничку? — голосніше спитав «інвалід».

— Бери тютюн, плати гроші... Там усередині будуть нові листівки... Надійним знайомим вручай... тільки обережно. Мусимо сьогодні реалізувати весь тираж — всі п'ять тисяч. На наступну середу нам привезуть уже десять.

Пашко ще деякий час торгувався за запальничку, купив пару штук, потім пішов у натовп. Він уже перепродував ті запальнички, — звичайний інвалід з милицею під рукою...

Поміж рядами ходив Герасим з Миколою. Герасим хотів знайти когось із давніх знайомих. Пройшли біля мучного ряду, молочного, прицінювались до полагодженого і штучно виблискуючого взуття — нікого із знайомих.

Несподівано ззаду озвався владний, але сильний голос:

— Здається, Микола. Здоров був, козаче!

Обоє оглянулись, і в обох зовсім різними стали очі: у Миколи — злякані, широкі, в старого рибалки — здивовані, запитливі.

Ряднина заляк і лиш кволо ворухнув губами.

— Що поробляєш, Миколо?

— Та як вам сказати... базарюємо.

— А це хто буде? Земляк?

— Еге, дядько Герасим, наш чоловік. Віники і мітли продали, а купити нема чого.

— А я дивлюсь, дивлюсь, — ти чи не ти? Померзли дуже?

— Наскрізь. Ми ж тут з самого світанку.

— Я теж замерз. То мо' погріємось? У мене є чим, тільки десь би в куток залісти. Отам якийсь буфет чи корчма по-старому. А хороше було слівце — корчма, ге? Аж пахне чимось... древнім, незайманим.

Чоловік засміявся. Штучно й неприємно. Микола став немов нижчий ростом. Він рад би був куди завгодно зараз подітись, аби тільки не ця зустріч того самого дядькового посылного, що приходив до матері й розказував... Ні, ні, Микола вирішує нічого не згадувати і ні в які розмови з цим чоловіком не вступати. А він в базарній атмосфері не такий, як був тоді, — жвавіший, рухливіший.

— Я дуже радий, що тебе зустрів, Миколо.

Герасим непомітно намагався визначити, хто міг би бути цей незнайомиць. Нічого певного сказати не можна: одягнений у просте грубошерсне пальто, з вицвілим собачим коміром; на ногах — жовті краги і чорні черевики; проста, як і в багатьох, ушанка; колюча, сивувата борода; в руках кошик, з якого визирають дві пляшки і якісь там ще покупки. Більш схожий на мешканця міської околиці — характерна суміш міського й селянського типів.

В буфеті, що справді нагадував корчму, було брудно, накурено; чоловіки й жінки непевного віку і заняті жадібно пили самогон; очі їх стомлені безперервним напруженням очікуванням чогось страшного, фатального, остаточного для їх долі. Закуска не йшла на душу, до неї мало хто торкався. І швидко туманіли очі в людей, ставали хворобливо-блискучими, а обличчя — сизуватими або, скоріш, безбарвними.

— Отут є місце, тепле й затишне, — припрошував несподіваний для Герасима незнайомиць. — Як накажете, по цілому бокальчику? З холоду — по повному, тільки водички треба.

Випили чистий спирт. Микола закашлявся, чим і викликав глузливий сміх і дотепи з усіх боків. Герасим Петрович випив акуратно і з задоволенням, бо наскрізь промерз ще з самої ночі. Йому й на думку не спадало підозрівати щось недобре, підступне в цьому доброзичливцеві. До того ж частування було дуже доречне, про-

сто рятівне. Виганяючи холод, що сковував тіло, підігріта кров в безпам'ятстві забурлила; в другий раз Микола пити відмовився, а Герасим Петрович випив тільки половину бокалу.

— Що ж ви купили? По що прибули?

— Обидва хотіли чоботи купити, хоч приношені. А коли не чоботи, то хоч бурки. Зима йде, а обносилися вкрай.

— Чоботи? Так я вам влаштую, тільки не сьогодні. Прийдіть у ту неділю, сюди ж, до цієї корчомки, я вас і зустріну. Якраз у мене є такий швець, дістану.

Герасим хмільними, добрими очима поглядав то на незнайомого доброзичливця, то на смутного, вже сп'янілого Миколу. Торкнув Миколу за плече:

— Колю, це ж удача, ге? А ми ходимо, ходимо... Спасибі вам, за могоричем діло не стане... А ви, звиняйте, хто ж будете? Киянин?

— Я?.. А як вам здається? Киянин. Слюсарем був. На даному етапі ремонтую домишко на Солом'янці, дечим промишляю, сказати б... скуповую одяг, ремонтую і продаю. Життя ж тепер потребує ремонту... ре-мон-ту!.. Так?

— Так, так,—швидко і з ще більшою добродушністю, вже схожою на дитячу, підтвердив Герасим.— А ми тепер без міста геть чисто пропадаємо. Ні солі, ні гасу, ні ниток, ні каганця, ні чобіт,— куди не кинь і кругом клин. Село залишено напризволяще. Ге, так?

— А знаєте, чому? — схилився на стіл незнайомиць.— Тому, що всі ми тепер лишилися без усякої програми... По волі хвиль, без керма і вітрил.

— То правда,— смиренно погодився Герасим. Тема, яку зачепив незнайомиць, його зацікавила.

— Тільки ви тихенько,—торкнув рибалка незнайомця за руку.— Не всі тут з чистим серцем.

— Ви правильно сказали. Я... словом, я вам вірю, бо Миколу трохи знаю. Позналилися тижнів зо три тому, я допоміг йому купити білизну... Так ви, значить, з одного села? Плохувато тепер і селянам, і городянам,— усім кепсько... Німець усе начисто підмете... Випивайте ще, клімат бо небувалий, як на полюсі... Тут, на базарі, я зустрів учора жінку. Ось вона дала книжонку, прочитайте, каже, і подумайте. Я двічі прочитав, якась програма... не второпаю... Хочете, я вам її дам, а ви там з народом прочитайте, поміркуйте, і в неділю принесете мені. Візьміть. Тільки — між нами...

Він подав невеличку книжечку. Не розглядаючи її, не читаючи назви, Герасим сховав до кишені, і розмова пішла про ціни, погоду, про буденні справи, схожі на погоду, яка до людського горя й смутку додавала щось своє — безнадійність, безконечну, слизьку й нерадісну перспективу.

Пославши Миколу на пошуки сірників, Герасим Петрович повернувся до знайомого бляхаря. В куцою пальтучку стояв біля нього Іван Павлович; він тримав у руках відро й торгувався. Побачивши Герасима Дзюбу, Архип Тарасович щось шепнув доцентові, і той відійшов.

— Так скільки ж за каганець буде?

— Для вас — двадцять п'ять... Візьміть мішок, — тихо, крізь мерзлу щетину вусів — промовив Горбань. — Дуже вам вдячний. В мішку лист до Ярового. На словах перекажіть, що я скоро сам буду.

Уже в човні, задрімавши на похмілля, рибалка помітив, як Микола умудрявся двома пальцями видобути з кишені ту «програму». Відчув і здивувався: чому це Микола зробив так крадькома?.. Герасим для годиться почав шукати по кишенях книжечку. Микола сидів за веслами і байдуже оглядав береги.

— Ти глянь... ти диви... — пробурмотів трохи хриплим голосом Герасим. — Де ж та... як він говорив, програма? Ти не брав?

— Ні. Ви ж самі ховали.

— Як же це я... ех, задрімав, як роззява... певно, у воду випала. Жаль, жаль... Ну, та якось викрутимось. У нас є своя програма. Неписана, недрукована, — в серці вона. Так? Ти, Миколо, не підпускай до себе смутку і сумніву — то люті вороги, повір... Як же це я... сп'яну десь згубив?

Пропливали мимо тихих верб, — тільки дрижать віти під пронизливим, холодним вітром; мимо осінніх сумних хат, крутих берегів, настільки безжиттєвих, що, здається, ніколи там не росли трави, не розквітали п'янки квіти, не лунала звідти пісня.

Микола й досі не позбувся якогось осадку від неприємної і, як йому здавалось, зовсім зайвої зустрічі з посланцем дядька свого Северина, і десь ворушилася — холодна, лилка, схожа на стоногу, істота, від якої не одв'яжешся і яка методично впинається в душу...

Рибалка ще відчував тупі удари в скронях; він схилився до води, зачерпнув її широкою долонею і освіжив обличчя.

— Та й гидкий же у нього спирт'яга. Очманів я зовсім. От-от голова пополам лусне.

Ще раз умився, старанно, злісно витерся полою сір'ячини.

— Що ж воно за птиця?

— Хтозна... Зустрів я його там же, біля буфету, спитав мене, чого я шукаю. От і познайомилися. Купив я білизни пару, випили могорич. Я його і на ймення не знаю. Чоловік, як чоловік.

Герасим Петрович поздоровішав, просвітліло в голові й очах.

— А щодо чобіт — хай допоможе, бо бачиш? — мої вже ледве дишуть... А тая книжечка, — скажемо йому, — десь загубилася...

І рибалка задрімав знову, весь час ламаючи голову, куди ж поділася книжечка, яку він клав, — добре пам'ятає, клав у кишеню з того ж боку, де сидів Микола...

## 12

Будинок Юрія Степановича стояв на віддалі від рибальських хат, в самотності. Круг нього росли високі немолоді дерева, і влітку будинок поринав у зелені. Підхід до нього був тільки з одного боку, від Дніпра; за садом, де фруктові дерева перемішувалися вже з невідомо якими дикими кущами і чагарником, — глибокий і крутий рівчак; з іншої сторони — піски, в яких потопає нога, як у сухому глибокому снігу.

Всі, хто знав щоденний побут вчителя-пенсіонера, і подумати не могли б, які діла творяться в підвалі його скромного будиночка; вхід до нього був із закутка в кладовці.

Якраз там, у підвалі, і влаштовано невеличку друкарню. З Києва прибули поліграфісти; Юрій Степанович прийняв їх по-дружньому: сам допоміг обладнати підвал усім необхідним, сам сторожив єдину стежку до двору і щораз переконувався, що сюди навряд чи хто здумає добиратись. А коли й загляне хто із знайомих, не спаде йому на думку запідозрити подвір'я і будинок у чомусь особливому.

Трохи дивні були поліграфісти: мовчки щось снідали в напівтемному підвалі, довго і зосереджено палили цигарки і так само мовчки бралися до діла. Складали літери вправно, потім спочивали, знову щось перекушували, і отак до ночі. Вночі виходили на повітря — ляду їм відмикав старий учитель, — сідали на пеньки в глибині старого саду, часом і до Дніпра ходили, а повернувшись, акуратно витирали взуття і вчителеві лиш говорили: «Вам пробачте...»

Заболотний пробував читати. Та читав неуважно, часто дослухаючись до тих двох людей, які під підлогою гуркотять невеликою друкарською машиною, зосереджено трудячись для великих ідей. «Дивні у нас люди, — думав Заболотний, — лягла над краєм ніч, насувається нужденна зима, їх сім'ї в холодному Києві, а вони, ці небалакучі люди, наполегливо творять у підвалі своє скромне діло. Ніхто нічого їм не платитиме — нічим, ніхто про них не писатиме книг і не складе пісень, а між тим вони продовбують у стіні підневільного життя діру за дірою...»

Заболотний кладе книгу і тихо походить по кімнатах. У передній, на кучому тапчані, по-дитячому безпосередньо спить Катя. Дівчина натомилася за день — до Василювого Хутора двічі ходила, щоб проміняти дещо з учительового одягу на продукти. Юрій Степанович зупинивсь навпроти Каті, посміхнувся, як рідній дитині. А внизу ритмічно гупає верстат. І вчитель уявляє собі спітнілі, виснажені обличчя робітників. «Може, їм частку продуктів віддати?» — і Заболотний бере глечик молока, окраєць хліба, виходить в темну кладовку до ляди і двічі стукає по ній. Ритмічне гуркотіння стихає. Заболотному стає вкрай жаль друкарів, адже вони можуть подумати, що це — тривога, небезпека.

Нарешті ляда відкривається; учитель нічого не бачить, — друкарі передбачливо загасили світло.

— Що сталося? — спитав один з них з вогкої темряви.

— Нічого, нічого. Ми ж умовилися: коли один стук, то небезпека, а двічі — свої... Візьміть, перекусіть, до ранку ж ще — гей, скільки часу...

Заболотний подає глечик і хліб. Друкар навпомацки бере все це, мовчки тисне вчителеві руку. Заболотний повертається до кімнати, береться до книжки, але літери розпливаються. За якусь хвилину в підвалі знову чути ритмічне гуркотіння.

Своєрідні, незнані давно почуття охоплюють душу Юрія Степановича. Де б оце взяти молодих сил, щоб спуститися вниз, допомогти стомленим людям, які так просто, без красних слів, трохи навіть замкнено, але найголовніше — свідомо роблять свою справу, що йде не від особистої, а від класової, іменно від класової самосвідомості, з обов'язку перед народом і перед тим, що зветься радянською совістю.

Гуркіт внизу ставав усе чіткішим; в нічній тиші він схожий був на посилене биття пульсу. Вірилося, що це — пульсування життєстійкої енергії самого життя; воно передається невидимими жилками в народ; народ читатиме слово правди, перед яким відступить почуття безнадійності. Спасибі тобі, великий першодрукарю Федоров!..

Заболотний у ці хвилини випростовувався, ходив по кімнаті рівніше, впевненіше, брав одну книгу за другою, радився з давніми щирими друзями. Учитель став проти портрета Тараса Шевченка. Зі стіни поглядали задумливі, скорботні очі Кобзаря. Юрій Степанович згадав, як в Орській кріпості, багато десятиліть тому, на піщаних діюнах, безжиттєво-сумних і тоскно-одноманітних, сидів Тарас Григорович з маленьким зошитом і олівцем і говорив до свого далекого народу вогнистими словами:

Чума з лопатою ходила  
Та гробовища рила, рила...

«Оце й тепер вона, чума, ходить по радянській квітучій землі», — думалося вчителю. Він нерухомо і довго поглядав у великі очі поета і пригадував далі:

Сумують комини без диму,  
А за городами, за тином,  
Могили чорнії ростуть.  
Під хатами, поміж садами,  
Зашиті в шкуру і в смолі,  
Гробокопачелі в селі  
Волочать трупи ланцюгами...

Босоніж стояла за його спиною Катя; спросоння — зовсім ще дитя. Кирпатенький ніс схожий став на гульку, волосся розкуйовджене, і тільки очі зі сну округлі, трохи налякані.

— Чому не спиш?

— Виспалась. Мені приснилося...

Катя пригорнулася до доброго, як батько, вчителя.



— Сниться, що Дніпро розлився широко-широко і вода дістає аж до нашої хати. А я лежу, хочу підвестися й не можу: ноги немов не мої стали, як колоди, важкі. Хочу кричати — голосу нема, наче хто ватою мені рота заткнув... І прокинулась... А чом ви не спите? Тепер же ніч, дідусю Юрію.

— Да-а... тепер ніч. А знаєш, Катю, скільки зараз людей не спить?

Катя немигаючими очима вп'ялася в його очі — добрі, ласкаві, подібні до невичерпного джерела доброти і ніжності. Від його сухорлявої, прозорої руки стало так тепло, немов уся істота дівчини була під надійним від усякого лиха дахом.

— Не сплять тепер мільйони, мільйони людей...

— А чому? Бояться?

— Ні, Катю — думають. І не тільки в нас, а й далеко в Італії, Чехословаччині, в горах Греції, Албанії, в таборах військовополонених Німеччини, Норвегії, думають і в далекому Китаї... Все людство зараз не спить. Тільки діти й підлітки сплять, і тобі треба спати, бо хтозна, які діла тобі на ранок випадуть.

— І в Америці не сплять?

— В Америці? Гм... у них зараз ранок. Безробітні не спали, бо ніде, а буржуї вже прокинулись у м'яких пуховиках. Прокинулись і, солодко потягуючись, обдумують, скільки сьогодні нових мільйонів доларів надійде з-за океану в їхні каси...

Обое замовкли. Обоє в рівній мірі обгорнула тривога за Москву, на підступах до якої були німці, ті ж самі, що їх бачила Катя на дорогах, годинами вистоюючи за Василевим Хутором. Багато їх ішло, їхало, багато різних машин і незрозумілого, зухвалого гелготання. Катя уявила собі незнану їй Москву й тисячні маси гітлерівців, що ведуть по місту безперервний вогонь, і тіло її міцніше притискувалось до Заболотного.

— Дідусю Юрію, а довго це буде?

— Що саме?

— Оце, що ми zostалися, як сироти?

— Ні, Катю, недовго, і ми зовсім не сироти. Ми ж на своїй землі, ми тут народилися, росли, все, що збудовано, — це наша праця, і дерева — теж ми вирощували, і мову свою маємо, і культуру, і є в нас столиця — Київ, а ще є найстарша столиця — Москва...

У причілкове вікно хтось постукав. Катя швидко одяг-

нула і пішла в двір, а Юрій Степанович раз гупнув ногою в підлогу — сигнал, щоб друкарі припинили роботу.

Катя ледве примітила під ворітьми тінь і легко впізнала доцента по приплюснутому картузі. Він не привітався, шагнув слідом за нею у хвіртку, в будинок, і знову в дворі і поза ним залягла непроглядна німа тиша.

Івана Павловича враз обдало жаданим теплом і хатнім затишком. Невелика лампа досить яскраво освітлювала кімнату; чути було дух якоїсь смачної їжі; чиста підлога, мирний самовар, білі чашечки на столику, картини і книжкові шафи; барометр і старовинний годинник з начищеним, схожим на повний місяць, маятником — все це було різким контрастом порівняно до сирі й пронизуючої холодної ночі, замерзлого груддя на дорогах і бездоріжжях. Голод уже й не смоктав десь під грудьми, а викликав лише тупу нудоту.

Доцент почав протирати окуляри і ледве їх не випустив, — так тремтіли посинілі пальці. Та й сам він увесь дрижав, з трудом розминав застигли плечі, коліна, немов тільки-но десь лежав.

— Від таких «ванн» можна крупозне запалення легенів схопити, — ледве вимовив доцент. — Думає, що закоцюбну.

— Чаю, Катю, хутенько дай чаю Івану Павловичу.

А сам накинув на нього старе своє хутряне пальто. Доцент в'яло хотів був рухом руки відмовитись, але не встиг — він уже був, немов дитина, обгорнутий, і лише очі вдоволено визирали з-під коміра. Юрій Степанович посадив його на дивані, уважно оглянув плохенькі доцентові черевики і співчутливо схитнув головою. Згадавши про сигнал друкарям, двічі тупнув ногою, на що доцент не звернув уваги, — так приємно було відігріватись.

Учитель тільки тепер помітив біля столу звичайний селянський кошик. Доцент пожвавішав:

— Ой, ви обережно, Юрію Степановичу... то сильні вибухові речовини. Злетить у повітря весь дім.

Катя боязко оступилася від столика і нерішуче спинилася з чашкою в руці.

— Не бійся, Катю. Вони — умовно вибухові.

Сьорбнувши чаю, Шульга повеселішав; гарячий ковток води покотився в глиб організму, оживляючи його.

— Діставайте приймач, я привіз, крім усього, чотири сухих батареї. Чи справді сухі вони, не ручуся.

Юрій Степанович у здивованні підняв сиві брови, і від цього на високому лобі з'явилися тонкі борозни зморщок.

— Невже?

— Раз сказав, значить, зробив. Отой самий Бровенко дістав. У нього в підземеллі також є приймач і запас батарей на півроку, не менше. Приладнаєте самі?

— А чому ж, не вперше. Я десяток років з ними маю справу... Невже промокли? Оце гірше, доведеться просушувати, але тоді вони втратять силу.

— Забув сказати вам...

— Зараз, зараз, я ж хочу швидше приймача спробувати... Невже діятиме? Вам тоді за життя слід пам'ятник поставити, їй-богу!

Заболотний хутко вийшов у коридор, звідти — на горіще поліз. Катя ще налила чашку і прямо в упор дивилася на Івана Павловича. Їй, як і раніше, здавалося, що нещаснішої людини, як він, мабуть, ніде не знайти. Худий, виснажений, гостроносий, бачить погано; вузькі сутулі плечі, немов після довгої хвороби, ріденька борідка... Одяг приношений і незмінне кашне для зручності було пришите до піджака. Але як почне говорити — не пізнати тоді доцента. Всередині сидить начебто ще одна — велика, мужня людина, яка нічого не страшить, бачить далеко, все знає. І за це Катя так щиро, душевно любила Івана Павловича.

— Хочете, я вам виперу сорочку, — раптом промовила Катя. — Їй хотілося чимось допомогти доцентові.

— А вона в основному чиста, і місяця нема, як ношу... і взагалі я сам це роблю.

— Ні, ви ще спатимете, а я виперу, я вмю, не сумнівайтеся.

— Гаразд.

— Я і Юрію Степановичу перу, тільки прасувати ще не вмю, одну сорочку пропала. Але то один раз, більш не буду. І борщ варю, і картопляники смажу...

Юрій Степанович вніс чималий, зовсім старенький чеподан, який багато років вірно служив. Всередині його і був приймач. Сам з собою розмовляючи, Заболотний ніжно шепотів до приймача:

— Запилвся... заскучав на горищі... Ось ми тобі дамо енергію... Головне в усякому ділі — мати джерело енергії, голубчику... Ось ти нам правду скажеш... Велику правду, за якою скучили наші люди!

В усіх трьох наче завмерло дихання: заговорить чи ні?

Мовчить... Даремно добрався сюди кілометрів з тридцять Іван Павлович, увесь посинілий, стомлений, голодний; так старанно доставлено їх сюди і, виявляється, без користі.

Що, є тріск? Шумить щось у чемодані? Невже пощастило?!

Юрій Степанович подібний був до винахідника, який багато років віддав експериментам, жив винаходом і тепер, нарешті, добрався до істини, стоїть на її порозі, і ще лиш одна мить — і піт радості вкрие його чоло.

Радіо тихо, не зовсім виразно, глухим голосом, заговорило: «Ахтунг! Ахтунг! Увага! Увага! Слухайте, народи і держави всієї земної кулі! Доблесні війська великого фюрера вже на околицях Москви... В біноклі видно більшовицький Кремль... Ще одне зусилля — і ми вестимемо радіопередачу з самого Кремля!»

Заболотний зблід. Потім почав повертати ручку настройки, і раптом, як громовиця, рідний голос Москви: «Ми передавали доповідь Голови Державного Комітету Оборони товариша Сталіна на урочистому засіданні Московської Ради 6 листопада 1941 року».

— Ех,— вирвалося в доцента.— Що ж передавали? Повтори! — і він підбіг до приймача, скинувши тепле пальто просто на підлогу.

Юрій Степанович звернув свій сяючий погляд до Каті. Не треба було слів; очі спалахнули по-юнацьки одвертою радістю; вона розпливалась по всьому обличчю. Учитель обняв доцента і Катю.

— А що... Катю, Москва чи не Москва говорить?!

Доцент дивився в чемодан таким благальним поглядом, немов хотів будь-якою ціною вимолити хоч одну підбатьорюючу фразу. Хоч одне слово!

Приймач знову озвався: «Говорить Москва. За кілька хвилин повторно передаватимемо доповідь товариша Сталіна...»

Юрій Степанович розгублено поправив одяг, пригладив сиве волосся, потім схопився й стукнув ногою в підлогу. Далі він подався в кладову, хутко відкрив ляду і вже без особливої перестороги гукнув у підвал:

— Виходьте, товариші, сюди. В один момент! Не турбуйтеся, все в порядку. Велика подія, друзі мої!

Лампу поставили ближче до приймача. Іван Павлович і Заболотний почали записувати, що встигали. Друкарі заглиблено схилили голови, і зачервонілі, глибокі їх очі,

що довго не знали справжнього мирного сну й відпочинку, вп'ялися в чемодан. Катя, схрестивши руки, присіла на підлозі біля столу.

Диктор говорив спокійно, виразно, вкладаючи в душі стомлених невідомістю людей слово за словом... «Товариші червоноармійці і червонофлотці, командири і політпрацівники...

Хіба можна сумніватися в тому, що ми можемо і повинні перемогти німецьких загарбників?..»

Доцент і Юрій Степанович скорочено записували, щоб потім звірити записи і зробити щось, подібне до викладу доповіді. Хвала ж тобі, славний дикторе, що так ясно, чітко, неквапно ти говориш! Ні цього не забути ніколи, це — неповторне, неоціненне! Линули з далекого далеку слова — спокійні, впевнені, наснажуючі сильніше, ніж говорилися б вони надміру голосно, крикливо. Такий стиль, такий тон властивий промовцеві виняткової витримки і самовладання. Найстрашніше було — пропустити хоча б слово, хоча б найменшу його інтонацію. Саме інтонація була надто важлива, як і в музиці, коли композитор добирається своїм генієм до самих найтонших струн людської душі.

Дівчинка замріяно дивилась на застигли тіні на стіні: то від постатей учителя і доцента: згорблені, вони лиш зрідка ворушилися; забувши про все на світі, Катя намагалася уявити собі, як у ці незвичайні хвилини в неосяжному океані повітря стикаються два повідомлення: одне — німецько-гітлерівське про останні бої за Москву і — радянське, яке ось чути з старенького чемодана.

Катя чистими, уважними очима глянула на друкарів: вони вдвох сиділи, обнявшись, на табуреті. Один з них поклав жилаву, брунатно-синю руку на плече свого друга, і обидва схожі були на скульптуру, що відображає єдність і віру. Хоч стомлені були обличчя друкарів, світилися вони радістю; вона випромінювалась не раптовими спалахами, а рівно, безупинно, як ознака великої душевної чистоти.

Непомітно минали хвилини, минула й година, почалась друга — ніхто за цим не стежив, час втратив свій звичайний біг і вимір. Від безупинного писання руки в Заболотного і доцента мліли, але дивно: зімліваючи, терпнучи, вони не втрачали здатності діяти; невідома сила невичерпно поповнювала енергію рук, і зору, і слуху. Певно,

нема такої психологічної науки, яка б повністю розгадала ту невидиму силу, її бездонні резерви.

«Під прапором Леніна — вперед, до перемоги!» — закінчив диктор доповідь Сталіна, і лише тепер доцент помітив, що пальці не можуть випустити олівець, він начебто приріс до них.

Мовчали, солодко стомлені, окрилені, оновлені. Мовчали, кожен мисленно розмовляючи з собою, з своєю совістю. Нема слів вищих і змістовніших за ті, що тількино почуто! Тільки тепер Юрій Степанович уявив собі хуленького, скромного доцента, який іде поміж кущами, високими прибережними вербами і кручами, з селянським кошиком у руці. Не вважає на дощ і гостро-лютий вітер, човником перебирається через похмурий Дніпро, увесь промерзлий, зголоднілий... Та світиться і гріє його одна мета: доставити батареї, тексти нових листівок; він внесе свою скромну частку у велику справу визволення народу і країни.

Заболотний обертається і мовчки дивиться на Шульгу. З очей учителя випромінюється щось значно більше, ніж вдячність. І друкарі ще сидять, обнявшись, і Катя не розвела схрещених рук і не ворухнулася з місця. Животворний дух вселився в серця, як щось велике, що живить віру, надію, силу!..

В уяві кожного з присутніх усе чіткіше, окресленіше вимальовуються засніжені вежі Кремля і всієї Москви. Може, в ці хвилини в московському промерзломому небі гудуть гітлерівські літаки: падають на велике священне місто німецькі бомби; може, палають будинки і діти з матерями прислухаються з глибоких підвалів до здригання московської землі...

Та їм не страшний гул; вони знають, що Сталін — у Москві. Знає про це кожний полк, взвод, кожний солдат. Відомо це і в далеких зарубіжних країнах, десь у Парижі і Римі, в Софії і Глазго, у Варшаві й Пекіні. Перешіптуються поміж собою щирі друзі радянської держави, і новими силами надії наповнюються їхні серця.

Вітер тужно гуде в саду, сердито, але безсило гне віти, лякає їх зимовим холодом, що наближається. Та дерева відчувають у собі надійну силу: вона — в міцному корінні, що пішло в глибоку землю. Хай зламається якась гілочка, дві, нехай п'ять, — вітрові до коріння не дістатися!..

Першу прогулянку вирішили зробити вдвох.

Станіслав Пилипович уже досить вправно ходив поміж тапчаном і дверима кухні — трохи муляли милиці, але, як людина вольова, він швидко освоювався в своєму новому фізичному становищі. Щось було в його посмішці наївно-дитяче, і Яровий сам собою командував:

— Ну, колишній парубок, ну... «Эх, путь-дорожка, еще ровней немножко!..»

Герасим Петрович поглядав на майора точнісінько так, як вихователька дитячих ясел на маля.

— Ще раз... ще раз... виходить у вас просто прекрасно... І не шпигає, не болить?

У відповідь Станіслав Пилипович сопів і червонів; тугі п'явкоподібні жили наливалися, і від цього обличчя і руки ставали сизувато-бордовими.

Ходити, вийти на природу, одірватися од набридлого тапчана, бачити довколишнє — хай воно по-зимовому скупе і позбавлене літніх буйних фарб і пахощів, головне — бачити ширше, відчувати подих життя, високе небо, а не одноманітну стелю кухні,— яке це щастя!

— Ну як, виходить у мене?

— Виходить!

— «В путь-дорожку дальнюю я тебя отпра-а-а-влю...»

Великі краплі поту рясно вкрили чоло майора. Він одною лише миттю виказав той скорботний стан душі, що свідчив про каліцтво, але знову по-молодецьки тренувався, випробовуючи міць дерев'яних своїх помічників — милиць і всього себе.

— Не страшно нам виходити?

— Ні, хто там тепер зоритиме,— спокійно, немов на кладовищі, мертво і безлюдно.

Яровому ці слова по душі не прийшлися.

— Погане порівняння... погане, просто неприємне... Невже за ці дні ніяких подій? Невже кладовище?

— Майже що так. Вам же краще від того.

— Мені? Не так, Петровичу, для самозахисту це немов і нічого, а для діла... В Києві теж тихо, мертво, як на кладовищі? Виходить, вибухи невдоволення, протесту, гніву вляглися? Не вірю я в це.

— Хтозна... Підемо в проходку. Отак, отак...

Станіслав Пилипович пішов, пішов, підтримуваний співчутливим поглядом Герасима. Майор часом трохи

похитувався й тихо стогнав, а вже за садом, на стежці, він ішов упевненіше, хоч фізично йому було важкувато. Герасим насторожено ступав не слідом, а збоку, придивлявся, як той господар, що слідкує за колесами воза, чи не шкутильгають вони.

Ні, йшов Яровий вправно, хоч і напружено. «От що значить, коли людина хоче йти вперед, для неї не існує перешкод»,— подумав Герасим.

Тільки вийшли ярком до Дніпра, як далеко на київському горизонті спершу сильно спалахнуло, потім почувся гуркіт, схожий на весняний дужий грім.

Обое зупинились.

Вибух повторився з більшою силою. Схоже було на те, що висаджено в повітря склад або вагони з боєприпасами, не інакше.

— Що це?

— А ви секрет не розкриєте? — сміючись, спитав Герасим.— Це «кладовище» заговорило.

— Не розумію.

— Наші підірвали гітлерівські склади.

— А звідки ви знаєте?

— Іван Павлович говорив.

Потім рибалка промовив зовсім тихо, хоч нікого близько і не було:

— Там наші діють. «Мерці...» Живі мерці на кладовищі з могил встають... Ходімо на оту онгору, звідти видніше. Візьмете гору?

— Я все візьму, якщо «кладовище» почало озиватись. А ви ж говорили, що всюди мертво і безлюдно?

— Боявся, знаєте, авансом хвалитися.

Коли б хто сторонній тут був, дивно було б дивитися йому на згорблену постать майора, що старанно вибиралася на гору. Яровий спотикався, щось говорив чи лявся навіть, «брав» гору, движимий внутрішніми силами. З київської сторони мерехтіла пожежа; небо над містом немов би піднялося вище; створювалось враження, наче в Києві запрацювали великі домни; там плавиться метал: домни гаряче дихають полум'ям — і заграва нагрівала саме небо — вище і вище.

Палає Київ, і той страшний вогонь освітлює шляхи на Бориспіль і Баришівку, на Бровари і Димер, Васильків і Фастів, і гострі леза того світила прокладають шляхи в підкиївські містечка і села, сягають і на Полтаву, Білу Церкву, Вінницю, Кременчук, Чернігів, Житомир, все



далі й далі, і нехай не тішиться ворог, що Київ у вогні. Ще опечеться проклятий гітлерівець на тому пожарищі!..

Яровий відчув легкий батьківський дотик рибалчиної руки. Герасим поклав її, щоб стати ще ближче до майора і крім того, бути йому підпорою.

— А ви чували, Пилиповичу, про вибух у київському артучилищі? А про гостиницю... якась трудна назва... «Континенталь»? Чули? Сотні офіцерів на той світ... Діє там більшовик, Вечірній на прізвисько. Кажуть, невеликий такий, коли на нього вдень дивитися, а вночі виростає вдсятеро і ходить по місту як велетень.

— Ні, не чув.

— Отож. Зустрів я одного нашого партійця. Ви його не знаєте. Переховується зараз. Ми з ним ще до війни товаришували. Як іде, бувало, на партійні збори, до мене заходить.

— Ви ж безпартійний.

— Я? Як вам сказати... наполовину. Оцей же самий товариш дав був мені рекомендацію в кандидати. Війна перебила... Так от він мені по секрету й сказав про Вечірнього, тільки, говорить, його насправді звати інакше. Міцно партійний, з заліза викуваний. Він, каже незабаром до вас прийде, я дав йому адресу. Отоді діла підуть!

— А підуть. Тут коли б не оця проклята нога.

— Нічого, і на одній діла творити можна.

— А що ж цей ваш партієць тут робить?

— По секрету сказав: збираю людей. Тільки він має оселитися в Rogozovі, там у нього надійні друзі є. А до нас має прибути сам Вечірній.

Десь далеко, певно, теж над Києвом чи в Дарниці, спалахнуло — і за кілька секунд глухо прогув вибух.

— О, ще разок. Ану, хлопці, не робей! — аж долонями потер Герасим Петрович.

— А Юрій Степанович партійний?

— Теж ні. Та про нього особлива річ. Він увесь наш, до волосиночки. За Радянську владу стояв і стоятиме. Нашо вам більше: коли комсомольці раніше збиралися на свої збори, учитель наш першим приходив. Його на артільних зборах і до президії обирали, і розумного слова слухали залюбки. Коли б молодший був, то він би в партію вступив, я певен... Порадник він щирий та ще й мій кум. Начитаний, розсудливий. Хотіли б його вивезти з Василювого Хутора — пікуди було книги покласти. А він в одну душу: без книг я, каже, все одно, що сліпий і глу-

хий. Я, каже, тут лишуся, людей добрим словом підтримуватиму. Як він якось сказав?.. чекайте... ага, сказав, що патріоти потрібні всюди. Та й здоров'ям він кволий уже, десь би простудився, зліг, а чи доглянув би хто його — невідомо. Чи не так?

— Певно, що так. І тут робота знайдеться. Я, Герасиме Петровичу, сьогодні розмірковував: якщо підбереться нас якийсь десяток, створимо організацію і назвемо її простим словом «Патріоти». Кращого не придумати, правда ж? Тільки підбиратимемо людей надійних. Вам тут — перша скрипка, людей ви знаєте, Юрій Степанович — теж.

Обоє присіли на пеньки, помовчали. Яровий знову почав розпитувати рибалку про місцевий актив, про сусідні села, київських знайомих.

...Вікна акуратно замасковано: одне — хусткою, двоє інших — ряднами. Блимає лампа. Дівчина — ровесниця Мар'яни, Надія (вона ж і господарка хати) — доливає гасу; в хаті стає світліше; розмова ведеться далі.

Крім Мар'яни і Надії, тут ще чотири комсомолки. Це — Мар'янина «п'ятірка», як вона її назвала. Секретарювала в комсомолі струнка, білява Паша,— виїхала. Дехто з комсомольців пішов до Червоної Армії, частина — невідомо куди поділася з Василевого Хутора; «не озиваються» двоє-троє: сидять дома, на люди не показуються. І тому Мар'яна, після довгого обдумування, довірилася тільки оцій «п'ятірці».

Дівчата сидять за вишиванням. Прямої загрози нема; хата, як і дзюбівська, далеко від центральної дороги, також за глибоким яром між деревами, та все ж обережність потрібна.

— На цьому, дівчатка, і будемо кінчати. Повторюю,— тут Мар'яна обвела строгим поглядом кожну з комсомолок,— кожна має окрему ділянку. Працюємо так, щоб ніхто в світі не знав і догадатись не міг. Поки що нікого з нових залучати не будемо. Побачимо, як у нас самих піде. Ще раз повторюю: зброєю відатиме тільки Надія; ти, Насте, слідкуеш за сільуправою: хто і коли прибуває з району, скільки поліцаїв, хто де живе; тобі, Галинко,— листівки розклеювати; Клавдія у нас за агітпропа буде: всі книжки політичного характеру треба перенести з клубу до Клавдії — ми їх помалу будемо видавати надійним людям; а вже тобі, Оксано, випадає бути розвідником у Борисполі. Туди ходитимеш на базар, випитуватимеш про

гестапо, про поліцію, і все, що взнаватимеш,— мені. Ясно? Виходьте по одній, тінню попід деревами, по яру — і дома говоріть, що на досвітках була, вишивала...

...Герасим уже розповів про багатьох надійних людей.  
— Сила є чимала!

Несподівано з темряви виросла постать учителя. Першим пізнав його Герасим. Вхопив за теплу суху руку, притиснув, як по довгій розлуці, хоч і бачилися лише вчора. Станіслав Яровий незграбно тупцював на милицях, не розуміючи, як це Заболотний так непомітно підійшов.

— Ви знаєте,— почав лагідним тоном Юрій Степанович,— у мене останнім часом виробилося — може, це справжня старість — чуття передбачення...

Учитель і собі присів. Заграва над Києвом заплomenіла сильніше, і всі троє не відривали від неї очей.

— Сидів цілий день за книгою — стара моя хвороба... Да-а, сидів, одганяючи рій думок. І щось підказало — вірите? — наш гість повинен сьогодні вийти. І я знав, куди. Куди ж, як не до Дніпра! Знаю, що ця ріка для нього не є рідною,— в степах виріс, під високими жайворонками... Знаю... Але ж Дніпро — це не просто «аш два о». Гм, Дніпро — це щось більше ріки, це — ми, і тече він не просто тому, що так за природним законом належить... Воно, звісно, і в природі є свої закони, але ж Дніпро притягає до себе і душу народну... Я сам стою часто й дивлюсь на його німу красу. Чи німу? От і розгадайте... От я й вийшов, думаю, подивлюсь, як товариш майор по землі йтиме. Добре іспит склали, на «відмінно»... От тільки тут довго сидіти не варто. Підемо? Почастую вас дечим.

Учитель і рибалка, підтримуючи майора, обережно спустилися з косогора й пішли по піску в ніч — темну, холодну. Ішли мовчки, часом спинялися, прислухаючись до найменшого шелесту. «Кладовище спалахнуло... Здорово ж воно спалахнуло»,— думав Яровий. «А де мій Серьожа тепер? Де мій щирий друг?» Нині він з особливою силою відчув неоціненну значимість цього слова «мій». «Це він уже серед бойових друзів, певно, розповів про мене, про мою ногу, сидить у бліндажі, чи, може, в похідній колоні йде, в новенькому кожушку; може, гарматою командує чи в кулеметному взводі; може, й у танку причаївся десь на узліссі під Воронежем чи Ворошиловградом, а може, десь на курсах напружено вивчає закони війни... і згадує — не може не згадувати! — придніпрянське

невелике село, якого й на картах нема, згадує майора і жде з ним зустрічі... І коли ж вона може відбутися, та чи й відбудеться взагалі?»

Хвіртку відкрила напівсонна Катя. Поверх голови напнула стареньке вчителеве пальто і від того здавалася трохи смішною.

Яровому при світлі досить чималої лампи дивно було бачити шафи з книгами, скромні килимчики на стінах і підлозі, тюльові занавіски на вікнах і мирного кота, байдужого до всього на світі, крім свого теплого кутка у підпіччі. Благодатне тепло всотувалося в кожну клітину тіла Ярового, розливалось по ньому, пом'якшувало м'язи, повертаючи весь організм до давно забутого стану.

— Герасиме Петровичу,— озвався вчитель,— щось я Мар'яни останнім часом не бачу. Де вона?

Рибалка відповів не відразу.

— Ділами зайнята, ділами...

Юрій Степанович рухом очей спитав у Каті, чи друкарі в себе?

— Нема,— стріпнула голівкою Катя.

— А де ж вони?

— Обидва вийшли, сказавши тільки «зараз будемо», і вона з ними, Мар'яна. Прийшла, щось їм сказала — я не чула.

Зустрілися дві пари очей: учителеві і рибалчині.

У вікно постукали. Катя метнулась відчиняти; учитель хутко провів Ярового до іншої кімнати. Стук повторився різкіше.

Ось і вона, Мар'яна; зблідле обличчя вкрилося втомою, і від того дівчина немов постаріла. Та й на зріст видавалася нижчою, руки якимось звисли, ніби спрацьовані. За нею ввійшли завжди небалакучі поліграфісти. Чорні їх очі окаймилися червонуватими обідками. По всьому видно було, що всі троє були в якомусь невдалому, напруженому ділі, і їм зараз нема чого істотного сказати. Розмова відбувалася очима: Герасим поглядав то на дочку, то на вчителя, вчитель — на нього, на Мар'яну, друкарів.

За встановленим звичаєм друкарі мовчки спустилися до себе в підвал, Мар'яна тихо сіла в кріселко і закрила рукою очі. Герасим все ще не наважувався спитати її, де були, чому так напружено вона мовчить.

Дівчина обійняла долонями голову і застогнала. І вчитель, і старий рибалка не розпитували її і не втішали. Рідко таке буває з Мар'яною, і якщо вже вона в розпачі,

значить, щось тут серйозне, небезпричинне. Але дівчина враз випросталася, хутко витерла очі, хоч сліз у них і не було, підвелася, пройшлась по кімнаті.

Учитель дав знак рукою, і Яровий тихо ввійшов. Мар'яна ледь посміхнулася йому; поява майора врівноважила її душевний стан, збудження вщухло.

Тоді Герасим Петрович спитав:

— Вже можеш розказувати, га?

Мар'яна начебто готувалася до більш точного визначення події, що так її стривожила.

— Отой Чепіжка... страхагент... у поліцію записався. Був за Радянської влади дволиким, таким і лишився, миршавець. Та не про нього мова. Микола з ним ішов, а ми слідом. Чи, може, Чепіжка арештував його? Хто його розбере. А ми слідом, слідом. Хотіли прикінчити того злочасного Чепіжку, вже ось-ось підкралися з-за канави. Микола увесь час мовчав, а Чепіжка щось йому погрозило говорив. А ближче до сільської управи підійти не наважились... Боюся, щоб Миколу в тортурі не взяли, може нас завалити... І його жаль, кволий він за натурою. А може... адже Чепіжка знає, напевно знає, що Микола допомагав переправлятися радянським солдатам, відвозив поранених. Микола сам говорив, що посварився з ним, собакою його обзивав, блюдолизом... Це вони б'ють його, знущаються. Адже Чепіжка і до мене приставав, погрожував, допитувався про вас, тату: чому це, питав, батько твій переховується, чим він зайнятий? І чи не знаєш, докопувався, звідки це по селу беруться листівки?

— А що ж ти відповідала?

— Я сказала: ні про які листівки нічого навіть не чула. А тато, кажу, ходить по сусідніх селах, вимінює хліб, лагодить стріхи, він же майстер на ці справи... Ну, Чепіжка загадково і лукаво посміхався, потім про Миколу розпитував. Чого він, мовляв, без діла сидить? Ти ж до нього близька, всяк знає на селі. Хай пристає до якогось діла... Я сказала, що бачу Миколу раз на тиждень, що він теж ходить десь по заробітках... Потім Чепіжка вп'явся своїми вовчими очима, зеленими, чи біс його зна й якими, і вже пошепки до мене: ти, каже, більше знаєш, ніж розказуєш. Тебе, каже, колупнути б, ого, скільки новин витягнути можна... А Миколі, говорить, передай, щоб не розганявся, бо під укїс може шугнути... От він його оце й уздрів, і зтягнув в ту прокляту управу.

Герасим Петрович відчув, що серед усіх присутніх в учителевій квартирі найбільша відповідальність за подію лежить на ньому, і це його не на жарт бентежило.

— А як ти вважаєш?

— Що?

— Ти знаєш, про що я говорю.

Очі у Мар'яни поширшали, виражаючи тривожне здивування і деякий страх.

— Про Миколу? Гадаю, що... він нічого не скаже.

Знадвору почулося легеньке покашлювання: всі пізнали Івана Павловича Шульгу. Відчинили йому. Нічого не знаючи про суть розмов у хаті, доцент першим ділом протер свої окуляри і тільки після цього привітався.

— О-о, наш шановний Станіслав Пилипович на повному ходу! Поздоровляю! І мене можете поздоровити: вчитель Василево-Хуторської школи... Виходжу на легальне становище. Здорово, еге? Буду вчити дітей, адже в селі жодного вчителя не лишилося. От воно як! Матиму доступ до сільської управи, до району сміливо можу їздити... Чому ви якось байдуже цю вість сприймаєте?

Герасим Петрович дещо неохоче відказав:

— Та тут... як вам сказати... зап'ятая вийшла, Миколу поліцай одвів до сільуправи. І от неясно: чи він його арештував, чи запросив, чи, може, сам Микола потягнувся туди,— неясно.

— А мені ясно одне,— озвався тихим голосом Яровий.— Не будемо гадати, краще вжити запобіжних заходів. Обережність — насамперед, незалежно від того, за що і для чого затримано Миколу.

Яровий щільно став біля Мар'яни.

— А вам, люба моя, треба особливо бути на сторожі. Я тут не хочу — і це не моя справа — входити в критику ваших взаємин. Але особисті ваші справи вже торкаються нас усіх. Ви Миколу знаєте, а я, наприклад,— ні, отож самі добре роздивіться, що й до чого. Тримайте того Миколу далі від нас. Я цим не хочу вас образити, бо же збав. Інакше ми — я говоритиму те, що думаю — змушені будемо тримати вас на певній відстані, чого мені не хотілося б. Ви мене розумієте?

Від цих слів Герасим Петрович похмурнів, але мовчки продовжував слухати Ярового. «Візьму це діло в руки я сам»,— подумав рибалка.

Вирішили розійтися.

Мар'яна сказала батькові, що піде до подруги, так безпечніше. Але пішла не до неї, а повернула у зовсім глуху, порослу бур'янами і тепер присипану снігом вуличку, край якої стояла Миколина хата. Мар'яна вирішила сказати про випадок з Миколою його матері, сама добре не усвідомивши, для чого це потрібно.

Роїлися клубками думки, якісь спогади. Згадалися давніші часи, коли Миколина мати вперто не хотіла вступати до колгоспу, а вступивши, не виходила на роботу, діставала довідки лікарів, що хвора на ревматизм, аж поки її не виключили з артілі. Сталося так, що село про стару Рядниниху забуло. Вона копірсалася на невеликому городі, жила коштом сина. А син користався певним авторитетом, як масовик, і мати була в тіні, нікуди не виходила за ворота, вела себе непримітно, а при нагоді все скаржилася, що їй «три часниці до смерті...».

Що їй сказати зараз? Мар'яна йшла до її хати наче в якомусь тумані. Єдина мета, що чітко визріла, це попросити матір: коли Микола вернеться додому, сказати, що у неї, Мар'яни, є до нього невідкладна справа, щоб він неодмінно і негайно прийшов до неї.

Не сподівалася Рядниниха серед ночі побачити майбутню невістку. Звістку про те, що Микола чомусь ішов з Чепіжкою, вона сприйняла без ніякого здивування:

— Ото поменше треба сновигати по селу, аж поки влада не стане на ноги... А ти чого така бліда?

— Погано спала... кашель десь причепився...

Сіроока Миколина мати пожвавішала. «Який у неї хитруватий, недобрий погляд, — подумала Мар'яна. — Микола зовсім на неї не схожий».

— Що ж поробляють ваші?

— По домашньому господарству.

— А ти?

— Я нічого... на кравчиху думаю вивчитись.

— Розумно зробиш. Досить уже вам у політику грається. Дотанцювалися, то воно тепер на похмілля й погано.

— А яка ж тепер політика?

— Це я до слова. Скінчився ваш комсомол, погралися трохи, то й досить. А то ж було — збори за зборами, Миколу мого збивали з толку. Хто він тепер? Дрова тільки рубати вміє... Та й ти: ніякої ж професії не маєш. А нині життя перевернулося, політикою вже не проживеш, батьки старі, і я старою стала. От яку поміч ми собі

вигодували на старість. А кравчихою — то діло прибуткове, і себе обшиєш, і заробити зможеш...

Мар'яна думала в ці хвилини зовсім про інше, і холодні повчальні слова Ряднинихи линули геть, мимо її свідомості.

А мати продовжувала:

— Я й Миколі про це товчу. Чого йому тинятися ночами хтозна-де? Що він втертяв? Ішов би на якусь службу, він у партійних не був, людина вільна. От і жили б ви вдвох... Чи, може, ти роздумала? Ну, скажи мені прямо.

— Що?— стрепенулася Мар'яна.

— Глека ще не розбили?

— Якого... глека?

— Не прикидайся, ти ж, слава богу, не маленька.

— А-а... ми про це й не говорили, хіба тепер до цього? Дружимо, зустрічаємось... а там видно буде.

Незручність становища обірвав стук у вікно. Мар'яна злякано підвелася і застигла півкроку до дверей. Відчинила мати — по стуку впізнала, що прийшов син.

Побачивши Мар'яну, Микола зблід, подався до дверей. Можна було подумати, що він ніколи в житті не сподівався побачити тут Мар'яну. Очі забігали, як у злодія.

— Ти... в нас? Так пізно?

Мар'яна й собі відчула, як гострі мурашки осипали спину і в горлі перетнуло. Опанувавши себе, тихо спитала:

— Тебе випустили?

— Звідки? А-а... ерунда. За свідка був... несподівано.

— За якого свідка?

— Розумієте, арештовано колишнього бригадира Сайка,— ви знаєте його,— Трохима. Хтось доніс, що він в обороні Києва за комісара був... Чепіжка зустрів мене і силоміць потягнув: ти, каже, теж був під Києвом у вересні, дай зізнання начальнику. От і все.

— Що ж ти говорив?— спитала Мар'яна, відчувши певну полегкість на душі. «Як добре, що його випустили»,— блискавкою промчала думка.

— Я чесно показав: ніяким комісаром Сайко не був, це всі знають. От вам і вся історія.

— Чого ж ти так довго там був?

— Ну, знаєш... протокол переписували... Сайка ж на очну ставку виводили... Правда, побитий він сильно і... нізащо.

Рядниниха весь час мовчала, не пропускаючи жодного слова. Мар'яна заметушилася: пізній час, пора додому.



Микола проводив її за двір. Тремтячими руками взяла дівчина його руку.

— Ти нічого такого не говорив їм?

— Ти що? Та клянусь покійним батьком, нашою любов'ю клянусь. Ніхто й не натякав зовсім. Заспокойся, люба...

Вона й справді заспокоїлась, чого не можна сказати про Миколу. Він ще довго стояв біля воріт, обдумуючи несподіваний нічний візит Мар'яни. На все міг сподіватися, тільки не на її прихід. Що примусило її переступити поріг, розмовляти з матір'ю, яку вона, — це він знав, — не любить, не поважає?

Герасим вислухав дочку в напруженій увазі.

— Це і ясно, і неясно. Словом, як учили нас за радянського часу: пильність, пильність над усе, дочко.

— Я сама про це чимраз частіше думаю.

Тривожний був сон тієї ночі. Часто Мар'яні привиджалося те поле, та п'ятьма, куди зник Сергій Симбірцев, і начебто він далеко і не пішов, а й зараз стоїть там, мов придорожній знак, увесь вкритий ожеледдю.

До самого світанку не спав і Микола. Нічний візит до сільуправи, розмова з прибулим бориспільським гестапівцем була короткою: Северин передав через того німця, щоб поговорив з Миколою — якщо не про службу офіціальну, то принаймні негласну... Єдине задоволення відчував Микола: так чітко, ні на мить не замислюючись, пояснити Мар'яні, переконати словами... — це таки варте похвали!..

Рядниниха вранці приготувала синові сніданок, поставила на столі пляшку горілки, а сама навмисне пішла до сусідки. Нехай поспить Микола, нехай сам вип'є, обдумає все і тоді легше буде вгамувати його, випитати те, що кортіло взнати старій матері. Глибоко відчувала ще, що в її ставленні до сина, в діях більше чогось зміїного, а не материнства. І дивно — хизувалася тим...

Коли Рядниниха повернулася від сусідки, побачила несподівану картину: розбита пляшка лежала на підлозі; під нею — калюжа горілки, а тарілка з яечнею лишалася незайманою.

Та найбільше її вразило інше: замок на скрині зірвано «з м'ясом», і біля неї лежить пошматоване фото самого брата Северина...

Змія в подобі матері зашипіла, заграли всі притуплені до цього отруйні жала. Микола ж загадково зник.

Короткозорі голяться з якимось особливим, тільки їм властивим, напруженням. Іван Павлович довго чепурився не стільки заради себе, скільки тому, що в цей час до деталей обдумував свою ближчу перспективу. Часом він і не бачив себе в люстерку. Так, учителювання дасть йому можливість вільніше ходити поміж народом, визнавати потрібні підпільникам новини, непомітно розповсюджувати листівки, встановлювати необхідні зв'язки з надійними людьми. У нього є відповідний документ від сільської управи, а з ним легше появлятися навіть у самому Києві. Так, — вирішує «педагог», — учителювання корисне з усіх поглядів. Ось позабивають вибиті шибки фанерою, протоплять — і можна буде починати.

Трохи завагався доцент, дійшовши бритвою до бороди: залишити її чи вишкребти? У якійсь п'єсі бачив він типового інтелігента давніх часів точнісінько з такою борідкою. Вирішив залишити, і деякий час не без інтересу розглядав себе в люстерко: «Тихий, скромний, богобоязливий учитель, ніхто не подумає, що він може бути підпільником», і всміхнувся.

Коли в нетопленому просторому класі зібралися учні, Іван Павлович вирішив хоч побіжно з ними познайомитися. Виявилося, що переважна більшість дітей — це учні колишніх третього, четвертого і п'ятого класів. Знайшовся й передвоєнний класний журнал.

Чутливі, трохи налякані, по-дитячому вразливі і до всього пильні, учні зустріли незнайомого вчителя напруженою увагою; старші, грамотніші учні, вже усвідомлювали те нове становище, яке створила окупація. Менші, природно, наївніше сприймали події в селі і вдома: як і всі діти, вони на війну і на все, що з нею зв'язане, дивилися з неприхованою цікавістю...

Нових підручників, звичайно, не було, довелося користуватися радянськими. В інструкції, яка вже надійшла від гебітскомісара з Борисполя, говорилося і про це: «Панам-добродіям учителям дозволяється тимчасово користуватися старими підручниками, вирізавши з них портрети радянських керівників, спрямовувати шкільні науки національним шляхом, прищеплювати дітям повагу до Великонімеччини і до великого фюрера. Російську мову заборонити, ввести обов'язкове вивчення німецької мови».

- Леся Кобзар?
- Виїхала.
- Валентин Лобода?
- Бомбою вбитий.
- Світлана Глухенька?
- Пішла з матір'ю по селах...
- Владлен Ходченко?
- Я.
- А... що означає твоє ім'я?

— А ви не знаєте? Влад-лен, Владимир Ленін.

Вчитель помовчав, тихо сидів і весь клас. Іван Павлович відчув, як різко почастишали удари серця.

Дальша перевірка з'ясувала, що багато дітей пішло з батьками невідомо куди. Кількох убито гітлерівським смертоносним металом. Шульга часом замовкав, згадуючи обох своїх дітей: так їм і не пощастило піти до школи...

— Так от що, діти,— тут Іван Павлович протер свої окуляри, пощупав борідку, до якої ще не звик.— Ви тепер німецькі піддані, тубільці...

Діти не зрозуміли цього дивного слова «тубільці». Таких термінів у підручниках не було, таких слів учителі їм не говорили ні разу. Нерозуміючими і дещо здивованими очима дивився клас на нового вчителя, чекаючи на його пояснення. Старші учні — серед них були колишні піонери — насуплювали брови і з певною підозрою стежили за Іваном Павловичем. Особливо їм не до вподоби були його окуляри — учитель ніби ховав під окулярами свої очі.

— Віднині ви піддані Великонімецьчини, ви тепер приречені служити фюреру Адольфу Гітлеру.

І пильно глянув на школярів. Не тільки широкі дитячі очі застигли в німому заціпенінні; їх серденька немов глибше сховалися і в страху затихли. «Що це за вчитель такий?— боязко подумали старші.— Як це ми будемо служити Гітлеру? Адже то він скидав смертельні бомби, палив міста і села, розстрілював мирних людей; адже гітлерівські танки витолочили чудесну пшеницю в артілі, і нема тепер кіно, нема музики, колгоспного хору, та й у самій школі холодно і половина шибок фанерою затулена».

— В усіх ваших підручниках,— спокійно продовжував дивний учитель,— за наказом нинішньої влади вилучить

портрети радянських вождів. Ось ножиці... передавайте один одному.

І цього учні не зрозуміли. Але вчитель не жартує, треба коритися. Перша парта взяла ножиці, впоралася з портретами, передала їх сусідній.

— А Щорса як?— з помітним дрижанням у голосі спитала дівчинка.

— Не треба й питати. Щорса наче не було.

Обличчя дітей витягнулися, деякі учні переглянулися, інші непомітно знизали плечима.

— Як то... «не було»?— підвелася та ж школярка.— Це ви неправду говорите... він був... був, і мій татко у нього служив, коли ще не був татком.

— Може, і я служив, коли не був татком,— знітився Іван Павлович,— та тепер згадувати про те заборонено... Робіть мовчки. І попереджаю вас, діти, що коли зустрінете кого з німецьких властей, старосту чи поліцаїв, кажіть правду, що я вас ніякої політики не вчу, тільки науки і слухняності та покорі Великонімеччині. Ясно вам?

Один з учнів підвів руку.

— Що в тебе?

— А коли наші повернуться, можна буде знову вкеліти?

Всі притихли в напруженому чеканні відповіді. Як і завжди в моменти нервозності, Шульга почав ретельно витирати окуляри. «Любі мої,— думалося йому,— та вас за такі слова розцілувати мало!»

— Про це питаєш у іншого вчителя. Робіть, що сказано. От і все. Не будьте настирливими, треба бути обережними.

Старші учні дещо зрозуміли, поміж ними пройшовся перешепіт; учитель це помітив, але виду не подав. «Якими стежками добратися до вашої чистої душі?» — подумав він.

Дівчатко років десяти, з куценькими косичками, виплетеними ніби з присмаленого сонцем льону, підняло руку і явно хвилювалося. Воно блідло, потім червоніло, набиралося духу.

— Говори.

— У нас дома теж портрети поздіймали і мама їх на горищі сховала. Я знайшла і знову повісила... Мама сварилася, а я їй сказала, що ці портрети татко привіз із Києва перед тим, як на війну пішов... Тоді мама почала

плакати і знову згорнула портрети і так сховала, що я вже не знайшла.

— А матерів слухати треба... Ти вже вирізала?

— Не ріжеться. Я вдома з мамою виріжу... ніхто не бачитиме, у нас злий-презлий собака.

Піднялася ще одна рука.

— А тобі чого?

— У нас дома... он нехай Вітя скаже... портрет Сталіна просто на стіні змальований, олійними фарбами. Як же тепер?

До нього обернувся один з старших учнів:

— То нехай завісять його рушником — і все.

— Розумна порада,— ствердив Іван Павлович.— Широкий рушник, вишитий гарусом...

— А як «вони» наскочать, рушники почнуть здирати?

Клас жваво заворушився; видно, всіх це схвилювало, та вчителя нашого, певно, найбільш. Але треба бути обережним. Час починати урок. Пробігши очима по класу, Іван Павлович, звичайно, не вчув останнього заперечення і спинив свій погляд на дівчині; тиха, трохи зажурена, вона ні разу не озивалася. «Клянусь богом, піонерка,— подумав Шульга.— Йй би оце стати у віночку, при червоному галстуку на дніпровій кручі і сказати у широчінь щось красиве, дзвінкоголосе, щоб сама природа трепетом проїнялась».

— Як тебе звати?

— Майя.

— Гм... Ну, Майя, читай на десятій сторінці, а прочитавши, перекажи своїми словами.

Майя почала читати. Спершу вона ковтала деякі слова, поспішала, потім вирівнялась. Читала вона «Думу про козака Голоту». Поспішала дівчина тому, що боялася: раптом її обірвуть, не дадуть дочитати. Часом дівчина кидала бистрий погляд на вчителя: він немов і не слухає.

Зажурилась Україна, що ніде прожити;  
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти.  
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,  
Назад руки пов'язала, під хана погнала...

Майя спинилась, питаючи поглядом,— читати далі чи переказувати прочитане.

— Переказувати?

— Переказуй.

Дівчина відчула, як дрібно-дрібно застукотіло серце і самого повітря немовби не вистачало.

— Зажурилась... значить, зажурилась Україна, що нема тепер їй де жити, значить... прийшов хан з ордою... ну, з ордою... потоптала вона всі колгоспні поля, спалила хліб, забрала дорослих людей, пов'язала їм руки, а діток потоптала тими, як їх... танками.

Раптом Майя притиснула до грудей читанку і вмить вибігла з класу.

Це вразило всіх, особливо Івана Павловича. Дехто з учнів сподівався, що вчитель розсердиться, поженеться за ученицею, гриматиме на неї, на всіх. Ні, він спокійно сидів за столиком і глибоко мовчав. У нерухомих позях застигли і діти. Може, вчитель не зрозумів, що Майя трохи наплутала? Та й чи наплутала вона? Адже про орду вона чистісіньку правду сказала.

Оволодівши собою, Іван Павлович дав дітям зрозуміти, що нічого особливого не сталося, урок триває далі. Відкашлявшись, учитель знову протер окуляри, хоч вони цього і не потребували.

— Гм... Підемо далі.

А сам пильно вдивлявся в чисті очі школярів.

— Тебе як звати?

— Я вже говорив: Владлен.

— Так, так, я й забув. Читай на 13-й сторінці.

Діти зашелестіли підручниками.

Владлен пробіг очима перші рядки вірша, потім почав голосно читати. Він трохи побоювався за Майю, хороша ж вона дівчина, колишня відмінниця, і раптом чомусь втекла з класу...

Спи спокійно, поет! Ми, нащадки твої,  
Пронесем крізь віки твоє ім'я.  
Крізь колючі вітри, крізь жорстокі бої,  
Батьківщини сини незборимі,  
Бо вперед нас веде, хто нам волю здобув...

— Досить,— спинив учня Іван Павлович,— перекажуй.

Владлен в ту хвилину забув, що іншою тепер стала влада, іншим стало життя. Уявилася йому радянська школа, де вільно і просто можна було читати і розказувати.

І він сміливо почав:

— Поет говорить у цьому вірші про великого Кобзаря, Тараса Григоровича Шевченка... його святе діло про-



Іван Павлович удавав, що останнього слова недочув.

О, коли б бачити дитячі обличчя в ту хвилину! Вони горіли і допитливо поглядали на вчителя. Чому він замовк? Волі на мить подумалося, що вона проказала ці рядки якось поспішно, ковтаючи окремі слова.

Щоб якось порушити тишу, дівчинка додала:

— Це з поеми Миколи Бажана про Сергія Мироновича Кірова. Кіров народився...

— Почекай, почекай...— мляво сказав Іван Павлович.

— Я знаю напам'ять усю поему. Я таткові...

— Що таткові?

— ...я таткові щовечора читаю. Він затулить вікна, а бабуся у нас глухі, все сплять чи дрімають. Я і про Чкалова знаю вірш, знаю «Із-за гір та з-за високих». Отак посідаємо з татком і я йому все читаю і читаю. А як тільки загупотить хтось під вікнами, тоді я книжку ховаю під припічок.

— І я теж,— озвався хлопчисько років десяти.— У нас хата аж ген за левадою, під горбами, то до нас сходяться люди і говорять про Гітлера. Один наш васильківський родич бачив Гітлера, їй-право! Каже, у нього отакенні зуби!

Клас у винятковій напрузі. Хлопчисько набирався розмаху:

— Гітлер над нашим селом пролітав, той дядько сам бачив його з землі. Отакенні, каже, зуби в нього.

Увесь клас, до єдиного учня, обернувся до хлопчиська, щиро вірячи його переказам.

Та ось учень несподівано спитав Івана Павловича:

— А ви сам не німець?

Клас застиг від такого сміливого запитання.

— Щодо зубів у Гітлера, так хайль Гітлер із зубами... Але... я не німець, тільки... от що, діти: всім вам треба бути обережними. Школа тепер тільки для наук. Запам'ятайте і всім говоріть, що ви — піддані Великонімеччини, що так вас я вчив. Зрозуміли? А що ви читаете вдома — це вже справа ваших батьків, їм видніше, батьків слухатись треба.

Діти більш щиро сприймали повчальні слова свого нового вчителя.

— А коли тато чи мама питають, що таке «піддані»?

— Скажіть, що це нове німецьке слово, тепер так треба. Виростете, я краще поясню.



Раптом Владлен, що сидів біля самого вікна, скрикнув, мало не злякавши весь клас:

— Гля,— ой, ой, ой!..

Забувши про дисципліну, учні враз припали до вікон, що виходили на вулицю. По той бік її на сільській площі, де зрідка росли високі старі дуби, ворушилася і, певно, дрижала від холоду велика, сіра маса людей. То були радянські військовополонені. Вони дрібно притупували, тулилися один до одного, тільки зрідка здоровіші штурхали ліктями, щоб зігрітися, а були й такі, що, безсило схилившись, сиділи на пеньках. І на всіх без винятку — щетина, вкрита інеєм. Віддалік походжали конвоїри.

Ось мимо полонених пройшло двоє, певно, офіцери, бо конвоїри виструнчились, хоч і вони так само перемерзли. Ті два офіцери прямували до школи. У Івана Павловича тенькнуло на серці, язик якось заляк чи прилип до піднебіння. Що може статися? Адже німці неспроста сюди йдуть.

Хляпко відкрилися двері — і на порозі з'явився, певно, старший офіцер. Це був не випещений есесівець з польової жандармерії. Невиспане обличчя свідчило, що офіцер давно в стомливій путі з полоненими. Він пильно оглянув учителя, учнів, обвів підпухлими очима стіни, чогось на них шукаючи. У класі — муху було б чути, коли б вона тут була.

— Шпрехен зі дойч?<sup>1</sup>

— Я<sup>2</sup>,— відповів німецькою мовою Іван Павлович.

Обидва офіцери враз пожвавішали. Вони й не сподівалися зустріти в глухому селі людину, яка володіє їх мовою. Перший офіцер не стримався, щоб не потиснути вчителю руку. Огідно було Шультзі торкатися тієї руки, та в той же час майнула думка: а може, це до кращого?

— Що тут у вас, школа?

— Так, школа.

— Дуже приємно... дуже інтересно. І що ж ви тут вчаете, гер учителю?

— Основи грамоти.

— Дуже приємно.

Офіцер сизуватими очима ще раз оглянув дітей. По-німецьки звернувся він до вчителя:

— А що знають ваші учні про нашу велику державу?

<sup>1</sup> Чи говорите по-німецьки?

<sup>2</sup> Так.

Шульга звернувся до Владлена:

— Офіцер питає, чи знаєте ви що-небудь про Великонімеччину. Я ж вам розповідав.

Владлен не розгубився:

— Ми тепер піддані Великонімеччини, ми служимо фюреру Адольфу Гітлеру.

Офіцер дещо не зрозумів. Вчитель переклав:

— Цей учень сказав: ми тепер піддані Великонімеччини, ми служимо фюреру Адольфу Гітлеру.

— Хайль,— озвався молодший офіцер без особливого піднесення.

Старший офіцер знову потиснув руку Івана Павловича. Потім він підійшов до Владлена, наче хотів пересвідчитись, чи такі він сказав ці чудові слова. І тут же помітив німець, що у підручниках на окремих сторінках щось вирізано. Він спитав учителя з деяким недовір'ям, той пояснив. Неголене, припухле обличчя офіцера розпливлося в посмішці. Нічого схожого він навіть не сподівався зустріти.

— Ви пройнялися, гер учителю, нашим духом. Прекрасно, чудесно!

— Радий служити фюреру.

— Хайль,— байдуже озвався другий офіцер.

— Дотепний вихід ви знайшли, гер учителю, ви на правильному шляху стоїте. Але...

Тут він геть увібрав посмішку і став таким, яким він справді є.

— Але... на жаль, школу треба тимчасово звільнити. Нам це приміщення зараз буде потрібне... Нехай діти йдуть додому. Наука не втече, гер учителю.

Іван Павлович зразу ж переклав німецьку команду. Діти мовчки, похапцем позбирали підручники, зошити, ручки і один по одному швидко виходили з класу. Надворі вони спинялися, вражені страшним, нелюдським виглядом полонених. Учні обходили стороною цю юрбу виснажених, найжачених людей і ще довго озиралися, особливо ті, в кого батьки були на фронті. Може, вони тут? Може, не пізнають свого села, своїх дітей? Адже полонені і на світ білий не дивляться; глухо стогнуть, цокотять зубами чи, може, всіма кістками своїми...

Жестом руки старший офіцер затримав учителя:

— Ви симпатична особа,— улесливо мовив він.— У нас можуть бути спільні справи... А з портретами ви поступили просто геніально... Безпартійний? Тільки чесно.

— Навіть і близько біля партії не був. Батьки мої розкуркулені ще в 1930 році... А щодо знання німецької мови, то я сам у Німеччині бував, якраз тоді, як наш великий фіурер до влади прийшов. Я рік учився в вас, багато чого зрозумів з великих ідей фіурера. У мене таємно зберігалася біблія націонал-соціалізму «Майн кампф»<sup>1</sup>.

— О-о-о! Гут, гут... А більшовики, партизани тут у селі є? Нема? Прекрасно, гер учителю!

Офіцери подалися до полонених, щось наказали конвоїрам. Ті почали лаштувати голодних, чорних від неволі і багатоденних страждань людей, штурхали їх у боки, аж поки полонені не вишикувалися в якусь подобу колони.

Одягнувши своє приношене пальтечко, Іван Павлович несподівано намацав у кишені невеличкий пакунок. Хутенько вийняв його, розгорнув: два шматки хліба, між якими лежало смужками нарізане сало. Хтось з учнів непомітно поклав йому. І записка в пакунку. Шульга швидко пробіг очима по клаптику паперу, списаному явно дорослою рукою: «Дорогий учителю! Ви вже вибачте, що не знаємо як вас правильно іменувати, велике вам спасибі, що взялися вчити нашу дітвору. Учть їх так, як підкаже вам совість, не погубіть їх. Батьки».

«Як підкаже вам совість,— прошепотів учитель.— Які ж таки розумні у нас люди, які благородні!..»

Наповненими сльозами очима проводжав Іван Павлович своїх учнів. Так мало знайомий з ними, він знав, що понесуть вони по селу правду, на яку він натякав, розкажуть своїм батькам про незвичайного вчителя, який радив дітям в усьому слухатись батьків,— вони ж старші, досвідченіші, вони ж ховали портрети радянських вождів...

...Дітлахи потюпали додому, часом оглядаючись на школу, в яку всього на дві години повернулося було радянське життя.

А в коридорі тупотіли люди, наші радянські фронтовики, які життя свого не шкодували, йдучи на смертний бій проти фашиста-супостата. Прикро, але факт: опинилися вони в тяжкому стані. Далеко десь лишилися бойові друзі по полку чи батальйону; розкидано по всіх усюдах їх милі родини; та найстрашніше попереду: поженуть їх у

---

<sup>1</sup> «Моя боротьба» Гітлера.

гітлерівське рабство, на знуцання і голодну смерть у чужих краях.

Та як не важко, як не голодно і холодно, а ще жевріють у їх запалих і запалених очах іскорки надії. То Батьківщина зогріває їх серця. Вони вірять, що ще побачать цвітіння садів, відчують ніжне дихання рідного дитяти. Скільки їх тут — ніхто з полонених не знає; кого б з них не взяти на вибір — у кожного душа вщерть налита горем і стражданням. І все ж іскорка надії не гасне в очах.

Увійшов обер-лейтенант, і думки обірвалися...

## 15

«Швець» легалізувався в хаті того ж Герасима Дзюби. Колишньому майору почали зносити взуття для лагодження, а рибалка був за своєрідного рекламатора. Він сам вибирав замовця, вихваляв шевця, і коли замовець був абсолютно надійним, його запрошували посидіти довше, розповісти щось цікаве, сучасне, і тоді довго вночі за завішеними вікнами не гасили лампу...

Герасим Петрович подбав про все необхідне для шевця: на ньому був справжнісінький шкіряний фартух, приношений одяг; сидів він на шевському стільчику біля невисокого столика, захарашеного всякими інструментами, цвяхами, шматками шкіри, смоли, і в самій хаті стояв тривкий, специфічний дух дратви. Коли б хто з бойових, не кажучи вже про довоєнних, друзів побачив Ярового, схиленого в праці біля свого столика, не пізнав би, не погодився б пізнати його. Єдине, що незмінне лишалося, — вдумливі чорні очі. Все останнє — інше: густа з сивиною борода; поглиблені зморшки; колір обличчя став сизуватим, як колись бувало в шахтарів чи доменщиків; сама постать від втрати ноги немов скоротилася; рухи стали повільнішими. Сидяча робота стомлювала, а німісні сні зробили очі назавжди червонуватими. Яровий почав скаржитись на послаблення зору, і окуляри, якими Герасим користувався зрідка, якраз і пригодилися Станіславу Пилиповичу.

Був лагідний грудневий вечір. Швець облишив роботу, але фартуха свого не скидав, може, ще знадобиться для «діла». Станіслав Пилипович з нетерпінням ждав доцента: після першого уроку в школі Василевого Хутора він

мусив зайти до Заболотного і передати відозву для надрукування. Яровий писав її мало не всю ніч: кликала вона допомагати полоненим (їх проходило багато), обеззброювати охорону і визволяти своїх людей, переховувати їх, допомагати харчами. Особливо вдалися Яровому останні рядки відозви. «Подумайте, товариші, хто ви були перед війною? Адже ви жили, як вільні будівники світлого життя, всі дороги перед вами були відкриті, партія дбала про ваш добробут. А тепер що? Накинув на вас Гітлер тяжке ярмо. Пожене кращу молодь на каторгу. Заростуть бур'янами колгоспні широкі лани; окупанти остаточно зруйнують ваші школи, клуби, лікарні, артільні споруди, електростанції, бібліотеки, пограбують вас до нитки. Так хто ж мовчати сміє! Хто сховається в нору, коли боротись треба? Хто?! Спитай кожен свою совість, що вона скаже?»

Умовний стук у двері.

— Хто там?

— Позичте сірників.

Це була умовлена відповідь. До сіней увійшло двоє — Герасим і доцент. Коли вони зайшли до хати, Яровий вгадав по виразу обличчя доцента, що він чимось вкрай стривожений. Уже вивчив його швець: як тільки щось сильно стурбує доцента, він починає беззвучно ворухити губами, немов до себе одного повторюючи якісь слова.

— Моя вчительська кар'єра, можна сказати, раптом обірвалася. У школі — німці і військовополонені. Повна школа. Бороди... стогін... злиплися люди, очі вже нелюдські, напівбожевільні... А діти, діти які — чисті душею, свідоміші за деяких дорослих... Да-а... шинелі пом'яті, набубнявілі, обличчя худі, виснажені... попадали... ні, поприсідали і один до одного в груди попритулялися, попід руки, і мовчать. Офіцер хотів був перекличку зробити, але полонені мовчали — вмить заснули. Спали якимось болючо: крупний і, певно, холодний піт зрошував їх обличчя... Це щось невимовно трагічне...

Яровий з досвіду знав, що в таких випадках треба Івана Павловича вислухати до кінця, не обривати. Герасим же це чув по дорозі до хати.

— А ви... ви що там робили?

— Нічого. Хочуть німці, щоб я перекладачем став. Я погодився, а потім... всі послули... я ждав у коридорі, потім відпросився.

— І даремно.

— Що — «даремно»? Завтра вранці мушу з'явитися.

— Прекрасно.— Яровий сів, мліли ноги, особливо відтята ліва. Нові мислі осяяли його стомлене обличчя. Брови кілька разів метнулися, очі підводилися то вгору, то косилися в сторони; далі спинились на шевських речах, але справді не бачили їх. Швець нервово вистукував кострубатими, засмальцьованими пальцями по столику.

— Та-ак...— Це значило, що визріває в Ярового якийсь план.— Та-ак... підіть неодмінно. Порадьте німцям, щоб у Київ, чи куди там, не поспішали, нехай спочинуть, скажіть, що ви були в Києві, там голодно і холодно, полонених нема куди дівати... Та-ак, це добре, що ви їм сподобались.

— Я звелів дітям вирізати у підручниках портрети вождів.

— Так, так, про це пізніш. Ранком підіть до школи, скажете, що Василів Хутір — тихий, благословенний куток, бояться нема чого... Придивіться, хто такі полонені. А я поміркую, як їх вирвати з полону... Це ж фронтовий, обстріляний народ... Коли буде зручний момент, питайте, хто яку має воєнну спеціальність, це дуже потрібно.

Герасим скорботно захитав головою:

— Я бачив, як їх вели,— один жах. Сільські люди кидали їм під ноги сиру картоплю, буряк — хватали полонені сире, голодно жуючи, ковтали... сире, не обтираючи... І в мене,— я правду звик говорити,— у мене волосся заворушилося... Прокляття ж людоїдам!

— Нічого, не підупадайте духом. Подумати зараз треба, як їх визволити.

— Я візьмусь, про це й говорити нема чого,— загарячував доцент.— Я все, що можу, зроблю, собою пожертвую.

— А я хіба ні?— дещо ображено промовив рибалка.

Станіслав Яровий потис обом руки.

Старий рибалка посміхнувся і начебто тільки тепер згадав, що він має справу з командиром полку, з урівноваженим і розсудливим, адже він витримав такі болі майже без лікарського догляду і допомоги. Говорили ж поміж собою Герасим, Мар'яна і доцент, що в майора серце залізом оковане...

Швидко повечеряли, і Шульга пішов до Заболотного. Якось, з погляду медицини, дивовижна зміна відбулася в ньому: короткозорий, він вночі бачив непогано, і, йдучи темним ярком між деревами, попід кручею, так безпомил-

ково орієнтувався, що добре зрячий міг би позаздрити. Ідучи повільно, по-заячому нечутно, доцент обдумував усе, що говорив майор. Справді, як би це було благородно, гуманно, коли б пощастило виручити стільки зневірених, нещасних людей?! Не просто людей, а тих, що воювали, не жаліючи нічого на світі, і тепер їх, приречених на повільну смерть, женуть по холоду, без харчів, женуть тхозна-куди...

Юрій Степанович саме слухав і записував Москву. Говорилося про успішні бої Червоної Армії. Катя, як і того разу, сиділа мало не під самим столом і, зацікавившись, теж слухала радіо. В одну мить, хоч стук і умовний, чемодан було сховано.

Іван Павлович привітався, погладив голівку Каті, скинув наскрізь вистуджене своє пальтечко, галоші, незмінний кашкет.

— Тепло у вас, довоєнний дух... аж солодкий якийсь.

— Тут не цей дух,— бадьоро, піднесено сказав Заболотний і по-молодецьки широко розмахнув руками.

Катя не стрималась:

— Наші під Москвою в наступ пішли!

Звичайний рефлекс: доцент швидко почав протирати окуляри і часто ковтати повітря.

— Я вже записав частину передачі про ці діла. Чуєте? Товариші друкарі вже діють.

Знизу долітав той же ритмічний гуркіт, і доцент миттю уявив собі, як листівки одна по одній м'яко лягають на друкарському верстаті. На якийсь час забув він про школу, полонених, розмову з Яровим. Жадібно вл'ялися його очі в невеликі, олівцем списані, аркушки паперу.

— Чудесно!.. чудесно!! А ви, пробачте, не помилилися часом?

— Як то можна помилитися: це ж Москва, той самий голос. Його, до речі, і підробити не можна, інтонації такі можуть бути тільки в московського диктора, тільки!

Доцент молитовно прошепотів:

— Почався наступ... вони тікають... падають, підкошені смертельним вогнем. Скільки б я оце віддав, себе віддав би, щоб тільки одним оком побачити, як тікає гітлерня... як біжить підмосковними полями, лісами, як перечіпається об свої власні трупи... урочистий час!

І відчув він, крихкий здоров'ям, як виростає в ньому сила, немов джерела враз відкрилися і живодайна ключова вода сильно, молодо освіжила обкипілу горем душу.

— Дідусь Юрій мало мене не задушив,— наївно скривилася Катя.— А потім підняв і ледве не впустив: у нього ота... судорога в руках буває.

Юрій Степанович на radoшах знову почав підіймати любиму Катю.

— Котику мій! Ти ж іще мала, щоб усе зрозуміти. Це — перший справжній урок для гітлерівської Німеччини: добірні дивізії не просто обороняються, а тікають. Бої розгорнулися на тих же землях, де почався кінець пихатого Наполеона...

Іван Павлович і собі притулявся до Каті. Мимо їх волі, вчителя і доцента тягнуло до Каті, очевидно, тому, що вона була уособленням самої юності, майбутнього, над головою якого ворог заніс смертельного меча.

— Ви знаєте,— часто дихаючи, говорив Заболотний,— коли я сказав про це нашим друкарям, вони поцілувалися. Зворушливий момент....

Ледве стримуючи натиск почуттів, доцент почав розповідати про школу і все, що бачив за день.

— Вперше був я на базарі,— так само жваво заговорив учитель.— Ходжу, придивляюсь: квасолі народ продає, квашену капусту, тютюн, дерев'яні ложки, знов квасолі та всяку всячину. Дивлюсь я не на те, що продається, ні,— приглядаюсь до людей, до наших людей: про що свідчать їхні очі, вони ж — дзеркало душі? Отак гляне якийсь колгоспник, колгоспниця; люди, що рік тому красувалися на портретах, у президіях, в перших рядах у клубі; люди, що з законною гордістю сідали на пароплав, човни і їхали в Київ у різних своїх справах, і на перший погляд здається, що вони зараз нижчими стали на зріст, і тримає такий колгоспник склянку поганенької махорки, торгує... Торгує, думаєте? Ні! Він дивиться на мене, і крізь вологу очей питає: а що ж ви скажете? Я посміхаюсь, і вони, ці люди, теж трохи посміхаються... І бачу я, Іване Павловичу, що душі простих людей — це акумулятори... Заговорився я, одну хвилинку.

Великий російський генію, безсмертний Попов! Не думав ти про те, як згодом, і добре згодом, радіо, твій епохальний винахід, принеситиме єдиноплемінникам твоїм таку безцінну радість! Що було б, справді, без радіо в ці тяжкі хвилини, дні, місяці тривоги і самотності? Радянське радіо мільйонами невидимих ниток з'єднувало радянських людей, тимчасово поділених долею на дві частини: одна слухає Москву в широких і просторах завод-



ських клубах, на площах, у світлих квартирах, інша — в підземеллях, у лісових хащах, в куренях, у наглухо закритих підвалах будинків, у присмирілих хатинах... Не було сильнішого такого вселюдського вузла зв'язку, як московське радіо, яке нездоланною силою окриляло, живило радянський народ, всі поневолені народи у спільно-му горі, надихало їх силою й вірою в світлий ранок.

Буде час, коли тебе, непоказний чемоданчику, поставлять в історичному музеї, і нелегко буде екскурсоводові підібрати гранично переконливі слова, щоб коротко розповісти екскурсантові, яку радість, яку бадьорість випромінювало радіо, як хвилювало воно мільйони тимчасово пригноблених людей!..

А вчитель трохи замріяно говорив:

— А знаєте, як старанно наші сільські жінки, наші матері вивчають тепер географію?.. Правда, гірку географію. Я підслухав розмову сьогодні: кількох дівчат вивезено в Лейпціг, деяких аж у Гамбург... І бідні матері — це звучить і болісно, і трохи смішно — питають одна одну: це за Білою Церквою чи за Вінницею? Будь вона сто-крат проклята, така географія!

...В класі стояв густий, особливий дух людського натопу. Відчувши тепло, розварювалися схудлі людські тіла; сон так скував полонених, що їм було абсолютно до всього байдуже. В ці години забулося все: і бої, і далекі сім'ї, і смерть при дорозі кількох нещасних, знесилених... І тільки раз по раз хтось із полонених незв'язно пробурмоче неясні, клекочучі слова, немов то говорить не людина, а первісна істота.

Голод і виснага шашелем точили цих людей. Та більшим жахом є інше: лежать тут комуністи, комсомольці, хороші безпартійні люди, лежать на своїй землі, що породила їх, вигодувала, виростила. Зовсім же близько Київ, одна лише згадка про який тріпоче кволим серцем, як ото птах крилом. Були серед замертво заснулих і такі, що зроду того Києва не бачили, — і в них свої хороші є міста, і все ж особливо якимось тоскно було, коли визнавали в тяжкій путі, що скоро буде Дніпро, а там і Київ... А вже потім полонені все віддалятимуться від Києва на захід, поринаючи у якусь пастку, вороття з якої навряд чи буде... Але ж і страшну чутку хтось кинув в душі полонених: конвоїри вбивають всякого, хто бодай необереж-

ним рухом натякне на втечу, особливо тих, які десь зблизька родом... Краще не признаватися!..

В найдальшому кутку шкільного класу лежав побитий, виснажений червоноармієць з опухлими ногами. Друзі влаштували його так, що голова лежала на грудях іншого, більш дужого. Навіть сон, схожий на марення, не вгамовував жорстоких болей. Це той, що недавно тікав і його зловили; це той, що вбив німецького конвоїра і доля ще змилювалася над ним — ніхто з німців не бачив месника. І він якимось чудом уцілів. Це був колишній бригадир колгоспу.

Повітря згущувалося, розварювало полонених, і коли втома почала трохи втихати, на хворобливих, порожевілих обличчях де-не-де з'являлося щось схоже на посмішку. Ці посмішки були неприродні: так часом художник змалює навік застиглу посмішку мерця, від якої, коли глянеш, терпне все тіло; вона переслідуватиме здорову людину гірше, ніж лютий погляд ката. Кожному полоненому сниться зараз своє, домашнє, лагідне, окреслене шовковими контурами, і спросоння нога вирівнюється, грубо штовхне сусіду, викличе в нього слабкий протест, бо й сусіда бачить лагідний сон, і йому хочеться відчутти підсвідому короткохвилинну насолоду...

Той боець, що не міг в теплі ворухнути навіть повіками очей, по якомусь внутрішньому сигналу відкрив їх і довго не міг збагнути, де він зараз, чому тут так неприродно тепло й приторно-солодко? Чому так тихо після пронизливого завивання холодних вітрів у відкритому зимовому полі, грізних окликів і стусанів німецьким прикладом, розпачливого стогону знесилених, що падали край дороги? Що це за простора кімната, хто лежить справа і зліва? До чого тут порозсовані шкільні парти? Відчуття було таке, що в животі все злиплося і вже зникло бажання їсти, хотілося напитися чогось різкого, охолджуючого, і спати, спати...

Початок несміливого грудневого ранку проголосило гайвороння: воно закружляло поверх старих дубів на сільській площі, також голодне і бездомне.

Змучений полонений, однак, заснути по-справжньому вже не міг. Він пригадав, де перебуває зараз, згадав учорашній день, коли витискував з себе останні запаси сили, бо скоро ж Дніпро, і село рідне, і люди тут є, дорогі й близькі... Почнеться скоро новий день,— що він віщує?

Полонений звівся на лікоть, упершись в чийсь груди, і дивно було йому в самотності: за винятком його одного, всі покотом спали, і над масою тіл, в безладді розкиданих, безупинно чулося різноманітне хропіння...

...Не заходячи додому, Микола прямував до хати рибалки. О, Мар'яну він порадує: за такий гостинець і вона, і вся сім'я вдячні будуть. Остогидли йому ті материні нічні гості! Чи не послати б до дідькової матері і того Чепіжку з його заграванням та рожевими перспективами! А про Северина — просто думати важко. Мати, звичайно, втішається спогадами про нього. Іч, натякає! Хоча... хоча, справді, він помститись таки може, підішле когось, хоча б того, що в Києві на базарі обіцяв чоботи, і... всьому край.

Микола зробив велику справу, і цей успіх надавав йому твердої впевненості, яка так часто вислизала з під ніг.

Він знав: ліжко Мар'яни — біля вікна, що виходило в садок. Постукав. Оглянувся, чи нікого здаля не видно. Нема й душі. Ранок туго випинався з далеких степів, все ще набираючись сили. Зимовий, дідівської сивини туман заплутався в прибережних лозняках та в дальньому лісі і ніяк не міг звідти вибратись.

Миколі відчинили не скоро. Старенькій Марті показалося, що він ніби тільки-но видужав після хвороби, став рівнішим у погляді, здоровішим зовні.

Мар'яну звечора трохи температурило, і вона ще й зараз часто витирала чоло хустинкою. Хвилину дівчина допитливо розглядала Миколу, не помітивши, що він увійшов з чималим пакунком.

— Здрастуй, Мар'яно. Прихворіла, чи що? Бліда, спітніле чоло, синці під очима.

— Простудилася...

— А я, бач, і про це подумав. Ось, на!

Микола жваво розмотав свій пакунок і витягнув нові, хороші валянки.

— Це для тебе персонально. От і не будеш простуджуватись. А це — мамі, ватянка, а батькові — тілогрійка, якраз на нього підійде... Ще ось пара білизни. І все це разом — півпуда солі.

— Як... «півпуда солі»? Якої?

— А такої. Сайка Трохима ото ж випустили під розписку, він зустрів мене позавчора і каже: чим же я тобі віддячу? Самогонка — будь вона проклята, хай її, каже,

поліцаї жлуктять. Я, говорить, дам тобі записку до мого друга в Стайки, він уступить тобі солі. А ти ж, Мар'янку, знаєш, що сіль тепер дорожча самого брильянта. От я й пішов учора, ти й не знала. І справді, дістав цілих півпуда. Там же й виміняв оці речі, київські люди носили... Ну, вдоволена?

— Спасибі. Чи варто, Миколо? Якось незручно... Забереш матері...

— Та що ти, Мар'яно, не вигадуй, ми ж не чужі... друзі...

— А я вже багато передумала за тебе: чи не втік з села, чи, може, десь знов затримали? Всяке тепер може статися... Сядь ближче, розкажуй, що в Стайках. Люди змирилися з горем чи також лаються, нудьгують?

— Хто його зна, я ж не вступаю з ними в такі розмови. Чув, правда, що і в них у селі чимало полонених пристосувалося: одні ковалями поробилися, інші — чоботи лають, відра лагодять, за кравецьке діло взялися. Як хто зуміє. Говорив з київськими людьми. Кажуть, у місті тепер, як у великій голодній і холодній казармі, тікає народ поближче до землі, до хлібороба... Значить, прихворіла трохи? От тепер уже ноги не застудиш, ні. Я ніби рік тебе не бачив, на віддалі ще більше щемить серце. Клянуся покійним батьком...

Мар'яні,— вона сама не знає чому,— стало легше, ясніше на душі.

## 16

Морози бралися нерішуче, і ніхто, власне, й не помітив, коли саме замерз Дніпро. Не відшліфованим дзеркалом стала його поверхня, а кострубатою, як величезний рашпіль. Ще недавно вночі чути було, як крижини шурували, хаотично стаючи дибки, а за п'ять днів уже можна було переходити з берега на берег. Присмирнілими стали прибережні верби та дебели дуби; виразно чути, як тихо подзвонюють тонкостволі лозняки, струшуючи наморозь. Бувало, гукне хто з лівого берега, і прозоре, ясне, іскристе повітря підхопить луну, покотить її аж до правобережжя. Удариться звук об круті схили, відлуниться над широким, змертвілим простором ріки. А коли в таку тишу хоч одна людина йде по льоду, народяться хтозна-де різноманітні звуки, і здається, що позад тебе ще хтось іде...

Архип Тарасозич, Пашко та Бровенко ішли вночі саме по такому дзвінкому льоду, іноді смішно підсковзувалися. Здавалося, що при місяці краще орієнтуватися, а виходило навпаки: береги набирали інших, малознайомих обрисів; невеличкі гаї нагадували густий ліс; тоді всі троє спинялися, розгадуючи місцевість: чи не проминули Василів Хутір?

А на берегах ні звуку, ні вогника, хіба що час від часу обізветься десь у промерзлому сизому тумані одинокий пес, та й то неохоче. Нічний птах, сполоханий віддаленими кроками, тріпоче невидимим крилом, і знову чути тільки подзвонювання свіжого льоду. «Спочиває народ, стомлений, виснажений думками, безконечними розмовами»,— роздумує Архип Тарасович.

«Позамикано двері, затулено вікна, хіба що застогне хтось від тупого і неясного болю в душі,— думалося далі.— А ми йдемо до них, щоб будити... Спати за замкненими дверима— всяк уміє: ні, ти виходь у люди, не спи, не здавайся, не присипляй душі»,— плинула думка за думкою, і від цього крок ставав певнішим, прискореним.

— Як ви, лікарю?

— Прекрасно... чудовий моціон!

Архип Тарасович посміхається, і ніхто, зрозуміло, тієї посмішки не бачить. «І знайшлося ж таке слово — «моціон»,— далі про себе думає Горбань. Дивна це людина, Бровенко: минув тиждень, як поховав батьків, і нікому не виказує свого болю, так, ніби нічого і не сталося. З таким характером саме тепер і жити... Лікар рішуче заявив: якщо я як фахівець-хірург вам потрібний, беріть усього оптом, а ні — так і скажіть. Горбань, розуміється, відповів позитивно. Боротьба ще тільки-тільки починає входити в свою силу, буде вона нелегкою, і мати лікаря під руками — хто ж наслідиться відмовитись від його послуг? А Бровенку саме і потрібна хоч яка-небудь діяльність на користь людям. Все своє свідоме життя він тільки для цього й існував, тільки такими цілями і жила, горіла його душа.

Коли нагадували йому про батьків, про їх якусь незвичайну смерть — тиху, покірливу, Петро Петрович тільки шепотів: «Усьому є логічний, невблаганний кінець. Пішли старики від мене назавжди... Без вороття, так просто, так звичайно... А щодо мене, то я легко не здамся».

Він зібрав найбільш необхідні речі, дещо роздав доброзичливим сусідам, і на їх запитання — куди ж тепер піде лікар — відповів не зовсім твердо:

— Шукати нової дороги... Без дороги немає життя. І попросив Горбаня, щоб той узяв з собою.

...Ліворуч, десь, певно, у Вишеньках, спалахнула ракета. Вона довгасто цвіркнула вгору і, швидко збліднувши, розтала. Потім — такі ж дві, далі — три ракети, за мить почулися постріли, ще пізніше врізалися в небо стрімкі стовпи полум'я — щось запалало.

Всі троє спинилися; хоч безпосередньої небезпеки не відчували. Дивна і чимось нереальна була картина: навкруги — неосяжна снігова тиша, і раптом — здіймається пожежа, хтось мстить окупантам, хтось готувався до цієї пожежі, може, тиждень, місяць, хто-небудь відважний, може, там і загинув, і його тіло, певно, ще тепліє на нічному снігу.

— Пішли, час дорогий...

Архип Тарасович подався вперед, за своїми думками. Високий Пашко час від часу підтримував лікаря, той кволіший і старший віком, і горе в нього ще не захололо; воно повзе за ним, часом обганяє, і від цього зникають слова.

Три високі дуби біля воріт — німі сторожі і дальні дороговкази. Це і була хата Герасима. Кияни постукали, в напрузі чекаючи відповіді, а заодно — і хатнього тепла. П'ять годин по льоду вже й про вечерю нагадували.

Архип Тарасович, що був уже знайомий з Герасимом, назвав себе. Озвався і хірург Бровенко, — Герасим пізнав їх відразу. Різкий стук засува, скрип промерзлих дверей, приймний дух обжитої хати — і гості вже забули про холод та втому. В темряві їм незручно було ступати далі, але тут працює швець — відчув кожен, особливо після морозного повітря.

— Мені терміново потрібен швець, — трохи іронічно почав Архип Горбань уже при світлі лампи. Герасим хитрувато підморгнув, махнув рукою в бік іншої кімнати, вхід до якої був заставлений шафою.

Шафа легко поступилася дорогою Станіславу Пилиповичу; він вийшов у ватнику, накинутому на широкі плечі. Відразу догадався, хто це прибув. Ждав же гостей з тиждень.

— Як нога? — Бровенко професіонально помацав її під холошею кальсон.— Чудесний обрубок, класичний!.. Раз я зробив, то вже скаржитись не будете.

— Зроблено на совість. І другу віддав би різати,— приладнавшись в тон лікареві, відказав Яровий.

Герасим припрошував роздягатися, старанно витирав рукавом стільці. Найбільш радий він був знайомству Ярового з Горбанем.

— Ми не надовго, власне, я. Безпечно?

— Ви ще питаєте...

Увагу Архипа Тарасовича привернув шевський столик, на краю якого вмовиствся майор. Ідеальний, ну зовсім типовий швець! Майнула вдоволена посмішка.

— Ну, то що, познайомимось ближче? — він підвів брови, глянувши Яровому просто в вічі.

— З радістю. Власне, оформимо знайомство.

Герасим подзвонював у буфеті посудом і невиразне «гм» свідчило про якесь розчарування рибалки.

— Я догадуюсь,— по-діловому сказав Горбань.— Пашко, ми, я думаю, не согрішимо? З такого холоду навіть лікарі дозволяють. Так, Петре Петровичу? Тоді, Євгене, орудуй. Це — для знайомства.

Горбань належав до тої категорії людей, які знайомляться своєрідно, вірніше, ніяк не знайомляться, а поводять себе з новою людиною так, ніби знали багато років і їм усе було ясно. Так буває тільки в людей великого життєвого досвіду: вони пізнають один одного безпомилково, багатьма шупальцями інтуїції. Те, чим ти живеш, про що думаєш, чим уболіваєш, неодмінно властиве й твоєму співбратові, однодумцеві, якщо він справжній друг. Такі люди за певний час першого знайомства прочитують в очах, в цьому дзеркалі душі, найпотаємніші помисли; багатозначні паузи між одривчастими фразами розмови заповнюються припущеннями, висновками, здогадками, вивіряються бодай основні риси спільного характеру.

— Значить, ви вже на ногах,— констатував Горбань.

Біля стомлених очей врозтіч лягли густі зморшки.

— Так, на нозі,— уточнив Яровий.

Герасим Петрович все ще схитував головою. Йому, як господареві, незручно було за таку аж надто скромну вечерю.

— Та-ак,— якимось невиразно промовив Горбань, все ще поглядаючи на Ярового допитливими очима.— На од-

ній нозі теж можна рівно ходити, рівніше, ніж дехто обома...

...Герасим Петрович зібрав посуд, витер стіл. Горбань роззувся, стало легше ногам і самому простіше. Посідали — хто на лаві, на стільці, хто на свіжій соломі, яку приніс рибалка постелити гостям. Горбань любив поспати на сіні чи соломі просто на підлозі. Він і тепер присів на долівці, розім'яв стомлені ноги, запалив цигарку, і почалася та, ніби без теми, розмова, в якій оцінювалися пережиті події, давалася їм політична та історична оцінка, промацувалася перспектива...

А тим часом просто на схід від Василевого Хутора до великого грейдерного шляху, що вів на Переяслав, пробиравлося троє. Їх не можна було помітити, і не тому, що ніч темна, сизо-туманна, мовчазна. То були не постаті, а ледь вловимі оком тіні. Вони часом то залягали кущами, очеретом, то поодиначі виповзали під пагорб і ніби розгавали за ними.

Ці троє вже не один раз виходять на операцію. Минулого разу, днів зо три тому, ця трійка ще темнішої ночі переносила частинами два кулемети з одного мало безпечного місця до кращого, в протилежному кінці села, де проживав Юрко Жолудь. З хлопців-комсомольців він лишився один на весь Василів Хутір. Мар'яна згадала про несміливого, трохи хоробливого Юрка, розшукала його, і сьогодні вона, Юрко Жолудь та Ольга Соловей ідуть на операцію, розроблену тим же кмітливим, хоч і мовчазним, юнаком. Знав про це і Яровий.

Кілька днів тому ця ж трійка в двох-трьох місцях перерізала телеграфні і телефонні дроти на Переяслав. Операція пройшла спокійно, швидко, та як тільки почало світати, спостережники Юрка, підлітки, бачили, як до пошкоджених місць прибули німецькі зв'язківці на мотоциклах і враз виявили пошкодження, встановили зв'язок. Задум не дав бажаного ефекту. Тоді Юрко Жолудь, розміркувавши, вигадав новий, більш надійний спосіб. Здійснити його група збиралася саме цієї ночі.

А спосіб полягав у тому, щоб дроти висіли, як і належить, але зв'язку однаково не було б. Юрко прилаштував два кінці дротинок, а посередині — обмотку з кабеля, з якої вийнято металеві скручені струни. Зовні — дроти телеграфу і телефону цілі, неушкоджені, але електричний струм не пройде. Безжильна обмотка мала бути біля самої чашечки, і простим оком відшукати її нелегко.



Дівчата підсадили Юрка і він вправно досяг вершини стовпа. Ножицями, якими звичайно ріжуть дріт чи бляху, Жолудь перерізав один за одним дроти, зробив своєрідну перев'язку. Потім спустився вниз, усі троє йшли далі, обминувши кілька стовпів. Операція повторювалася в іншому місці. Гудіння дротів втихомирювалося, ставало глухим, і тільки вітер різко облікав руки, коли доводилося кілька хвилин вовтузитися біля чашечок.

Десь біля третьої-четвертої години за північ трійка поверталася до села вже зовсім з іншого боку. Мар'яна тримала в своїх теплих долонях закоцюблі руки Юрка.

— Дуже промерз?

— Не дуже. Іншим разом рукавиці треба брати.

— Досвіду нема, Юрцю. Нічого, буде й досвід. Ге, так? До ранку вирішили пересидіти в Ольги.

Двері відкрила старенька її тітка, що іноді заночовувала в племінниці. Скоро вона пішла в окрему кімнату, не допитуючись, де була Ольга з Мар'яною та Юрком, а трійка припала в кухоньці до теплої плити. Світла не запалювали, мовчки грілися, переборюючи залишки страху. Власне, нічого страшного, дуже ризикованого і не було, та все ж справжньої витримки ще бракувало, не стала вона органічною якістю душі. То тривожив далекий, ледве чутний постріл, то лякало раптове шурхання сонної птиці, то, дивись, несподівано з'являвся мало не під ногами собака, то просто, бувало, заспотикається хто об невидимий під снігом пеньок, і гостроколючий мороз осипле всю спину. Погрілися, відтанули, заспокоїлися. Мар'яна обернулася до Юрка:

— Може, поїсти? У тебе, Олю, щось є?

— Борщ, смажена картопля. Будеш?

— Ні. Я ж повечеряв дома.

— А знають, де ти зараз?

— Що ти! Мама тільки спитала, чи допізна буду. Сказав,— сам не знаю, сходжу в Перегудівку. А до кого, мати не допитувалася. Хитрувата вона в мене і добра. Постояла біля мене, похитала головою, потім якось дуже пильно глянула в вічі і сказала: «Коли що, гляди ж не попадайся, будь обережним».

— Так і сказала?

— Еге. Я промовчав, ніби не зрозумів її. Отака мама. Догадується...

— Матері, Юрцю, дуже догадливі, особливо, коли

йдеться про їх власних дітей. Ну, байдуже. Може, й твоя мати колись нам у пригоді стане. Ге, так?

— А стане. Вона якось мені натякала: «Коли тобі чи твоїм товаришам треба чимось допомогти, ти, каже, не крийся». Я також промовчав, ніби недочув. А вона погладила по голові, як колись малого, зітхнула і замовкла.

Помовчали. Хоч і не було близько сторонніх,— тітка Ольга, людина стара, вже спала,— Мар'яна повела розмову пошепки:

— Юрцю, а знайдеться в тебе ще двоє чи троє вірних хлопців? Як ти думаєш про Андрійка Голкала?

— Ще не говорив. Я вивчаю його.

— Та ви ж змалечку на одній вулиці зростали.

— То не має значення. Може, він і брат рідний, а вивчати мусимо. Правильно говорю?

— Правильно, Юрцю. Переговори з ним, тільки про нас...

— Скільки ти разів про це говоритимеш?

— Я ж тобі краще хочу. А про маму... про маму я хочу так сказати: жінка вона чесна, це всі знають. Вивчай і її. Може таке статися, що ми раптом ввалимося до вашої хати, то щоб вона прийняла всіх і мовчала...

— А Мишко Вітер? — озвалася Ольга.— Як ти з ним?

Юрко не спішив з відповіддю.

— Бачите, Мишко... як це сказати... він од природи скритний.

— То й добре.

— Я знаю,— тільки ви ж нікому й слова,— у нього, здається, є радіоприймач. Не знаю твердо, але мусить бути.

— Приймачі ж усі здавали.

— А він не здав, якщо правда. Тільки для чого він його сховав, того я не знаю. Може... може, щоб Німеччину слухати?

Трійка замовкла. Справді бо, Мишко Вітер і за мирного часу був хлопцем скритним, хоч нічим і не заплямованим. От і розгадай його тепер.

— Я і його вивчатиму,— озвався з кутка Жолудь.

Ольга знайшла під лавою невеликого горщика, щось туди насипала і подала його Юркові.

— Маєш з кілограм пшона. Коли хто зустрине, скажеш, ходив пшоно позичати. А вдома сховаєш, воно тобі ще знадобиться. Будеш ще не раз із ним подорожувати.

Всі троє тихо засміялися...

А в затишній хаті рибалки вже лаштувалися на короткий нічліг. Горбань помітив, що Дзюба ладнає постіль на дивані.

— Це вам, товаришу,— звернувся він до Горбаня.

— Е, ні, там ляже наш лікар, він людина літня. А ми з Пашком на соломі. У Станіслава Пилиповича ліжко ж є? От і добре. А ми тут на плацкартному місці, на привілі, краще, ніж у «Континенталі» в Києві... Правда, там нині пуста. Власне, комфортабельне кладовище — готель згорів, завалилися стелі, і німецькі офіцери добре там закрусили знаменитою київською котлетою, правда, з незвичайним, як то кажуть, гарніром...

Непримітно Горбань кинув Пашкові, щоб той пройшовся з рибалкою та з лікарем. Пашко почав одягатися.

— Пройдемося, на погоду поглянемо.

Бровенко теж зрозумів натяк. Пашко взяв під руку рибалку.

— Нам треба де об чім поговорити. Та й на погоду глянути треба. Підемо?

Залишившись з Яровим, Архип Тарасович швидко підбирав найстисліші фрази, думки:

— Отож, Станіславе Пилиповичу, од імені нашого партійного центра тут діятимете ви. Зцементуйте навколо себе актив. Активісти, своїм порядком, наблизять до себе по 3—4 надійних. Завдання — озброюватись кожному, навчитися володіти зброєю. Наші, київські підпільники, вже відчувають матеріальні утруднення — згодом допоможіть продовольством. Незадарма, ми влаштуємо обмін на одяг, чи там інакше як-небудь.

Ближчим часом наші точки будуть у Борисполі, Гнідині, Рогозові, у Вишеньках. Уже діє значна група в Переяславі... Якщо й зіткнуться десь наші люди з вашими — не бійтеся, свій свого пізнає одразу. Друкарня ж ваша чи наша — єдина на всю округу, і листівки, відозви та всяке інше йтиме саме звідси. Ідеологічна сторона продукції — на партійній совісті, вашій і Івана Павловича. Люди прибуватимуть по друкарську продукцію не до вас, ні, — у селі влаштуємо кілька таких явок.

Оформимо штаб — діяти будете в складі: керівник — ви, потім Герасим Петрович, Шульга, Заболотний і Мар'яна. П'ятірка. Мар'яна надійна цілком? От і гаразд. Вона — серед молоді. Тільки нехай згуртує її абсолютно окремо. До вас сюди ніхто взагалі не мусить заходити, крім надійних «замовців»... Так я доповім нашому

керівництву. Зв'язок у нас є з центром, хоч і епізодичний, та про це дбають...

Ще така деталь: якщо вам я буду вкрай потрібен, знайти зможете в Києві на розі Степанівської вулиці та Євбазу. Запишіть десь... на шафі вгорі, ніхто й не догадається: ріг Степанівської та Євбазу, там сидітиме швець на ім'я Акоп, вірменин. Коли сказати йому: «Хочу бачитись з Вечірнім», він уже знатиме, що свої, і знайде або мене, або мого помічника.

Ще одне. У Василькові, Броварах, здається, і в Борисполі, вже виявлено листівки, підписані «Товариством вільних українців». Там пишеться ніби проти німців, за «самостійну Україну», — то ви знайте, що це робота націоналістичної банди шпигунів і провокаторів, яка діє на німецькі кошти. Вона хоче виловити людей, які справді ненавидять гітлерівський режим, і видати їх. Одним з керівників цього кодрла є Кучер-Дубовенко. Прощупуйте, з ким він тут зв'язаний... А ви свої листівки підписуйте сміливо і одверто: «Підпільна організація «Патріоти». Хай люди знають, що більшовицьке слово не вмерло і ніколи не вмере, хай знають, що є беззавітні підпільники, — це всім чесним піддаватиме сил. Люди зрозуміють, що наша більшовицька партія живе тут і діє. Тільки не пишіть листівок до населення взагалі. Пишіть — до колишніх воїнів Червоної Армії, до жінок, до дітей... Знаходьте стежечки до кожного чесного серця. Про поліцаїв — окремо, про молодь, яку збираються вивезти на каторгу до Німеччини, також окремо. І ніяких натяків на Василів Хутір чи його околиці! Спритний шпигун це може розгадати...

А тепер останнє: ось маєте незаповнені бланки документів. Тут і перепустки до Києва, ось і посвідчення агентів по закупівлях продовольства для робітників депо... Словом, чин-чином.

Горбань вийшов у сні. За кілька хвилин у хаті знову зібралися всі її тимчасові і постійні мешканці. Щоб заглядати скритність розмови з Яровим, Архип Тарасович говорив далі:

— А головне, Станіславе Пилиповичу, — обережність. Ви, певно, краще мене знаєте, як слід діяти розвідникам. На оці має бути кожна людина, яка вас знає. Це, звичайно, не означає, що треба всього боятись, кожного підозрівати. Ні. Не накликати на себе біду, не класти пальця в рот звіру, не припускати глупого героїзму, тобто

діяти ґрунтовно, надовго, впевнено, розумно... Ну, здається, і все... Поспимо перед дорогою додому?

Рибалка погасив каганчика. Спати він мав у кухоньці, удвох з Мартою, яка цієї ночі геть зовсім розхворілася, але Дзюбі не хотілося залишати товариство.

— Вам, Герасиме Петровичу, доведеться... гм, як це сказати, весь час бути серед людей. Ви — наша надія, підпора партії. Розворушуйте надійних людей, киньте в їх душу одне, друге слово. І як тільки душа відізветься, пригрійте її, приголубте. А згодом і прямише скажіть, чи не могла б та людина щось більше зробити... Такі-то справи. Багато чесних людей маємо... От і ви, Герасиме Петровичу, допомагайте партії... А коли наші повернуться, то й ви до партії вступите. Еге ж? От у вас і буде що про себе сказати. А рекомендацію я дам, та й товариш Яровий, і ось Пашко не відмовлять.

— Дякую,— тихо промовив рибалка.— Воно, правда, старий уже я, але... скажу вам, що я отут партійний.— І рибалка показав на серце.

— Оце головне, шановний Герасиме Петровичу!

Горбань враз похмурнів, обернувся до Ярового, ніби пригадуючи обірвану раніше розмову і недовершений її кінець.

— А щодо полонених, то так і зробіть, як я раджу. Ми раненько вирушимо. Пашко залишиться в одному пункті, а я з лікарем подамся ще до іншого села. Там наш друг поранений лежить... Полоненим треба допомогти втечею, може, серед них знайдуться потрібні нам люди. А не залишаться в селі, то й то гуманна річ — нехай по домівках ідуть, вони своє корисне діло зроблять... Надворі потеплішало?

— Та ні,— обізвався рибалка.— Було одлягло, а тепер береться міцніше... Буде вам іти добре.

— Та нам краще, коли б завірюха знялася аж до неба,— гулким басом прогук Пашко.— Поліцаї ваші вночі не ходять?

— Ні, ні разу не зустрічав. Та ще отут на околиці...

Нарешті запанувала тиша. Горбань не міг заснути: багато хорошого сказано і почуто сьогодні, і від цього легко стало на душі. Та й як не легшати, коли отой зовні похмурий, звичайний рибалка сказав, що він «отут партійний»? Сказав не через те, що його хтось умовляв так сказати, ні. Ці слова і не вирвалися в нього необачно, не-

продумано. Він, може, й не до кінця розуміє їх велике, неоціненне значення.

З сіней до кухні вели інші двері, і Герасим Петрович, надягнувши кожуха, вийшов у двір, щоб, як він тепер звик говорити, постояти «на часах». Перевалило вже за другу ночі, і над околицею Василевого Хутора, над сивою долиною морозяного Дніпра намертво залягла німа тиша. Часом від ріки долетить невиразний тріск, схоже на те, що лускає крига,— значить, міцнішає мороз на ранок. Здається рибалці, що в ці години заснув увесь світ, і тільки самотній місяць стоїть на сторожі. Та й йому сумно...

«Шукати, значить, людей, як він говорив,— неквапно думає Герасим Петрович,— що ж, пошукаємо. Тільки до кого ж першого завітати завтра?» Рибалка перебирає в пам'яті багатьох колись вірних і хороших людей. Чи вдома ж вони? Чи не зігнулися в неволі? Одних він поставив під сумнів — з'ясувати треба, людей розпитати; інших думкою привітав — надійні, хоч що б там не трапилось; третіх нема в живих,— і Дзюба отак прізвище за прізвищем перебирав у пам'яті, тихо походжаючи то по подвір'ю, то біля воріт чи поза хатою.

Місяць зажурився, похмурнів, далі сизувата пелена почала підкрадатися до нього, загортати сяйво — почався лагідний, спокійний сніжок. «Це їм дорогу притрушує,— подумав рибалка,— легше буде йти, безпечніше від злого ока». Рибалка ще раз вийшов на вулицю — ніяких ознак життя. Так він постояв «на часах», може, з півтори години, тоді зайшов до кухні, тихенько нарізав хліба й сала, загорнув у папір — гостям на дорогу. Посидів, подумав, зітхнув і зайшов до кімнати, де спали кияни. «Жаль будити, люди натомилися, дорога далека, та ще, може, й хуртовина здійсметься, доведеться десь пересиджувати, коли яка небезпека трапиться в путі, а будити час»,— з жалем подумав Герасим Петрович і легенько торкнувся плеча Горбаня.

— Архипе Тарасовичу, пора.

Горбань спав глибоким, просто-таки самовідданим сном. Рибалка нерішуче постояв біля нього: жаль будити, людина стомлена тривогами й турботами, може, оце за кілька тижнів раз спокійно заснула. Але ж надворі скоро сіріти почне.

— Архипе Тарасовичу, пора вставати.

— А-а.. зараз.

За кілька хвилин усі були вже на ногах. Герасим Петрович провів їх маловідомою стежкою до Дніпра.

Мовчки попрощалися. За якихось три-чотири хвилини попід лозовинням тільки тіні майнули. Жаль було розлучатися з киянами — хороші люди...

В самого ж Герасима Петровича уже визрів маршрут...

## 17

Багато років тому Герасим Дзюба разом з Микитою Павликом служив у Щорса.

Саме про колишнього мірошника і згадав учора вночі Герасим Петрович, і тепер з клумаком за плечима, з палицею в руці вирушив він до Перегудівки, де жив Павлик. «Яким то він став тепер, Микита? — думав рибалка, обминаючи крайні хати свого села.— Може, й дома нема, може, хворий, а може... Ні, не міг скапуститись Микита, здається, щорсівський дух навіки оселився в його душі». Мимо гаю, через ярки, подалі од великого шляху прямував Дзюба до Перегудівки і все пригадував, епізод за епізодом, часи спільного життя з мірошником. Колгоспники артілі імені Шевченка змагалися з «Дніпровою зіркою», з колгоспом, де жив і працював Павлик. Бувало раз на три місяці, а часом і частіше, сходилися перегудівці і василехутіривці біля Дніпра, спершу офіційно ручкалися, бо ж малися бути ділові розмови про хід соціалістичного змагання, а кінчалися ті зустрічі розлогою піснею, від якої, здавалося, сивий Дніпро притишував свої води. І Павлик, почервонілий, помолоділий, вигинав браве колінце, вигукував по-молодецьки, задьори-сто: «Ну, Герасиме, вдаримо щорсівської!»

І вдаряли. Народ називав стариків «гвардією»,— така назва іще підохочувала підтоптаних танцюристів. Гуртом шевченківці проводжали перегудівців аж до їхнього села, і знову велися серйозні розмови про врожаї, про те, чиї діти й де тепер вчать, говорилося про племінну худобу, про сади, про міжнародну політику, згадувалися давні діла часів громадянської війни, діставалося головам колгоспів за промахи,— об чім тільки не бесідували!

Павлик вважався кмітливим мірошником: молон борошно завидної якості, чим і здобув пошану всієї округи-

ги. Знав рибалка, що був з Микити акуратний відвідувач всіляких зборів у колгоспі, а вже коли довідувався Павлик, що має прибути доповідач-міжнародник, сів у першому ряду ще загодя, на всіх поглядав суворими очима, скося зиркав на дітлахів, і більш за нього запитань ніхто не подавав. Хвалився Микита, що ось уже другий рік до політшколи ходить, вирішив, каже, на старості літ Марковсу науку здолати.

...Млин спалено, механізми хтось порозтягав, а мірошник окопався вдома, притих, деякий час хворів, голосу про себе не подавав, і тому рибалка втратив нитки зв'язку з давнім побратимом. «Може, і не влізнає з горя? Може, прийме черство? Три місяці не бачилися, час невеликий, але ж який час...»

— Ова! Отакий гість! — гукнув Павлик, і Герасим зразу ж помітив, що друзяка зігнувся, постарів, став якийсь низькорослий.

— Оце так гість,— заметушився Павлик.— Готуй, жінко, варене-смажене, сулію тягни — торжество буде на всю губернію!

Герасим неквапно роздягнувся, поклав свою декоративну торбу в куток, потер захололими руками. Микита тим часом почав прибирати великого каменя з дірою посередині.

— Оце, бач, домашнього млина обладную. Назад, до прадідівської епохи... А ти як, Герасиме Петровичу? Пристосувався вже до нових порядків? Думав я, що ти відцурався...

— Як тобі сказати... живемо, так би мовити, нелюдимо, доїдаємо те, що зосталося, а що буде далі — одному всевишньому відомо.

— А що ж він обіцяє, всевишній?

— Мовчить, він тепер зайнятий... А ти ж як?

— Отак, як бачиш: лаштую домашнього млина, а далі візьмуся та змайструю рало, корівку весною запряжу — город зорю. І тоді заживемо!.. Оце всі мої плани.

— Та-ак,— задумливо, невиразно прогук рибалка.— І надовго ж ти отак окопався в хаті?

Павлик не зрозумів цих слів, підвів вицвілі синюваті очі, запитально поглянув на рибалку. До чого це він веде?

Господиня мовчки поралася біля куделиці.



— Молодиця моя також за дідівські методи взялася, прясти буде, а що ж іще придумаєш? Вірьовки нема, щоб навіть, як допече, повіситися...

Герасим моргнув, щоб молодиця — їй уже за п'ятий десяток перевалило — десь би пішла. Павлик зрозумів, послав жінку до далекого приятеля позичити тютюну. Коли вона пішла, погляд мірошника посерйознішав; він догадувався, що Дзюба прийшов у якійсь важливій, може, таємній справі. Обидва поглядали, промацуючи один одного, загадково посміхалися, вичікуючи, хто ж почне першим.

— Значить, ти поближче до печі, до баби, — так?

Павлик невиразно розвів руками, мовляв, а що нині розумнішого придумаєш?

— А отут як у тебе? — і Герасим показав на серце.

Мірошник наче не зрозумів.

— Отут, кажу, як у тебе?

— А-а... Он про що ти... ночами, віриш, не сплю. Перетліло все, а з молодницею тільки сварка одна. Віриш, така стала політична, що не одчепишся. Була б я, каже, мужиком, знайшла б, що тепер робити. Я б, каже, пішла до того старости і межи очі плюнула б йому. Це, на її розсуд, називається політичною боротьбою.

— А може й так?

— Ну що з того, що вона залює йому очі? Витреться староста та — по вуху. Тепер же його верх, анахтеми.

— От ти сидиш у хаті, затуливши вуха, і не знаєш, що робиться навкруги. Чув ти, що в Борисполі повісили двох безневинних людей? І знаєш, за що? — Не здали податку на тую прокляту гітлерівську армію... А в Гнідині пограбовано матерів, сини яких пішли до нашої армії...

— Ти таки правду сказав, що я окопався в хаті...

— ...А що робиться в рідному нашому Києві? Тікає звідти народ від голоду, від повальних обшуків, від пожеж... Навіть собаками полюють гітлерівці проти наших людей... Але собаки собаками й лишаться.

— Це правда.

— Так-от, Микито Романовичу, і поговоримо зі своєю совістю. От ти мені скажи: скільки в селі поліцаїв?

— Три.

— А скільки з них злодіїв, п'яниць?

— Всі три.

Зрозумівши всю фальш доказів, Павлик знітився.

— А колишнього активу?

Павлик мовчав, а Герасим несподівано відчув у собі немовби агітатора чи пропагандиста, і миттю майнула думка: «Оце б послухав мене сам Горбань, похвалив би чи ні?»

— Селян б'ють у сільуправі?

— Буває, особливо коли хто з гебітсу приїде.

— І мовчать люди, підставляють спини?

Тут Герасим, сам не знаючи, як воно вийшло, набрався мужності — іншого слова тут не підбереш — і пішов у лоб:

— Я до тебе прийшов по такому ділу: чи хочеш ти вести серед надійних — чуєш? — серед надійних людей радянську роботу? Збирати біля себе трьох чи п'ятьох, читати їм хоча б старі радянські газети? Щоб ширили ці твої надійні люди правду про діла на фронті, про звірства окупантів? Щоб ті твої люди та підбивали ще й інших, щоб Гітлеру ні грама хліба не давати? Щоб село не віддало до Німеччини жодного юнака чи дівчини? Нас тут двое, обидва шорсівці, біографія у нас на очах у народу. Так?

Герасим Петрович аж упрів. Такої сили слів він відразу ще, здається, не виголошував і такої напруги в політичній розмові не відчував, певно, за все життя.

Микита Павлик мовчав, приголомшений, припертий до стінки. Йому вже здавалося, що в образі давнього знайомого і навіть друга-рибалки прийшов до нього хтось інший, дужчий, сміливий. І це його трохи злякало, трохи порадувало, а то й присоромило. Герасим сказав правду: він, Микита, здався, змирився, він склав зброю і всю свою енергію віддає нині оцій мізерній «механізації»...

— По неділях у Василевому Хуторі базарчики збираються, приходь і ти, якщо даєш згоду на те, про що я тут говорив. На базарчику до тебе хтось підійде — не бійся, і дасть тобі дещо почитати, коли ти своє читиво геть скурив. Візьмеш?

— Візьму. А воно... оте печатне... воно ж наше?

— Наше. Радянське... Чого так дивишся?

Микита простягнув був обидві руки та так і не доніс їх до плечей Герасима.

— Ти б же так і говорив. Віриш, у тупик зайшов і я, і багато таких. Вечорами інколи збираємося, сидимо, махру смалимо чи вже тепер самосад, згадуємо, як

жилося, як щасливо жилося недавнечко, ніби наздогнати його, здається, можна, воно ось за горою сховалося і жде нас... Спасибі, Герасиме, що стусана такого дав. Віриш, мені якось і у вічі тобі глянути важко.

— Тільки ти ні своїй молодиці, ні комусь іншому про нашу розмову ні слова. Присягаєш?

— Рідним сином.

— О, а я думав спитати, де він тепер?

— «Там», хтозна де саме, але «там»...

— У наших воює?

— Атож.

— Ну, щастя твое, що провину визнаєш, а то б прийшов син з фронту, увесь в орденах та в рубцях від ран, і спитав би: «Тату рідний, а де були, коли грім гримів?» Що б ти йому на це сказав, га? Е-е, Микито, держися гурту.

— Та хіба ж я проти гурту?

...Ще й молодиця не повернулася, а Микита проводжав несподіваного гостя тихою вулицею, потиснув йому на прощання руку і ще раз сказав «спасибі».

Легко собі уявити, яким молоджавим кроком пішов рибалка Герасим Дзюба шляхом, що вів у сусідню Попівку! Тільки не така зустріч ждала його там...

Жив у Попівці Федось Ропавка, чоловік уславлений тим, що краще за нього ніхто на всю округу не вмів укривати хати. Замолоду славився Федось ще й тим, що коли, бувало, вибереться на хату і візьметься до свого діла, заведе таку пісню, що замилується хто завгодно. Він вкривав двічі і хату рибалки Дзюби, з тих пір і зазнайомилися ближче. Бувало зустрічалися вже останніх років то на пристані, то навіть у Києві чи в Переяславі — Федось радів зустрічам, бо такі з Герасимом Петровичем було об чім поговорити. Знав Ропавка і Саву, бо син Федося деякий час служив в тій частині, де Сава тоді ще був за політрука.

Шлях до Попівки не близький, кілометрів з сім буде. Та що Герасимові ця віддаль, коли він несе в клумаку одяжину ніби на обмін, а в душі — цілий клад ідей розносить тепер поміж довіреними, чесними людьми! Перетинаючи переяславський великий шлях, рибалка зустрів бронемашину і, як учив його Яровий, зупинився, зняв шапку, вклонився, подумавши при тому: «Щоб тебе чортяка покатила на тому світі або й раніше...»

Вже бралось на передвечір'я, коли побачив рибалка перші хати Попівки. Поринуло село в промерзлих, сухих садках, подекуди вечірній димок мляво тягнувся в небо, а вже коли Герасим Петрович дістався хати Ропавки, було зовсім темно. В цій хаті він бував порівняно недавно, весною. Та ж сама груша біля вікна. Але за вікнами...

Герасим зупинився, припав до затуленого зсередини вікна, почав дослухатися. Та в цю мить відкрилися двері, і жінка, певно, господиня, побачила чиюсь тінь. Сховатись нікуди та й нема чого, і рибалка виступив наперед. Жінка, пізнавши його, трохи завагалася, а воно ж студено,— запросила до хати. Потягнуло запахом смаженого сала, самогонним густим паруванням.

Федось сидів за столом з двома вже п'яними чоловіками. На столі в безладді розставлено закуску, пляшки, чарки, а поміж тарілками виднілися масні калюжки: пили, значить, уже давненько. Герасим придивився, що у тих незнайомих — портупеї через плече, зброя, виходить, пани-поліцаї. «От з ким задружив Федось»,— гірко подумав рибалка, але вороття нема.

— Тю-тю, господи! — гукнув трохи п'янений Федось.

— Бог поміч! — вдаючи себе за байдужого та набожного, вклонився Дзюба.

— Та який тепер бог,— кинув косяка поліцай, певно, старший, бо краще одягнений і пихатіший.— Теперечки анархія і повне подчиненіє самому фюреру!

— Роздягайся, Герасиме, гостем будеш. Промерз, напевно. А я глянув — мара, їй-бо, мара, привид, бо, думаю, звідки ж тут Герасимові взятися в такі времена?

— Дати йому штраф!

Поліцай втупив посоловілі очі в рибалку, поводив ними, як бик у спеку, плямкнув, перевіряючи, чи язик на місці, і гучно прицмокнув:

— Ти мені скажи: ти — елемент чи ні?

Герасим зніяковіло знизав плечима, мовляв, я вашої мови щось не розумію.

— Ти — елемент, питаю, чи не елемент? Ти за Великонімеччину? Мовчиш? Значить, елемент. Лийте йому. По-вну!

Герасим мусив випити, та воно й до речі було з холоду.

— Він зовсім не елемент,— заступився Ропавка,— це мій приятель, ми разом з ним років... років з п'ять хати вкривали перед війною. Наш чоловік, трудяка.

«Чий це «наш», хотів би я знати?» — подумав Герасим. Але сумніви й підозріння потроху розвіялися через те, що Федось йому моргнув, мовляв, не бійсь цієї гидоти.

— Ні, він елемент, якщо з Василевого Хутора. Там усі елементи, листівок там проти фюрера знайдено найбільше,— настоював поліцай.

Ропавка тим часом підливав ще, сам же з своєї склянки непомітно вихлюпував смердючу рідину під стіл. Тверезий Герасим легко це помітив.

Поліцай все ж чіплявся. Ось він вийняв пачку грошей, потряс нею в повітрі:

— Якщо ти сказав би, хто у Василевому Хуторі листівки розкидає і розклеює, я б тебе нагородив, а за це мене зробили б начальником поліції і обмундирування видали б першого сорту. О!

На щастя Герасима, десь чи в селі, чи за ним пролунав вибух, ніби від гранати, потім проторохтів автомат; поліцай враз зблідли. Старший вип'яв червоно-синю шию, бульки очей полізли на лоба. Молодший судорожно взявся за зброю. По короткій паузі — знову автоматна черга. Поліцаї боязко підвелися, хміль швидко залишав їхні тупі голови. Старший хитко вийшов на середину хати, прислухався до вікна.

— Це десь і в нас елемент діє... Підемо?

Один надягнув засмальцьовану німецьку шинельку, другий — кожушка; чоботи в обох чомусь чавкали; спереду на грудях позасихали давні самогонні патьоки; обличчя перекошувалися від страху... Словом, гідна підпора Великонімецьчини на українській землі! Штурхаючи один одного ліктями, пішли в ніч.

Тривала деякий час незручна, млява мовчанка.

— Не в пору я забрів,— сказав нарешті рибалка.

— Чому? Це ви про оцю гидоту? Я вам секрет відкрию... Олено, облиш,— строго звернувся Ропавка, до жінки, що сиділа біля лежачка на стільчику і тихо схлипувала...— Прийшли сьогодні по мою корівчину для німецької армії на м'ясо,— щоб тую армію черви поїли! Вчора забрали в мого сусіди, Пимона Ковтуна,— за бригадира він був у нас,— а сьогодні моя нещасна черга. Отож я й почав могоричити їх, щоб на тих поліцаїв і старосту з ними ригачка напала!.. Купив самогонки, сало останнє поставив,— хай п'ють, черево б їм пополам луснуло!

Олена схлипувала, як дитина після довгого плачу та гіркої образи.

— Облиш, Олено, поплакала, налякалася... Вони ж, супостати, почали було стріляти на неї, на Олену, коли жінка до корівчини не впускала, от вона й перелякалася на смерть.

— У того бригадира вашого теж плач?

— Так само, тільки жінки в нього нема, снарядом убито. Дітки, правда, є, тройко, малеча. І забрали. Це, кажуть, для перемоги над більшовиками, щоб та перемога попелом узялася!

— То, може, пройдемося на повітря? — порадив Герасим, бо в хаті таки й справді було нудотно.

Вийшли. Про поліцаїв обоє відразу ж забули, і Герасим обережно почав свою розмову. Він зрозумів, що не міг Ропавка зіпсуватися ідейно, оскільки навіть сьогодні він мало не був пограбований окупантами й гидотними поліцаями, і, хто його знає, може, завтра тієї корівчини однак у дворі не буде, могорич — не рятунок.

— Живеться, виходить, кельсько?

— Каторга, — аж затремтів Федось. — Ходив я й до сільуправи, просив старосту, агента заготівельного, — ніяка сила. Ти, кажуть, не хочеш перемоги над більшовиками, ти — елемент.

— Скажи, Федосю, а ти справді хотів би бути... «елементом»?

— Не розумію.

— То слухай і мотай на вуса. Був я оце у вашому селі в своїх справах, наслухався всякої всячини — глум над народом або й просто сказати — терор.

— Іменно, терор.

— Я тобі відкриюся як давньому другу. Чуеш? Як вірній людині одкрию душу... У мене є приятель аж у Борисполі, — ти його не знаєш, — може давати листівки для читання мені, а коли хочеш, то й тобі. У тих листівках розказується істинна правда про фронти, про наших людей, загнаних до Німеччини, підказується, як нам діяти...

— Оце про ті листівки і говорив поліцай?

— Ц-с-с, тихо... Про них.

— Приносьте. Я нікому й слова.

— Ні, я помагатиму вам їх діставати для двох: для тебе і твого сусіда. Тільки знай: якщо хтось довідається — тобі й мені пегля.

— Боже боронь!

— Отож. А тепер ходімо до сусіди, я його щось мало знаю... Почекай, цей Пимін не того Ковтуна син, що втопився?

— Того, Григорія.

— Григорія я ж знав. Ходімо. А він, кажеш, надійний?

— Камінна стіна. Чесний, прямий. Ми часом удвох як зійдемося, то він першим аж закипить проти оцього поліцая, і коли цю гадину хто вб'є, я догадаюся зразу ж: Пимін Ковтун.

Пимін відчинив, не питаючись. Це означало, що людину опанував розпач: йому байдуже, Ковтуну, хто йде, грабувати більше нічого, крім дітвори. На столику в кутку блимала свічка. Діти спали покотом, а Пимін сидів і з горя читав шкільну хрестоматію. Гостей зустрів досить байдуже, хіба що на Герасимовій постаті трохи затримав погляд.

— Це ми, Пимоне, з Герасимом... е-е-е... забув як по батькові, ага, Петровичем,— розгомонілися про всякі теперішні діла та й вирішили тебе одвідати — Герасим Петрович добре знав твого покійного батька. Мо' присядемо?

Пимін мовчав, заглиблений у свої думи, сидів нерухомо, немов камінний.

Посідали, перекурили, думали туго, довго,— «дядьки».

— Що ж у Василевому Хуторі чувати хорошого? — нарешті спитав Пимін, не обертаючи голови.

— Новина хіба та, що в нашій школі зараз, може, сот дві полонених. Женуть їх на певну загибель, народ змучений — страх! Ото трагедія... Вірите, село не спить, болюче ж дивитися на мучеників.

Пимін Ковтун підвів розкуйовджену голову і вп'явся чорними, вогнистими очима в Герасима.

Рибалка продовжував:

— А вони ж — наші люди, за нас воювали. Колись то були люди кріпкі, мужні, справжні воїни, а тепер... скелети, тремтять від холоду й голоду. Боюся навіть додому повертатися, щоб не бачити таке страхіття. А виручити нема кому.

Пимін стрепенувся:

— А як же їх, по-вашому, виручити можна?

Він випростався, ніздрі роздулися, зачестішало дихання, ворухнулися довгі цупкі пальці, немов шукаючи чогось важкого, щоб ним з розмаху вдарити по ворогові так, щоб аж тирса з нього посипалась.

— Та я б оце першим пішов... отак би рвонув, скільки є сили! І ваші люди стерплять наругу? — і очі його блиснули ще гнівніше.

Герасим зважував: «А що, коли Пимона взяти з собою, а його діток доручити Федосю і його дружині? Підходяща ж людина».

— Я спалив би тую школу, розгромив би її вщент! Свої ж люди, то як їх не врятувати?!

Рибалка підсунувся до нього ближче, взяв за руку, трохи стримав розлюченого Ковтуна.

— Послухайте мене. Якщо хочете послужити народові і зробити велике діло, рушаймо зі мною разом. Ти, Федосю, можеш приютити дітей Пимона? Жінка твоя догляне їх? Згоден? От і гаразд. Тоді підемо втрьох на Василів Хутір, там і пораду знайдемо. Тільки застерігаю вас: ризиковане діло, твердість мусить бути і... щоб ніхто, ніхто не знав, куди й чого ідемо. Нехай твоя Олена скаже: пішов десь позичати хліба, і все. А діти ваші, Пимоне, перебудуть якийсь день у Федосю.

— Та я готов хоч зараз,— рішуче відказав Пимін.

...За дві години, вже коли зовсім залягла ніч, всі троє прибули на місце. Пимона та Федосю Герасим Петрович завів до Надії Стоніжко, подруги Мар'яни, лишив їх там на спочинок, а сам хутенько пішов додому, щоб доповісти Яровому.

Станіслав Пилипович саме розробляв план нападу на школу і тривожився єдиним: нема достатньо сил та й рибалка десь забарився. Коли ж Дзюба розповів про «резерви», Яровий мовчки подивився на нього і лиш по паузі сказав:

— Ви, Герасиме Петровичу, самі ще не знаєте, який ви геніальний чоловік!

Кристалічно чистий світанок над Василевим Хутором провіщав тихий і сонячний день. Такої пори глянути на село — нічого тут не змінилося: курять мляві, прозорі димки з хат, поскрипує, як і століття тому, журавель при колодязі; далеко, мало не на середині Дніпра, якісь постаті продовбують ополонку для рибальства; в небі мерхтливо виграють міріади скляних сніжинок, які часом



виблискують то легко-голубуватим, то прозоро-срібним відтінком...

Та прислухатись ближче— не той нині Василів Хутір. Не тахає мотор у колгоспній майстерні; не чути жвавих голосів у просторому артільному дворі; не тягне дівтору ліпити традиційну снігову бабу; не грає радіо біля колбуду; тихо біля школи; не поспішають до автомашини люди, що мають потребу поїхати в своїх справах до Борисполя чи й до самого Києва...

Збираються селянки, та для іншої мети: хто що зможе, нехай пожертвує для військовополонених. Жінок ніхто до цього не закликав, самі по собі, через тин, домовлялися; хоч і страшнувало, хоч і конвоїри ходять з автоматами попід школою, але ж подати полоненим шматок хліба чи варену картоплю — хіба за це розстріляють? Та ще коли на руки взяти дітей... Природно, що за цю справу першими взялися дружини фронтовиків, їм страждання виснажених полонених було особливо близьким і болючим.

І ось до школи прямує гурт жінок, декотрі з дітьми на руках. Майже кожна несла якщо не кошик, то пакунок, папером чи хусткою загорнутий. Ще звечора про це говорилося при коротких зустрічах.

Може б, і не вдалося жінкам передати харчі або їх забрали б конвоїри собі, грубо прогнавши добросердечних селянок, коли б саме в цю пору не нагодився Іван Павлович. Йому велено було о восьмій ранку прибути до школи — так сказав старший офіцер, те ж саме говорив і Яровий. План розроблено в усіх деталях, і тому Шульга йшов впевнено, прямо, не озираючись. Думалося йому: вирвати стільки своїх людей — це ж таки подвиг!

І як тільки конвоїри загелготали до жінок, їх спинив Шульга. По-німецьки він сказав, що ніхто не має права заборонити жінкам подати полоненим допомогу. Адже тоді полонені зможуть рухатись далі. Саме в цей час на порозі школи з'явився офіцер. Його обличчя було ще огиднішим, ніж учора. Помітивши Шульгу, він якось пом'якшав, і коли вчитель пояснив йому, чого прийшли жінки, офіцер невдоволено скривився, але дозволив прийняти передачі.

Матері з деяким подивом і неприхованим недовір'ям поглядали на Шульгу. Вони з уст дітей чули, як і чого навчав на уроці новий учитель, їм і тепер неясно, за кого він тягне руку, чому він з німцями однією мовою гово-

рять, хто він, що так рано притюпачив до школи? Чого йому тут треба, коли учні вдома? Та в той же час вчитель поміг підтримати полонених, і за це йому спасибі.

Іван Павлович німецькою мовою сказав офіцерові, що він умовить жінок, щоб вони розійшлися по домівках. Потім підійшов ближче до гурту селянок і тихо, багатозначно мовив:

— Чим тільки можете, допомагайте полоненим. Я вже з начальниками переговорю. А тепер спокійно розходьтєся...

Жінки не зовсім зрозуміли вчителя, але розійшлися. Деякі оглядалися, перешіптувались.

Шульга обернувся до обер-лейтенанта, улєсливо вклонився. Кинувши поглядом на жінок, сказав:

— Вони запевнили, що на завтра приготують подарунки панам-офіцерам, звичайно, вищої якості. З ними вигідніше лагідно поведисть.

Офіцерові ці слова прийшли до смаку. Він пропустив Шульгу наперед: обоє пройшли прямо до учительської. Іван Павлович сподівався побачити на столі порожні пляшки, рештки закусок. Виявилось інше, несподіване: молодший офіцер схопився з місця, бо був таки у непривабливому становищі — наполегливо винищував паразитів у комірї мундира. Сидів тут і сержант. Побачивши обера, неохоче підвівся, скинув рукою набік: «Хайль!»

Обер-лейтенант підсунув стільця:

— Прошу. Е-е... на чому ж ми спинилися з вами? А, ви щось про себе розповідали...

Іван Павлович тримався вільніше; ще й ще раз з задоволенням подумав про себе: «Німецька мова мені таки знадобилася тепер!» І він повернувся до перерваної розмови:

— Сам я київський, працював кілька років у науково-дослідному інституті... Як я вже говорив, до партії не належав, далекий був від політики. Батьки до революції мали щось із п'ятнадцять десятин землі, худобу, все загинуло за більшовицького режиму... Сім'ї не маю, квартира згоріла, більшовики спалили. Хотіли до армії мене зграбастати, я ж білобілетник, — не взяли... зір у мене, як вї, певно, примітили, дуже кущий, бачу не далі п'яти метрів. Живу тепер тут, а залишився на цій території тому, що душею й тілом не терплю старого ладу, служу новому! Погано з харчуванням, та мені самотньому багато й не треба. Всі ми терпимо нестатки в ім'я перемоги

європейської цивілізації. От і все. Тепер ви щось хотіли спитати?

— Ось що, гер учителю. Ми будемо сьогодні рушати далі, на... зараз погляну в блокнот, айн момент... на Дарницю. Але мені треба зробити чистку полонених...

У доцента похолонула кров, серце тріпнулося в нерівних перебоях.

— ...таку чистку, щоб серед них не було ні київських, ні навіть з ближчих місцевостей. Я їх... вилучу назовсім. Ясно? Бо вони можуть тікати до родичів. О-о, це дуже небезпечно. Ми посіємо тут прокляте партизанство, утворимо їх небезпечні гнізда. Це відомо з практики. Вам ясно? Зрозуміло?

— Добре розумію, аякже: почнуть встановлювати зв'язки, шпигунством займатися, а там і до диверсій недалеко. Одне діло, полонений під наглядом, а зовсім іншим стане він серед своїх. З Дарниці багато по домівках утекло.

— Точно так, гер учителю. Але...

Офіцер вийняв якись папери, схожі на списки, густо помічені знаками запитання.

— ...але у багатьох з них нема документів, всі вони брешуть, можуть називати себе галичанами, чорт їх розбере. А насправді — це я вистежив — говорять часто поміж себе про Київ. Як відрізнити, де київські, де інші?

— Це можна. По діалекту. Я, наприклад...

— От я й прошу це зробити для спільної нашої справи. Як тільки київські, тутешні — очистимося.

— А що, пробачте, з тими, київськими, буде?

— Нехай це вас не турбує.

Рішення визріло блискавично: «Всі полонені — не київські. Недарма і Вечірній радив це. Але що, коли деякі твердитимуть, що вони тутешні, в надії на те, що їх відпустять? Як тоді себе тримати?»

Тим часом конвоїри занесли сніданок — хліб, сало, курку, якусь рідину в темних пляшках. Скляні очі офіцера пожвавішали, він схвально закивав головою і на деякий час лишив учителя. А пауза якраз і була потрібна Івану Павловичу — обмізковувати ситуацію. Вдаючи себе за добродушного і доброзичливого, доцент тримався скромно і спокійно, іноді посміхаючись у відповідь на погляд офіцера; той з жадібним зусиллям трошив недоварену курку, немов мстячи їй за голодно проведену ніч. «Так і поведусь, — думає доцент, зважуючи всі момен-

ти,— так і зроблю: всі полонені зовсім не схожі говіркою і чим завгодно на тутешніх. Але київські люди? Найбільш трагічно те, що гестапівці можуть їх просто знищити, як зайвий тягар».

— Скажіть, гер учителю, Дарниця велике місто? — поснідавши і явно повеселішавши, спитав офіцер.

— Давно був, ще до війни. Але ви там розміститеся чудово! Є хороші, комфортабельні квартири. Взагалі ви будете вдоволені. Там дуже багато людей, які з нетерпінням ждали армію фюрера. Є вдосталь продуктів. Є... пробачте за мужську прямоту, є й симпатичні фрау.

— О-о, гер учитель ще не втратив глузду!.. Набридло й нам возитися з цими вошивими, брудними і голодними полоненими. Ми в дорозі, правду кажучи, пристрелили кількох та втекло, певно, з десяток, так що й самі точно не знаємо, скільки цих трупів за нами лічиться. І ніякої мені за це нагороди, крім мороки. Не повезло вкрай.

Офіцер пройшовся по кімнаті.

— Але суть не в тому, щоб доставити полонених в район Львова, там є табір. Важливо з'ясувати, чи нема серед полонених київських чи підкиївських людей, щоб запобігти втечі. Галичани охоче підуть далі, навіть навкарачках, а там пройдуть певну школу і, можливо, (ще нам здадуться...

Підпийлий обер-лейтенант поволі відкривав карти. З його розбазікування Іван Павлович і зробив певні висновки: «Твердитиму одне — тут київських людей нема».

Обер подивився в список і назвав перше прізвище:

— Приведіть полоненого... гм... Іванчук.

Увійшов полонений. Виснажений, бородатий; очі глибоко запали; руки брудні, кістляві.

— Прізвище? — різко спитав Шульга.

— Іванчук Петро.

— Де проживав до війни?

— А скрізь проживав, тридцять два роки віку маю. Родом я... — полонений зам'явся.— Це осьь... Ржищів... і в Піях жив.

Обер глянув на Шульгу. Шульга подивився на скелет, що озвався Іванчуком.

— Типова волинська говірка! Скрізь, каже, жив, та мене не обдуриш,— німецькою мовою відповів доцент.

Обер звелів вивести Іванчука, покликати другого.

Це був старик, також засмальцьований, схудлий. Старикові насправді було може з тридцять років.

— Прізвище?

— Кошик Ларивон. Рядовий...

— Де проживав до війни? Хто сам?

— А я... селянин, таки ж... звідти. Та і в Требухові... у мене діток троє...

— Це ж біля Дрогобича, дурню божий! — крикнув Шульга на полоненого. І до офіцера вже лагідно, німецькою мовою:

— Бреше сукин син, що забув Дрогобицьку область, — і показав пальцем на заяложену карту, яка лежала перед обер-лейтенантом. Той поглянув на крапочки і сині жилки карти, але самогон-первак брав своє, жилки пливли перед очима, а крапочки міст і містечок вистрибували, як у танці.

Полонений почав догадуватись:

— Ну, звісно, хто ж не знає Дрогобича? А тут, може... рукою подати. У мене діток троє... Я ж рядовий.

— Знаємо, всі ви рядові! Дрогобич краще... Требухова, кажу! — озирнувся Іван Павлович.

— Відведіть, — махнув рукою обер.

Коли полонений виходив, Шульга ніби лайку бурмотів услід: — Трималися б вірної лінії, скорій дома опинилися б... Подумаєш — Пії, Требухів... чи за кулею в голову поскучали?..

Потім до обер-лейтенанта німецькою:

— Я йому так і сказав, негідникові, коли не хоче кулі в голову, то немає чого морочити німецького офіцера; тут тобі, кажу, добра хочать.

— Правильно, хвалю! — дедалі жвавішав офіцер.

Привели ще одного, теж бородача, теж схудлого, з запаленими очима. По тілу Шульги промчав морозець: не можна було спокійно дивитися на замучених людей. А може, оцей самий полонений був механіком чи трактористом в МТС і його портрет красувався на Дошці пошани? Чи, може, сидів він за червоною скатертю президії урочистого засідання? Може, перед самою війною відсвяткував весілля з любимою дівчиною? Минуло всього півроку, і людина зістарілася, майже втратила зір, згорбилася, і коли б не шкіра, кістки її геть би розсипалися отут по підлозі.

— Як на прізвище?

— Гомоляка. Гомоляка Серафим.

— Прізвище західноукраїнське. В партії перебував?

— Перебував. А що тобі, гадюко? — полонений заскереготав зубами.

— Чудово, ідіот, не при на рожен... Сам звідки?

— А тобі б хотілося, щоб я, може, з Святошино був? А Луцька не хочеш?

— Хочу, дурню. Значить — аж з-під Луцька? Еге ж?

І непомітно підморгнув полоненому. Той закліпав запаленими очима, розкрив рота і знітився, догадуючись про щось велике, що діється навколо...

— Він з-під Луцька, — роблено посміхнувшись, сказав учитель, — має чимале господарство, обіцяє порозумнішати і... Великонімецьчині виروضуватиме хліб. Варто залишити.

— Виведіть. Слідуючого!

Тим часом серед полонених пішла чутка: в учительській, крім знайомих уже їм офіцерів та сержанта, з'явився якийсь трохи дивний перекладач. Він настирливо говорить офіцерові, що полонених треба гнати далі на захід. Адже до домівок лишилися кілометри. Мабуть, і ті дивні поради з волі — не признаватися звідки родом — провокаційні. Хто він такий? Всі сподівання були на те, що коли колона досягне Дніпра, полонених або відпустять додому, або коли й примусять щось робити, все ж поблизу рідних осель. Щось тут не так...

Та після того, як з допиту повернувся схвильований і просто ошелешений Гомоляка, багато хто з полонених заворушився. Комуніст, він, ясна річ, не всім сказав про свої припущення, не розповів нікому і про свої сутички з перекладачем, але про надію на визволення впевнено сказав найбільш довіреним товаришам по колоні.

А на допит привели ще одного. Нижня губа його тремтіла, немов була підрізана зсередини. Очі блукали, наче когось шукаючи. Від інших полонених він різнився тим, що був схожий на божевільного.

— Прізвище?

— Лев Толстой... Лев Толстой... Ясна Поляна... Лев Толстой. Війна і мир...

Обер-лейтенант нічого не зрозумів з його белькотання, зате Шульга зрозумів усе. Правда, могло бути, що полонений симулює божевільня, але щось на це не схоже.

— Кажі прямо: як на прізвище і тебе відпустять.

— Лев Толстой... Війна і мир. Ясна Поляна...

Доцент поглянув на підпилого обер, на його посоловілі, сизуваті очі, руду неголену бороду, на залізний хрест. Проклята будь, гітлерівська сволото, що ти зробила з радянської людини! Може, це стояв перед ними педагог, лікар, вчений, людина високої культури, може, архітектор, що збудував не один палац піонерів?! Тепер він — каліка на все життя.

— Де жив до війни? — допитувався обер.

— Він, пане офіцер, божевільний, його лікувати треба, — серйозно, ледве стримуючи наростаючий вибух протесту, промовив Шульга. — Я радив би відпустити його зовсім, навіщо вам з ним возитися?

— Але ж він лічиться за мною. Я можу тільки розстріляти його. А втім... виведіть, облійте водою, може, він до пам'яті дійде...

Іван Павлович відчував, що цих нелюдських сцен він довго витримати не зможе. Помститися, але як? Ну, прийде ніч, що б не було, а полонених треба визволити з цього кошмару! Не встиг він про це подумати, як ввели ще одного полоненого. Чомусь відразу здалося Шульзі, що він відмітний від останніх, не такий схудлий, хоч, правда, шинелька на ньому в дірах, засмальцьована, куца, підперезана тонким ремінцем. У вертлявих, неспокійних очах бігає якась гадючка. Дивний тип...

— Пани... дорогі пани офіцери... визволителі наші...

Молодший офіцер, який увесь час щось писав на підвіконні, обернувся, підійшов до обер-лейтенанта і щось почав шепотіти йому на вухо. Той кивнув головою.

— Пани дорогі, визволителі... ви ж знаєте, я чесно доносив вам у дорозі про все. Мое прізвище Бобрик, Михайло Бобрик. Ночами не сплю, все вислуховую, все на вуса намотую. Брехнею ж хочуть урятуватися з полону, дурять, звідки родом, з партизанами якшаються. Правду говорю, людошки мої, благодітелі. Відпустіть мене. Саме якраз до моєї місцевості дійшли. Я вас благаю, служитиму вірою й правдою. Ніколи я не вірив більшовикам, ненавидів їх. Пустіть додому, відроблю-у...

Обер звернувся до Шульги:

— Перекладіть, гер учителю, про що він скавучить, хто він? Чую, що проситься, мабуть, винен, мерзотник, нюх у мене на радянську сволоту... Як шкода, що я російськи зовсім не розумію, тільки їх лайку знаю.

— А ви знаєте, гер обер-лейтенант, нюх у вас справді нагострений. Гнилятиною тхне від цієї сволоти...

— Хто ви? — стримано, врівноважено спитав доцент полоненого, міняючи позу і тон від улесливого з офіцером, до гнівного з полоненим, у якому безпомилково він розгадав куркулячу падлюку.

— Пане добродію, ви наш, православний? Я все скажу: сам з Василькова. Знаєте — Васильків? Власний будиночок мав, брати у Франції ще з білої армії, працював вагарем у Заготскоті, тихо собі жив... Але ж ненавидів радянських комісарів всією душею... Мобілізували, я тікав, бо не хотів захищати більшовиків, — хай вони погорять усі разом! Я тільки й мріяв, щоб здатися в полон, і здався. А тепер же до Василькова — ось він, ввечері вже дома буду. А там німецькі власті — служитиму їм і тихенько партизанів ловитиму. Клянусь богом святим!

Він хотів поцілувати руку Шульги. Той ухилився.

Шульга почав перекладати оберові:

— Чули, гер обер-лейтенант: він з Василькова, це зовсім близько від нас. Там у нього лишилися брати, що працювали в Заготскоті більшовицькими комісарами. Сам він до Франції поривався... в іспанський батальйон, певне, посилали... Кається, але, запевняю вас, саме отакі й організують партизанські загони, коли в Іспанії їм робити немає чого. Чи потрібно це нам і Великонімеччині? Хитрий, він тут ніби вихваляє фюрера, а насправді хвалиться Францією, камінь за пазухою носить. Такі стають агентами, довіри до них ні на копійку! Може, і за братів бреше, щоб себе вигородити...

Полонений обнадієно і улесливо вклонявся.

Обер-лейтенант похмурнів, якусь мить дивився на вікно, заглядав у карту, підкресливши Васильків. Потім скривився, поглянувши на здоровила полоненого, і рішуче провів різку лінію олівцем по його прізвищу в списку.

— Ясно? — поглянув він на сержанта.

Той узяв під козирок.

...За кілька хвилин у глибокому яру, що простягався за шкільним садом, пролунав постріл.

Шульга полегшено зітхнув: однією собакою стало менше на білому світі. Як не стримував себе Іван Павлович, а хвилювання часом проривалося назовні, і тоді в хід ішла хустина, якою порався він з окулярами.

Допит припинено, і доцент вирішив готувати кінець задуманій справи.

— Гер обер-лейтенант! Час би перепочити. Ви стомилися з цією брудною масою, чи не так? Тим більше, — тут



Шульга хитрувато посміхнувся, схилившись над самим рудощетинистим обличчям обер, — тим більше, що я вам готую сюрприз.

Офіцер, досі ще презирливо скривлений, застерезно поглянув на перекладача. Але масна посмішка таки вродилася на його губах.

— Смажені кури, яечка, шинка, сало, спирт першого гатунку. А на десерт — це вже цілком справа смаку пана офіцера, — молоденькі фрау є й у цих закутках...

Обер-лейтенант підвів брови.

— Квартира затишна, безпечна, — ручуся. Посидимо ви і... фрау. Поговоримо про діла, відпочинемо, як і годиться культурним людям. Як ви? Я ж розумію, що без кінця вовтузитися з цими полоненими — це треба мати залізні нерви. Вирішуйте...

— М-да, це... гм... прекрасно, — повів ніздрями обер, немовби смажені кури, «яйка» і шинка лежали вже тут на столі. — Для такого діла треба навести туалет.

— Неодмінно, адже там будуть молоденькі фрау. Тим часом я змушений навідатися, чи все готове, це — півгодини часу.

Іван Павлович одягнувся, ще раз шепнув офіцерові про «найсправжнісіньких паненок» і подався вулицею вниз. Він був певний, що добре заінтригував офіцера і у всякім разі — уже виніс свої ноги з цього пекла. Однак відчував, як ті ноги іноді підламуються від думки про перспективу цього «вгощення».

Офіцери порадилися: варто взяти з собою автоматника для охорони, останнім конвоїрам суворо наказати, щоб посилили пильність, бо село глухе, незнайоме, а самі почали голитися з чисто німецькою педантичністю. Обер-лейтенант при згадці про молоденьких фрау навіть почав наспівувати «Хорста-Весселя», як бувало в Німеччині перед урочистим парадом...

Бути великій події прийдешньої ночі...

Перенесімось думкою до подій, що сталися далеко звідси, за сотні кілометрів...

Поблизу великого залізничного вузла Валуйки, на околиці села Дубчаки, в звичайній хаті відбувалася своєрідна суперечка. Господиня, ще молода, але вже поси-

чена зморшками жінка, ходила слідом за військовим начальником і докоряла:

— Та хіба ж я сама не приберу? Люди сміятимуться, коли таке побачать. Киньте ви з тим ліжком...

— Ні, не кину. З вас досить клопоту від гостей: можна сказати, окупували вашу хату, садибу, вічно тут смалють цигарки, засідають, дзвонять, вічно тривожать вас і дітей. То вже, пробачте, хоч постіль свою сам прибирати му. А коли будете мені заважати, накажу, щоб вас на час ранкового прибирання і зовсім до хати не впускали. Сам і замітатиму! Ага?

Жінка посміхалася, бо знала вже вдачу цього начальника, і тільки свідком стояла при порозі, похитувала головою.

Начальник, ще по-ранковому в майці, хазяйновито прибирал ліжко складав папери на столі, тумбочці, витирав пилюгу, ще й стільця на ходу почав підлагоджувати.

— Та мене на всі Дубчаки просміють. Скажуть, такий високий начальник, а вона не може за ним доглянути. Цілими ночами, скажуть, люди зайняті великими ділами, спочити б їм, а вона, лайдачка, прибрати лінується, білоручка.

— Ви мене примусите, кажу, не впускати вас сюди, аж поки не скінчиться ранкове прибирання. Ага?

І знову брався за своє.

— Товаришу начальник...

— Я вам уже говорив: для вас я не начальник, а просто Сава Герасимович. Ясно? Щодо хати — тут ви старша, а ми підлеглі. Нас багато вештається, а ви одна. Та ще, може, й не один тиждень тут товктимося. Треба шанувати працю жінок. Так?

Жінка помовчала. Її вже не турбувало те, що такий високий начальник сам прибирає хату, сам кидається чай гріти,— і що за вдача у людини! Зацікавили її в даному разі слова про те, що ми, мовляв, «може, й не один тиждень тут товктимося». Що це означає? І жінка в тисячний раз думкою шукала по далеких усюдах свого чоловіка: як пішов в липні, відписав тільки двічі, а далі замовк, і ось уже півроку минуло,— мовчить. І коли цей, якийсь із самого добра зліплений, ясновидий, розсудливий чоловік натякає на те, що війська ще довго тут, у Дубчаках, стоятимуть, значить, війні кінця ще не видно.

— Товаришу начальник, Сава Герасимовичу, як же... пробачте, що, мабуть, сто разів уже говорила,— своє,

воно ж болить дужче,— як же мені про чоловіка щось узнати? Може ж, він десь живий, може, в госпіталі? І ви писали кудись там, і відповіді нема.

Сава Герасимович, бригадний комісар, облишив прибирання,— він його майже закінчив,— зупинився проти господині, поглянув на неї таки справді добрими, ласкавими, якимись дійсно «своїми» очима, непомітно зітхнув. Потім ніжно опустив очі, знов посміхнувся, тільки вже скупіше, стриманіше, а далі обличчя його і зовсім запечалилося.

— Ви знаєте секретарку з нашого політвідділу?

— Оту високу вчительку?

— Вчительку,— ви вже добре наші кадри знаєте. Звати її Любов Іванівна... Так вона знає, що чоловіка вбито під Києвом, командиром полку був. Знає, але ж вірить, що він живий. Отак і ви: вірте, що ваш чоловік десь живий і, може, до якоїсь молодички ще тулиться у вільний від служби час...

— Та нехай тулиться, я все прощу, аби тільки живим був. Ні до кого йому так не притулитися, як до своєї сім'ї...

Сава Герасимович задоволений, що розмова повернула на жарти. А як же інакше розрадити спопелілу жіночу душу?

Господиня глянула у вікно. Біля вартового стояла в тихій розмові та сама Любов Іванівна, завжди якась присмирена в руках жінка. У військовому одязі, тільки без відзнак.

— Он і ваша вчителька. Раненько сьогодні прийшла.

— Бо вона не журиться, діло своє знає, дисципліну. А от ви навіть хати прибирати не хочете.

При цих словах господиня тільки рота розкрила: бач, мовляв, який ви, начальнику, самі не даєте прибирати, та ще й на глузд берете. Та Сава Герасимович вже одягав кітеля. Прихід Любові Іванівни означав, що в неї є чергова, а може, й термінова пошта, значить, треба прийняти її без відволікань.

— Привіт, привіт, Любов Іванівно. Як почуваете себе?

— Як завжди, добре. Хіба ж на нашій службі можна розкисати?

Сава Герасимович кинув погляд до господині, яка вже зібралася виходити з світлиці.

— Чули? Отож.

Любов Іванівна не зовсім зрозуміла, що означала ця репліка, однак легко догадалася, що, певно, бригадний комісар щось тут говорив і про неї, Ярову. Простенька усмішка майнула по її обличчю і враз сховалася в куточках губ.

Дзюба швидко переглянув нічні донесення, рапорти різних начальників, потім розгорнув карту, зробив там помітки, щось записав до блокнота. Останнім розкрив великий, сургучами скріплений по кутках і посередині, пакет явно державного, високого значення. Швидко пробігши очима по великому, сторінок на п'ять, списку, Дзюба знов повернувся очима на першу сторінку, далі глянув на секретаря політвідділу, Любов Іванівну, — вона стоїть у скромній позі, як і личить перед вищим начальником.

— Сідайте. Або ні, стійте отак, ще рівніше.

Бригадний комісар осмикнув кітель, випростався, але це він зробив трохи механічно. Підійшов ближче до Любові Іванівни, повільно простягнув руку, взяв її теплі, м'які пальці, а сам глянув аж до самого дна в її очі. Що б це могло означати?

Ярова інтуїтивно відчула, що в цю мить з'явилася ось тут, у цій простій селянській хатині, якась звістка, може, звісточка, малесенька, але підбадьорююча про... нього, про Станіслава. Але звідки тій звісточці бути?

— Любов Іванівно, вам не снилося чогось такого, знаєте, особливого? Я в сні не вірю, але буває такий збіг обставин, і мати моя говорила колись: якщо сниться постріл, значить, звістка, а коли чайка або голуб, то звістка од любимої людини, а коли жито, то смуток... Ну, смутку у нас і без жита хоч одбавляй.

— Що?.. Говоріть, Саво Герасимовичу... пробачте, бригадний комісаре.

— Поздоровляю вас...

— Мене? За що? Кажіть, щось є надійне? Я в усі сні тоді віритиму...

— Ярового Станіслава Пилиповича... за київську операцію... за стійкість у бою нагороджено орденом Червоного Прапора.

Ще раз потиснув руку і знову аж до самого дна заглянув у душу Ярової: адже ця радісна звістка морально підтримає жінку, хоч Любов Іванівна і не з хитких. «Правда, — подумав Дзюба, — жінка чекала на найвищу нагороду — звістку про те, що Яровий живий, то й без

цього вона ще більше віритиме в те, що її Станіслав десь є».

— Спасибі,— тихо промовила Ярова.— Спасибі... вам особливо.

— Що не вберіг Станіслава?

— Ні, спасибі за те, що він знайшов своє місце і у вашому серці. А це найважливіше для мене. Я вірю тепер з новою силою, що коли й нема Станіслава живого, то є багато його живих друзів. Це для мене велика втіха і відрада... Хто ж одержить орден? Я маю право? Я й син...

— Ви й синок.

— А там, в Указі, говориться, що нагороджено?

Комісар знітився: не сказати він не має права, адже це урядовий, офіціальний документ. Та в той же час ця важлива деталь може сильно вразити жінку. Та чи місце тут сентиментальним ваганням?

— Так і сказано... Вище наше командування знає ж, що Ярового в строю нема, знає, що він бився до смертельного поранення... Тоді, правда, така завірюха була, що, власне, очевидячки ніхто його смерті не бачив, підтвердити достеменно не міг. Однак ми ж говорили з кількома бійцями, які бачили Ярового в безвиході і нічого вдіяти не могли. А за те, що заслужив,— нагорода.

Любов Іванівна потупила очі, замовкла, ніби щось роздумуючи нове. Це була жінка того характеру, який стає стіною перед випробуванням, і чим воно сильніше, невблаганніше, тим характер цементується дужче, і душевні людські болі поступаються розсудкові, хоч це процес і болючий у вищій мірі.

— Будемо вірити, що він все ж десь є. Принаймні я чомусь у це вірю,— твердо, хоч трохи непевним тоном промовив Дзюба.

— Будемо. Я вчу сина,— він уже писати вміє,— цій вірі. Мені здається, що синок як підбільшає, теж віритиме в те, що його милий татусь все ж десь є і що він несхитно бореться за нас, за перемогу, заради якої жив... Значить, Тарасику можна про орден сказати? Ой, зрадіє синок! Він все мені говорить, що я можу сам написати татові листа, а щоб я віднесла його. Бідне дитя... Ну, та це ми вже на особисте перейшли.

Сава Герасимович і собі відчув, що тема розмови начебто вичерпалась, вірніше, підійшла до тієї грані, коли

треба або розійтися і вгамувати почуття, які тільки того й ждуть, щоб ятрити їх, або змінити тему. І він сказав:

— Ви, Любов Іванівно, передайте, щоб мені швиденько прислали нашу газету за сьогодні. Там має бути стаття про подвиг снайпера Феоктиста Скибу. Ви ж його знаєте?

— Трохи. Стільки розповідали про нього...

— Отож. Хороша людина. Він сам комбайнер із Софіївки. Показував мені свою запорізьку газету,— там є нарисок про нього і фото,— передовим був комбайнером. З машини просто до армії пішов... А тепер знову про нього пише наша преса, тільки вже на іншій «збиральній кампанії»... В хаті у вас тепло? Ви від мого імені скажіть Богодідові, щоб підкинув вам віз-другий палива. Тут є на складах і дрова, і вугілля. Тарасика бережіть, він у вас, здається, на легені не дуже міцний.

— Спасибі... Спасибі, Саво Герасимовичу, за те, що забрали, прийняли, от тепер і я відчуваю, що чимось служу захистові Батьківщини. А це, знаєте, велика справа для жінки, яка було опинилася в розпачі. Я знайшла,— так мені думається і відчувається,— найбільш підходяще місце в цей час. От за це вам спасибі саме сьогодні, оце зараз... От мені... — вона злегка посміхнулася,— ось мені якось легше стало, правду кажу. Дозвольте йти?

Сава Герасимович ще раз потиснув руку, провів жінку до порога. Коли вже вона вийшла, Дзюба покликав господиню. Та зайшла і трохи похмуріла, бо начальник глянув на неї суворими очима. «Чогось опечалений»,— подумала господиня, хоч знала його за добродушного.

— Так от що, Маріє Дмитрівно,— сказав Дзюба роблено-суворим тоном,— беріть приклад з цієї жінки. Вам ясно?

— Що... брати? Та ви, Саво Герасимовичу, не дивіться на мене такими очима, у мене й язик прилипає, їй-богу!

Бригадний комісар враз повеселів. Любить він часом погомоніти з цією жінкою і ось чому: вона нагадує йому далекий Василів Хутір, дитинство й юнацькі роки, коли Сава, бувало, жартома свариться з матір'ю, тихою, сердечною Мартою. Згадуються Саві ті хороші часи, коли мати не давала йому вечеряти, визнавши, що синок виступав десь на зборах про те, щоб з сільської церкви обладнати клуб. Згадуються в такі хвилини і ті часи, коли

мати радилася з сусідкою, довіреною жінкою, про те, яку з сільських дівчат краще б мати за невістку за Савою...

І тут, в оцій хаті, після важкої, напруженої роботи, після розв'язання або, ще гірше, нерозв'язання складних військових справ з'являлася Марія Дмитрівна,— комісар просто відпочивав у розмовах з нею. Мимохіть з'ясовувалися через цю просту жінку настрої таких же людей, як і вона — настрої народу. Дзюба знав, які тепер ціни, де і що дістається з продуктів, хто й за що скаржитися на місцеві власті, хто й що пише з армії додому; любить комісар розпитати, як живуть діти, молодь, яких тепер нових пісень співають... І часто подумував він про свого начальника штабу: хороший знавець своєї справи, точний, акуратний, покладистий, але дивний чоловік: йому якось ніби байдуже, де він сьогодні живе, хто його оточує з цивільних; він не прислухається, чому, скажімо, хтось плаче на хазяйській половині чи хтось свариться десь за причілком. Це його не обходить. Саві ж Герасимовичу все цікаво, бо то саме життя, хоч і в дрібних своїх проявах...

Коли пішла Марія Дмитрівна, комісар заглибився в фронтіві зведення. До окремих частин звідси далеко, бо військове з'єднання, в яке тепер розрослася колишня дивізія, порозкидане в усіх сторонах. Триває навчання і поповнення. Багато нових людей прибуває, техніки. Багато буденного клопоту. Створюються запаси різного військового добра. Все це покладає на командних і політичних працівників з'єднання дедалі складніші, багатогалузеві завдання. Головне, треба значно краще розумітися на самому механізмі війни, ніж це було десь улітку 1941 року. Тоді було простіше, може, тому й прокрадався в мізки деяких військових начальників душок зазнайства і легковажності. Еге, нині справи обертаються значно крутіше: війна — величезний політичний, економічний і який хочеш інший, нав'язаний нам, процес; основою його мусить бути думка, розрахунок, наука...

І саме в цю мить несподівано різко озвався в коридорі телефон. Поки ад'ютант встиг зайти, щоб сповістити, що дзвонять, комісар уже був при трубці. Ад'ютант мовчки випростався біля дверей, відчувши деяку провину за затримку.

— Як ви сказали? Знає мене особисто? Як? Шульга?

З Києва? Не розумію. А що ж він саме хоче? Мене особисто у важливій справі? Ну, добре...

Поклавши трубку, Дзюба підвів очі на ад'ютанта, молодцюватого офіцера, який, здавалося, тільки що вийшов з перукарні.

— Там до мене настирливо проситься в особистій справі доцент Шульга... ніби з Києва... Фронт перейшов. Приведи його, хоч у мене тут... ну, я потім поверну тобі всі папери... Веди.

І тут Дзюба згадав, що тільки вчора на важливій нараді з участю генерала, — він же один з керівників більшовиків України, — згадувалося про Київ, про серйозні ознаки опору княн окупантам.

Ад'ютант не забарився. Пропустивши наперед київського доцента, він спитав: «Я вільний?» і, діставши схвальний дозвіл комісара, вийшов.

Сава Герасимович поглянув на досить дебелу і ніби молоду людину з русявою бородою, світлооку, дещо схудлу. Здивувало Дзюбу насамперед те, що ця незнайома людина поривається кинутися до нього і з трудом стримує себе. Хто вона? Десь ніби доводилось зустрічатися, та хіба ж на фронтових шляхах та й взагалі за життя мало бачив людей...

— Я вас слухаю.

— А я... хочу на вас подивитися... Сава Герасимовичу... пробачте, бригадний комісар. Пізнаєте?

— Чесно кажучи — ні, ніяк не пізнаю.

— А я вас одразу... пробачте, що я вас прямо назвав по імені й по батькові. Одвик трохи. Дозвольте доповісти: вам батьківський привіт і поклін.

Дзюба підвівся. Що за людина? Який батьківський поклін?

Сава Герасимович підвів руку і цим жестом ніби хотів сказати: «Тихо, тихо, чоловіче, з такими речами не жартують...»

— Я також від Ярового... від Станіслава Пилиповича.

Дзюба оціпенів. Ця людина схожа була на привид. Таке може тільки приснитися. Ледве перевівши подих, комісар прошепотів:

— Ви... жартуєте, певно?

— Ні, дорогий Сава Герасимовичу... пробачте... Мое прізвище Симбірцев... я був ад'ютантом майора Ярового, ви мене, може, й не пригадуєте... Під Жмеринкою я



сам вас переносив до санітарної машини, коли вас було поранено в руку... Мене звати Серьожа Симбірцев.

Комісар поволі, трохи заслаблими ногами, підійшов до цієї неймовірної людини і застиг у непорушному вичікуванні.

— Ти той самий Серьожа, що був у Ярового за ад'ютанта? Не розумію... І батька мого знаєш? І Мар'янку нашу знаєш?

— Знаю! Всіх добре знаю. Всі вам привіт передавали... Ледве вас я знайшов. Не вірять усе, за підозрілого вважають, аж поки тут мене не зустріли штабісти. Вони не всі, правда, впізнали. От я вас і знайшов.

— Почекай... почекай. А Яровий... Він же вбитий?

— Ні, живий!

— Живий?! Ти справді? Сядь сюди! Сядь сміливо... Так, ти дійсно схожий на того Серьожку... тільки ж борода... схуд ти здорово... Ні, щось мені аж не віриться... А батьки? Та ні... як же ти перебрався? Щось приніс чи на словах?

Не менше хвилювався і Симбірцев. Набридли йому, правду кажучи, настирливі допити, починаючи від розвідників, які його «спіймали за бороду», у батальйонах, у полках, і аж до тривалих розмов в Особливому відділі. Не вірили Сергієві, що йому неодмінно треба побачитися з самим бригадним комісаром, якщо це той самий Дзюба. А справа в тому, що Симбірцев не знайшов уже навіть решток свого полку, дивізія стала тільки ядром нинішнього військового з'єднання, багато нових начальників всюди, вищою стала пильність, не так легко невідомому добиратися до серцевини з'єднання, та ще з документом доцента Шульги, з його «білим білетом».

Комісар все ще розглядав Симбірцева і з кожною виявленою на його обличчі рисою Сава Герасимович переконувався, що це таки той самісінький Симбірцев. Пригадав Сергій, як перед пораненням вечеряли — Дзюба, Яровий, ад'ютант комісара і він, ад'ютант командира полку.

— У вас у садочку лікувався мій майор... без ноги тепер... збирається підпілля утворити, і таке, говорив, щоб гриміло понад Дніпром... і Мар'яна...

Очі Сергія якось заволожилися, появились в них невідкупні ширістю вогники, немовби прокинулося і заговорило інше, ще глибше і потаємніше почуття. Він роз-

казував про матір, про старого Заболотного, про село, про навідування до Василевого Хутора київського більшовика Архипа Тарасовича... І знову говорив про Ярового, згадував і про його дружину, малого сина, що лишилися десь у Кантемирівці... Уривчасто згадував про те, як важко було перейти лінію фронту — двічі намагався перейти, та все не щастило... І знову говорив про те, який вигляд має хата, які точилися розмови в ній довгими вечорами...

Сумніву у комісара не було й краплі: своя людина. Тим більше розвіялися найменші підозріння, коли Сергій, спохватившись, дістав зашитого аж під підкладкою старого селянського півпальта куценького листа, написаного рукою Ярового. Дзюба притис того листочка з жіночою ніжністю, і Сергій помітив в комісарових очах благородну, чисту сльозу.

Раптом Сава Герасимович підвівся, швидко поклав ту записку до бокової кишені, взяв Сергія за плечі, підвів його з особливою пошаною.

— Пробач мені, Сергію... я й забув же, що ти гість... От уже з мене хазяїн... Зараз ми тебе... ми тебе зараз поголимо до третьої шкіри, нагодуємо за всю далеку путь. Ти ж не знаєш, яку ти важливу вість приніс для Любові Іванівни, дружини твого майора... нашого Ярового. От буде радощів!

Ад'ютант, що вбіг на виклик комісара, не міг збагнути, чому так довго і так жваво говорили в кімнаті, чому таким збудженим став комісар і таким сяючим цей невідомий чолов'яга.

— В один момент— перукаря сюди, комплект обмундирування і сніданок... На сніданок виставити все, що є у нас найкращого!

Ад'ютант забрав з собою Симбірцева. Дзюба у вікно поглянув на нього з певним жалем: багато ж чого нерозпитаного зосталося, і вся подія все ще видавалася якоюсь нереальною. Згадав Дзюба про свою господиню; адже кому-кому, а їй треба зараз же сказати: хай вірить у повернення і свого чоловіка, хай знає, що коли людина хоче жити і боротися, вона це зробить, вона не здасться труднощам.

Кинувши кілька фраз Марії Дмитрівні, комісар негайно ж подзвонив до політвідділу і попросив до телефону Любова Іванівну.

— До мене зайдіть. Тільки негайно! Просто кавалерійським алюром!

Ярова таки негайно з'явилася на порозі. На цей раз вона подумала, що, може, з її вини трапилась якась помилка: так негайно майже ні разу комісар її не викликав. Він завжди питає: якщо у Ярової нема невідкладної роботи, то за кілька хвилин просить її заглянути. А зараз...

— Я вас слухаю, товаришу бри...

— Та що там «бригадний». Танцюйте! Плачте! А коли хочете, — цілуйте!

Зойк вирвався з грудей жінки. Вона аж знепритомніла трохи. Не спитавши слова, жінка таки й справді кинулася в обійми і так стиснула своїми руками Дзюбу, що тому аж дух забило. Ярова догадалася, серцем відчула, що так просто не вигукнув би комісар, не викликав би її з такою незвичайною поспішністю. Як довго і терпляче ждала вона цієї хвилини! Це може бути тільки та, найважливіша з усіх звісток!

Вже тривалий час Сергій Симбірцев вчиться в команді молодшого складу. Він стане радистом нових рацій. Зрідка бачиться з комісаром Дзюбою, до якого тепер особливо виросла і по-справжньому зміцніла любов і та неповторна, непідкупна повага, яка стала своєрідним стимулом всього його життя. Частіше бачиться Сергій з Любов'ю Іванівною і в усіх подробицях вдесьте розповідає їй про кожну рисочку обличчя Ярового, про всі довгі розмови з ним, про перейдені шляхи-дороги на війні. Розказує Сергій і про плани Станіслава Пилиповича, і тоді Любов Іванівна намагається передбачити чоловікові майбутні шляхи. Розпитує вона про всіх-всіх людей, з якими він лишився «там», — чи вони надійні, чи зуміють врятувати скаліченого Ярового на випадок небезпеки...

І от одного разу, в час навчання, прибув посильний з політвідділу: бригадний комісар наказав курсантові Симбірцеву негайно з'явитися до нього.

Сергій догадувався, для чого це: часом комісар і ще якісь незнайомі Симбірцеву начальники розпитували його про Київ, про підкиївських селян, про режим, встановлений окупантами, про політику в селах, які проходив він, про настрої людей. А треба сказати, що спостережливість у Сергія була завидною: він хоч і не записував розмов і не знав назв всіх тих сіл і містечок, де

побував за дуже довгу путь, однак запам'ятав силу різних епізодів, запаса враженнями, розмірковуваннями, прогнозами. В час розповідей у комісара сиділа стенографістка, записувала, а Сава Герасимович зрідка подавав запитання і радив, щоб Сергій певний епізод розказав ширше, з усіма подробицями.

В цих невимушених бесідах сам Сергій багато чого зрозумів: яку силу становили б підпільники, коли б вони були добре організовані, які слабкі місця мають німецько-гітлерівські власті, як би слід налагодити підривну роботу у ворожому тилу... Особливо запам'яталася розмова у комісара, коли при ній був один вже літній чоловік у військовому одязі, тільки без відзнак. Хто він, Сергій не знав. Той особливо розпитував про настрої на селі, подавав Сергієві запитання навіть про те, що тепер «там» на базарах буває, в крамницях, чи провадяться якісь там збори, чи молотять селяни хліб, чим, де той обмолочений хліб дівається, чи працюють трактори, де саме, хто за трактористів... Довго і докладно розпитував. А вже наприкінці подякував Симбірцеву і щось таке шепнув Саві Герасимовичу.

І коли тепер Сергій був негайно викликаний до комісара, він так і сподівався, що нині, певно, будуть такі ж розмови, як і досі.

У комісара нікого з сторонніх не було. Сава Герасимович привітно підвівся з-за столу і привітався з Сергієм якимось ніби не по-військовому. Звелів сісти, і навіть в цьому відчулося щось схоже на товариське, неофіціальне.

— Вчишся? Задоволений?

— Так точно.

— Є, Сергію, одна путьовочка аж у саму академію. Поїдеш?

— Я вас... щось не розумію.

— Путьовочка аж у саму високу академію. Ти вже в ній підготовчий курс пройшов. Не догадуєшся?

Сергій широко, одвертими очима дивився на усміхненого комісара: він таки справді не догадувався.

— І май на увазі, Сергію, це моя особиста порада, моя рекомендація. Отак само, як рекомендують до партії, так і тут: я ручуся, що ти виявиш стійкість і відданість Батьківщині, ти себе неодмінно виправдаєш. Віриш у мою рекомендацію?

— Так точно!

— Академія звідси і далеко, і зовсім близько: якщо пішки, то, може, з місяць путі, а літаком— дві години чи й менше. Там пройдеш великий курс таких наук, яких, може, ніде не вдасться пройти. Ти мене, думаю, вже зрозумів.

Сергій підвівся.

— Так точно, зрозумів. Я готовий виконати ваше доручення.

Підвівся й Сава Герасимович. І до чого ж тепла, братня посмішка заграла на його вустах! І які ж такі неочіненно теплі очі в комісара, вік би їм не згасати, не меркнути!

— Коли і як летіти, що з собою везти, як там діяти, як, на випадок небезпеки, себе повести— про все зараз буде мова. Мені одне важливо: ти полетиш посланцем від нас усіх, усіх, хто тут веде боротьбу з гітлерівськими окупантами; а як комсомолец, що стоїть — і добре вже стоїть — на порозі партії, ми сподіваємось, що ти наше довір'я виправдаєш також. Май на увазі, що про твій політ «туди» знають дуже високі особи партії і командування. Все тобі ясно?

— Служу Радянській Батьківщині! — чітко, з щирим серцем сказав Сергій Симбірцев...

## 20

Надія Стоніжко жила в хаті одна. Перед війною померла її мати, більше з рідні нікого не було. Надія закінчила перший курс Київського педагогічного інституту, мріялося стати вчителькою, та війна обірвала всі плани. Мар'яна не помилилася, коли обрала місцем зборів своєї «п'ятірки» саме хату Надії. Як і Дзюбина, ця хата стояла в стороні, ніяких підозр викликати не могла, бо часто в тій хаті навіть вогника не було видно.

Характером Надія була чимось схожа на Мар'яну: смілива, жвава, особливо відзначалася вона в змаганнях на воді. Бувало, збереться молодь Василюго Хутора, та й з околиць сіл понаходять юнаки й дівчата, і почнеться плавання на рекорд. Вправно, спокійно пливла Мар'яна; помахами рук вона нагадувала моряка. Надія ж кидалася в воду стрімголов, задьористо, зневажаючи небезпеку на глибинних водоворотках, і пливла якимось бурхливим і безладним стилем, ніби умисне дратуючи

тих, хто на березі вже переживав за її життя. Вже всі рекордсмени зібралися в гурт на березі, а Надія саме досягає протилежного берега, а, вибравшись на нього, погукує завзято й зухвало.

Потім — знову тільки голівка коливається, як буйок, на поверхні води, часом зникає то виринає знов на гребені хвилі. Та ще коли пароплав пройде — для Надії більшого вдоволення не треба: мов акула, шугає вона вслід пароплаву, тішиться високою хвилею, позойкує часом, щоб ще більше роздратувати тих, що лишилися на березі і привернути увагу пасажирів з пароплава. Вони збиралися на борту, вітали сміливого плавця, декотрі висловлювали побоювання за надмірну зухвалість дівчини.

Провівши пароплав, Надія ще довго тішилася водою, сонцем, рухами, відчуваючи в собі невичерпний запас пружної енергії, волі, стремління вразити всіх своєю мужністю. Багатьох юнаків заздрощі брали, коли Надія виходила на берег — збуджена, струнка, хороша фігурою, вся якась принадна свіжістю і шумовинням енергії.

...Тепер сидить Надія засмучена, навпроти Пимона, незнайомої їй людини, і веде тиху розмову. Федось Ропавка разом з Герасимом подався по ділу, і Пимонові лишилося вести непоспішливу, різнотемну розмову з молодю господинею. Говорилося про те, як живе нині село, як важко стає з продуктами, розказувалося про київські новини, передавані киянами, що ходять по селах і міняють одяг на продукти, згадувалося недавнє минуле, — і тоді особливо боляче стискалися серця.

Обоє не говорили про те, для чого саме тут сидить Пимін, чого вони обоє ждуть. Нема вказівок. Нема Мар'яни і Герасима. Десь «там» готується план, мають «звідти» принести зброю для якогось великого діла. І тому Пимін часто поглядає у вікно, прислухається до далекого гавкання чужого пса, палить цигарку за цигаркою, пускаючи дим у комин.

Не та тепер Надія — присмирніла, трохи схудла, ніс загострився; за одягом вона вже не стежить як раніше, і вся її постать пройнята виразною скорботою. Найбільше всього боїться Надія мобілізації до Німеччини: чутки ходять, що забиратимуть саме одиноких, отаких, як Надія — ані дітей, ні старих батьків, до того ж здорова,

молода. Не раз вчувалося їй серед ночі, що вже хтось іде за нею, йде через усе село і прямує саме до її хати, і уявлялася Надії довга-довга дорога до невідомої Німеччини, уявлялася велика економія, де сотні людей з Радянського Союзу проливають піт у рабській праці...

Надія стріпнула головою, одганяючи настирливі, липкі думки.

— А ваша дружина де?

— Снарядом убило її, з Переяслава йшла, почалася з правого берега стрілянина... люди бачили, як їй осколки в живіт різонули... троє діток, найстаршій дочці десятий пішов.

Надія вже встигла оглянути цю людину в усіх деталях. Спершу, коли до хати зайшли всі троє, дівчина подумала, що Пимін — глухонімий. Він мовчав, блискав циганськими очима в сторони, на запитання відповідав невиразним мимренням, часто насуплював брови і глибоко мовчав. Щось у нього було страшнувате, відлюдне. І тільки згодом поволі розкрилась ця людина, і Надія помітила, що в ній — багата душа, що під тим блиском чорних очей криється велика теплінь, що на плечах цієї людини важкий тягар, в душі — страшна трагедія. Вловила Надія в його очах сльозу, коли йшлося про вбиту дружину. І дівчина, помітивши ту скупку сльозу, притихла, боялася далі говорити, щоб бува не вибухнула ця крупна постать гнівом — видно було, що цей гнів клеко-тів у душі, не вгасаючи...

Почувся стук у вікно, що виходило з кухні в садок. Дивно, як Мар'яна нечутно підійшла — немов невидимка. Морозець зачервонив її щоки, а по жвавому рухові очей можна було догадатися, що є якісь новини. Замість них Мар'яна виклала... два автомати. Пимін вп'явся чорно-блискавими очима в зброю, жовна ворухнулися під щетинистою шкірою обличчя, пальці стиснулися в напрузі. О, такі пальці цупко триматимуть зброю, а такі очі не схиблять! Надія швидко заховала зброю.

— Прийде батько і всі деталі вам розкаже. Я піду ще до Олі Соловей, до Юрка Жолудя, — вони також потрібні будуть.

Раптом Мар'яна рвучко притиснулася до грудей по-други.

— Діла, Надюшо, розгоряються! Тільки ти не сумуй.

— Звідки ти взяла?

— По очах бачу. Головне, Надюшо, щоб ніхто не заходив. Коли побачиш когось, краще сама вийди в двір чи на вулицю.

І пішла тією ж стежиною, що й приходила.

Пимін замкнувся в кухні і довго, уважно й мовчазно розглядав автомат. Надія тільки чула, як щось там клацало, як іноді Ковтун щось глухо мимрив сам собі, і відтепер ще сильніше стукотіло її серце.

...Іван Павлович повернувся до учительської саме тоді, як обидва офіцери і сержант уже довершували свій туалет. Доцент удавав себе веселим; часто потирив руки від уявного вдовolenня.

— Все в повному, зразковому порядку! Є чим закусити, є що випити, тільки наші фрау дещо запізнилися: поки приготували, поки випрасували свої плаття — жінщини, вони ж неповторні в цих ділах... Будемо збиратися?

Обер вийшов з учительської у коридор, і Іван Павлович виразно чув, як він наказував комусь з конвоїрів, певно старшому, щоб той пильнував школу. Почулася відповідь, з якої Шульга зрозумів, що частина конвою спочиватиме в сусідній зі школою хаті, міняючись з чергуючими через кожну годину. Обер-лейтенант повернувся з автоматником.

— Можемо йти. Далеко?

— Ні, десять хвилин. Надійне місце, тихо і безпечно. Це вже я на себе беру. Крім чотирьох фрау — нікого більше.

Автоматник вийшов наперед і весь час тримався належної солдатіві відстані. Йому, як і кожному окупантові, також ввижалася смачна вечеря в українській хаті чи хоч і в сінях. А наш Іван Павлович безугавно розказував, як нелегко було діставати першорядні продукти, — все ж енергійно попрацювали фрау. Додав для ясності, що серед них є дві студентки, які навідріз відмовилися виїхати з більшовиками, що всі дівчата надто соромляться компанії офіцерів і дуже будуть щасливі такій нежданій зустрічі. Адже німецького офіцера в селі взагалі ще не бачили...

Зовсім несподівано десь високо в вечірньому небі зачувся гул літака. Обер-лейтенант рухом руки зупинив останніх. Гул то зникав, то знову виривав. По всьому видно було, що то пролітав один літак і, здавалося, він то кружляв над Дніпром, то повертався назад.



— Це російський літак,— мовив офіцер.

— Ви так гадаєте? — тихо спитав доцент.

— Я їх по моторові пізнаю, не вперше... Дивно, чого б йому тут?..

— Бог з ним, з літаком... Рушимо,— жваво сказав Шульга.— Не все ж про літаки думати. Є земні діла.

Вкрай тривожило Шульгу те, що компанія наближалася до того вирішального місця, коли Іван Павлович, як умовлено, мусить затриматися позаду. Ось і безлюдна вуличка, тут і до хати Надії метрів зі сто. Іван Павлович озивається:

— Айн момент...

Він нахиляється до черевика, немовби розшнурувався один, і починає поратися біля того черевика. Німці пройшли трохи далі й зупинилися.

І тут різко в присмерковій тиші задзвеніли два автомати. Тільки один Іван Павлович знав, звідки і хто веде вогонь. Шульга подався назад, впав за ровом, і йому не видно було, як вмить плашма грякнули обидва офіцери. Автоматчик розгубився, затупцював на місці, а сержант, що вихопився бігти вперед, мало не збив з ніг солдата. Обидва почали ховатися, пригинатися, та автоматні черги були неблаганними: за якусь мить кулі спіймали обох, і в кілька секунд всі четверо лежали на глухій вуличці майже навпроти двору Надії Стоніжко.

Зачувши постріли десь на краю села в сторону Дніпра, німецькі конвоїри повискакували з хати, де вони відігрівалися. Ставши посеред вулиці — їх було четверо — прислухалися до далеких пострілів. На фоні снігу всі чотири постаті становили собою ідеальні мішені. Пролунало дві-три автоматних черги позаду, і конвоїри падали, пронизані кулями.

Тоді озвалися пострілами ті конвоїри, що повискакували з-за школи і з приміщення школи. Несподівані, невідомі постріли паралізували напівсонних конвоїрів. Два з них подалися були до хати, де перебував резерв, однак обидва ж потрапили під вогонь і замертво клянули носами в сніг. Побіля школи заметушилися троє конвоїрів, що ще були живими. Безладно стріляючи вздовж вулиці, вони навіть забули, що полонені можуть вирватися нестримним потоком з дверей і затулених фанерою вікон.

Та ось чесонув автомат вздовж вулиці і шкільних стін. Упав ще один німець. З-за школи шарпонула граната, впав ще один. Різко затріщали шкільні двері, всередині

ні почувся голос— то був голос Серафима Гомоляки — «Давай на волю!» Знявся невимовний лемент полонених, які толком не знали, що ж саме сталося, але які відчували інтуїтивно, що настала можливість втекти, дихнути вільним повітрям, вирватися з пазурів смерті...

Німецького конвоїра, якого минула куля автомата, полонені збили з ніг; зрозумівши, що врятуватися можна тільки втечею, той конвоїр побіг разом з усіма в ніч. З переляку загелготіло гайвороння на старих, облізлих дубах на площі. Завили собаки в кількох ближчих дворах.

Не на жарт перелякався поліцейський «гарнізон» Василевого Хутора— він становив усього три чоловіка. Старший з них, Харитон Чепіжка, сп'яну чи спросоння вистрелив з пістолета в стелю. Перелякавшись сам себе, він раптом загасив лампу і застогнав, ніби поранений. Своему «гарнізону» він наказав навіть голови не висувати за двері, перевірити, чи добре вони замкнені. «Будемо тут оборону держати»,— таємниче шелотів герой денних пригод та пошуків самогону.

Герасим і Шульга,— вони вдвох тільки знали весь план утечі полонених з школи,— щосили гукали:

— Сюди, не розбігатися!

— Агов, зупиніться!

Марними були ті вигуки: полонені бігли врозтіч, перепалилися об пеньки і замерзле груддя, падали, підводилися, щось нерозбірливе вигукували. Були й такі, що від безсилля припадали в ямах дворів, у канавах, заростях торішнього бур'яну чи дерези.

З ближчих до школи хат назирці стовбичили чоловіки, тінями залягали попід заборами і, пересвідчившись, що біля школи вгамувалося, зникали в темних пастках дверей. Нестримно галасували сільські собаки, наче їх розбирала лють за необізнаність з суттю події...

Шульга і Дзюба обережно пройшли до ганку школи, гукнули, чи є хто всередині живий, потім попід стінами просунулись в класні кімнати. Там ще стояв густонасичений специфічний дух ночівлі полонених. Безладно порозсовувані парти. Якесь ганчір'я на підлозі, на ручках вікон. Блимає в далекому кутку каганчик. Ні душі. Ніякої ознаки життя.

Від кущів акації, що гребенем тягнулися вниз до шкільного саду і яру, до школи наближались Федось Ропавка, Юрко Жолудь і Мишко Вітер. Групою командував

Федось, він самостійно стріляв з гвинтівки по охороні, а роль його помічників зводилась до розвідки. До того ж у хлопців були тільки гранати, а на далекій відстані запускати їх недоцільно. Це применшувало особисту роль молодих героїв визволення, одначе вони підступали до школи гордовито, як люди, що значною мірою виявили стійкість і вміння боротися з ненависним ворогом.

— Тепер, хлопці, ідіть — один правою стороною дороги, другий — лівою і аж ген до Дніпра, може, де ваша допомога потрібна. Та й придивляйтеся до сільуправи, до самого світанку не зводьте з неї очей. Завтра ввечері побачимось. Все ясно?

— Ясно... Але, чули, біля Дніпра пролунала автоматна черга? Туди втік один із конвоїрів.

— Пошукаємо!

...Мар'яна та Пимін в ці напружені хвилини, що видавалися годинами, в напрузі пересиджували в промерзлому сарайчику. Говорити не було про що. Ще й ще раз обоє перебирали в гарячій пам'яті деталі незвичайної своєю бистроплинністю події. Пимін в ті вищої напруги секунди забув про Мар'яну. Перед його очима у дірі вікна виднілася тільки смуга засніженого шляху. Як тільки німецькі офіцери з'являться в намічуваному секторі і Іван Павлович нагнеться, як умовлено, відстане, ніби застібати черевика,— дати автоматну чергу. Не довгу, щоб менше галасу, але абсолютно нищівну.

...Поки Герасим Петрович і інші спільники поралися біля школи, Пимін, Мар'яна і Надія, що чатувала зі сторони городу і садка, виволокли трупи з вулиці, поскидали їх у яму за сарайчиком, закидали с'як-так соломою. Коли прибули Федось, Шульга і Герасим, трупи виволокли через сад і яр аж до Дніпра і повкидали в ополонки.

Так горезвісні представники печальної пам'яті «третьої імперії» навечно оселилися в розкішних віллах на Дніпрі.

...Не спало село до самісінького ранку. Сталася вночі якась незвичайна подія, про яку шепотілися старі й малі. Не раз в напруженій тиші чулося: «Наші чи чужі?» І самі ж василехутірівці собі відповідали: «Звичайно, наші». А бойові патріоти потаємними стежками розходилися в різні кінці, і ранковий сніжок замітав їх сліди од ворожого чи допитливого ока.

Пара таких очей, перелякано-ехидних, блудливих, як

у пса, що нашкодив, пара Миколиних очей нічого тієї ночі не бачила: Ряднина за материною просьбою перебував на правому березі. Коли з лівого, з Василевого Хутора, долетіли туди часті й полохливі нічні постріли, Микола прокинувся. Нелегко це було зробити після дубовенківського первака. Микола притулився до шибки, послухав ті сигнали, але оскільки долітали вони здалеку, вирішив, що тепла ковдра в такій ситуації, як нині, є найкращим захистом від тривоги і турбот...

...Часто ризик, гаряче напруження, шумування енергії роблять людину в такій мірі сміливою, що згодом вона сама з цього дивуватиметься. Ні Галинка, малоросла смирна дівчина, ні басовита Клавдія тієї ночі не відчували в душі того незнамого почуття, що зветься героїзмом. Звичайно, в їх пориванні зробити щось значне була домішка юної зневаги до небезпеки, вихростої і, може, дечим необдуманості; головне, хотілося довести селу, всім знайомим і незнайомим, що комсомольські серця не заохололи, що не підупала завзятість, і нехай трохи страшнувато, зате ворог відчує силу і опір патріотів. Затиснувши під грудьми листівки, Галинка і Клавдія швидко шугали попід дворами, кидаючи за паркани листівки, а де зручно було, наклеювали їх просто на надвірну сторону воріт чи сараїв або втикали в отвори клямки на хвіртках.

В листівках, спішно виготовлених у підпільній друкарні, говорилося: «Чесні люди Радянської України! В селах ви зустрінете наших радянських військовополонених. То ваші рідні брати. Допмагайте їм переховатися, нагодуйте їх, дайте теплий одяг. Ці люди боролися за те, щоб повернулася до нас Радянська влада. Ці люди ще стануть до боротьби. Невелика ваша допомога в цій благородній справі буде вкладом у майбутню перемогу. Коли не зможете переховати полонених у своїй сім'ї, переправте їх до надійних родичів чи знайомих... Смерть німецьким окупантам!» А в куточку справа — підпис: «Підпільна організація «Патріоти».

Дівчата вийшли на вулицю. Село принишло, поглинуте темрявою. Далеко десь на правому березі мерехтів вогник, одним-один. Він то зникав, то ніби прокидався знову; здавалося, то світлячок лісний жевріє в густій темряві; він немов манив до себе, ніби стверджував, що на землі є життя. Адже горів він неспроста: хтось, певно,

сидів у хаті, може, перев'язував полоненого, може, з невідомих доріг повернувся до хати батько чи син, і розкажує притишеним голосом, що бачив і що чув у Києві, чи в Переяславі, або в Борисполі... Може, там помирає дитя, і безпорадна мати засвітила каганець, щоб не так сумно було. Може, при тому вогнику збирається хтось у далеку путь шукати гурту, підтримки, щоб стати до боротьби за втрачене минуле. Піти б оце на той вогник, розказати людям, що біля нього гріють душі, як ось Клавдія і Галинка врятували життя полоненим, як вони по селу листівки розкидали, присісти біля тих людей і висказати все, що в душі накопичилося,— гнівне, ласкаве, багатозначне і неповторне.

Клавдія тримала руку подруги, часом оберталася до неї, ніби хотіла пересвідчитися, чи рівно йде Галинка, чи пройнялася вона подіями цієї незвичайної ночі. У відповідь на німе запитання, Галинка тільки потискала руку.

— От і ми ділом зайнялися,— басовитим голосом промовила Клавдія. У відповідь Галинка ще міцніше потиснула лікоть.

Літак, гудіння якого слухав Іван Павлович, як гасло до законної розправи з гітлерівськими офіцерами, в тумані викинув спершу чималий вантажний пакунок, а за якусь хвилину в темну безодню, на придніпрянську галлявину далеко за Василевим Хутором вистрибнув і Сергій Симбірцев.

Звичайно, він нічого не знав про події в сільській школі. Але, ховаючи в куці парашути, вантаж, Сергій раптом почув стрілянину в селі. Швидко впорався і відбіг геть далі від місця схову, тримаючи наготові автомат. Коли почув відчайдушний біг одної людини у його бік, спритно присів біля доріжки до Дніпра, приготувався.

Шляхом, пригинаючись попід кущами шелюжини, з усіх ніг мчав розхристаний гітлерівець, безпорадно теліпаючи автоматом у руці.

— Гальт! — якимось підсвідомо вигукнув Симбірцев, безпомилково збагнувши всю подію в селі.

Конвоїр раптом впав, готуючись стріляти з автомата. Але Симбірцев не допустив до того, короткою чергою заспокоїв і цього останнього з конвою полонених у Василе-Хутірівській школі. Потім підвівся, одійшов і оглянув з горба місцевість — абсолютно незнайома. Та хіба це

може збентежити вояка, який уже ось-ось біля жаданої мети? Симбірцев і зовсім заспокоївся, узрівши неподалеку смугу води. То був Дніпро, що став у цю хвилину особливо близьким його душі. А тут, певно, за сизуватим ліском, звідки втікав цей розхристаний гітлерівець, і має бути Василів Хутір.

Василів Хутір... Аж терпне на серці при цих двох словах. Там же майор Яровий, Герасим Петрович, Мар'яна; там, певно, відбулися за цей час і навіть ось зараз, кілька хвилин тому, якісь значні зміни. Головне ж,— ніхто й гадки не має знову зустрітися з таким дорогим посланцем Великої землі. І якою б не була небезпека, мимоволі нехтує нею людина, маючи перед собою всепритягаючий стимул.

Та все ж такі дістатися до села, до рибалчиної хати не так просто. Не почне ж Симбірцев розпитувати дорогу, та й у кого ж при такій ситуації спитаєш? Можна покладатися тільки на власний розсуд та на численні поради Сави Герасимовича. А той же довгими вечорами при відльоті до Дніпра розповідав, як краще підійти до села, які прикмети його далеких околиць. Найголовніше, говорив комісар, підійти до рибальських хат зі сторони Дніпра. Та й сам Сергій запевняв комісара, що зі східної сторони він Василевого Хутора навряд чи ввізнає. Інша справа від берега, тут йому легше буде зорієнтуватися по трьох високих берестах, які стоять біля самої Дзюбиної хати. По цих сторожах значно легше туди дістатися.

Пішов не балкою, а понад нею — і видніше довкола і, на випадок несподіваної небезпеки, можна буде шугнути на дно глибокої балки і зникнути в густих кущах, де й серед білого дня людину не легко розшукати. Здалеку чути, як у Василевому Хуторі досі каламутяться перелякані собаки, і Сергієві було ясно, що це неспроста. Однак ні пожежі, ні якихось інших ознак небезпеки в селі й не видно.

Довелося йти прямо до ріки, обминати село.

Ось уже й ширшає смуга Дніпра, почалися густіші лознякові хащі. Йти стало важче, здіймається хруст. Добре, що вітер куйовдиться в них,— не розібрати, не розслухати самому того шелесту під ногами. Хоч би ж тобі зірка в небі, хоч би малий просвіт у хмаровинні! Сергій часто зупинявся, прислухаючись довкола,— нічо-

го не чути, хіба що сильно вистукує власне серце. А йти треба, щоб жодна душа не примітила, не натрапила на слід...

В цю ж годину біля хати, що маячила над урвищем у протилежному кінці села, під стареньким тином зігнулося двоє: ота сама піонерка Майя, що втекла було з уроку Івана Павловича, і її мати. Як і все село, чули вони постріли біля школи, і чомусь думалося їм, що то невидима якась сила визволяє виснажених полонених і що серед них є він, батько і чоловік, людина, яку вже вважали загиблою. Особливо вірила в це Майя. Дружина ж уже майже змирилася з думкою, що її Андрія нема живого. Коли б хоч побачитися з ким з полонених, може, вони хоч чули такого, може, разом служили, а може... Та ні, марні сподівання.

Майя припала до матері — воно ж таки холодно сидіти в нерухомій позі, — і обое мовчки позирали на далеку вулицю, на село, в якому щось загадкове відбулося. Майя притискала дужче, і мати вже й не рада була, що вийшла в цю глупу ніч до вулиці — нема чого дарма тут мерзнути, краще вже уві сні бачити рідного чоловіка і батька...

І не примітили вони, як з іншої сторони, з городу, до хати підповзало двоє. Почувши підозрілий шелест чи стогін, жінка оглянулася, ще міцніше притиснула до себе Майю. А ті, що повзли, враз притихли, бо й собі помітили, як ніби під тином, поруч з ворітьми, щось ворухнулося, зітхнуло. Тоді жінка, облишивши доньку, підвелася — полохливою вона давно вже перестала бути, стояла, прислухаючись.

Шарудіння, якийсь затаєний шепіт почувлися сильніше, і ось одна невідома людина, підповзши уже до самого порога, неголосно, але з притиском, з якимось розпачем, промовила:

— Дома... рідний поріг... Серафиме, я дома вже...

Жінка не зрозуміла, не могла втямити, хто це, про який дім зашепотіла та людина. Та серце, серце підказало, і вона ледве володіючи собою, гукнула, гукнула і перелякалася сама свого голосу:

— Хто... хто то?

А ті двоє, що підповзли вже до самого порога, принішкли, з'їжилися, стали подібними до темних горбиків. Жінка пробувала піти — не несуть ноги, і вся вона враз

утратила здатність рухатися і розмовляти. Помітивши, що мати чимось стривожена, Майя й собі подалася до хати, вслід матері.

— Хто тут? — жінка все ще не могла підійти ближче.

Тоді той, що шепотів, повільно, слабо підвівся на весь зріст і, трохи нахилившись, почав наближатися до вкрай зляканої жінки. Вона ж почала відступати, відступати і розглядати цього незнайомця. Якесь на ньому лахміття, весь у бороді, на голові сплющена пілотка, — ні, такої людини ця жінка не знає. А вона, ця примара, зупинилася, вся тремтіла, кволо поманила рукою до себе.

Майя вже притулилася до матері і мовчки спостерігала за примарливою людиною — таке, бувало, тільки сниться, і після того сну дівча все жахалося і дрижало.

— Хто ви? — надломленим голосом спитала жінка.

— А... я... а... мо-о-же, це ти, Прісю?

Жінку немов судорога вхопила: стоїть і мовчить, і вже їй ввижається, що це якась зверхня сила чи привид ворухиться, тремтить, заїкається — від холоду чи переляку.

— Хто ж це? Кажі хутчіш...

Напівсвідомо, скоріше інтуїтивно, як буває з дітьми, Майя першою скрикнула і подалася до тієї примарливої постаті:

— Татку... Таточку наш!

Цей крик вивів з оціпеніння жінку, хоч вона і не йняла віри в здогадку доньки. Пріська й собі кинулася до незнайомого, і Майя опинилася між ними обома.

— Я... я... вже дома, я вже дома, — бурмотіла постать, і дрантя на ній тряслося, здригалось худорляве, змучене тіло.

Пріська ридала, обмацувала ту худобу, хапала її руками, щоб бува де не зникла в темряві ночі. Майя тільки тиснулася до людини, яку ще як слід і не бачила. Вона боялася помилки: адже може статися, що цей привид візьме та й зникне, і натомість лишиться якась невиразна пляма...

— Маечко... Прісю... дома, я вже дома...

То був Андрій, колись дужий, статний артільний бригадир, гордість колгоспу, громади, сам поважний у ділах і поведінці, навіть прославлений за радянського часу чоловік...

Оце він, — страшно тепер до нього притиснутися. Та Майя не зважала на це, їй аби батько, який-небудь, він



усякий буде дорогим. Це ж він вчив її любити працю, розказував про свої поїздки в інші села, коли всякі там договори на змагання підписували, це ж він, і ніхто інший, умів вибрати хороші-прехороші подарунки, це ж він, татусь любий, мало не щовечора переглядав її зошити, цілував за чисту роботу...

Оце він і стоїть. Ні, він хитається, обмацує рідних своїх кістлявою рукою, і від усього його тхне чимось зовсім незнайомим, неначе... трупним.

— Я... я ж не сам, Прісію. До хати можна... до вас у хату можна нам залізити?

— Як до... нас, твоя ж хата?!

— Моя, моя... рідна моя, рідні мої... Я не сам, он іще один вирвався... ми всі вирвалися... ми всі вирвалися з нашої школи... твоєї школи, Маечко золота. Так можна залізити нам у хату, хоч ненадовго, бо за нами ж собак пошлють?

Пріська підтримала чоловіка, Майя вела його за руку, немічного, немов у нього кістки перебито, і шкіра ледь їх тримає купи.

— Ось і він,— показав Андрій на з'їжаченого чоловіка при порозі. — Серафим Гомоляка... мій щирий друг по нещастю.

— Вставайте,— лагідно промовила до нього Пріська.— Ходімо до хати, нагодую вас, бідолах, погрієтесь... помієтесь, ви ж... ви ж страшні обидва.

Гомоляка, сидячи, підвів голову — йому не видно очей цієї жінки, і лячно чомусь торкатися до всього, що звеється мирним затишком. Гомоляка вже в снігах став і боязко позирав на Пріську, яка саме засвічувала лампочку. Полонений одвик уже від самого хатнього духу, йому все здавалося, що хтось дужий вчепіриться в його комір, штурхоне, придавить ногою, дасть стусана в спину...

Андрій же стояв посеред хати і поводив очима по ній. Дивне все тут: чиста постіль, фотокарточки на стіні, люстро, килимчик на долівці, квіти в куточку, чистота... Дивне воно, це тихе, затишне життя порівняно з важкою, нелюдськи важкою дорогою, заметілями в степах, дошкульним голодом, нужею... Йому здавалося, що все це — сон, адже такий сон приснився ще цієї ж ночі. Як до невимовного болю було йому лежати на підлозі в школі, знаючи, що ось зовсім же поруч, через село пройти, його хата, мила дружина, любима донька... І ось це не

сон, це вже дійсність... Тут усе до болю знайоме і все ніби нереальне, вимучене снами і спогадами...

Андрій ступив крок, другий, підійшов до постелі, обережно торкнувся білого простирала, потім глянув на свої руки і одсмикнув їх назад. Обернувшись, він побачив себе у дзеркалі, побачив і зупинив на собі ж здивований, аж божевільний погляд: він це чи якась потвора, якесь страхіття?

Серафим же не посмів пройти далі, сів біля порога і також широко дивився на освітлену хату, на жінку, дівчинку, яка немовби перелякано тремтіла, ламала ручки. Серафим шепотів беззвучними губами, і здавалося, що він молився.

## 21

То була таки особлива ніч.

Скаламучена пострілами, криками, безугавним виттям собак, переляканим карканням вороння, ще якимись шумами і гуками, які перетинали крижану широчінь Дніпра, ніч іще довго не вгамовувалась. Відлуння події неначе обзивалося в далеких ущелинах і лісах правого берега, і там, у схованих темрявою хатинах, зрідка запалювалися і тремтливо миготіли вогники... (

Не простою річчю для Сергія було відшукати рибалчину хату. Е, коли б то вдень, та ще тієї осінньої пори — знайшов би її Симбірцев, бо непогано вивчив місцевість, знав кілька підходів до садиби, і навіть найтемнішої ночі втрапив би до Дзюби. А нині? Закучугурилися рівнини, вистовбичилися незнайомі високі дерева, подібні до суцільної стіни. Спробуй-но зорієнтуватися!

Та найбільше спантеличувало не це. Сергій ще за сільськими околицями чув хоч і уривчасту, короткочасну, якусь загадкову стрілянину, крики, сам же він знищив якогось гітлерівця, що невідомо чому так заповзято тікав геть із села. Може, польова жандармерія чи гестапівці вчинили наскок на Василів Хутір? Може, цієї ночі тривали тут масові арешти чи підпільники розгромили каральний загін? Все може статися... А якщо справді вчинено було розгром якогось гітлерівського загону, то природно, з'являться нові, сильніші каральники, і обережність мусить бути потроєна... Де ж жадана хата рибалки?

Симбірцев вирішує: стежку до неї треба шукати тільки зі сторони Дніпра, з більш знайомого краю. І він обе-

режно пробирається поміж промерзлими деревами до берега. Несподівано падають на нього великі снігові плахи з берестів і старезних верб. Сергій зупиняється, щоб нагострити слух і зір. А в самого ще гуде в ушах від літака та свисту парашутного польоту. Та як би не зустріло воїна притишене село, Сергій певен: силою волі треба все здолати, дійти до мети, вона ж ось зовсім близько. Може, саме в ці хвилини пілот доповідає Саві Герасимовичу, що місцевість знайшов благополучно, викинув Сергія Симбірцева також вдало, і комісар, певно, в цьому мить посилає Сергієві свій привіт і побажання успіху в такому трудному ділі...

Як же серед ночі розпізнати рибалчину хату? Чи не ото вона за високими деревами прищухла, припала до землі, вся оповита невідомістю? Ні, щось не так. І Симбірцев збирає по деталях уявлення про вилучку з берега, про горби, які мусять бути ліворуч — на тих горбах удвох з Мар'яною часто бували осінніми вечорами. Мар'яна... Її образ знову виринає, ніби тільки вчора прощалися далеко за сільською околицею. Чи дома вона саме тепер? А рідний майор-інвалід? Може, його вже й живого нема — час непевний. Може, й з Герасимом Петровичем щось скоїлося?

О, це таки його. Дзюбина хата! Вона, сумніву не може бути. Між трьома високими берестами, зовсім відмінними від останніх, з високим димарем, і ліворуч у дворі — невеличка клуня, а десь за нею, в садку, дуже знайома літня кухонька, та сама, де прощався Сергій з майором, де вперше так затріпотіло серце, коли Мар'яна поклала на плече свою теплу руку, і ще тоді тілом пройшовся незнаний дроз, теплінь від якого не проходила й донині. Що то значить пориви молодості: навіть у такий невиразний і небезпечний час вони обзиваються посиленним диханням, надають рішучості крокам, роблять всю істоту легкою, і прибавляється тоді сил і віри в те, що все обійдеться якнайкраще.

Так, знайома, хоч і добре спотворена заметами, вуличка. Тихо навкруг... Розбуджена вогнистими спалахами і тривожними гуками ніч досипала решту свого часу. Сергій сторожко пішов вуличкою, часом зупинявся, почувши підозрілий шерхіт, оглядався на неясні далекі звуки — то, певно, вічний птах спросоння зашарудів поміж гіллям.

Серце почало вистукувати, немов перед атакою. Ось

недалеко рибалчин двір, он і знайомі ворота, хвіртка, певно, на засуві зсередини, і Сергієві згадалося характерне похляпування клямки тієї хвіртки, і вже самі ноги несли його до знайомої хати.

Зупинивсь. Здалося, чиясь тінь ворухнулася під ворітьми і розтанула. Сергій припишк, припав до стовбура протилежного дерева. А та підворітня тінь ще раз ворухнулася і застигла у вичікуванні. «Може, озватись? — подумав Сергій.— А що, коли тут засідка? Може, саме хтось вичікує потрібних людей, щоб зграбастати їх? Ні, в капкан не полізу».

Та ось тінь окреслилася виразніше, далі шаснула у хвіртку. Сергієві полегшало,— може, то була старенька Марта. Ні, у хвіртці з'явилося вже двоє, по всьому видно, що та перша особа викликала іншу, кремезнішу. І справді, ця нова постать вийшла трохи далі від воріт на вулицю, постояла, далі досить голосно озвалась:

— Хто там крадеться? Підходь, не бійся, коли не злодій.

Сергій обмер: він, любий дядько Герасим! Його, тільки його голос! Але з відповіддю стримався, все ще не вірилося, що безпечно озватися.

— Чого ж мовчиш? — допитувався рибалка; він був певен, що то стоїть хтось з полонених.— Не бійся, ми ж мирні люди... А коли не хочеш, то не заважай спочивати іншим — глупої ночі нема чого попідтинню вештатись. Ну?

Сергій повільно відділився від стовбура дерева і попрямував до двору. Постаті мовчазно, насторожено вичікували на його наближення. Так, це безпомилково Герасим і якась жінка поруч.

— Герасим Петрович?

— Він і є. А ти ж хто? Ну говори, не тягни.

— Герасиме Петровичу... Пізнаєте?

— Ні, підходь ближче, тут свої. Хто такий будеш?

Отут Симбірцев відчув, як ноги підкошуються і кояться через силу.

— Здрастуйте... Не пізнаєте й досі?

Сергій встиг помітити, що в руках старого зброя. «Еге, тут злегка не підійдеш»,— подумав він.

Напружена хвилина: рибалка в усі очі розглядає незнайомця, дихання його завмерло, а та жіноча постать припишкла під ворітьми й собі глибоко мовчить. Сим-

бірцев інтуїтивно відчув, що за рибалкою стоїть вона, Мар'яна.

Раптом Дзюба якимось дивно загуп, ступнув вперед крок-другий і застогнав, не то з ляку, не то з несподіванки:

— Невже... невже... ти, Сергію?

— Що-о? — озвалася жіноча постать.

— Я, дядю Герасиме... Герасиме Петровичу. Здрастуйте!

— Та ні... ні... не може цього статися... Де ж ти, голубчику, взявся тут... сьогодні... після всього?

— Потім...

Сергій з розмаху кинувся Дзюбі в обійми. З радості він не виміряв своїх молодецьких сил і так стиснув старого, що той ніби заскрипів, застогнав, і в цих обіймах відчувалася своєрідна розплата за злигодні, яких зазнав Сергій по шляху на схід; обіймами ж виявляв він ту високу радість, перед якою поблідли труднощі зворотнього шляху до Дніпра. Все, все пірнуло геть в ці хвилини щастя!

А старий Герасим відчув, що вся його постать — в обіймах дужого солдата, хоч одягнений він у поганеньку — для маскуванню — ватянку, в старі, певно, стоптани, валянки, в звичайній ушанці. Руки старого все ж встигли відчутти автомат, схований під тією ватянкою. Герасим Петрович не знаходив слів, щоб озватися до нежданого, несподіваного, якогось просто казкового гостя, і він тільки лагідно стогнав.

— Сергію... з неба, чи що?

— Атож.

— Та тебе, може, сам бог кинув сюди... От яка радість! А я гукаю — мовчить... думалося, полонений закликаю... Мене вигукала сюди... ось... Мар'янка наша...

Сергій випустив рибалку і пильніше придивився до постаті під ворітьми. Обличчя не видно — шалевий платок прикрив. Та ось той платок враз спав на землю, і Сергій відчув тепле дихання просто собі в лице. Солдатська скромність і стриманість облишили Симбірцева. Він простягнув руку, щоб привітатися, а дівчина немов знепритомніла, вся схилилася до нього. Та, згадавши, що тут батько, що це ж тільки товариш Сергій, Мар'яна оволоділа собою, тільки все ще тримала теплу Сергієву руку, наче прикипіла до неї.

— Це щось... це на сон схоже... я не вірю...

— А я вірю,— басовитим голосом, трохи хекаючи, відказав Симбірцев.— Я вірив завжди... от і... значить, прибув... А як наш майор?

— Живий... Він же зовсім про вас і подумати зараз не посміє. Він чекає інших звісток про школу... та ми вам... ми тобі, Сергію, про все, все розкажемо... Тату, ходімо!

— Ні, ні, ви йдіть, а я тут ще побуду. Або і я піду... Ах, ти ж, капосний, як же це ти з'явився, як по наказу.

— По наказу.

— А ми сю ніч такого тут нарobili... полонених наших вирятували од лютої смерті, од страшної наруги... То йдіть, а я трішки повартую... От капосний Сержога! Та пожди тут хоч хвилинку. Так ти й справді з неба? Ото, може, літак чогось тут шукав пізно ввечері? То ти нас шукав?

— Я... я й пілот. А тьотя Марта як? Юрій Степанович? Катя?

— Та живі, живі... Еге, ми ще так заживемо!.. Ну, ходіть та грійтеся... Там же Станіслав Пилипович... Ти, Сержога, не злякай його... І хто його зна, що нині на світі коїться: ми ж і в мислях не покладали, що ти можеш з'явитися. Значить, ти у наших там був?

— Іменно у ваших. У Сави Гераси...

— Що, що? Повтори! У Сави... Ах, ти ж, (шибенику мій... Тоді ходім. Ходім до хати. Ху, отака ніч!

Мар'яна і далі тримала Сергія за руку, вела його через хвіртку, по двору, мовчала і ледве-ледве трималася, щоб не розридатися, хтозна й чого. Сама ловила себе на думці: а все ж сні справдилися...

На мить здавалося, що все це чудесна вигадка: адже як могло статися, що саме в таку тривожну ніч і так несподівано прибув Сергій, та ще й натякнув щось про Саву? Мріялося про якесь далеке-далеке побачення з Сергієм, а потім ці домисли поволі стушувалися, зблідли і сцена прощання на стерні в степу вже видавалася за вигадану. Мимоволі пригадала Мар'яна, як вона бувало сідала на самоті до столу і починала писати листа в невідому далечинь, не називаючи прізвища, кому писала, і рядок за рядочком лягали душевні слова. Серед них не було великого, святого слова «люблю», та кожному, хто б прочитав листа, стало б ясно й без цього слова...

— Ведуть когось із врятованих полонених,— прошепотів Яровий до старенької Марти. Обоє вони припали обличчями до промерзлих шибок і уважно розглядали ту

невідому людину, і не розуміли, чому і Мар'яна, і старий так до неї припадають.

— Держіться за серця,— радісно прошепотів Герасим Петрович в темній хаті.— Знахідка у нас... рекордний улов, як кажуть рибалки... Ну, вгадайте, хто оце стоїть?

Яровий і не ворухнувся: куди вже йому, нетутешньому, вгадувати. Марта прошамотіла губами щось невиразне, потупцювала біля Сергія, слабенько, як чайка, кигикнула, мовляв, хто ж його зна, та ще в таку лякливу ніч.

— Ну, сміливіше... — і Герасим аж у долоні сплеснув.

— Здрастуйте...

Сергієвого голосу ні майор, ні старенька, звичайно, не пізнали.

Тоді Герасим Петрович запалив сірника, вогник блиснув за спиною Сергія, і його постать від того видалася за велетня. Яровий ледь-ледь догадався, але... ну, звідки, звідки міг би зараз взятися Сергій? Та коли каганчик розгорівся і освітив обличчя Симбірцева, Яровий не витримав раптовості його появи; одна милиця гулко впала на підлогу, сам майор захитався, зблід, і коли б Герасим Петрович і Мар'яна не піддержали його, Яровий упав би від втрати рівноваги — фізичної і моральної.

— Ну... ну... не жартуйте, що ви?!

— Дозвольте доповісти, товаришу майор... Станіславе Пилиповичу, здрастуйте, дорогий мій!

— Чекай, чекай... Серьожка? Серьоженька? Рідний... оце здорово, оце по-нашому...

Він увесь тремтів. А рибалка, Мар'яна і Марта заволженими очима, переповненими широї доброти і невідкупної сердечності, дивилися то на Ярового, то на Симбірцева. Коли Сергій наблизився, щоб обійняти свого любимого командира і друга, Яровий, навпаки, почав повільно відступати.

— Ну... ну... так можна і розрив серця спіймати... Ні, це... підставний чоловік.

— Дозвольте доповісти: молодший лейтенант Симбірцев прибув у ваше розпорядження з наказу і відома вищого командування. Дозвольте ж обійняти?

Яровий заплакав. Трохи згорблена його постать похилилася дужче; густа, дорідна, сивиною засніжена борода затряслася, здригнули руки на милицях. По всьому видно було, що Станіслав Пилипович боровся сам з собою, що йому незручно було так захитатись, однак — людина стільки перестраждала, переболіла з душевними крово-

течами, пережила фізичні болі, згодом випрямилася і знайшла себе в трудних обставинах нового життя, відчула себе вже рівно на новій життєвій стежці, нарешті, укріпилася людьми, надійними і щирими друзями, і від цього немов удруге народилася.

Та поява Сергія справила на Ярового якесь настільки сильне враження, ніби все минуле, пережите, навиворіт передумане, враз випросталося, заіскрилося кращими своїми сторонами, і Яровий в ці хвилини відчув якийсь сильний душевний поштовх. А він же ще не знає всього, що скаже любимий ад'ютант.

І ось аж тепер, коли вгамувався приступ таки справді чогось нестримно сильного, хвилюючого, Станіслав Пилипович подався наперед і схилився на міцні груди Сергія.

— Мати,— ніби прокинувся рибалка,— чуєш, мати, Серьога бачив нашого Саву! Еге, живого, цілого, нашого дорогого синочка... Ах ти, капосний,— вже хтозна й про кого сказав Герасим Петрович.

Марта, очевидно, нічого толком не зрозуміла. Вона — людина такої вдачі, що стрімкі події спершу ніби не доходять до її свідомості, зате через деякий час і потім цілі тижні Марта все згадуватиме про подію.

— Як... Саву? Самого Саву бачив? Нашого? (

— Бачив, тьотю Марто. Потім я вам цілу доповідь зроблю.

Яровий підвів почервонілі очі і довго поглядав на Сергія. Розбурхані почуття Симбірцева видавалися хіба що вогнистими очима, розчервонілими щоками та частим диханням. Мар'яна першою догадалася — підставила Яровому стільця. Той присів, витер рукавом чоло, полегшено зітхнув.

— Оце та-а-к... Ти чи виріс, чи я поменшав... чудний ти якийсь став. Де ж ти оце взявся?

— Дозвольте доповісти...

— Та потім доповідатимеш... ти розкажуй простіше і зрозуміліше.

— Прямо з літака. Годин... годин з шість тому чи трохи, може, більше, я розмовляв з Савою Герасимовичем.

— ...Герасимовичем... — не вдержався рибалка і аж засміявся.

— З ним, з ним. Проводжав мене до аеродрому... Я не це хотів сказати, товаришу майор. Любов же Іванівна там...



— Моя Любочка? Та ти що, вирішив мене добити сьогодні?

— Ні, навпаки, це ж, я гадаю, для вас радістю стане.

— Гадаєш... Ну, кажи, кажи далі... тільки ви мені пробачите, коли оця... чортова сльоза з'явиться знову... розказуй, Серьожо.

— Вона служить у частині, вірніше, у політвідділі за секретаря, а при ній і він, малишок...

Яровий на всю широчінь розкрив очі, спинилося йому дихання.

— Хто «при ній»? Може... синок?

— Тарасик, він. Чорнявенький, все пише вам листи. Ось я прихопив.

— Тарасик пише? Мені? Щось ти... плутаєш. Мій синок?

— Так точно, ваш.

— І Любочка жива, значить, там і Тарасик? І пише?

Мар'яна догадалася й тут: подала Станіславу Пилиповичу кухлик води. Він спершу відсторонив руку дівчини, потім, наче згадав, що то вода, вхопив кухлика і жадібно, одним ковтком випив.

Мар'яна ж не зводила очей з Сергія: скільки в ньому і скромності, і добродушності, і ясності в погляді, і чогось такого, якому й назви не підбереш.

— Це ти, Серьожо, щось дуже розхвастався, щось, мабуть, присочинив... Як же так: сам з неба звалився, такі важні новини... Чим же ми всі тобі віддячимо, друже наш милий?

Яровий посміхнувся, потім — дужче, жвавіше, нарешті, розсміявся по-давньому, по-молодецьки, і чулися в тому сміхові радість і якась невір'я в серйозність Сергієвих розповідей.

Герасим Петрович враз заметушився, схоже було на те, що причиною цьому став трохи голосний сміх Ярового. Рибалка натягнув свою заячу ушанку.

— Побіжу надвір, подивлюся, чи не носить когось нечиста сила попід двором. Ти ж, Серього, не все тут викладай...

Станіслав Пилипович розгорнув заскорюзлими шевськими пальцями аркушик з шкільного зошита і зачаровано розглядав кожну невправно написану літеру, — то почерк Тарасика, того самого малюка, який писав десь за сотні кілометрів звідси, на Великій землі. Внизу листа — малюнок: літак, в ньому сидить щось віддалено схо-

же на людину, а поруч літерами, значно більшими за сам літак, виведено: «Т а т о». Велике, всезмістовне, неоціненне слово! Тарасик писав, певно, з допомогою матері: «Тату, ми знаємо, що ти б'єш фашистів. І ми з мамою б'ємо. Приїжджай до нас. Цілуємо — мама і Тарасик».

Яровий ще й ще раз прочитав, потім знову розсміявся, витер непрошену, оту саму «чортову сльозу», прочитав ще раз і подав Мар'яні. Дівчина прочитала вголос цього надто вже скромного листа і повернула його Яровому.

— Сергію,— звернулася старенька Марта,— перекусити ж треба, а ми забалакалися... Потім докажеш, та не забудь же про Саву все, все сказати. Чи він же там не голодний, не холодний, чи є ж там кому послати йому м'якенько? О господи, яка колотнеча в світі пішла... Як же там його здоров'ячко?

Мар'яна зупинила її:

— Мамцю, сама ж тільки говорила про перекуску, а — розпитуєш.. Серьожа все по порядку розкаже, правда ж?

— ...То була довга і далека путь, далека не стільки відстанню, скільки невідомістю та несподіваними ускладненнями,— розповідав Сергій.— Перші дні все йшло добре, вдень обходив села стороною, під вечір придивлявся, де край села хата поскромніше, туди й заходив, і люди мене приймали, годували, розпитували, хто і звідки. По всякому розказував: то я робітник з залізниці, то вчитель російської мови, то робітник з радгоспу, то ще хтось. Не раз потрапляв і до рук поліції: шукаю, кажу, свою родину, сам же я білобілетник, прізвище мое Шульга...

## 22

Тільки Сергій назвав це знайоме прізвище, як на порозі з'явилися Шульга і Дзюба. Іван Павлович зі слів рибалки вже був поінформований. Він кинувся цілувати Симбірцева, далі взяв його за обидві руки, потряс ними і просто, людяно сказав:

— Спасибі російському братові... за його витримку і несхибну вдачу. Молодчина! П'ятірка з величезним плюсом. О!

Обличчя доцента враз посерйознішало.

— От що, друзі мої. Все це дуже добре. Але мої дозорці Жолудь і Вітер донесли дещо... Вдома хай лишить-

ся тільки Марта Олексіївна, ми ж усі мусимо піти... Я гадаю, що Сергій повинен перебути якийсь час у Заболотного, Мар'яна — до подруг, а ми з Герасимом Петровичем — на ногах, в безповітряному просторі. Одягайтеся і по одному... потихеньку.

Довелося Симбірцеву свою розповідь перенести на зручніший час. Він почав одягатися і в одну якусь мить зустрівся очима з Мар'яниними. В обох тенькнуло на серці...

На сході за Василевим Хутором невидимий художник саме збирався малювати ранкову картину: небо спершу вкрив розчином білої фарби з рожевою, потім підбавив ультрамарину, знизу, над горизонтом, незграбно черкнув червоним зафарбленням, а решту неба лишив ще таким, як воно було з ночі.

Починався ранок... Що принесе наступний день? Чи вже знають окупаційні власті про нічну подію у Василевому Хуторі? І коли вже знають, то яких вживають заходів? Єдине, про що взнали Жолудь і Вітер, юні помічники підпільників, що з Борисполя на Переяслав промчало кілька вантажних машин з солдатами, і що ті машини зупинялися навпроти шляжу, що повертає до Хутора, щось собі радилися, далі знову повернули на Бориспіль...

Всі підпільники, в різних кутках Василевого Хутора, чекали нальоту каральників. Власне, все село цього сподівалося. Точилися різні здогадки щодо нічної події біля школи: одні говорили, що селом тоді проходив невідомий партизанський загін, інші твердили, що самі бачили, як уночі пролітало дуже багато радянських здоровенних літаків і вони висадили десант, треті доводили, що чули, як самі полонені збунтували і перестріляли гітлерівську охорону... Словом, село жило з ночі цією подією, вона, подібно землетрусові, тріпонула кожним, вперше за час окупації показала, що є десь тут, може, поруч, люди, які не побоялися німців, рискнули на визволення полонених. А дітвора, як і всюди, вже обшарила все шкільне приміщення, двір, садок, роблячи свої висновки і припущення...

Юрій Степанович не на жарт був зляканий появою Симбірцева. Передусім умовилися, що на випадок загрози Сергій негайно ж буде схований у закомірку, до якого хід знає тільки господар дому. Та й взагалі з двору вчителя так далеко видно, що коли б хто й наближав-

ся, є змога просто втекти в яри, що простяглися, як і за садом рибалки Дзюби, і виходили аж в густі шеляги до однієї із заток Дніпра.

— Ну, розкажіть, Сергію, як вам ходилося-жилося?

— Звичайно. По своїй землі легко ходити, коли б тільки бур'яни та собаки не перешкоджали... Вам, Юрію Степановичу, низенький поклін від Сави Герасимовича...

— Чув, чув, що ви в нього бували. Значить, набирається наша армія сил і мудрості?

— О-о, ще й як! Мені ж усього не довелося бачити, але дещо встиг. Головне, скажу вам, дух не той. Потріпала війна здорово, та ще більше навчила. Якщо можна так сказати, зараз арміїці наші вгрузли в науку, і німецьку пиху ми зіб'ємо дощенту... А ви як, Юрію Степановичу?

Заболотний, за звичкою, знизав плечима, невиразно посміхнувся: що з мене, мовляв, сили і роки не ті.

— Сtribнути з літака, та ще вночі, я, звичайно, можу тільки теоретично... Помагаю чесним людям в силу своїх знань і самого серця. Цюкаємо ворога ще помалу, але вже він відчуває, що не на сонних мух натрапив, ні. Ми, як ті каменярі, довбаємо ворожу стіну... Ось, коли хочете, я вам прочитаю уривочок з вірша відомого українського поета-революціонера Івана Франка. Я ранком перечитував... Зачекайте, знайду.

Заболотний вийшов до іншої кімнати і повернувся з книгою. Він не шукав потрібного в ній місця — воно було закладене папірцем.

— Я вам прочитаю в російському перекладі. Послушайте, які хороші, особливо сьогодні, слова поета:

Не бойтесь вы тюрьмы, о други молодые,  
Не бойтесь вы оков!.. Пускай они подчас,  
Как змеи черные, холодные и злые,  
Нам тело обовьют,— не запугать им нас!

Нет, это не тюрьма! Страшней мы тюрьмы знаем —  
Тоски, отчаянья, безвыходности плен,  
И против них, друзья, свой голос поднимаем!!

А этих каменных мы не боимся стен.  
Их создал страх господ... Мы ясно понимаем,  
Что рухнет власть господ и обратится в тлен!..

Юрій Степанович повільно згорнув книгу і глянув на співбесідника.

— Чудесно, правда ж?

— Хороше сказано... Я пройшов, Юрію Степановичу, сотні кілометрів, коли пробирався на схід, бачився і розмовляв з багатьма людьми, і всюди я чув одне: нас не зламаєш, не такого ми духу, бачили ми на своєму віку лиходіїв, пересилимо й цих. Ворог же цього не знає, він взагалі на народ не звертає особливої уваги... Німці галасують про те, що вони знищать наш радянський, більшовицький режим, ніби це якась просто собі глиняна споруда... А того й не думають, що наш лад — це свідомий дух народу, а дух снарядом не влучиш, значить, і не вб'єш. Може, я...

— Правильно, Сергію любий. Вам, як синові великого російського народу... правда, ви ще молодий, мусить бути відомо, що вся історія російського народу і тих народів, які він завжди одстоював і захищав, — то є вироблений віками незламний, волелюбний дух. Правильно ви говорите... От я й хотів би спитати: як там, у радянсько-му тилу?.. Одну хвилину...

Вчитель поглянув у вікно, похмурнів.

— То якісь жінки пішли, певно, до Дніпра білизну прати... Розкажіть мені, як там, — і сів навпроти.

— Я коротенький вам приклад наведу. В політвідділі, де й Сава Герасимович, працює дружина Ярового, Любов Іванівна. Синочок при ній, Тарасик, років йому з п'ять. Малишок. Коли наші війська підходили до Кантемирівки, де жила ця жінка, в її дворище гупнула «двохсотка» — бомба, значить. Саме якраз нагодився туди Сава Герасимович, відшукав дружину Ярового і допоміг їй з хлопчиком виїхати, бо Любов Іванівна лишилася навіть без житла...

І от, як розказувала вона сама, їй було заявлено, що чоловіка вбито. Трагедію вона пережила сильну, що й казати. Але ж заявила: я хочу стати на його місце, я маю вчительську освіту, я хоч писарем, а буду там, де був і чоловік... Сильна характером жінка! Роботи в неї небагато, і Любов Іванівна зорганізувала тамтешніх жінок — цілу роту, і шиють вони обмундирування, збирають теплі речі, перуть бійцям білизну, в госпіталі за пораненими доглядають... Я сам бачив, якими вдоволеними повертаються вони додому, часом в нетоплені хати, і ці жінки не вихваляються заслугами — не в характері це радянських людей. Вони зціпили зуби, примирилися з труднощами, незгодами, — аби тільки перемогу

здобути. Ну, скажіть, де ще в світі можна знайти щось подібне?

— Ні, ні, це саме те, що я розпитую.

— Бачив я, коли такі ж жінки, старі дідусі виходили взимку копати оборонні споруди. Земля, як граніт, довбають її, а вона аж креше... А то ж земля, на ній би пшеничку посіяти чи городи розвести... Довбають, вгризаються в мерзлу землю, і це ж не тому, що хтось наказав чи штрафами пригрозив, ні. Совість наказала, сумління згуртовує народ, ідея прикликала людей до самопожертви.

— Прекрасно, Сергію мій, розумно. Ну, ну.

— І ось та ж сама Любов Іванівна вечорами ходить по домівках, до простих вдів і солдаток, і розказує їм, розпитує їх... Потім повертається до Сави Герасимовича і викладає йому все, все, про що говорилося, які болі і радощі в простих людей. І Сава Герасимович, як він сам мені розповідав, сідає і пише такого, сказати б, партійного листа аж до Москви... Я вже не знаю, як воно доходить туди.

— А то правда, що окремі селяни десятки тисяч карбованців пожертвували?

— Правда. А ви хіба...

— Ми чуємо це по радіо, але якось ще раз хочеться пересвідчитись з вуст живої людини...

Тут Юрій Степанович знову ж відлучився, щось шарудів у сусідній кімнаті, потім вийшов з густо списаним аркушем паперу.

— Значить, я все правдиво тут виклав.

І він прочитав текст листівки.

Почав розмірено, тихо, а далі все більше й більше захоплювався, весь випростувався, ніби перед ним стоять чи сидять ті, до кого звернено мислі й почуття. Заболотний уже став не тим скромним і ніби присмученим, яким він спершу здавався Сергієві. Юрій Степанович вкладав у стомлені, а часом і зневірені душі, слово за словом, і по всьому видно було, що любить він свій народ і свою Радянську владу, вміє знайти стежечки до людських сердець. Голос Заболотного то наповнювався гнівом, то бринів ласкою і любов'ю, то ставав саркастичним, а далі проривалися вигуки, заклики, які не могли не піднести людину, не розбудити її душу...

— Що ви скажете? — передихнувши, глянув він на Сергія.

— Вам би, Юрію Степановичу, трибуну та ще й на великій площі.

Старий вчитель посміхнувся.

— Та площа є, такі листівки ми друкуємо тисячами.

Багато чого передумалося Мар'яні за останні години: і про Сергія, і про своє становище, і про далеку, незнайому Любов Іванівну згадувала, і... аж підвелася з ліжка, і сон геть навтьоки: згадала про Миколу. Чи правду ж говорив, що на правому березі має вже групу з чотирьох юнаків, які ніби створили разом з ним бойовий загін, мають зброю і навіть спалили амбар з хлібом, призначеним для Німеччини? Чи не заговорює він зуби цими вигаданими подвигами? Все більше здається Мар'яні, що у Миколи розгорається апетит докладніше взнати про місцевих підпільників; він настирливо допитується саме про це і не просто стежить з цікавості, а — з особливою метою. Уявлялося дівчині, що Микола якимось чином уже взнав про повернення Сергія і що це викличе в ньому приховану лютю. А приховане почуття помсти — річ страшна. «Що я йому скажу?» — напружено думала Мар'яна.

Вирішила одвідати вчителя, може, чимось допомогти треба в господарстві, та й... Сергій же там.

Непомітно обминувши кущі, що шелестіли у вчительському саду, Мар'яна сторожко підійшла до дверей. Тільки хотіла вже постукати, але в ту ж мить зачула легке покашлювання за ворітьми. Здалося їй — Микола. Так рано, і саме тут?

Вона не помилилася.

Ряднина стояв за ворітьми і немов когось виглядав. Куценький козушок і стара смушева, напівоблуплена шапка, тонкі ноги в черевиках робили Миколу трохи жалюгідним.

«Чого б йому тут самотньому стояти? — подумала Мар'яна. — Чи не висліджує когось з наших? — Зернина підозри вже певний час почала проростати в її душі. — Невже-таки він здатний на підлість?»

І рішуче підступила до Миколи:

— А чого ти тут сумуєш сам-один?

Микола здригнув і не міг якусь мить вимовити слова. Потім він вхопив дівчину за руку і притис до себе.

— Не ходи тут, Мар'яно, благаю, не ходи тут... Ти ж чула, що трапалося в школі? Чула? Я йшов саме з Гні-

дина, зустрів загін гестапівців, вони щось поміж себе сварилися, я трохи вже по-німецьки розуміюся... згадували про Василів Хутір... Про якусь організацію підпільників... сам я чув... Тобі не слід тут вештатись.

— А тобі слід?

— Я тебе вичікую... Всю ніч шукаю... Я не хочу — чуєш — не хочу, щоб «вони» тебе тримали на небезпечних стежках. Ти ж давно знаєш, що я і матері не слухаю, і колишніх своїх деяких друзяк, що в поліцію пішли,— вони ж мене підбивають на недобре... Я хочу тільки одного в житті, щоб ти була зі мною... Ходімо на той берег, до Дубовенків, там зовсім безпечно буде. Ніхто й не знатиме, де ти поділася. Повір мені. Бо після школи неодмінно буде облава. Ти і «своїх» попередь.

— Я ще раз питаю, чому ти саме тут мене ждав? Я ж живу, здається, зовсім не в цьому домі. Ти був тут?

— Був. Одна Катя, через двері говорив з нею. Нікого, каже, нема, Юрій Степанович, каже...

— Він тобі потрібен був?

— Ні, просто я... і його хотів попередити, свій чоловік. Запитав у Каті. Він, говорить, пішов у Попівку борошна роздобути... А гроза на село насувається.

— Поліцаї тебе часом не бачили?

— Та чорт з ними, навіщо вони мені. П'янички нещасні. Словом, давай розійдемося в різні кінці, небезпечно тут стояти. Чи, може, погодишся на той берег? Я ж одного тільки прагну: тебе врятувати. У вас же організація, не таїсь з нею...

— Ніякої організації нема і не було. А коли хочеш знати, то все село це організація, весь народ... Чи ти не бачиш, що коїться навкруги?

— Навіщо тобі оця колотнеча? А в Дубовенків ми могли б хатину зайняти, люди доброзичливі. Ну? Облиш своє підпілля.

— Яке там у біса підпілля!

— А листівки ж підписує підпільна організація «Патріоти». Я ж левен, що це ви — Герасим Петрович, Заболотний і той...

— Пальцем у небо ти влучив. Я з таким же правом могла припустити, що це ти з... Дубовенком якимсь друкуєте ті листівки... Де вони беруться? Може, з Києва хтось привозить чи з іншого місця.

Микола замовк. Потім знову підступив ближче.



— Словом, не ризикуй, Мар'яно, для тебе живу, живи ж хоч трохи для мене. Я шукаю виходу, спасіння тобі й собі.

— Гаразд, шукай спасіння.

— А чому ти так холодно відповіла?

— Ти ж сам говориш, що тут небезпечно розбалакувати. Бувай, поки що, здоров. Не вештайся тут. Я піду.

І розійшлися. Микола вже зник за яром, далі видно було, як він похнюплено поплентався додому. Спустившись у яр, Мар'яна деякий час постояла, прислухаючись довкола. «Ой, не гаразд щось з Миколою»,— майнула думка.

Потім вона тихо, сторожко, іншою стежкою вийшла знову до вчителевого будинку. Нікого близько. Умовно постукала — Катя відкрила. Озираючись з сінешніх дверей, Мар'яна спитала:

— Микола тут був?

— Був. Розпитував, де дядько Герасим, де Юрій Степанович. А вони... Я мовчала. Еге, я тепер уже навчена, не допитаєшся, ні!

— Ще про що допитувався?

— Постояв, понюхав чомусь повітря, походив по веранді, все придивлявся, ніби чогось шукав, а далі й каже: «Ти, Катю, ласощі любиш? Я тобі завтра принесу шоколадок. Таких, говорить, що ти ще не куштувала зроду. Тільки ти мені одчиняй, коли постукаю вночі, бо мене можуть гестапівці розшукувати. Я у великій небезпеці. І присягнися, говорить, що мовчатимеш».

— Так-от, Катюшо, ти йому ні за яких умов не відчиняй.

— А як тебе питатиме, ти ж...

— От слухай же: завжди говори, що нікого нема. Завжди.

— То він же як, чужий уже?

— Чужий... Зараз піди й виклич їх сюди.

Мар'яна замислилась над сповіщенням Миколи: якщо він справді бачив гестапівський загін, значить, треба остерігатися. Мар'яна чула від людей, що німецькі каральні загани вночі побоюються робити обшуки і арешти, зате можуть серед білого дня перевернути село. Насувалася гроза. Пильність і обережність треба тепер подєтерити.

Все село напружено чекало нових подій.

Вже третю добу лихоманка трясє Василів Хутір. Начальник жандармського загону по черзі викликав жителів хат, розташованих біля школи: чи бачили вони, як здійснено було напад на школу, з якої сторони, о котрій годині? Що, справді, могли вони засвідчити? Що могли сказати перелякани пострілами і неймовірним криком і гамором люди? Гестапівці пробували налякати цих селян розстрілом, приписуючи їм співучасть у нападові на школу. Ніяких наслідків. Єдиний, хто міг би навести шукачів на певний слід, був Микола Ряднина. Правда, він точно не знав, ким організоване і здійснене було визволення полонених, але коли б тільки він натякнув на хату Дзюби, згадав би Ярового, киян, що час від часу навідувалися до села, дещо сказав би про Заболотного, тоді б...

Але перед ним завжди стояв вибір: «Богу молись, а чорта не гніви...» А потім же Мар'яна: він бачив її там, де дівчини й близько не було, її образ певідступно переслідував його. Микола вірив у те, що минеться весь оцей «гардіяш», настане те або інше втихомирєння і вони будуть разом. Разом!.. Як тільки Микола подумає про це, зникає в його голові все довколишнє, і не раз він уже складав плани втечі з села, подалі від тієї ж матері, в якій щоразу сильніше прокидається якась нечиста сила. Ой, чорні мислі в матері: вже двічі були у неї посланці від Кучера-Дубовенка. Хто він? Що робить десь аж у Рівному дядько Северин? Та й взагалі, навіщо вони йому, Миколі, коли він поставив перед собою іншу, ближчу йому мету: одружитися з Мар'яною і геть податися світ за очі від усяких суперечливих, неясних справ, які затівають мати з братом і все настирливіше схиляють до них Миколу?

Коли якось затіялась була гаряча сварка, Рядниниха вдалась до іншого маневру: якщо ти, синку, не одумаєшся і не послухаєш порад дядькових посланців, сама, мовляв, піду до Борисполя, знайду старшого німецького начальника і скажу, як ти устрєєш у якісь темні діла з Дзюбиним кодлом. На цей натяк Микола різко відповів: тоді підпалю вашу хату і втечу. Мені, говорив, тепер однаково, ніякої влади над собою не визнаю. Рядниниха аж посиніла від злості: «Я тепер над тобою влада!» — «Ви? Мозок уже висох...» — «Не віриш? Дурень ти дзюбівський,— сичала мати.— Я тебе в капкані тримаю, як пога-

ного пацюка!» Тут Микола якось навідріт штовхнув матір, і та, заточившись, присіла в куток, заскавучала, як старий собака.

...Допит вів начальник польової жандармерії, високий, з облізлою головою німець. Арештованих вводили до сілуправи поодиноці. Першим ввели полоненого, спійманого в одній з хат Василевого Хутора, того ж Петра Іванчука. Він нічого виразного сказати не міг. Була ніч, сказав Іванчук, всі спали, почувся постріли, знявся гамір, крик, полетіли зірвані з петель двері, забряжчали шибки, знову постріли... Ми, мовляв, спросоння нічого не розуміли, бігли хто куди втрапив, бо страшно було... Хто такі напали на школу — не розібрати було в хаосі.

Полоненого вивели.

На дверях — вся в кривавих плямах Ольга Соловей.

— Де вас затримано?

— Біля двору.

— Батьки ваші де?

— Я одинока... не була вдома. Я нічого не знаю... І в той день і ввечері я не була вдома.

— А хто листівки розклеює? Де вони, по-вашому, беруться тут?

— Нічого не знаю.

— А коли тобі нігті вирвати?

— За що?

Жандармський офіцер посміхнувся, похитав головою.

— Очної ставки не боїшся?

— А чого ж мені її боятися, коли нічого не знаю?

— А якби гаком тебе підвісити до стелі? Не пробувала такої насолоди?

Ольга мовчить.

Офіцер вийшов, до когось гукнув у коридорі. Повернувшись, він також посміхався. Яка це була остогидна, зміїна посмішка!

На порозі...

Ольга вся здригнула і мало не ахнула. «Невже він?»

Микола зняв облізлу шапку, вклонився.

— Ви цю особу знаєте?

Микола досить рішуче відповів:

— Знаю.

— Вона більшовичка? Батьки її хто? Кажіть про все.

Микола скоса глянув на дівчину — стиснулося серце. Суміш переляку і жалю обгорнув його хитку душу. Це ж та Ольга, яка щиро дружить з його Мар'яною.

— Кажіть же!

— Скажу. Я знаю цю громадянку з дитинства... Ні-якою політикою не цікавилася. До нападу на школу вона безумовно непричетна.

— Як? Не розумію тоді...

— Я ручуся головою за свої слова. Це якийсь наклеп. Офіцер сильно вдарив кулаком по столу. Чорнильниця підскочила і хлюпнула просто на його зелений мундир.

— Мерзотники ви всі! Повішу!

Розлючений, він кинувся до дверей:

— Чепіжку! Миттю!

На полицяєві — лица нема. Блідий, розгублений. Чепіжка часто блимав рудуватими віями.

— Ти мені говорив, що ця... ось вона... все знає. Говорив?

— Е-е... той... це він говорив. Оцей ось, Миколай Ряднина.

— Я тобі говорив? Коли?

— Ні... він не говорив. Це я говорив... ми обое бесідували, і я спитав...

— Ти був п'яний, як квац, коли я тебе зустрів. Чи, може, ні? — і Микола підступив до Чепіжки. Горілчанним перегаром тхнуло від полицая й зараз.

— Та... випивши. Ні, він не говорив.

— Йолоп! Геть звідси!

Але всі стояли, не розуміючи, куди саме «геть звідси!». Зовсім? Яюсь не віриться...

— Пане офіцер. Послухайте щиру правду. У нашому селі ніхто проти фюрера не піде. Це я вам чесно говорю. По селу іноді проходять якісь невідомі, розклеюють і розкидають листівки... Їх ніхто всерйоз не читає, ерунда... От ці пройдисвіти могли напасти на школу. Я сам помічав, коли по селу проходили якісь невідомі, не наші люди. Та воно ж мені ні до чого... А за цю дівчину я ручуся.

Ряднина кинув багатозначний погляд на Чепіжку. Той зрозумів, що вся ця історія може закінчитися для нього гірко. І бісова ж личина, цей Микола, намовляв одне, тепер, бач, відрікається, ще й цю Ольгу виручає. Чого ж він крутить?

Микола ж на закінчення і зовсім посадив полицая в калюжу:

— Чепіжка сп'яну щось наплутав.

Офіцер визвірився на розгубленого Чепіжку.

— Дармоїд! За що ж тобі платимо, швайн, коли ти так брешеш?

— Я відслужу... я того проклятого самогону і нюхати не буду,— заскиглив поліцай, хоч при тому подумав, про яку ж платню говорить німецький начальник, ото хіба однією самогонкою і поживишся...

Офіцер знову поглянув на Ольгу Соловей. Дівчина тримала себе невимушено, спокійно. Озвався Микола:

— Пане офіцер, цю дівчину все село знає, як роблять і смирну характером. Проти Великонімецьчини вона й слова не скаже і... не подумає навіть. Хоч усе село сюди викличте.

Ользі трохи неясно було, чому так настійно Микола заступається? Але хай уже заступається, швидше б з цих лабетів вискочити та обережнішою бути надалі.

Ввели іншого полоненого.

— Цього знаєш? У тебе не ночував?

Розуміється, Ольга цього полоненого і в вічі не бачила. Вона схитнула головою, хоч щирий жаль стиснув серце: полонений, крім того, що був на трупа схожий, ще й побитий.

Фельджандармський офіцер звелів вивести полоненого, а до Ольги і Миколи звернувся, ніби загарчав:

— Геть з очей! Ми за вами ще прислідкуємо... швайн! Ольга, зрадивши, що виплуталася, швидко зійшла зі східців управи і вже хотіла поспішати додому, як Микола гукнув. Мовчки підійшов, і обоє попрямували вулицею.

— От і врятував тебе, Олю, з пазурів смерті вирвав. Бачиш, свою голову підклав... Чого ж мовчиш?

— Дякую.

— Олю... А ти знаєш, що на моєму б місці інший тебе зрадив би, продав... Словом, варто мені було тільки сказати: «Це вона і є», як тебе забрали б назавжди. Ти це розумієш?

— А як би ти довів те, чого я не робила?

— Дуже просто, мені повірили б, як... мужчині, як... словом, мене б вважали за серйозного свідка. А я, бач, не здригнув і на мить, за тебе поручився, може, на свою загибель.

— Не розумію... Ти на щось натякаєш?

— Ні, я прямо і просто кажу. Ходімо у вуличку.

У Миколи були свої міркування і до арешту Ольги, і після благополучного допиту її.

— Олю, ти ж не глупа дівчина, дружиш з Мар'яною.

— З нею багато хто дружить, і ти в тому числі.

— О, о, про це я хочу сказати. Тільки між нами... Не забувай, Ольго, що ти тепер уже на обліку в гестапо, тебе, говорив же офіцер, вони переслідуватимуть. От чому я від душі раджу тобі подумати... Виїдьмо з села — ти, я й Мар'яна. Вона тебе послухає, ти ж близько з нею дружиш, не те що я.

— Куди ти, Миколо, закручуєш? У Мар'яни своя голова, у мене хоч поганенька — теж своя, а от ти свою довбно каламутиш і до мене чомусь підсипаєшся... Нікуди я з села не поїду, а от тобі варто було б...

— Правильно! От я поручився за тебе, щоб ти мені віддячила. Розкажи Мар'яні, як усе було на допиті, як я чесно ризував, підкладав голову. Хіба ж це не правда? Ну, скажи?

— З Мар'яною сам можеш поговорити.

— Я не знаю, де її тепер ввечері шукати, а вдень небезпечно. Скажи, щоб до тебе ввечері прийшла. Я хочу, щоб іменно ти засвідчила, як врятував твоє життя. Май на увазі, я тобі ще в пригоді стану. Я багатьох сьогодні врятував, хоч і на самому сорочка змокріла... Прийти?

— Не знаю, де Мар'яна, та й сама до сестри піду... А щодо мене, то за що ж, власне, ти поручився? За те, що ніяких полонених не визволяла? Та це так і було... Словом, нема нам про що розбазікувати.

Повернулася і пішла.

— Пригадаєш мене, Ольго, дарма ти таким стрибом від мене...

Ольга немов і не почула. Ряднина враз обм'як, зсутився. Постоявши в безпорадності, мляво махнув рукою і почвалав без усякої ясної мети. Біля одного з чималих сараїв, стіни якого виходили на ріг вулиць, зупинився, механічно підвів голову і помітив голубого кольору листівку, приклеєну на стіну. Внизу стояв підпис: «Підпільна організація «Патріоти». Микола постояв, почитав, — не йде в голову зміст прочитаного, один тільки підпис гранично ясний. І Миколі здалося, ніби він ходить попід муром якоїсь недосяжної фортеці, заглядає вгору, а з високої стіни глузливо поглядає на нього вартувий і киває: «Проходь далі, не затримуйся»...

А тим часом в одній з віддалених хат Василевого Хутора Пимін Ковтун, Юрко Жолудь, смирний і замкнений Вітер та ще кілька підпільників, якими керував тепер Ковтун, готувалися до великого діла...

## 24

До гіркоти, до розпачу було Архипові Тарасовичу, коли несподівано вийшов з ладу радіопередавач. В «штабі», що містився на вулиці Жаданівського, в підвалі за комірчиною «двірника» Пашка, запанував прямо-таки траур: адже обірвано живу нитку зв'язку з Великою землею. Саме того вечора Горбань в піднесеному настрої повертався з чергової наради однієї з підпільних груп на далекій Польовій вулиці, все йшло як не треба краще, і раптом... засмучений Пашко зустрічає такою вбивчою новиною.

Гірш того, вже другий день не приходив радист. Пашко посилав за ним свою доньку, довго і її не було, а коли дівча повернулося, принесло невтішні вісті: на квартирі радиста відбувся обшук, через те донька довго не рішалася заглянути туди. Бабуся, мати радиста, вся в сльозах пошепки сказала: «Йди хутчій, дівчино, звідси, бо вони можуть ще повернутися». Самого радиста вдома не було, та могли ж його зустріти десь на дорозі і затримати...

Посідали обоє, Горбань і Пашко, в темному підвалі біля німого апарата і мовчали, не запалюючи світла. Після умовного стуку зайшла до підвалу та ж донька Пашка.

— Тату. Прийшов Акоп.

— Зараз вийду, хай зачекає.

Акоп, як і належало за правилами конспірації, приніс полатані галоші — мовляв, замовцеві повертає роботу. Хороша він людина, цей Акоп. З півслова розуміє, натяками з ним можна поговорити про найскладніші речі. Вже літня людина, швець був на диво жвавий, дуже акуратний, а вже щодо відданості спільній справі і говорити годі. Сам несімейний, бакинець родом, він якось романтично сприймав підпільну роботу, жив нею, — може, це тому, що старший брат Акопа був свого часу, до революції, відомим у Азербайджані керівником підпілля і на цьому посту склав голову. Певно, в пам'ять брата Акоп

так самовіддано виконував ті нескладні доручення, які йому час від часу давав Горбань-Вечірній. А вигідний його пост на розі Степанівської і Євбазу часто був корисним: і людно тут, і зручно для розмов. А розмови з шевцем були небагатослівними. Акоп потихеньку облишав свою шевську роботу і миттю був там, куди його посилалося...

— Що, Акоп, скажеш?

— Прийшов один, сказав: «Від діда Ярового». Хто він?

— Приводь сюди. До воріт доведи, хай скаже, що шукаю двірника. Мовляв, ремонтую дахи... Дай йому якийсь ящикок для інструменту. Зрозумів?

— Що ти питаєш? — і Акоп уже зник у темному підво́рті.

...Може, з дві години Сергій Симбірцев розповідав Горбаню і Пашку про свої зустрічі на Великій землі з Савою Герасимовичем, з представником ЦК КП(б)У, усним порядком передав директиви київському підпіллю, позивні нової радіостанції партизанського керівництва...

— Позивні — позивними, — з сумом відказав Горбань, — а от у нас занімів передавач, десь як у воду вправ наш радист... Насамперед потрібно перебазуватися з передавачем, бо все може трапитись, але на якого біса возитися з мертвою річчю? Може, це вже не радіо, а трухляве опудало... Ех, невчасно ти замовк, — звернувся Архип Тарасович до апарата.

Сергій посміхнувся.

— Чого тобі повеселіло? — з неприхованим роздратуванням кинув Горбань.

— А того... Дайте більше світла.

— Полагодидиш?

— Полагоджу... сподіваюся.

— Тоді, може, ми цю штуку перенесемо?

У Пашка, через вулицю, був надійний двірник. Хоч він ні про яке підпілля й поняття не мав, однак звіритися йому Пашко міг: у того двірника син — Герой Радянського Союзу, і сам двірник просив Пашка нікому про це не говорити, гітлерівці могли схопити його. Такий людині звіритися можна цілком.

Вирішено, що Пашко негайно піде на переговори з тим двірником. Підпільний «двірник» Пашко не помилився: його колега охоче погодився влаштувати передавач у себе в комірчині, за своєю кімнатою в тилу. Гарантія в без-



пелі повна. В цьому переконався й Пашко після оглядин цієї комірчини.

Влаштували передавача якнайліпше: приміщення глухе, чисте, сухе, і Сергій без довгих балачок прихвотився до діла. Правда, на курсах під Валуїками радіопередавачі були інших, новіших систем, однак принцип той же. Поки Горбань відлучався в своїх справах десь по місту, Пашко і двірник допомагали Сергієві — то дротики відповідного розміру підшукували, то приладнували столика, проводили електричний шнур до батарей. Сергій працював з натхненням саме тому, що вперше так близько зіткнувся з київськими товаришами, з їх підпільними керівниками, і вдарити лицем у грязь аж ніяк не можна було.

І він не вдарив. Повозитися, правда, довелося годин зо дві, увесь Симбірцев вкрився потом і чимось липким, вже й під ложечкою ссало, та не відпочивав і не їв, поки в приймачеві-передачеві не почулося дивовижно приємне потріскування, шелест, якісь ще замислуваті шуми, і передавач, нарешті, відновив своє життя. Він уже не опудало, як презирливо говорив про нього Горбань.

Сергій попробував пошукати в повітрі, через далекі поля, ліси і ріки, Велику землю. Довго чомусь не вдавалося намацати потрібний радіоцентр. Нарешті вчепився, почав вистукувати знаки, ловити відзиви; рясні краплини поту застиляли Сергієві зір. Він почав пересилати безладні фрази, міняв хвилю, щоб збити німецьку радіорозвідку — передавач легко було засікати тут же, в Києві, або десь біля нього.

Серед ночі і зовсім проясніла ситуація: прийшла Пашкова донька і через двірника викликала батька. «Татусю, прийшов радист, він дуже злякався, коли взяв, що ви винесли від нас отую штуку». За мить Пашко привів стомленого, знервованого радиста. Радості не було меж!

Горбань ніби знав, що на новому місці, з допомогою Сергія, справу буде налагоджено, і по дорозі десь роздобув пляшку таки довоєнної горілки, вареного м'яса з кілограм, цілу хлібину селянської випічки, кілька цибулин і з десяток пачок сигарет. Словом, відновлення радіозв'язку стало невеличким святом...

Додому, до Василевого Хутора, Симбірцев повертався з посвідченням, що він є агентом по закупівлях продовольства для «УСМА» (так німецький барон Рентель назвав переданий йому у власність київський завод «Ленін-

ська кузня»). Горбань передав для Ярового тексти кількох листівок для надрукування — до населення підкиївських сіл і для самого Києва. Вже коли прощалися, Архип Тарасович, ніби згадавши, сказав про зграю націоналістів-запроданців, якими керує Кучер-Дубовенко; що той виступав на зборищі однодумців при газеті «Нове українське слово», — на цих зборах непомітно був присутній розвідник Горбаня. «Майте на увазі і так передайте Яровому, — говорив Горбань, — що ця зграя розгортає роботу саме серед селян — у місті для них ґрунту ніякого... А на селі, як вони сподіваються, з'являться колишні розкуркулені типи, що присмокталися до міста. Їм тепер у напівголодному і напівпорожньому Києві нема чого робити, от вони й прагнуть до рідної земельки. З допомогою властей їм таки землю тепер дадуть найкращу... Це мусять бути своерідні осадники, як у панській Польщі... Опірні пункти гітлерівської окупації... Майте на увазі».

...Знайомою стежкою від Дніпра, через присмирнілі, сонні лозняки, — до трьох берестів, які чатують хату рибалки. На цей раз «на часах» була одвічно тиха, вся зіткана з покори і добра, Марта Олексіївна. Щось собі поралася біля порога, сікла буряк поросяті, а сама тим часом оглядала навколишню місцевість, і як тільки замаячить незнайома постать — потихеньку до хати, і зраз же буде вживати запобіжних заходів.

Цього разу вдома була Мар'яна — шиттям займалася. «Іде, здається, наш Серьога, — мовила мати й посміхнулася тихо, беззвучно. — Тож дивися, доню, за всім ділом, а я мушу сходити до дядька Хоми, — обіцяв же змолоти для нашого чималого сімейства. Я скоро вернусь...»

Ось і Сергій — вдоволений далекою прохідкою, хоч і стомлений та голодний. З сіней до хати ведуть двоє дверей: прямо — до хатини, де жили — коли це умови дозволяли — Сергій і Яровий, а праворуч — до більшої кімнати, для родини Дзюби.

Сергій постукав. Відкрила Марта Олексіївна, вже одягнена в дорогу на правий берег, з порожнім мішком для борошна.

— Живі-здорові? — привітався він до старенької Дзюби.

— Аби ти був здоровим, а нам... Стомився? Находився? Що ж там, у Києві чувати? Живуть ще люди?

— Хто як... Мало я поміж народом був. Живуть, як на великому кладовищі, особливо тужно вночі. У нас, мені здається, краще... Хто є дома?

Мар'яна з'явилася на дверях.

— А кого вам треба, товаришу? — і посміхнулася, посміхнулася точнісінько так, як Сава Герасимович: теплом обдала, осипала іскрами душевної чистоти, від якої тане на серці і враз забуваються втома і тривога далекої путі.

— Нам кого треба? Нам треба, якщо чесно сказати, поїсти. Я — солдат, і звик говорити прямо і до діла... — засміявся Сергій. Марта Олексіївна плеснула руками, мовляв, заходжуйся хоч зараз щось готувати. Але не такий Сергій: він вийняв з торби київські харчі, дані йому Горбанем, і виклав усе на стіл.

— Разом поспідаємо. За мій рахунок, або, точніше, поласуємо київськими гостинцями.

Марта Олексіївна махнула рукою, підперезалася тугоше вузьким ремінчиком, хвацько перекинула мішок через плече — всі засміялися, бо це вийшло трохи комічно: старенька цими жвавими рухами немов пригадала давню молодість...

Сергій снідав, Мар'яна з шитвом сиділа навпроти. Часом вони обоє мовчки перемовлялися поглядами.

— Дивне поєднання строгості і душевної теплоти...

— У мене? — Мар'яна почервоніла.

— Атож. Отак, зовні, ви схожі, пробачте, на свекруху в молодих літах... А гляну в вічі — знаходжу якийсь хід в глибінь, в затаєні куточки душі. І є там що хочеш: золото, кришталь, перламутрові іскорки і бездонне джерело тепла та якоїсь... ну, словом, чистоти. Завидую вам, Мар'яно.

— Ова, як усього багато! Це ви десь вчитали, Серьо-жо... А жаль буде, коли ці очі... випечуть?

— Не розумію. — І він облишив снідати.

— А що ж тут розуміти? Об'ява біля колбуду так і говорить: хто хоче добровільно їхати до Німеччини, — зго-лошуйтесь, умови будуть значно кращі, ніж тим, кого до-ведеться мобілізувати силою... Отак ітиму вулицею, а ме-не хтось — хап за руку і відправить «добровільно» до Німеччини... Одна наша дівчина на тому тижні при-йшла... приповзла з Німеччини. Перед війною працювала в Ровенській області старшою піонервожатою, потрапила

під окупацію, а потім і в гітлерівський «рай»... Приповзла без ока... Жах! І мене така ж доля чекає.

Сергій розгублено поглянув на Мар'яну, не знаючи, що їй на це сказати. В його уяві Мар'яна не була схожа на тих покірливих, які можуть датися ворогові в руки; вона якась невловима, зовсім не подібна до легкодухих чи боязких. Але ж те, що сказала дівчина, легко може статися: отак візьмуть за руку, кинуть у машину чи у вагон і повезуть хтозна-куди і на скільки...

— Значить, треба переховуватись,— мовив Сергій з таким співчуттям і пересторогою, немов попід вікнами уже хтось стежив за Мар'яною.

А воно майже так і було.

У двері постукали.

Мар'яна зачинила кімнату, звелівши Сергієві сидіти спокійно, а сама вийшла, щоб провести гостя до своєї кімнати.

Сергій не міг пізнати, хто до неї привітався.

Мар'яна стримано відповіла на вітання і провела Миколу до світлиці. Від того разу, як бачила його біля воріт Заболотного, Ряднина ще більше схуд, заріс, і без помилки можна було припустити, що він довго хворів на тиф: очі побільшали і поглибшали, через те виразніше було помітно, як вони боязко рухалися, наже чогось вишукуючи; вилиці виперлися, і шкіра на них натягнулася, стала зовсім прозорою; рухи уповільнені, невиразні, голос прихрип, ніби позичений у когось старішого.

— Я ж просила — не заходь до нас. Забув?

— Я й сам не знаю, що роблю. Нема ні сну, ні спокою... Туман якийсь, і сонце не допомагає...

— Ти начебто тифом переболів.

— Майже правда. Моральним тифом...

— Знову своє, Миколо?

— Чому — «знову»? Стара хвороба: нема путі-доріженьки. То хоча стежка була, а потім і вона стала все вужчою, поплутаною, а це вже і її замело вихором подій. Куди податися, якому богові молитись?..

— Ти краще присядь, заспокойся. Роздягнись і погрійся. У матері буваєш?

— Рідко... Мати у мене умовна, формальна.

Микола через силу посміхнувся.

— Поки я ходив, міняв... приносив ласеньке, то й вона була ласкавішою... Нині ж пару білизни з лайкою вириваю, все поховала, а сама ніби на якесь весілля лашту-

ється, з вуст не сходить той брат, будь він проклятий... По формі — мати, а насправді... словом, щось не те. Нема мені людського притулку...

— А ночуєш же де?

— Де притулить ніч. А втім, це перехідний період... Що ж, погріюся, спочину...

Микола роздягнув свій кожушок, скинув шапчину — став трохи більше схожим на себе.

— У тебе, Миколо, і рукав у «перехідному періоді», і кишеня відривається. Дай сюди... нечупара.

Микола механічно віддав кожушок; його увагу привернуло знайоме фото на стіні — вони обоє на ній, Мар'яна й Микола, свіжі, молоді; здавалося, бачив його вперше, і рій спогадів, солодких і далеких, заворушивсь, почав зігрівати. На пропозицію Мар'яни щось перекусити — відмовився, і коли Мар'яна пішла до іншої кімнати, Микола пильно оглянув хату. Давно він тут не бував. Речі, правда, всі ті ж самі, але... які тут і з ким точилися розмови, німі речі не скажуть. «Ех, коли б ти подовше з тими латками чи рукавом повозилася...» Микола оглядав кожну річ, кожний закуток — де б його вихопити якусь таємницю. Ага, на буфеті стоять дві масивні підставки для квітів. Може, в них якийсь дорогоцінний папірчик на дні лежить? Навшпиньки підійшов, узяв підставку, ніби милуючись нею, потім швидко пальцями шугнув на дно — нема нічого.

Пошастав за двома-трьома картинами — порожньо, просунув руку під вишивані скатертини на стінах, і серце тенькнуло: якісь тоненькі папірці акуратно закладено. «Невже знахідка? Так просто сюди нічого не ховають. Ще й пришпилені голкою? Дивно...»

Та тільки його руки почали трохи судорожно висмикувати з-під тих скатертинок папірці, як на дверях почувся не то вигук, не то розпачливий стогін.

Ряднина враз обернувся і опустив руки. «Незручно вийшло...» — подумав він і посміхнувся. «На всякий випадок, скажу, з ревнощів листи шукав...» Але що це з Мар'яною? Чому така не просто бліда, а вкрай стривожена, вся витягується вгору, і очі її по вінця налиті незвичайним вогнем? Що з нею? Мовчить і глибоко, часто дихає, ніби їй повітря не вистачає. Мимохіть майнула в голові Миколи думка: «Яка ж вона жагучо красива...»

І тільки тепер Микола примітив, що в її лівій руці його кожушок, а в правій... чому це, для чого у правій маузер,

та ще так напружено затиснутий? Микола ледь перековтнув загуслу слину і то посміхався, то ще пильніше вдивлявся в очі Мар'яни. Взаємний допит дійшов крайньої напруги.

— Що з тобою, Мар'яно? Якесь неприємність?

Вона не відповіла. Складалося таке уявлення, що вона і відповідати не буде — просто кинеється на Миколу і в нестямі товктиме його тим маузером. Та ось Микола вловив у її гнівом сповнених очах якийсь натяк на страх чи розпач. Невже вона і сама чого побоюється?

— Ну, чого ж ти мовчиш, Мар'яно? Крім того, я бачу в твоїй руці маузер. Знову якесь драма назріває?

— Так... остання дія драми.

Микола вміло вхопився за слово:

— Я ж то бачу, що ти щось театральне затіваєш.

Це вкрай образило Мар'яну. Часто і в минулому сварки чи незгоди Микола називав «театральними жестами».

Але ні, гнів її очей не згасає. Кинула набік козушок і ось в руці якесь записка.

— Що означає слово «К-Дуб»?

У Миколи враз обірвалося серце. «Невже забув у козушку... Жак... Який же я телепень!» Очі його налилися собачою улесливістю.

— Я не зовсім тебе розумію. З якої це п'єси?

— Не викручуйся: хто такий К-Дуб?

— Поняття не маю... А що?

Щоб не помилитися, Мар'яна ще раз, уже вголос, прочитала цю записку. Читала її так, ніби босими ногами пробиралася серед гадючого кубла: куди не ступиш — слизьке, отруйне місиво під ногою... І за кожним словом Мар'яна піднімала голову, певно, вже не для того, щоб пересвідчитись, чи чує її Ряднина, а тому, що ця записка обпалює душу, від неї туманіє мозок. І прочитала:

«Пора, Миколо, діяти рішуче, і перші кроки твоєї свідомої діяльності мене радують. Рекомендація твого дядька Северина дає підстави сподіватися на значно більше. Коли побоюєшся, то... ні в які поліцаї тебе ніхто не збирається взяти, підеш по іншій, чистішій лінії. Прибудь непомітно до Борисполя, переговоримо, знайдеш мене в офіціальній установі, а коли ні — то в Святошино під Києвом, Дачна вулиця, 17... Мені відомо, що є в тебе серйозна інтимна причина, вона тебе стримує. Причину цю розв'яжемо так, як ти плануєш... К-Дуб».

Микола все ще мав силу напружено-весело дивитися на Мар'яну, хоч частіше привертав його увагу маузер, міцно затиснутий у її руці.

— Що це все означає? Тільки говори мені, як на суді. Хто це хвалить тебе за якісь «перші кроки»? Тебе хочуть десь у поліцаї влаштувати, а ти... ти вимагаєш вищої зрадницької посади? Так? Говори, це наша остання розмова!

— Ні, не остання, бо ти... як це м'якіше висловитися, дешева драматична актриса.

— Не плещи дурниці!

— Я плещу дурниці? То слухай. Тобою крутять, командують — от тільки толком хто — не знаю, обіцяють тобі, як ті попи, посмертні розкоші в загробному житті, а я гарантую тобі найдорожче — наземне щасливе життя... Я для тебе жив і живу. Але я бачу, що нам обом треба піти іншим шляхом. Ти ж сама читала, що я не хочу в поліцаї піти, хоч мене і кликав дядя Северин. Ти знаєш і інше, що я того Северина майже зовсім не пригадую, що я ненавиджу свою матір, його сестру. Так чи ні?

— Ти говори, на яку ти службу мостишся? Чого ти сюди навідуєшся, хоч і знаєш, що я не хочу цього?

Микола злорадно оскалився.

— Ти тепер все захочеш, бо як тільки я скажу твоїм же керівникам, про що ти зі мною завжди говорила, то вони самі тебе з світу зведуть. Ти в моїх руках уже давно — знаєш ти це? — а я хочу, щоб назавжди і я був з тобою. Невже тут є щось неясне?.. А з револьвером, то ти даремно, — віддай. Ще батько колись твій говорив, що особиста зброя нікому не передовіряється. Записку можеш тримати, там нічого особливого нема, а зброю віддай. Чуєш?

— Не дам я зброї, поки не скажеш, хто цей «К-Дуб».

— Це один... ну... з просвітян, як і дядько Северин. Не бійсь, не гестапівський генерал чи комісар. Та на дідька вони мені й тобі? Зрозумій: твоя совість заплямована, моя також не дуже чиста... А-а, чорт з нею, з совістю, аби нам було добре... Ти прохолонь, обдумай всебічно... Путі твої до якихось там ідеалів уже закрито, а я відкриваю інший семафор. Ну?

— Скажи чітко, яка ще твоя діяльність? Про яку роботу йдеться в записці? Звідки ця записка до тебе потрапила? За кожне слово відповідь дай, за кожне. І поки я не покликкала сюди наших, говори дочиста!

— Повторюю: мати попросила...

— Ти ж клявся, що ненавидиш її ідейно. Клявся? Ти ж говорив, що вона тебе презирає. Говорив? Скажи, хто тобі вручив цю записку, де й коли?

У нього з'явилися благальні сльози на очах, затріпотіли губи,— зовні точнісінький квац.

— Мар'яно... не губи... ні себе, ні мене. Втечемо звідси, і сама побачиш — клянусь! — що зробила розумно.

Схлипнувши, Микола раптом взяв розгін і хотів стрибнути до дверей, але Мар'яна грубо штовхнула його,— Микола заточився. Тим часом Мар'яна вже стояла на дверях.

— Сядь! Ти надовго тут сядеш, голубчику... Поки все не викажеш, я не відпущу. Тут і моя честь заплямована, щоб мої очі вік тебе не бачили, проклята душа!.. Не тремти тільки, як той холодець... Говоритимеш?

Ряднина мовчав. Ситуація помітно змінювала його вигляд: очі робилися хижими, заворушилися тонкі ніздрі, щелепи, вся постать меншала, їжачилося волосся; на блідому обличчі то з'являлися, то швидко зникали оранжеві плями, і саме воно зрештою вкрилося синюватим нальотом.

— Бачу, що ти... ти безрозсудливо збільшовичилася. Тебе рятують від петельки, а ти сама в неї прфсуваєш голову.

— Хто це рятує?

— Я... я рятую! Ночами вартую, перетинаю шлях поліцаям і гестапівцям, обдурюю їх, що, мовляв, нікого в рибалки Дзюби не було й нема, і мені вірять, бо зарекомендований я,— все ради тебе робив, рятував тебе стільки разів, що ти й не знаєш і не відаєш. Ваше гніздо давно б уже холодним попелом взялося, якби не я, як той пес... З матір'ю пересварився з-за вас.

— Брешеш ти вправно. Ти не мене, не нас охороняв, ти провадив оту «діяльність», тільки не вдавалося тобі, продажна душа, все взнавати.

— А мені багато й не треба було. Ви всі мене вважали за дезертира з-під Києва... дворушником, покидьком... Я це розумів добре. А воно вийде не так. Люди скажуть, як ціле село рятував від повальних обшуків, і дядько Северин рятував. А ви підточуєте людську совість, гнів властей накликаєте, так і проситеся всі поскоріше на шибеницю. Доведи мені, що це не так.



— Не цвірінчи. Це я тебе відстояла, я, дурна, довірлива, заступалася за тебе, хотіла поставити на вірну путь. От і поставила...

— «Поставила»... Ти все відганяла мене від своїх. О, все я знаю. Двічі Ольгу на розум поставити хотів, так ти ж і її цупко ошийником взяла.

— У-у... запроданець! Це ти й валянки, і цукор носив, це тобі «вони» платили?! Ясно, ясно... Це тому ти так настирливо розпитував, чи є підпілля. Ось тепер я й скажу: є! Є не тільки у нас; є в Перегудівці, в Попівці, є в нескореному Києві! Всюди буде, тільки пальці ви собі погризете.

— Це я знаю, все знаю! І востанне,— чуеш? — востанне раджу тобі одуматись... Перед тобою два шляхи: один — виїхати звідси негайно, інший — прямо на шибеницю. Вибирай сама. Може, ти мене тут прикінчиш? Я готовий і на це, тільки знай: їм відомо, що я сюди востанне пішов, коли що зі мною станеться, знищать ваше гніздо, а тебе заженуть у рабство... у вічне, безповоротне рабство!

— Розчавити б тебе, як оту черепаху!

— У черепахи є панцир, хай тобі відомо буде. Мене не стане — помстяться за мене вдесятеро, в сто разів. Ага?

Тут Микола зареготав. То був неприродний сміх, істеричний, злорадний, пройнятий тваринним відчуттям і жаху, і насолоди. Мар'яна відчувала, як по її тілу то промчить холодний, пронизливий дроз, то наче гарячий струм обпікає всю істоту.

— Відкривай карти зовсім, до кінця. Ти доніс на нас у поліцію? У гестапо? Списочок подав за пляшку шнапсу?

— Що ні, то ні. Клянусь прахом покійного батька: не доносив нічого, особливо про вашу сім'ю. Сама переконаєшся.

Микола ставав зухвалішим. Він гордовито підніс голову, страх минув, хоч залишки його ще десь помалу ворушилися, помічав, як у дівчини розпач змінювався тривогою, як вона часом втрачала рівновагу. «Ще хвилина, і вона перекипить,— подумалося Ряднині.— Залякуваням і ласкою візьму її...»

— Я гарантую тобі, що коли згодишся все забути, виїхати зі мною, то батьків і взагалі нікого з ваших не займуть і пальцем. Я прийшов до тебе неспроста: або тебе

не сьогодні-завтра в кращому разі заберуть до Німеччини, або... поїдеш зі мною до іншого місця, і тоді батьки твої лишаться неушкодженими. Я всіх врятую. Хай собі тут роблять, що хочуть. Вибирай!

— Значить, ти продався ворогові, хочеш, щоб і я те ж саме зробила? Хочеш мати дружину-поліцайшу? Шпигунку? Зрадницю?

— Тихо... навіщо такі високі слова?

Кипіння душі дійшло найвищої точки. Мар'яна трохи оступилася, миттю звела револьвер прямо в гидотне обличчя Миколи.

Тоді Микола кібцем кинувся на дівчину, збив її з ніг і — де та сила в нього взялася? — ще раз штурхнув її ногою; Мар'яна сильно вдарилася головою об одвірки, і жовтуватий туман заслонив їй білий світ.

— Ц-с-с... Тихо... — засичав Ряднина, спритно вириваючи з рук Мар'яни маузер. — Головне, щоб тихо було...

З останніх сил дівчина пробувала підвестися, але Миколині пальці, холодні, як металеві кліщі, тиснули їй горло. Мар'яна щось хрипло говорила, звивалася під тиском Миколиної ноги. Можна тікати, і Микола почав хутко одягати кожушка.

В цю мить на його шию важко лягла чиясь рука. З трудом вивертаючись з-під неї, Микола побачив перед собою суворі, гнівні очі Симбірцева. Цього він не сподівався; він левен був, що Мар'яна в хаті одна. Та ще й... Симбірцев? Микола про його повернення зовсім не знав. Це було таки вражаюче несподівано.

— Сергій?! Звідки? Господи...

— Ви що тут вчинили, молодий чоловіче?

Миколині очі забігали в пошуках порятунку.

— Пізнав... пізнав... інший кандидат у женихи!

Микола почав звиватись, та Симбірцев цупко тримав його за карк. Ряднина хрипів, плювався і в якусь невловиму мить вдарив Сергія рукояткою маузера в живіт, і той хитнувся. Влучивши зручний момент, Микола, як шакал, навкарачках стрибнув до вихідних дверей.

Сергій подався був за ним, але, не розрахувавши, ступнув ногою на руку Мар'яни; дівчина скрикнула, і Симбірцев одсахнувся. Секунда-дві роздуму, і Сергій вискочив на подвір'я. Микола вже майнув через сад до яру і швидко зник...

Ще довго Мар'яна не могла відкрити очей. Зі скроні поплив рубіновий струмочок. Сергій хутко обмив їй лице.

Відчувши деяку полегкість, Мар'яна відкрила очі. Вона не могла вимовити й слова і тільки невиразно ворушила пересохлими губами.

...Вже коли небезпека минула, Ряднина зупинився, перевів дихання і якось увесь враз ослаб. Рухнули всі його плани. Оце аж тепер їм кінець. Законопатити Мар'яну в Німеччину — значить назавжди втратити надію на її вороття. Невже ж таки іншого виходу нема?

Нагодився якраз Чепіжка, і до самої глибокої ночі прикладалися обидва до пляшки. Геть зовсім посоловілий Чепіжка почав огидно плакати, якось без слів і справжнього переживання, а Микола дивився потуманілими очима кудись в темний куток, зовсім не слухав п'яних теревенів поліцая, намагався придумати якийсь план, а натомість перед очима пливло сизовиння, нудне і безбарвне...

...Двома просторими, подібними до диліжансів, автомашинами польові жандарми вирушали на Бориспіль. В першій машині були арештовані з охороною, в задній — офіцери і кілька охоронників. У Василювому Хуторі в цей день сталася ще й така подія: замінено старосту, надійнішого поставлено, не місцевого. Відразу ж сільські хлопчачки, які не визнавали ніякої окупації і сміливо вешталися біля сільуправи, охрестили нового старосту Совою. Справді, в його обличчі було щось совине: великі, вкрай глупі очі, холодцюватого забарвлення, крючкоподібний ніс, тонкі, на взірєць «запорозьких», вуса спущені вниз, все лице в сітчастих червоних прожилках. Цей Сова вже вивісив на сільуправі і сільмагу перший наказ про нові порядки. Він так і був названий — «Режим села Василів Хутір». Заборонялося: ходити по вулицях пізніше дев'ятої години вечора; співати пісень; вимагалось обов'язково реєструвати в сільуправі нетутешніх: виїжджати чи виходити з села тільки з дозволу сільуправи... Останній пункт був такий: «Тих, хто спіймає партизана чи підпільника, чи того, хто розповсюджує листівки, чи провадить агітацію проти Великонімеччини, буде нагороджено сумою від 100 до 500 карбованців або продовольством». І вже аж у самому низу зазначалося, що порушники одного з пунктів наказу будуть розстрілюватись, а хати їх — підпалюватись.

...Перед виїздом польової жандармерії з Василювого

Хутора новий староста влаштував обід просто в сільуправі. Про школу вже не говорилося. Сова запрягався, що в селі буде встановлено залізний порядок.

Обидві машини виїхали з села надвечір. Саме почався снігопад. Він не загрожував каральникам, коли б це було вдень. Та ось зав'южило сильніше, і вже за селом передня машина, трохи збившись з путі, застрягла в кюветі чи в ямі.

Німці зіскочили з обох машин, стали на віддалі зі зброєю напоготові, а п'ятох арештованих примусили відгортати сніг. Почало смеркати, метелиця посилилась. Нарешті передня машина виповзла на дорогу, і обидві рушили далі. В яру був місток, і коли перша машина на досить великій швидкості (щоб взяти розгін під круту гору) гупнула важкими колесами в місток, почувся тріск, хляпання старих дощок, — машина вткнулась громіздким радіатором в середину проламаного містка. Хтось умисне зняв пару-другу дощок посередині.

Раптом із-за кущів праворуч містка пролунала автоматна черга, — нападаючі били по задній машині. Гітлерівці, як відомо, бояться нічної атаки, як самого чорта. Відповідали з своїх автоматів безладно. Декотрі поховалися за машинами. Ті, що стріляли з кущів, наближалися. Завір'юха посилювалась, стемніло зовсім. Чи з-під містка, чи з-за гори, перед якою стояли машини, кинуто зв'язку гранат, і сильним вибухом начисто повалено підстаркуватий місток. Машина сіла на саме дно річки.

Ще одна зв'язка, вибух ще сильніший; спалахнув мотор, — почувлися крики — німецькою і українською мовами; ще мить — і ярком в ліву сторону побігли, поповзли арештовані. Автоматні черги справа наблизились, і переляканим, підпилим німцям уже здавалося, що вони оточені.

Спалахнула і друга машина. Мигтіли під освітленням довгасті тіні, і скоро все вщухло. Ті, що вчинили напад, побачили кілька трупів біля містка. Сміливці, учасники засади, підповзали до обгорілих машин обережно, побоюючись, що за машинами або за насипом причаїлися вцілілі.

Ні, нема й душі. Трупи були і на машині, і на землі.

...Так аж до весни стояли обвуглені автомашини з білими, чорним кольором обрамленими, хрестами. Василів Хутір став кому — більмом в оці, кому — маяком.

Аж на ранок Пимін Ковтун повернувся до Попівки, до своїх діток. Вже тиждень, як не бачився з ними.

Пусткою, просто-таки домовиною повіяло в хаті. Нема господині, нема й життя. Валяється ганчір'я посеред хати — певно голодні миші вовтузилися з ним та й облишили; порозкидано книжечки дітей, двоє старшеньких уже було до школи ходили. В кутку давно закисла, вже запліснявіла каша в горщику...

Пимін постояв, зітхнув, пройшов до столу й сів. От життя настало. Обрушилося на нього горе, та так же придавило, що дихати нічим. Але ж ні,— і Пимін підняв свою розкуйовджену голову,— ні, не зламає мене лихо, не піддамся розпачеві!..

Старша донька бачила з вікна Федосевої хати, як батько пройшов по своєму двору, прибігла, взувши чужі поганенькі черевики. Вбігло дівча до хати і зупинилося, наче батька рік не було вдома. Таке ж бистрооке, як і батько, немов циганча з табору, таке ж, певно, й рішуче виросте, як він.

Пимін поглянув на доньку, і чомусь сильно стиснуло в горлі. Хотів вхопити, обійняти, та якась рука не знялася. — Татусю!

І донька повисла в нього на шиї.

— А ми тебе щоночі ждемо, ти ж тільки ночами й приходиш... І тьотя Олена говорила, що ти й дядько Федось тепер вдень уже не будете приходити, а тільки вночі. От ми й спимо вдень, а вночі татка ждемо...

Ковтун взяв своїми дебелими пальцями її за підборіддя, глянув в іскристі, такі ж, як в нього, чорні очі, подивився в них, невиразно схитнув головою.

— Еге, еге ж... ми тепер тільки ночами живемо.

Пимін згадав: у кишені є грудочки цукру.

— Ось на... на всіх трьох тьотя передала... Мар'яною її звати, гостинця тобі і вам усім передала.

— Тату, а ти вовків не боїшся?

— Вовків? Гм... а-а... вовків... Є вовки пострашніші за тих, що ти чула. Ті вовки, яких я ловлю, погірше чотирьох.

— Ти вовків ловиш?

— Ловлю, донечко... Колись, як виростеш, я тобі, як живий зостануся, розкажу про це повніше... Не застуджена, бо ніби щось у тебе хрипить?

— Ні, тату, то так... сніг їли.

— Ах, ти ж, кізонько моя. Ну, давай приберемо в хаті.

- Ти вже нікуди більше не підеш?
- Піду.
- На вовків?
- На вовків... Ну, показайнуймо вдвох...

## 25

Аж під вечір Мар'яні полегшало.

Сергій невідступно був біля неї, намагався чимось погдувати, але дівчина, крім води, нічого не брала в рот. Сталось так, що і Марта забарилася на правому березі, і Герасим Петрович десь подорожував у сусідньому селі, і повернулися додому, аж як звечоріло.

Мар'яна несміливо попросила Сергія залишити її вдвох з батьком. Симбірцев прекрасно це розумів. Він і сам хотів зібратися з думками. Неодмінно треба порадитися з Яровим, а потім інформувати Горбаня. Та Яровий був ще в іншому селі в справах підпільної організації, а для виду — чоботарював...

Часто думала Мар'яна про свого батька з внутрішньою, непохитною гордістю. Він був для неї втіленням світлої справедливості, справжнього патріотизму, хоч слово «патріот» рибалка ні разу за своє життя не вимовляв. Мар'яна в усьому звирялася батькові, любила його за простоту і мудрість, за глибоку, непорушну відданість Радянській владі і всьому, що було зв'язане з нею. Бувало, виступить Герасим Петрович на колгоспних зборах, і всі прислуховуються до його порад, до його справедливої, розсудливої критики. А скільки разів, траплялося, посядаються люди на пораду до Дзюби, повсядаються на лаві чи стільцях; старий рибалка вислухає всіх, а потім так просто і так до діла висловить свої погляди, що всім стане ясно, зрозуміло, і в душі Мар'яна ще змалку вважала батька розумнішим від багатьох односельчан. Він, правда, суворий трохи, зате під тією суворістю сховано цільний клад душевної доброти, чесності, поваги до працюючих людей.

Це ж він першим на околиці Василевого Хутора був організатором рибальської артілі імені Т. Г. Шевченка. Як любив Герасим Петрович роботу в гурті! Часто Мар'яна носила батькові обід аж ген за Сьомий гай, на рибне місце. Посідають мовчазні, стомлені рибалки навкруги вогнища, нашвидку перекусять, що в кого є, потім Герасим

Петрович посадовить біля себе доньку — тоді вона ще піонеркою була, і скаже на вушко: «Прочитай нам напам'ять щось новеньке». Мар'яна вже знала, що її слухатиме не один батько. Серед рибалок були старенькі дідусі, малограмотні, читати самі не можуть. Підсядуть рибалки ближче до Герасима, залюбуються його донькою, і будуть слухати її мовчки, кудись далеко дивлячись і думи думаючи... Герасим Петрович і собі поринає спогадами в давнину; дочку він ніби й не слухає, а в самого тепліє радістю душа, відтає від втоми все тіло, і любо старому за таку розумну, хорошу серцем дочку...

А коли наближалася грізна навала, і німці вже були майже біля Києва, рибалок зібрав їх голова, комуніст Голобородько, і сказав: «Мене, старики, беруть до армії. Лишаю вас на Герасима Петровича. Не підупадайте духом. Коли напасть нагряне, — сховайте човни, щоб бува ворог ними не скористався. Рибу ловіть кожний для себе, снасті не показуйте окупантам, бо примусять на них працювати. А коли відженемо супостата, знову будемо в гурті...»

Потім гітлерівці у Києві. Герасим Петрович вдень рідко зустрічався з рибалками, але як тільки настав вечір, він потайки заходив то до одного, то до другого, розпитував, як хто живе, чим треба допомогти. І рибалкам легше ставало від самих тільки порад, від теплого Герасимового слова. І вже пізніше, коли запанували гітлерівці разом з найманцями-поліцаями та іншими зрадниками, Герасим Петрович саме через рибалок, отих мовчазних і начебто нелюдимих дідів, провадив свою роботу. Дідам легше, зручніше ходити по селу, постояти десь на базарчику, до сільуправи навідатись, до іншого села неквапливо сходити. Отак через них і довідувався Герасим Дзюба про важливі новини, встановлював потрібні зв'язки. Рибалки ж не раз допомагали переховуватися і Яровому, і Горбаню, і самому Герасимові...

...І от він сидить навпроти доньки, і перед ним треба звітувати їй про подію, що сьогодні сталася. Адже ніхто інший, як він, попереджав Мар'яну, щоб подумала про взаємини з Миколою. Як далеко бачив він! «Ти все гарячкуєш, рідко зі мною радишся. Гляди, щоб каяття не було, придивляйся до нього, не в усьому відкривай душу...» Це його слова. Що ж тепер батькові сказати?

— Ви вже все знаєте, тату?

— Розказував Серьога... У капкан можемо вскочити.

— І це все через мене...

Мар'яна схлипнула, закривши бліде лице руками. По паузі відвела руки, благально глянула на батька. Той мовчав, тільки зрідка ворухив своїми кушчастими рудуватими бровами.

— Я, тату, хочу поради вашої. Я не раз умовляла Миколу організувати собі групу, сміливіше діяти, не раз сама настановляла його, поради давала, і він усе допитувався, а хто це тебе вчив?

— Ну?

— Часто допитувався, де ви, хто в селі народ каламутить... Потім... я зовсім цьому не повірила... Микола почав відрікатись від своєї матері, а мене умовляв виїхати з села зовсім. Я, правда, навідріз відмовилась, а він ходив, ходив...

Герасим Петрович хмурнів, часом глухий стогін озивався в його грудях.

Мар'яна продовжувала, наче в гарячці:

— Пам'ятаєте, валянки мені приніс... ватянку, білизну... Ще одного разу припер цукру, мила... Це, казав, виміняв. Ой, не віряться, що виміняв.

Якось інша думка обпекла її мозок, і Мар'яна рвучко підвелася. Герасим не дивився на неї, бо коли б глянув, звелів би лягти: дівчина вся тремтіла.

— Тату! — майже скрикнула Мар'яна. — Це ж виходить... виходить, я одержувала його подарунки як... ой, страшне слово... як хабар зрадників!

Мар'яна гірко заплакала. Герасим Петрович не заспокоював дочку — не було слів. «Як усе йшло добре, — туга, напружено пливли думки, — і ось тобі маєш таку несподіванку...»

Мар'яна немов угадала ці батькові мислі:

— Тату, мене проженуть? Яка ганьба!..

Він мовчав, пучкою погладжуючи рудуватий вус, шукав найточнішої відповіді. А її нема.

— Це ж знає Архип Тарасович, Яровий, Юрій Степанович, Пашко, Шульга — всі, всі... Як мені їм у вічі дивитися? Якими очима?

Герасим Петрович все ще мовчав. Він ще раз перечитав записку «К-Дуба». Згадався Северин, давні роки, згадалася Рядниниха — Герасим не бачився з нею, певно, з місяць чи й більше, та й то випадково, мимохідь, — і густі



брови рибалки стиснулися на перенісці: одна думка напластовувалася на іншу.

— Може, тату, мені піти з села зовсім?

Нерухомим і далі лишалося обличчя рибалки. Він байдуже поклав записку на підвіконня, вона перечитана вздовж і впоперек, тепер лишилося шукати виходу.

Герасим Петрович підвівся.

— Ти лежи спокійно, не тривожся, а я декуди схожу. Однієї моєї голови малувато...

І пішов.

Звечоріло зовсім. Добре зрячий, Герасим Петрович зараз ледве впізнав Сергія, що стояв біля воріт, як тінь.

— Ти, Серьоже, наглядай. Я думаю, що він ще не навжиться розкрити нас, я його натуру знаю. А коли що — ти ж зі зброєю... Мар'яна в температурі... Да-а... гачок запущено глибоко.

...Друкарню тієї ж ночі перенесли до хати вдови Василини. Хата в неї простора, вдова жила тільки в одній її половині, і нікому в голову не прийде заглядати до неї. Куток села — найглухіший, Василина — поза всякою підозрою. Герасим сам пояснив жінці, що й до чого, і від неї зажадав тільки одного — пильнуй і мовчи. Головне ж, до хати Василини був ідеальний хід з густого лісу, що підповзав мало не до самого причілка, і в причілковій стіні були замазані глиною давні двері; їх і відкрили для запасного виходу.

Сусідою Василини жила її сестра, старша віком, з старим уже чоловіком-інвалідом ще минулої війни. Там оселився Яровий. Герасим Петрович, як він сам сказав, житиме «на ходу». В своєму домі лишиться тільки Юрій Степанович, він не може викликати особливої підозри, дотримуючись, звичайно, певної обережності.

Коли з друкарнею до світанку все було покінчено, Герасим Петрович повернувся додому. Він обійшов подвір'я, прислухався до найменшого шелесту чи звуку, постояв у напрузі біля вікон, дверей і аж тоді постукав. Двері відчинила Марта.

— Як Мар'яна?

— Спить.

— Нехай спить. У нас усе ніби на мазі...

Здавна хвора на ревматизм, Марта одразу ж вдяглася. Герасим знайшов у буфеті шмат хліба, цибулину, присів край столу і мовчки почав чи вечеряти, чи вже снідати. Саме в цю хвилину озвалася Мар'яна.

Герасим Петрович підійшов, мовчки помацав лоба — температура нормальна. Ненормальні тільки очі: вони поглибшали, хворобливий блиск свідчив про душевний неспокій дочки. Герасим Петрович умисно ~~не~~ хотів ярити серце Мар'яни,— нехай сама переболів, передумає, нехай доходить, хоч це й боляче, правильних висновків. «Ех, невдача... гірка невдача в неї...»

Мар'яна хотіла була спитати батька, як зустріли новину підпільники, як вирішено з друкарнею, але вже тепер побоялася про це говорити. «Мені нічого не скажуть, мене остерігатимуться, і правильно зроблять...» — од цієї думки млів мозок, пересихало в горлі.

Зітхнувши, рибалка сів поруч. Мовчав і навиворіт перевертав свої думи, думи людини, яка взялася за серйозну політичну справу, батька, у якого одна любима донька.

— Тату...

— Я тато.

— Я довго, дуже довго думала про все...

— А я говорив, щоби спала.

— Всю нічку думала про одне, тату. І надумалося мені таке: я сама знайду Миколу, переговорю з ним, словом... скажу, що помилилася, погарячкувала... що я не віддураюся його. Я подам йому надію задля нас всіх. Ви мене розумієте?

— Ні, не розумію.

— Я готова на все піти.

Герасим Петрович не повертав до неї голови.

— Ти мені, дочко, ось про що скажи: у тебе в серці щось є до нього? Це, бач, справа делікатна, тонка. З цієї історії ми вже якось і без тебе виберемось, але я — батько, і тому мушу знати справу глибоше... Хочеш, я тобі відкрию один секрет свого життя: твою матір я свого часу викрав. Еге ж, викрав, бо смертельно її полюбив. Отака, значить, у нас біографія склалася. Сильна то річ, любов, дочко, якщо вона ось звідкіля йде, з глибокого серця, чи хто зна й звідки... Ти любила його душею?

Мар'яну страшенно вразила ота деталь про батькове незвичайне одруження; дівчину аж отороп узяв. Тим-то й не знала вона материних батьків зовсім, а про них сама мати ніколи не любила багато згадувати...

— Мені, тату, і самій неясно, як воно все складалося. Чогось не примітила я з самого початку... Знаю тільки, що Микола якось дуже добре зіграв на нашій сцені роль,

у мене прокинулося до нього тепле почуття. Я покохала його за... ну, ви ж самі знаєте: де спорт — там Микола, де яка самодіяльність — там і він, екскурсії до Києва та Канева організовував... Здавалося, чого ж іще кращого? Він мріяв про якусь кар'єру, про рожеві далекі горизонти, про вічну любов; я, звичайно, слухала, вірила, де в чому не погоджувалася. Пригадую, Микола часто негативно ставився до політики, не любив приїжджих доповідців, мене не пускав на лекції... Думалося, то минеться в ньому, перемелеться... Не хотів він, щоб я до комсомолу вступала, а я, навпаки, сподівалася, що поставлю його на правдиву путь... От і поставила.

Мар'яна ковтнула води, різко витерла губи — вони падали.

— ...Все ж село знало, що ми от-от маємо одружитися. Я сама про це подругам говорила, він же особливо вихвалявся: «Одружуся, тільки нас і бачили... мене до Києва заберуть, як тільки на олімпіаді першу премію вирву...» От тепер піде він у поліцаї чи ще кудись там і прозвуть мене... «поліцайшею», «нареченою зрадника»... Як це знести, як собі лад дати?!

Батько мовчав, оповитий глибокою тугою.

— ...А повернуться наші, всі, хто чистий серцем, вийдуть їм назустріч, горе своє виказуватимуть. А про яке горе я розкажу? Чим похвалюся, тату? Десь з-за тину доведеться поглядати, як... покидькові якомусь — ні шанни, ні привіту... А він, бачте, на що сподівається і розраховує: я тебе, говорить, скомпрометую серед усіх так, що й голови не підведеш... свої ж, каже, одвернуться... А ще коли й Сава про це довідається, як тоді, як йому це прикро буде?

На хвилину змовкла, витерла палаючі губи, які шерхли і злипалися. Скинувши ковдру, Мар'яна стріпнула волоссям, дужче розстебнула сорочку: їй таки невимовно тиснуло в груди.

— ...Може, він сподівається, що я здамся, втоплюся? Е-е, ні, не діждеться, не гідний він, щоб кидатися в розпач!

Герасим Петрович круто обернувся.

— І я так скажу! Раз у тебе й краплі почуття до нього не лишилося — мужайся, дочко. Тепер спокійно вислухай мене... Людина я, як ти знаєш, непартійна, проста, от і пішов я до партійного чоловіка, до Ярового, на пораду. Вислухав він мене і спитав тільки одне: чи є у Мар'яни

душевні почуття до того Миколи? Я нічого на це сказати не зміг. Станіслав Пилипович наче вгадав мої думки: якщо є, то справа складніша, болючіша... Ти зрозумій, дочко, що Микола — не справжній ворог, але він, оцей слизень, може нашкодити, і вороги залюбки використають його в якому завгодно ділі... як ту собачку, якій ки-неш шматочок хоч гнилятини, вона на лапки стане. У нього, як я розумію, і любові до тебе справжньої нема, він, як той дріб'язковий спекулянт, торгується, пристосовується, продає свою душонку, якщо взагалі щось подібне у нього є...

Рибалка підвівся. По всьому видно було, що з'явилася в нього більша віра у благополучне завершення цієї складної, заплутаної справи. Раз Мар'яна внутрішньо, душею й розумом, відчула ненависть до Миколи, раз у неї нема й крапельки почуття, значить і терзання скоріше минуть. А виправити діло, допомогти самій Мар'яні — річ порівняно легша.

— Ще говорив Станіслав Пилипович, що ти поперед цього поступала правильно.

— Так і говорив?

— Так. Мар'яна, каже, в сто крат сильніша, вона, очевидно, робила все, щоб повернути цю хитку людину на правильний шлях.

— Правда це, істинна правда!

— А вийшла помилка, яка, правда, може нам коштувати дорого.

— Тату,— Мар'яна ледве стримувала сльози,— тату, ріднесенький... на тебе ж уся надія... і на Ярового, на всіх. Хіба ж я якась зрадниця?

— Ні, але... хотіла ти чи ні, а вийшло гірко.

Герасим Петрович пройшовся по хаті, ворушачи пучкою засмаглого вуса. Пора округляти розмову, урок для Мар'яни достатній.

— Так от що: одягайся, візьми себе в руки і йди прямо до Ярового.

Мар'яна широко розкрила очі.

— ...Йди до нього на розмову, на сповідь. Ти — комсомолка, він — більшовик... А в цю чорну пору слово більшовика — золота коштовніше. Він у нас єдиний представник партії, а коли вже так сказати, то й самого вождя... Ми повинні слухатися його поради, його розумного слова, бо йдеться, дочко, про політику, а не тільки про наші домашні справи.

Мар'яна все ж вагалася. Як же це вона мусить розповідати Яровому про таку особисту річ, вдаватися в подробиці? А що, коли Станіслав Пилипович розповість... Сергієві? Звичайно, розповість. Спитати б про це у батька? Страшно, незручно, може батько неправильно її зрозуміти, і тоді... Ні, краще промовчати, сховати в собі. Але ж уже раз дещо приховувала, і що ж? Правда, Сергій — це ясний день проти Миколиного присмерку і мороку... Скажу!

— Тату.

— Я тато.

— Я до Ярового піду, я про все розповім, дочиста. Вас же я хочу спитати про одне... тільки про одне: а як на це подивиться...

— Сергій?

Мар'яна мало не ойкнула. Серце тріпонуло, як ужале-не, і зупинилося. Звідки... Звідки у батька таке передчуття? Яке ж у нього око, якщо воно так глибоко заглядає в душу! Адже й по сьогодні між нею й Сергієм не було сказано жодного прямого слова щирого взаєморозуміння, взаємоповаги чи чогось подібного, і раптом батько — прямо в лоб... З яких же прикмет він узяв це?

— ...як на це подивиться... Іван Павлович?

— А-а... Я ж бо подумав про Сергія.

— Ні... тобто... А звідки у вас така думка з'явилася?

Кущасті брови старого рибалки невиразно ворухнулися, а з-під них бризнуло неповторне батьківське тепло — воно і шире, і мудре, і викликаюче неоглядне довір'я. Стріпнувши ними, рибалка осміхнувся, щось мугикнув, мовляв, можу сказати, можу й промовчати.

Герасим Петрович підійшов до дочки впритул, шорсткою долонею пригладив її чоло, розправив волоссячко, замилувався рідним дітям.

— Колись... згодом... матимеш своїх, то й ти здогадуватимешся. Ти ж іще дитя, хоч уже два десятки маєш... А все ж ти для мене дитя, а я тобі рідний батько. Хіба я сліпий? Хіба для цього так уже багато й треба, щоб, як каже наш Юрій Степанович, читати людську душу? А він уміє читати... Я ж чув, і не раз, як ти вночі шепочеш його ім'я. Я присідав до тебе на ліжку, бо ти у мене одна донька, на руках виношена, то як же я можу не чути дихання твого, і я чую кожний удар твого серця... В ньому ж б'ється моя кров... моя і Марти, про одруження з якою я тобі аж сьогодні правду одкрив.

— Тату...

— Я вже давно тато... Отож і слухай мене ще раз, тільки дуже добре слухай. Хороший Сергій, з усіх сторін, всіма мірками його виміряй — порядний, простий, розуму досить, витриманий, чесний... Ти ж тільки придивися: який він до тебе, як до дівчини, обережний, ввічливий. Хіба це Микола? Але, Мар'яно, своїм оцим вчинком ти відсунула себе від Сергія. Не треба більше мені нічого говорити, і до нього будь стримана. Якщо у вас і з'явилися взаємні почуття, дорожте ними, не виказуйтеся, не розмінюйте це дороге, неоціненне діло,— щастя дається, якщо по-справжньому його цінувати,— тільки раз... А тепер іди до Станіслава Пилиповича.

...Ідеш часом узліссям, височать дебели дуби, суперничають їм у силі дзвінкі берести, а поміж ними притулилася смирна, тендітна берізка. Добре їй у затишку, захистять її дуби й берести в час бурелому чи сліпучої завірюхи, і легше їй рости й жити на білому світі.

Отака саме і невеличка Василина. За мирного часу мало хто чув, як вона говорить, а нині й зовсім на людях не буває. Промайне її трохи згорблена постать десь у дворику чи в промерзлих верболозах, і зникне. І хата чимось на господарку подібна, і хвіртка в воротах невелика, мотузком прив'язана до стовпа, і відерця на коромислі немов підігнані своїм розміром до Василини.

А дістатись її душі — бризне теплий жмут іскор, чистих, благородних; скромна її постать враз возвеличиться, і той, хто вперше викличе в душі Василини цей потік людської доброти, не зразу повірить, що така зовні сіромаха може володіти великим душевним багатством...

— А я дивлюсь, дивлюсь і не пізнаю: Герасимова ти чи ні? Постаріли мої очі, зносилися,— Василина ніжно заглянула Мар'яні у вічі і вже одним поглядом вела далі: мовляв, не крийся, дочко, розкажуй, коли в тебе горе, вір мені, як рідній.

— По ділу я, тьотю Василю. До нього...

— Заходь. Ось тут посидь, погрійся. Дуже мете на вулиці?

Мар'яна і не роздивилася, мете чи просто очі погано бачили. Коли Василина зникла в світлиці, Мар'яна присіла в хатинці, біля небіленої плитки. Дівчину знову обгорнули тривожні сумніви: а що коли Яровий надто суворо її прийме? Може... він зараз подумає, що Мар'яна

з якимось темним умислом прийшла так рано? І чим же вона доведе, що несподівано вплутала їх усіх в тенета? А що коли Микола вже десь веде за собою цілий загін гестапівців, викликаних з Борисполя?

І чим довше затримувалась Василина, тоскніше ставало на серці,— так буває у підсудного, коли йому довго доводиться ждати судового вироку.

Здалося Мар'яні, що Василина чомусь довго не виходить. Може, Яровий не хоче з нею, Мар'яною, навіть бачитись? Ні, йде Василина, тільки очі в неї не такі добрі, як були.

— Ти одна-однісінька прийшла?

— Одна. А що?

— Слідом за тобою ніхто не йшов?

— Ні, придивлялася, я ж розумію.

— Отож. Заходь, а я піду огляну двір та й за двором.

Трохи млосно стало, і ноги наче не слухають — переступила поріг. Розповідала спершу уривчасто, непослідовно, далі освоїлася з цією проклятою темою, до того ж Яровий не виявляв ніякої особливої стурбованості, мовчав і дивився кудись у ранкове вікно. Єдине, про що він спершу спитав: чи в селі, крім поліцаїв і старости, нікого зараз з району нема? Потім знову слухав просто, і це викликало спокійну течію розповіді. Яровому цю історію виклав Симбірцев, але скупо, стисло, без тих душевних нюансів, які він тепер вловлював у розповіді дівчини.

— От що, Мар'яно Герасимівно,— почав Станіслав Пилипович.— Я вас розумію, зрозумійте ж і мене. На фронті, коли бачиш ворога перед собою, не так страшно, як в обстановці, коли не знаєш, звідки саме тебе влучать у спину. Щоб ближче було до діла, я пропоную такий план: Ряднину треба заманути хоча б... сюди. Я з ним поговорю сам.

— Сюди?— трохи здивовано перепитала дівчина.

— Сюди. Він... мені потрібний. Ви краще від мене знаєте цю людину: вона вже встигла виказати все, що знає чи ні?

— Думаю, що ні. Він побоїться. То такий, що всього на світі боїться. Як же, мовляв, а раптом повернеться Радянська влада? Він же не такий дурень, щоб просто впасти в дядькові обійми: спочатку виважить, виміряє, як спекулянт...

— Глядіть. Серед ворогів є й боягузи, миршаві, але від того вони не стають ручними. Твар є твар'ю, хоч вона

й дрібно... Миколу треба за всяку ціну закликати і ізолювати. Зрозумійте, що він і вагається, але вже шпигує, хоч би для себе, для отої «спекуляції». Багато чого нехай і не знає, але може навести на сліди просто своєю поведінкою. Вам це мусить бути ясніше ясного. Отут і потрібне вміння та витримка.

— Але ж як це зробити?

— Насамперед не підкладайте голову в пастку. Послати за ним треба когось із ваших подруг. Знайдеться така?

— Знайдеться.

— Нехай вона скаже, що з самого вечора Мар'яна, мовляв, пересиджує ну... в тітки Василини, вся розстроєна... що ви дуже просили Миколу зайти для розмови, що ви згодні виїхати з села негайно, бо вас, мовляв, прогнали. Для більшої ймовірності напишіть йому записку. Повірите?

— Думаю, що так.

— А до тієї вашої подруги він не поставиться підозріло?

— Здається, ні. Це — Ольга Соловей. Йй він повірить, бо вже не раз благав її про мене. Але ж де його зараз знайти? Хіба що біля сільського буфету... Гаразд, я спробую. Спасибі вам, Станіславе Пилиповичу, за підтримку...

Поза городами, глухою стежкою, безлюдною вулицею пішла Мар'яна до подруги. Відчувала, як наростає гнів і обурення підступною поведінкою Миколи. Побоювалася, що не вдасться його заманути на розправу. А як хотілося в цю мить вхопити його за горлянку і неквапливо душити, аж поки баньки не вилізли б на лоб! Мар'яна ладна була йти на який завгодно риск, аби тільки спіймати того огидного Ряднину. Ні, не затопчеш моєї гідності, думалося дівчині, не ти торжествуватимеш, а ми... переживу наругу, доведу ділом, що я здатна розчавити твою підлу душу.

Ольга зустріла її здивовано і з деяким острахом: адже сама Мар'яна не раз говорила, що серед білого дня зустрічатися не слід, тільки ночами. І раптом вона прямує в двір, до того ж явно збентежена. Що б це могло означати?



— Що з тобою, Мар'янку? Ти якась...

— Яка?

— Очі геть червоні, наче виплакані, і бліда ти, і перелякана видно... Щось недобре?

— Погано спала. Ти сама? Тоді, Ольсю, прошу дати мені олівця та паперу клапоть. Треба дещо написати... Ти мусиш допомогти мені в одному ділі: розшукати Миколу Ряднину — він або в буфеті сидить, або крутиться на базарчику... а може, дома. Словом, пошукаєш і відда-си цю записку. На словах передай, що у мене є дуже особиста розмова... Потім я все тобі дочиста розповім.

Ольга нічого второпати не могла. Мар'яна писала рвучко, нервово. Ольга ні про що не догадувалася, певно, якісь особисті неприємності гнівили подругу,— хай напише і тоді розповість.

Раптом зовсім несподівано у вікно майнуло усміхнене обличчя Чепіжки. Дівчата помітили, що позад нього стоять ще двоє чоловіків. Одного з них пізнали: то був староста Сова, третій — нетутешній, рудуватий; він часто озирався, легко було помітити, що він когось побоюється.

Мар'яна стиснула недописану записку в руці. Обидві переглянулися: що це, мовляв, може означати? Звідки вони тут?

Довелося відкрити двері. Чепіжка увійшов першим.

— О-о, ви тут удвох? Яка удача. Привет, девушки!

Дівчата мовчки оглядали насамперед того, нетутешнього. Він був у пальті з хутровим коміром, з палицею, в обшитих добротних валянках. Для чемності повільно вклонився.

Чепіжка обернувся до нього і догідливо показав йому на стілець:

— Зетцен зі зіх.

Німець Майзель присів, все ще пильно і нахабно оглядаючи дівчат, як покупець живого товару на ярмарку. Час від часу він ворушив куцо підстриженими рудуватими вусами, і тоді здавалося, що він щось винює в хаті.

— Чого ж стоїш, як засватана? — звертався Харитон Чепіжка до заанімілої Ольги.— Не знаєш християнського звичаю?— і поліцей показав на стіл. Ольга догадалася.

— Почекайте хвилину, я до сусідки збігаю, в неї має бути запас.

— Тільки миттю. А ти, дєточка, в заставу лишишся, щоб Ольга не барилася.

Мар'яна одвертала обличчя, бо від Харитона несло таким остогидним перегаром, що туманіла голова.

— Як делішки-дровішки?— приставав Харитон.— Щось тебе не видать на людях. Хвора чи делікатними ділами промишляеш?

Мар'яна презирливо знизала плечима, мовчала. Сова дістав з кишені якийсь список і почав його перерхитувати. Німець — то був представник гебітса — мовчки спостерігав.

Ольга швидко повернулася з чималою пляшкою самогону. Чепіжка ще більш пожвавішав; блиснули вдоволенням і очі німця, а староста тільки маловиразно крекнув. В якусь хвилину-дві на столі стояла миска з нарізаним салом, цибуля, хліб. Для Чепіжки — це любима стихія, і він уже приказував лагідні слова чаркам та закусці: «Чарочка христова, звідкіля ти? — З Ростова.— А пашпорт у тебе є?— Нема.— Тут тобі й тюрма!» І хильнув.

Пили навдивовижу жадібно, хапцем, не розжовуючи сало, а ковтаючи його шматочками, ніби ось нагряне хто і відбере.

— Люблю обідати, я все життя те тільки й робив, що обідав би й обідав,— дискантом заговорив Харитон, явно натякнувши дівчатам на Стецька з «Сватання на Гончарівці»: цю роль Чепіжка колись непогано грав на сільській сцені, і всі в один голос говорили, що він «далеко піде»... А він уже й дійшов!

В кілька прийомів пляшка вже спорожніла. Сизуваті прожилки на щоках німця стали рожевими, і їх погустішало. Сова під впливом самогону бундючився більше, а Харитон і справді розігрував Стецька, і від цього дівчатам ставало нестерпно огидно.

— Так-от, девушки-красавиці... Ти, Мар'яно, дуже нам скоротила відстань, бо до вашої хати поки дочвалаеш...

Мар'яна кивнула Ользі:

— Я піду, мама нездужає.

Харитон став біля порога.

— І вовсі ти не підеш. Підемо всі разом.

— Що ти мелеш, Харитоне? Куди це «разом»? Мені нема чого ходити, мати нездужає, та й з тобою базікати інтересу мало.

— Мало інтересу? Не, девушки, доведеться вам в путь-доріжку збиратися. Не дивіться на мене такими драматичними чи трагічними очима. Я говорю не в жарт.

— Казьонне діло,— забасив Сова.— Ось сам представник гебельскомісара. Атож.

— Я не розумію, чого вам?— суворо спитала Ольга.

— На комісію поїдете до Борисполя, обоє поїдете чи, може, пічечки, ви ж молоді та бадьорі.

Чепіжка переживав хвилини насолоди. Поліцай знав, що все село, особливо молодші люди, тепер ненавиділи його, глумилися з нього одверто. Свого часу Харитон славився як гуморист і актор. Є в кожному селі типи, схожі на Чепіжку: вони систематично стовбичать біля кооперативу, у буфеті, на колодах, в коридорах клубу, і завше чути їх доморощені дотепи... Мар'яну ж і Ольгу Чепіжка внутрішньо і ненавидів, і побоювався. Дорвавшись тепер до влади, хай малозначної, Харитон всіляко гонорився, особливо напідпитку.

— Обоє поїдете до Європи по цивілізоване життя. От що! А повернетесь, мені дякувати будете за допомогу. Ну що, скажіть, за вдовольствие сидіти отут у глушині? Всякі там олімпіади закінчилися, збори та лекції також, заміж вийти — перспектива туманна і неопредільонна... А то — Берлін, чи там Гамбург, чи навіть Франція. Простір, розкіш, культура!

Мар'яна ледве стримувалася, щоб не плюнути в розквашену самогоном піку поліцаю. Ольга шукала виходу: може, ще збігати по самогонку? Може, хабара якого дати? Але ж нічого нема, крім годинника. Та й як його дати, кому з трьох?

— Ми й до тебе мали піти, Мар'яно, але ти як догадалася, сама назустріч вийшла. Сказано, людина свідома!

— У нас мати тяжко хвора, я не поїду, хоч ви мене тут на місці пристрелить.

Сова ворухнув товстими, припухлими і масними губами і сказав, ніби переживував слова:

— Навіщо тут такі розмови? Ми ж тебе добровільно присоглашаємо, щоб без сварки, значить. Тебе ж не б'ють, не в'яжуть, — добровільно поїдеш, попрацюєш там з рік, на одяг заробиш... Ну й справді: чого вам отут у селі тинятись без корисного діла? Дармоїдствувати? Розсудить самі.

Мар'яна однак не хотіла розпалювати суперечку.

— Добре, давайте нам роботу в селі, будемо школу ремонтувати, каміння на шосе доставляти, пісок чи ще там що потрібно, але нікуди не виганяйте з села. У нас же батьки.

Німець мало що розумів у цих гарячих спірках. Однак, коли Сова звернувся одним тільки поглядом, в яко-

му змішалися благання і просьба в підтримці, він схвально і стверджувально кивнув головою.

— От бачите,— продовжував Сова,— представник самого гебельскомісара потверджує, що відмовлятися не можна. Словом,— він підвівся,— збирайтеся в путь. Ти,— вказав на Мар'яну,— вже одягнена, а ти — до Ольги — одягнися, візьміть харчів на двох на дорогу.

— А хата? Ви з глузду з'їхали!

— Ключі віддай сусідці, речі також, акта ми засвідчимо, а хата перейде на догляд управи. Такий закон.

— Не підуй! Вбивайте тут, раз ваша влада. Подавитеся ви колісь нею, побачите!

— Ну, ну, язика не розпускай, більшовицьке насіння. Сказано, збирайся, то не затримуй нас,— грізно гримнув Сова. Потім до Чепіжки:

— Запиши її образливі до влади слова.

— У мене пам'ять і так хороша,— оскалився поліцей.

Потім Чепіжка перейшов на лагідний тон:

— Навіщо ти сама на себе біду накликаєш? Адже тобі не я наказую, а влада, розумієш ти, влада! Ти ж не маленька, слава богу, то й повинна знати, що у всякої влади є і добре слово, і порада, але є й судді, є й буцегарня, і всякі штрафи, і нагаї. Що за вопрос?

Ольга, не подумавши, плюнула в саме обличчя Харитона. Той спокійно витерся. Сова та Майзель підвелися, брови їх најжачилися, заблискали очі. Мар'яна завагалася: жаль було вірну подругу і водночас треба було якось вислизнути звідси. Тільки вона ступила крок до дверей, як Чепіжка знову став поперек дороги.

— А ти не нервуй. Навіщо тобі домашні сцени прощання-ридання? Зайва меланхолія.

— Як?

— А так. Закон не виконувати не можна. В районі пройдете комісію, може, вас ще забракують... Збирайся, Ольго, не заводь нас у заблудженіє. Я прощаю тобі образу. А на комісії скажете, що у вас у внутрі якісь там дефекти...

— Що ти верзеш? Мало випив?

— Я не верзу. Ось представник самого гебітса. Ясно?

Вусики заворушилися, обличчя представника влади побавровіло. Жарти, виходить, короткі.

— Я також не підуй з села! — рішуче озвалася Мар'яна.— Як собі хочете, не підуй. Стріляйте тут, коли ваша влада.

— Навіщо ці високі слова?— буркнув староста.— Добровільно треба, тихо, лагідно.

— І взагалі, детки, це ж не Радянська влада,— продовжував Чепіжка,— тут голосувати не будемо. Тут — наказ, добровільний і прямий. Збирайся, Ольго, а ключі од хати занесемо до сусідів. Все буде в цілості, закон гарантує. Так?— звернувся він до Майзеля. Той потвердив.

— Точка! — і Харитон Чепіжка згорнув непоїдене сало, зробив пакуночок, акуратно поклав його до кишені.

...День згасав, і над високим правим берегом Дніпра широка багрянцева смуга видавалася далекою, грандіозною пожежею. Попід узбережжям вже вкладалися на ніч тугі, сині тіні, поринали в імлу далекі голі верби, присмирнілі хати, довгасті будівлі колишнього радгоспу. Ту синь часом доповнювали мирні вечірні дими з хат. Зрідка через ріку проходили, зігнувшись, люди — йшли вони з околишніх сіл, де роздобували чи хліба, чи солі, гасу, чи ще якогось добра. Ранній присмерк м'яко огортав усю природу, і від цього здавалося, що над землею і на ній самій володарює мир. Бути на ніч міцному морозові. Не такої ночі ждуть підпільники: адже хвіртка скрипітиме так, що й за кілометр почути можна, а по льоду йти небезпечно: дзвенітиме під ногами, хрустітимуть дрібні крижинки, і людський крок відлунуватиметься з берега до берега...

Слідом за сутінками наставало і відносне заспокоєння людської душі: минув порівняно спокійно ще один день, прожили і вижили його люди; бачили їх очі і скупе зимове сонце, і свої хати, і своїх дітей, стариків, а діти — батьків; провадилися різноманітні розмови, висловлювалися побоювання і сподівання на краще, і вечір немовби підводив підсумок пережитого за день. Люди ставали ще більш мовчазними і не примічали того, що ніч для них була жаданою, як ніколи раніше, і не для сну та спочинку: вночі легше, спокійніше; адже коли вся родина збереться до хати, створюється враження, що все в ній, як і досі було, і традиційна сварка матері з дітьми, які неохоче вкладаються спати, така ж як і раніш, як і віки тому... А настане світанок, пробудяться тривоги, і перед кожною людиною виростає питання: а що станеться сьогодні? Хто з властей прийде чи приїде до села? Які нові накази висітимуть біля сільуправи, на колишньому колбуді? Кого арештують? Які новини ширитимуться по се-

лу? Чи буде вранці знайдено нові листівки тієї загадкової організації «Патріоти»?

Минулої ночі у Хутір до Ярового приходив Павлик з Перегудівки. Ніч була напрочуд сприятлива: дув колючий, зривчастий східний вітер, а десь біля першої години завіяло таке, що світу білого не видно. Така ніч якраз і була потрібна. Павлик прийшов до Ярового не сам. Спершу він один зустрівся з Василюю, потім і з Яровим, а молодого свого побратима, сусідського хлопця Романа, лишив переждати в затишку. Яровому Микита Павлик коротко сказав про того Романа, і Станіслав Пилипович запросив парубка до себе.

Перед ним стояв юнак років сімнадцяти, сором'язливий до такої міри, що не міг прямо глянути у вічі, а відповідав короткослівними фразами, як на уроці. Микита часто підбадьорював односельчанина: «Не робей, Ромцю, сміливіше, тут свої». І ось цей Ромцю вперше глянув у вічі Яровому, та вже з того разу, з того вирішального погляду весь час тільки й дивився на кремезного, врівноваженого, трохи задумливого Ярового. Роман розповідав:

— Згуртувалися ми навколо гвинтівки...

— Як-то?— жваво скинув догори сивувату голову Станіслав Яровий. Очі його враз засвітилися юнацьким запалом: згадалося своє отроцтво...

— У мене є два друзі, вчилися разом, хотіли до армії податися, так малувато нам віку. Отак і осіли ми в окупації. Ті два мої товариші ще молодші мене, їм по шістнадцять. Да-а, знайшли ми гвинтівку, справну, радянську. Навіть патронів роздобули. От сидимо ми біля неї і думаємо: що ж робити далі? Переховуємо ту гвинтівку, начищаємо її, знайшли половину простирала, вкутуємо ту гвинтівку, щоб іржею не взялася, а... спробувати її побоюємось, ще викриємось. Отак і об'єдналися біля цієї гвинтівки. А потім вирішили її спробувати: діє вона чи, може, несправна? Ну стріляти десь у яру — жаль було патронів по-пустому витрачати, от ми й рішили на живій мішені випробувати.

Саме до Перегудівки прибув з району якийсь чин, високий на зріст, у міховій шубі; вже немолодий. Ми його раз бачили біля сільуправи, потім примітили, як він до старости на обід ходив. Хто він такий, ми не могли довідатись. Ну, вислідили, як він повертався з Перегудівки саньми, один наш дядько віз його. Ми засіли. Стріляти було доручено мені. Я вдарив. Ох, і вдарив же здорово,

тільки не по тому чину, а по коняці. Вона впала. Дядько — тікати, бо легко одягнений, а той чин — у шубі та ще ноги вкутано овечою накидкою, — староста за ним приглянув... Тільки він підвівся і почав виплутувати свої ноги з овечини, а тут я — знову постріл! Так той чин кубарем і повалився, аж земля загула...

Яровий поглядав уже не на Романа, а на Микиту Павлика. Роман закінчив розповідь і великими, ясними очима вп'явся в Ярового: що той скаже? Станіслав Пилипович сказав не Роману, а Микиті Павлику:

— Ви все зрозуміли чи ні? Ви бачите, яку підпору маєте? Бойових помічників! А тобі, Романе, подяка, і твоїм друзям теж. Не говори, де цієї ночі був, це не потрібно: скажи своїм друзям інше: збирайте, розшукуйте де тільки можна різну зброю... Ви — помічники партії. Ясно?

Роман розкрив рота і не кліпав очима. «Як це так... Підбрали гвинтівку, поназбирали десятоків зо два патронів, ну вбили того чина в шубі, і виходить... виходить, що це зроблено для партії?» — думав Роман, не зовсім до кінця розуміючи Ярового. Йому стало ніби трохи боязко і водночас невимовно радісно. Роману подумалося, що може, Яровий не знає, що ті два його товариші навіть пропонували закинути гвинтівку геть в ополонку або в чужий колодязь? Ні, тепер вони гвинтівку берегтимуть пильніше самого життя. І Роман випалив гаряче:

— У нас у кожного по гвинтівці буде!

...То була хороша ніч. Завірюха збивала з ніг, сліпила очі; попереду не видно й темної плями — суцільне хуртовиння, ноги не відчують ні дороги, ні стежки; Павлик і Роман трималися за руки і грудьми впиралися в хуртовину. Часом здавалося, що Перегудівка давно вже лишилася десь у стороні, що йдуть вони, може, з десятків кілометрів.

Хороша ніч, важка і водночас легка. Особливо для Романа. Що хуртовина, коли була така цікава зустріч у Василевому Хуторі! Нехай мете хоч ще сто таких хуртовин, Роман їх здолає. Це ж його друзі й не знають, не відають, де був цієї ночі Роман і яку пораду він дістав від того дуже спокійного чоловіка. Роман не скаже хлопцям про нього, скаже тільки, що є в одному місці важний керівник; він діє не сам, а від імені Радянської влади...

Романові подумалося, що, може, й справді від Василевого Хутора таємно проведено підземні дроти у Москву? А може, хтось час від часу ходить з Хутора в Київ, а звід-

ти все передається до Москви? Роман хотів був спитати у Павлика, але метелиця забивала дихання і зір, і Роман сам малював в уяві своє і друзів майбутнє. Ось вони збиратимуться трійкою, буде у них зброя, намічатимуть вони свої плани, таємно винищуватимуть гестапівців, фельджандармів, поліцаїв, а згодом, може, буде їх уже не трійця, а — десяток чи й більше, і він, Роман, ходитиме ночами до того безногого чоловіка і доповідати-ме йому про більші, складніші діла юнацької групи в Перегудівці. І той ясний чоловік у Василевому Хуторі пересилатиме відомості аж у саму Москву...

...А цієї ночі повітря аж подзвонює. Ранні зірки замиготіли високо в морозному небі. Буде ясна ніч, місячна. Такої ночі навіть поліцаї сміливішають, виходять з своєї конури з сільуправи і оглядають центральну вулицю, часом навідуються в хати, де ще світиться каганчик. Цього вони не роблять темних ночей. Як тільки смеркне, поліцаї повсідаються в кімнаті, попиячуть, потім несамовито починають смалити махорку, далі починаються всілякі беззмістовні теревені, і отак аж до сну. Двері в сільуправі замкнено, щоб бува хто не вдерся, і отак до ранку хроплять «стражі закону». Зате вдень вони ходять по селу задиркуватими півнями, на односельчан дивляться то скоса, то згори, насмішкувато, зухвало.

В таку ніч, як нині, підпільникам ризиковано кроку ступити. Ні, не така ніч потрібна сміливцям: ждуть вони ночей темних, з завірюхами або щоб накрапав дощ, тоді легше розносити по селу листівки, простіше перерізати дроти і кабелі на стовпах, зручніше перейти до людей на потаємну розмову...

Ця ж ніч видалася такою, що їй тільки співу невістачало, щоб котилися звуки аж ген до правого берега, і тоді б нічна промерзла птиця тріпонула б крилом, зігрілася в леті. Де поділися ті вечори веселі, безжурні, ті вогні електричні, ковзання наввипередки по дніпровому льоду! Де ви, молоді й жваві юнаки й дівчата, що рушали по сільських вулицях до Дніпра, щоб і вночі бриніти сміхом, як і вдень!

Будь проклятий цей час нічний, коли з Василевого Хутора в напрямі Борисполя рушила колона дівчат на якусь страхітливую комісію, а насправді — в невідому, ненависну, страшну до оторопу в серці каторгу, невіленьницьку і, може, довічну! Ведуть вас, дівчата, рідними вулицями і попрощатись як слід не дають з тими хатами, де ви



народилися й вирости, з тими вербами біля Дніпра, де пізнавали ви неповторне тепло першого поцілунку, де заливалися ви солов'їними піснями.

...Минула і друга, і третя година ночі — не вертається Мар'яна до своєї хати. Герасим встиг побувати вже у Юрія Степановича, в Ярового, заходив до Ольги, до Надії, хотів щось дізнатися в сільуправі — не впускають навіть, хотів був хоча б того рознешчасного Чепіжку знайти — кажуть, зайнятий у важливих справах... Додому старий рибалка прийшов, наче побитий. Невже й вона там? Кажуть люди, що там...

Дівчат, намічених старостою Совою і представником гебітса, рудим Майзелем, зігнано було до холодної школи ще до настання присмерку. Два поліцаї з німецькими карабінами стовбичили біля ганку. Жолудь і Вітер здаля дивилися на принішкле приміщення школи і мало не рвали собі волосся від безсилля. Хто саме в тій школі, напевно вони не могли знати. Ширилася чутка, ніби частину дівчат, які особливо опиралися, пов'язано і кількома підводами відправлено до Борисполя.

— Невже на наших очах вивезуть до Німеччини, будь вони тричі прокляті, людолови,— злісно ворущачи губами, шепотів Юрко.

— І вивезуть, і нічого не вдієш,— з сумом відказав Мишко.— Але ж як воно так раптом скоїлося?

Обоє цього збагнути не могли. І Жолудь, і Вітер з самого світанку не виходили з хати Юрка, лагодили саморобну міну і так захопилися нею, що не примітили, як село почало обгортатися присмерком. Мишкова мати тоді й прийшла, вся в тривозі. «Ви тут сидите, а німці й поліцаї ваших дівчат, як овечок, зганяють до школи, певно, з сорок чи й більше».

Хлопці спершу сприйняли це, як вигадку, хоч чутки були й раніше, що по селах шастають вербовщики, але офіційно говорилося, що до Німеччини можуть їхати тільки добровольці. Про це говорили і численні заклики та розмальовані плакати. Юрко й Мишко загорнули свої вибухові достатки, сховали їх від материного ока і подалися до центру села. Матерів, що зустрічалися, розпитати толком не вдавалося: одні плакали, інші щось таке незрозуміле говорили, і істину виявити не можна було. Факт той, що дівчат від сільуправи перевели до школи, бо їх таки чимало, що до них не впускають, тільки прийма-

ють дорожні речі та продукти. Такий, мовляв, наказ самого гебітса.

Одна з жінок радила піти до старости Сови додому, там, мовляв, перебуває німецький чин, треба його попросити: хай дівчата тут комісію проходять, хай не тримають їх, як арештованих, у школі, нікуди дівчата не втечуть: можна, нарешті, взяти їх на поруки. А одна старенька бабуся зі злістю шавкотіла, що, мовляв, нехай би хлопців брали, нема їм чого по селу швендяти, а дівчата вдома потрібні... В суперечку встрявала інша мати: коли у вас, каже, дочка, то в мене єдиний син,— вам мого синочка не жаль...

Біля сільуправи товпилися чоловіки. Сторож не впускав їх до приміщення, посилаючись на те, що старости нема та й не буде він приймати сьогодні людей, зайнятий гостем з гебітскомісаріату. Юрко і Мишко й собі поштурхалися біля старших, і від прокльонів, що їх послали чоловіки на адресу «того проклятого гебітса», їм ставало злісно на власне безсилля.

Жолудь торкнув друга, і обидва відійшли подалі.

— Знаєш, що?

Юрко був сміливий, рішучий, і тепер гнівний блиск іскрився з його очей.

— Давай... підслідимо того гидкого Сову і його гостя. Як ти скажеш?

Обережний і мовчазний Мишко Вітер аж притишив ходу.

— Як?

— А так. За тином чи коморою присядемо і... гранатою обох! Або — у вікна. Згоден?

Мишко мовчав. Порадитися б з Мар'яною чи Ольгою — вони ж у біді, в школі під караулом сидять. Рискнути самим — боязко і... і може, це нашкодить дівчатам. Та Юрко розпалювався дужче. Він миттю викладав один план за другим. Мишкові почало здаватися, що страшного таки нема нічого, що вони ж зуміють непримітно зникнути. Зрештою, ганьбою вкриється душа, коли змиритися з тим, що кращих дівчат спокійно вивезуть з села на довгі роки чи й назавжди. Чи простять колись їм, здоровим і, правду сказати, озброєним юнакам таку байду-жість і безсердечність, а то й боягузтво?

І тут у душі Мишка прокинулись приспані, незнані досі якості характера. Вітер напружено, похмуро щось обдумував.

Нарешті він, оглянувшись, проказав:

— Згоден.

— Так би й давно, Мишко. Ходімо!

Здаля юнаки бачили, як поліцаї відганяли від школи матерів чи сестер і як ті поковилияли по вулицях, причитуючи, немов по мерцях. Обминувши центр Василевого Хутора, Жолудь і Вітер подалися рівчаками та городами. Взявши гранату, повернули іншою стежкою, знову ж через яри, чужі сади.

Почало зовсім темніти. Наперекір усьому, світилося в кожній хаті, і, може, всюди велися суперечки жінок з чоловіками, яких справедливо звинувачувалося в покорі та боягузтві. Світилося і в хаті, де квартирував пройдисвіт Сова, і довгі пасма жовтуватого кольору пролягли по подвір'ю. Біля воріт стовбичив господар хати, певно, за могорич поставлений дозорцем.

Хлопці розмірковували, стоячи за погрібником: підійти до вікон чи дверей не можна, на світлі господар хати помітить їх одразу; зайти з позахатньої сторони — там темне вікно, і жбурляти гранату безцільно; ждати гестапівця і Сову десь по дорозі до сільуправи — ризиковано, бо йтимуть вони, певно, не самі, ще й озброєні. Можна було б підійти до того хазяїна і відвернути його увагу — він же визнає обох, біди тоді не обминути.

А що коли вийти на вулицю і гукнути того дядька на значній відстані, ну, скажімо, крикнути про допомогу, аби тільки він не пізнав голосу?

Так і вирішили: Мишко обігнув садибу і вийшов на вулицю. Ось він тіневою стороною наблизився кроків за тридцять до хазяїна двору і застогнав. Дозорець почув цей стогін, здивувався й завагався, потім неквапно почав наближатися на той голос.

В цю мить Юрко щосили жбурнув гранату в освітлене і досить широке вікно. Не встиг хазяїн двору розгледіти нещасного, як у хаті з великою силою вибухнуло. Забряжчали й шелеснули шибки в інших вікнах. Сполоханий пес заскавучав у конурі, залопотіли крильми розбуджені в повіточці кури.

Кинувши «нешасного», хазяїн щосили стрибнув у хвіртку і подався до хати. Юрко Жолудь уже був край саду. Прибіг туди ж і захеканий Вітер. Не мовивши й слова, обидва шугнули в яр, побігли, пригинаючись, попід посадкою акації, і вже коли подолали з кілометр відстані, передихнули в заростях колючого терну.

Вдався замах чи ні, але факт той, що все село визнає про невідомих месників-сміливців.

Воно так і сталося. Граната на смерть перелякала Сову та Майзеля, поранила обох, але не смертельно,— сиділи в стороні од вікна. Зате стрепенулося мало не все село. Блискавкою метнулася вість про те, що хтось кинув, як говорили, бомбу в хату, де жив староста.

А для Юрка і його мовчазного друга це був перший екзамен діяти не тихо, а — з вибухом.

## 27

Тієї ж ночі невільниць погнали шляхом на Бориспіль.

Попереду в санях їхали двоє конвоїрів, цивільний і військовий, замикала колону група поліцаїв — похмурнілих і помітно невдоволених тим, що доводиться йти пішки, розгублених, бо в колоні — земляки, і не легко витримувати їхні тихі прокльони та ненавидящі погляди.

Минувши довгу низину, де було порівняно затишно, колона вип'ялася на узгір'я, що тягнулося мимо Старинського заводу. Вітер ніби вичікував дівчат, стомлених не стільки фізично, скільки морально: куди їх ведуть? Невже отак пнутися проти вітру всю далеку дорогу аж до Німеччини?..

Ніби у відповідь, вітер шалено шарпав одяг, просотувався до кожної клітини тіла, різко бив у вічі сумішшю снігу та піску. Йшли василе-хутірівські, перегудівські, попівські, гнідинські дівчата — колишні ланкові, студентки, доярки, десятикласниці, сільські хористки, вправні вишивальниці, були тут і комсомолки, — словом, цвіт молоді.

Василе-хутірівських дівчат трохи дивувало, що в колоні опинилися дві активні у минулому комсомолки Мар'яна Дзюба та Ольга Соловей. Особливо дивувало, що тут Мар'яна: адже вона енергійна, смілива, кмітлива дівчина, невже не могла застерегти свою долю? До того ж вона майже заміжня, е, так би мовити, реальний наречений, можна ж було спішно оформити шлюб, і тоді б вона не потрапила під мобілізацію. Були й такі, що підозрівали, чи не піддалася Мар'яна агітації про «щасливе життя» в Німеччині? Коли так, нехай іде...

А вона йшла-таки мовчки, старалася прикрити лице не тільки од вітру й холоду, а й від поглядів односельчанок. Що їм сказати у виправдання? Мар'яна певна була, що все

це — Миколина робота, і через те дівчина позирала назад, на полицяїв, сподіваючись уздріти серед них самого свого «нареченого». Там його не було.

«Хитро ж зробив, проклята душа,— думала Мар'яна,— певно, вислідив, куди я йшла, швидко надіслав старосту, німця й Чепіжку, мовляв, застукати можна її в Ольги, от і край всьому тепер...» Мар'яна тугіше обтягувалася хусткою, ступала твердіше, немов на зло огидному Миколі. «Хай знає, що я не проситимусь, не впаду благально на коліна». Мліла душа за домашніх, адже вони нічого не знають, і виручати її не наважаться, бо самі потраплять у небезпеку. Певно, сама доля винесла свій вирок. Може, так і краще...

Мар'яна намагалася уявити, як підуть діла в селі без неї. Батько знає, що Надія Стоніжко була зв'язана з Мар'яною, отже, тепер Надія замінить її в підпільній роботі. Надія виявилася обережнішою, тут її нема, а могла б бути. Немає тут і Клавдії, певно, вчасно сховалася, і Насті нема, хоч є в колоні її сусідка,— значить, і Настя зуміла викрутитись.

Мар'яна намагалася уявити свою хату, де зібралися на нараду підпільники. Вона як бачить свого старенького батька. Сидить він у кутку мовчазний, трохи згорблений, зосереджений, слухає Ярового чи, може, й самого Горбання, що навідався до села, а сам думає про дочку... Він вже знає, що її взято, він побоюється тепер, що дочку не тільки взято до Німеччини; її, може, вилучено окремо, арештовано і відвезено до гестапо на тривалі допити. Можливо, Микола Ряднина присутній при тих катівських допитах; він розказує все, як вчила його мати, розказує про Ярового, про операцію ноги, про Симбірцева, Заболотного, Івана Павловича...

Мар'яні думалося, що як тільки колона увійде в Бориспіль, Микола підждатиме її з якимось гітлерівським начальством і пальцем ткне просто їй в обличчя: оце, мовляв, вона і є, варто вилучити її з колони і поговорити окремо. Ну й що ж, вона скаже, що Микола — огидний провокатор, продажна людина, дезертир, і тому хоче всім і кожному мстити, а його мати... Ні, нічого з цього не вийде. Мар'яна вирішує просто мовчати, набиратися сил для випробувань. Все одно нас просто не зламають, будемо ще шукати порятунку,— твердішає її думка.

...Вітер знущується з дівчачої колони, як хоче. Враз здійсмає він вихором сніг перед самими очима, вдаряє хо-

лодними хвилями в ноги, завиває аж у кінці колони, суне полями і дорогою сухий, колючий снігомет, вимітає піщані лисини на дорозі, скиглить у лісі, що тягнеться вздовж шляху, забиває дихання, сліпить зір. Дівчата обертаються, ховаючись од вістрягану, штурхають передніх, а ті зляться, і все навкруг якесь зле й несамовите.

Колона проходить вулицею невеликого села. Сміливі діти ближче підступають до колони, старші боязко і співчутливо поглядають з-за воріт, у вікна; похитують головами жінки, бабусі, часом кладуть хреста на грудях, як по мерцях. Дівчата скоса поглядають на селян, заздрять їм, бо вони ж на відносній волі, похнюплюють голови і в напрузі йдуть далі, і людям не зовсім зрозуміло, для чого то автомати вишкірені спереду і в кінці колони...

Дівчата помічають на парканах, на сільському клубі, на стінах магазину кольорові плакати, де зображено двох дівчат, що обнялися, чистий німецький двір, якісь просторі й високі будівлі, і по всьому плакату напис: «Ми — щасливі в Німеччині». Хтось уже встиг частину плакатів пошматувати, і зимовий вітер тріпотить шматочками паперу, і дівчатам тоді здається, що то вони зображені на тих глянсуватих плакатах, і вітер тріпоче їх долею без жалю й співчуття...

В дорозі трапилася чимала клуня, певно, якоїсь колгоспної польової бригади, бо й плита з двома великими дірами для казанів стоїть поруч, і гола дошка змагання, — тут ще весною чи влітку точилися жваві розмови, чути було безтурботну гармонь та приспиви, жарти, і люди, спочивши, дружно бралися до спільного діла, — їм тоді здавалося, що ніяка сила не зламає, не знівечить цього життя.

Колону загнали до клуні перегрітися, і Мар'яна з Ольгою вмить забилися в глухіший куток, присіли, вкрившись з головою, принішкли. Хоч у школі за довгу ніч не спали й хвилини, однак і тут сон не йшов. Чулося, як біля клуні поліцаї з німцями, певно, грілися самогоном, щось вигукували, жартували, чулися брудні дотепи, лайка. Від усього цього ставало моторошно й гидко.

...Йшли Борисполем. Біля якогось амбара зупинилися, побачили ще таку ж колону. Бориспільські люди на тротуарчиках і просто на вулиці притишували кроки, розглядали дівчат, немов угадуючи, звідки вони, співчутливо похитували головами, перешіптувалися і неохоче прямували далі.

Раптом... Раптом Мар'яна виразно побачила Миколу. Він ішов з поліцаєм і німцем, одягнений у пальто, в нову сиву шапку. «Як швидко переодягнувся, миршавець,— подумала Мар'яна.— Хто ж він тепер? Коли б поліцаєм став, то при зброї був би й у чорній формі...» Микола так само розглядав колону і когось розшукував. Догадавшись, Мар'яна насунула платок нижче на лоба. Все ж він пізнав її. Знітився, зблід; односельчани почали штовхати Мар'яну ліктями:

— Глянь, Микола тут... Он стоїть з поліцаєм.

Наростав гнівний вибух, і Мар'яна ладна була вибігти з гурту — це можна було зробити — та хоч ударити падлюку, при всіх ударити й довести, що нічого спільного вона з тим зрадником не має. Та дівчата й так догадувалися, що колишній наречений Мар'яни Дзюби неспроста потоваришував з поліцією, і все ж односельчани якось підозріло поглядали то на Мар'яну, то на Ряднину. А він стояв, часом перешіптувався з поліцаєм, потім круто повернув і пішов геть.

Пролунала команда старшого начальника, поліцаї стали на свої місця, і колона мляво рушила по шосе в напрямі Києва.

Микола ж опинився в канцелярії гебітскомісара в надії потрапити до нього на прийом. Була ще рання година, комісар на службу не поспішав. Ряднина без нього не знав, як дістатися до Києва, до дядька Северина,— він єдиний міг би допомогти вирвати Мар'яну з-під мобілізації. Коли, нарешті, з'явився гебітс, Микола зразу ж прослизнув до нього.

Гебітскомісар знав про нього, знав і Северина, приймав навіть у себе на квартирі. Знав гебітс, що Северин на особливому рахунку в Києві, що йому потрібно в усьому сприяти, аж до мнимого арешту його агентури, для відводу очей. Миколу він вислухав співчутливо, але сказав, що наречену його можна виручити найпростіше в самому Києві, щоб ніхто з її близьких і не знав. Саме в цьому секрет справи. Для цього зараз же буде написано листа начальству, Мар'яну викличуть на комісію, а звідти відпустять з відповідним документом,— от і все. Для цього Ряднині треба самому виїхати до Києва і вихопити її з біржі.

Северин уже був поінформований агентурою, що племінничок остаточно переходить в його розпорядження, і коли Микола закінчив свою розмову і вже дістав на руки

листа за підписом гебітса, до кабінету зайшов фельд'єгер з жовтою шкіряною торбою, зиркнув на Миколу і поклав на стіл кілька великих, з сургучем, пакетів.

Гебітскомісар розписався, фельд'єгер, козирнувши, вийшов у коридор, Микола й собі хотів уже розкланятися, як тут комісар зупинив його жестом:

— О-о! Дивний збіг обставин... Для вас є дещо приємне, пане Ряднина.

Микола отетерів: що може бути приємного з тієї жовтої шкіряної торби? Може, від дядька щось? Він не помилився: гебітс простягнув йому якесь посвідчення, а листа тримав у руці.

— От вам і вільний доступ куди завгодно. Кращого й придумати не можна.

Микола взяв ту посвідку в руки, трохи злякано і недовіркою оглянув її: друкований штамп «Нове українське слово». Написано машинкою, що він, Микола Явтухович Ряднина, є представником газети; далі сказано, щоб йому сприяли місцеві власті, є підпис головного редактора, є, нарешті, печатка.

На такий документ Микола не сподівався. Раптом спливла полегшуюча думка: адже ж це у тисячу разів краще, ніж носити форму поліція. Звісно, краще! Чи до Києва, чи по селах і райцентрах,— та куди завгодно сміливо можна йти і їхати. А коли щось таке... то теж не обвинуватять тебе в зраді, поліцаєм же не був... І ніхто поганого не скаже, і жити можна добре. «Мати правду казала, що в Северина — золота голова...»

Гебітс помітив це вдовolenня і застеріг:

— Вивіска тепер хороша, пане Ряднина, але не забувайте про свою основну роботу. Доловідати тільки мені. І це не на рік чи два, це... назавжди! Ясно?

Микола у відповідь аж зблід.

...Акоп, звичайний швець, чорномазій вірменин, з більмом на правому оці, уважно розглядав чобіт, вручений йому літнім мужчиною з сивою бородою, з виразним смутком на лиці.

— Акоп, мені потрібен Вечірній.

Швець облишив роботу і пильно, немигаючими очима, поглянув на незнайомця.

Акоп все ще мовчав, однак раз незнайомиць звернувся до нього, значить, певна, своя людина. Швець попросив посидіти, поки він покличе сина. З'явився з хлопцем



років тринадцяти. Замість латання чобота, син Акопа почав його обчищати, а сам Акоп збирався відійти.

— Де будете ждати?

— Ото там, у буфетику.

Акоп густо закліпав чорними віями.

— А-а, там дуже добре.

Вірменин ледь посміхнувся і пішов собі по Степанівській. Він здивувався, як незнайомець сам натрапив на той буфетик, де орудував старий батько Акопа і де було місце багатьох явок. Сама доля вказувала правильне місце зустрічі Герасима Петровича з Горбанем.

...В ці ж години по вулицях Борисполя, на базарі, побіля магазинів, установ ходила дівчинка в полатаному кожушку, з кошиком. Дівчинка боязко озиралася, когось виглядала чи розшукувала, зупиняла переважно жінок і щось благально їх розпитувала. Часом вона зупинялася посеред шосе і виглядала когось, потім знову снувала по під дворами; ось вона опинилася вже біля двору гебіт-комісаріату, зазираючи через забор. Ось дівчинка знову на базарі, хоч там всього зо два десятки людей, і знову розпитує жінок, і ті жінки то показують рукою в напрямі київського шосе, то знизують плечима, то просто відмахуються від дівчинки.

То була Катя.

Самовільно прийшла з Василевого Хутора на розшуки любимої Мар'яни...

## 28

Коли б заговорили стіни будинку на вулиці Львівській, 24 у Києві, розповіли б вони тисячі трагедій. В будинку та біля нього щодня юрмилися сотні юнаків, найбільше ж дівчат, яких силоміць відправляли до Німеччини на каторгу. Сотні й тисячі молоді надовго чи й навіки прощалися тут через паркан з родичами, з любимими, з друзями, з самою молодістю своєю. Стугоніли, здавалося, мертві і німі стіни, коли здійсалося розпачливе ридання, коли оскаженілі гітлерівці не виводили, а просто витягали знепритомнілих дівчат і юнаків і кидали їх у машини, везли безлюдними вулицями на Київ-товарний і кидали до ешелону.

Робилося це переважно вночі або на світанку. Заходили стороннім до будинку і двору не дозволялося, і бідні

матері витирали тихі сльози, стоячи десь на протилежній стороні вулиці; брати і сестри, наречені і друзі довгими годинами простоювали попід будинками і заборами, щоб востаннє глянути на рабів і послати їм заанімілий привіт одним тільки поглядом...

До воріт під'їжджали незграбні військові автомашини-дидіжанси. Навантаживши їх молоддю, старші гітлерівці подавали шоферам гучну команду, мотори здіймали ревище, і вже не чути було ні вигуків прощання, ні прокльонів.

Горбань (його викликав Акоп) і Симбірцев стояли на віддалі, в гурті проводжаючих чи тих, що розпитували один у одного про день і годину відправки дочок, сестер чи синів, а Герасим Петрович, звичайнісінький собі дядько в старенькій заячій шапці й свитині, протовпився ближче до воріт. Як не важко було дізнатися про долю вже приготовлених до відправки партій молоді, все ж рибалка довідався, що дівчат з Переяславського, Бориспільського і Баришівського районів мають відправити завтра вранці. Про це розповідала дівчина з кошиком: вона сама з Баришівки приїхала, тут є старша сестра, і пощастило тій дівчині взнати, що полонянок з цих трьох районів мають вивозити саме наступного ранку, і що побачитися з ними вже неможливо. Дівчина навіть умудрилася передати сестрі записку, от тільки відповіді щось довго не чути...

Герасим Петрович попитав ще декого з старших. Так він з різних, часом суперечливих даних склав певну думку: ешелон буде на Києві-товарному, відправка відбудеться ранком, до вокзалу і на перон нікого для прощання не впускатимуть, так само і тут, на Львівській, побачити своїх не вдасться. З цим рибалка і повернувся до провулку, де його чекали Горбань і Симбірцев.

Постояли трохи, мовчки пожурилися. Раптом Архип Тарасович на мить просіяв. Подавши знак Дзюбі та Симбірцеву, повів їх за собою в глиб провулку.

— Куди ж тепер, Архипе Тарасовичу? — майже пошепки спитав Герасим.

— Ходімо на Солом'янку.

І нічого більше не сказав. Мовчав тому, що сам не був певен, наскільки реальний його задум.

На Солом'янці жив давній знайомий Горбаня, машиніст Кузьма Стратонович. «Якщо він дома і якщо працює, то, може, чимось зарадить?» — думав Архип Тарасович.

Поки йшли, десятки різних варіантів перевернулися в його голові. Горбань уявляв собі картину вантаження молоді. А що, коли спробувати з допомогою того ж Кузьми Стратоновича якусь диверсію влаштувати з ешеломом? Але як, яку, яким способом?

Київська робітничка околиця, Солом'янка, вже дрімала в пелені димів. Вечоріло. Зрідка в будинках і будиночках блимали скупі, несміливі вогники, а часом і їх не видно за високими парканами. Люди засвітло кінчали свої нескладні буденні справи і влягалися спати. Іноді простуджено і неохоче озивався пес, і від його гавкотняви злякано злітало вгору вороння; поскигливши без толку, воно сідало на промерзлі акації і каштани, і знову залягала тиша...

Полохливо і якомось невпевнено іноді промайне згорблена постать і, швидко кинувши погляд на всі сторони, шугне у хвіртку. Вулиця занесена просотаним кіптявою снігом, і стежка в'ється тільки попід дворами. Як і всюди по Україні, тут порозклеювано плакати, де зображено гуляючу у сільському сквері молодь, з баяністом на чолі, а внизу голубими літерами надруковано: «Їдьте до нас у Німеччину!» Горбань кинув бистрий погляд на обличчя рожевощоких дівчат, і від того плакату його занудило. «Яка цинічність, яке зухвальство,— думав він.— Треба бути виродком, кретином, щоб повірити цьому дешевому і вкрай глупому трюкові». Окремі плакати були перекреслені, на деяких Горбань примітив написи: «Брехня!» або «Нам дома краще». І ці написи викликали оптимістичну посмішку: народ відповідав людоловам і негідникам просто і гранично ясно. Нехай висять ці плакати-приманки, «резолюції», покладені руками радянських людей, краще всього агітують проти вербовки і мобілізації до стократ ненависної Великонімеччини...

Ще коли Горбань вперше вів розмову в партійному комітеті про майбутню роботу в підпіллі, йому порадили подбати про кілька явочних квартир. Їх у Горбаня було чотири, а п'ята, ця сама, куди вони зараз ішли, була в резерві. Машиніст Кузьма Стратонович свого часу був за учня у деповського слюсаря Тараса Горбаня, Архипового батька. Коли вже доля Києва висіла на волосині, Архип зустрів ось тут, на цій же вулиці, Кузьму і спитав, як він подивиться на те, щоб на випадок потреби Горбань міг би

у нього зупинятися. Машиніст не довго роздумував, потиснув руку і тільки й сказав: «Як у себе вдома». І все.

Чи жив-здоров він зараз? Чи дома? Чи бува не... Ні, Кузьма не міг піддатися ні провокаціям, ні смуткові,— він не такого характеру людина. Це Горбань знав напевно. От гірше, якщо занедужав. Через давню хворобу серця він і не виїхав. Саме в дні останньої евакуації Кузьма ледве ходив. Архип Тарасович намагався уявити собі близьку зустріч і при цьому згадав одну деталь: машиніста замолоду прозивали Кузьма-Йожик через те, що любив підстригатися «під йожик».

Горбань пригадав це й посміхнувся.

Герасим і Сергій лишилися в глухому кутку під забором. Архип Тарасович постукав клямкою хвіртки. Десь рипнули двері, зачувся тупіт на східцях.

— Хто там?

Архип Тарасович легко пізнав давнього знайомого.

— Йожуку, свої.

Своєрідний пароль вплинув швидко, хвіртка відчинилася. Машиніст пильно роздивлявся бородатого гостя.

— Не пізнаєш, Кузьмо?

Той все ще мовчав, придивлявся. Та ось він якось жваво хекнув, подався наперед.

— Го-о, Архип?! (

— Тихо, це таки я.

Кузьма почав швидко замикати хвіртку, Горбань його зупинив:

— Тільки я не сам, Кузьмо. У тебе надійно, тихо?

— Я сам, безпечно. А хто з тобою?

— Вір, як мені,— свої люди.— Горбань виглянув за ворота, махнув своїм супутникам. Вони мовчки привіталися з машиністом. У хаті Кузьма трохи здивовано розглядав свого давнього знайомого і майже друга — Горбаня.

А той струшував руками плечі машиніста.

— А ти, Йожуку, мало чим змінився.

— А чого ж мені горювати? Живемо тепер на європейський лад. Раніше, за «варварської» Радянської влади, морочили нам голови всілякими курортами, а тепер тихо підпухаємо дома...

Машиніст привітався з супутниками Горбаня: ці два незнайомих не викликали в нього тривоги, оскільки привів їх давній друг. А Архип Тарасович будь з ким не загляне.

Кузьма почав поратися біля буфета, а Горбань тим часом побіжно оглядав кімнату. На підвіконні, як він примітив, стояла попільничка і в ній кілька недопалків цигарок. Це привернуло увагу: адже Кузьма ніколи не палив, значить, тут хтось був і, очевидно, недавно. Привернуло увагу давнє фото на стіні: всередині сидить — тут аж серце закалатало — старий деповський слюсар Тарас Горбань, а поруч два парубки — то і є Архип і Кузьма, який був тоді учнем у старого Горбаня.

Кузьма Стратонович уже й приготував сяке-таке на закуску, дістав графинчик, чарочки, накрив стола скатертиною давньої свіжості. Все це він робив так, ніби нікого тут стороннього і не було, ніби це ті давні часи, коли людина готується до зустрічі гостей без усяких сумнівів. Насправді машиніста тривожив цей візит, і він пригадав останню зустріч з Горбанем уже в час війни і розмову, якою ця зустріч закінчилася. Цікаво ж тому знати, з чим прийшов до нього Архип Тарасович? Які за ці довгі місяці зміни відбулися в його житті? Добрі? Погані? І ким взагалі є тепер Горбань?

Такі ж думки вирували і в голові Горбаня: яким ти став, машиністе, тепер? Що ти і для кого робиш?

— Ви ж з холоду — прошу по бідності. Годиться за старим звичаєм так сказати: вип'ємо за те, що ми живі-здорові.

Випили по маленькій чарці.

— Колись пили мед-горілочку, бо ми ж варварами були, а нині п'ємо шнапс, бо ми люди цивілізовані, — іронізував Кузьма Стратонович, непримітно косячи поглядом у сторону Горбаня.

Вже цими словами Кузьма Стратонович викликав якщо й не повне довір'я, то принаймні звичайні симпатії.

Та найголовніше — узнати, яким духом тепер дише давній знайомий, бо за цією лукавою посмішкою мало чого довідаєшся. Кузьма Стратонович наливав ще по чарочці, підсовував тарілку з огірками, припрошував. Все в ньому було ніби звичайним, незайманим часом і подіями.

— Значить, зберіг давнє наше фото? — спитав Горбань.

— Оте-о? Аякже, світла пам'ять. Хороший був старик Тарас, золоті руки мав та й голову не мідну...

— Та ніби так.

— Що ж тепер поробляємо, Архипе?

— На заробітках, щоб їм лихо приснилося. А ти як?

— На старій должності, там, певно, й дуба колись уріжу. А до мене так собі чи по ділу якому?

— Ні, так собі... Розкажи, як деповці, машиністи?

Кузьма знову загадково посміхнувся.

— Лишилося нас мало, все — то старе, то каліка, але не без того, що коли-не-коли та й стане паровоз дибки.

— Не розумію.

— Тут і розуміти нема чого: диверсії хтось чинить, а то, гляди, букси чомусь горять, як тільки рушаю в путь, то, ще гірше, рейки хтось так розбере, що вдень з ліхтарем не розшукаєш... Отак і живемо помаленьку.

Та й знову посмішка на стомленому лиці.

Горбань зрозумів, що машиніст не змінився; навпаки, за тією посмішкою криється саме те, що треба: відданість Радянській владі, рішучість всіма силами відстоювати її, хоч як би важко не було. Згадав Горбань про одного з партійних працівників, якому свого часу доручалося обслуговувати залізничників.

— Вами хтось керує, звичайно?

— Нами?.. Бач, який спритний. Може, й керує, хто ж його знає.

Горбань поклав руку на плече машиніста, глибше заглянув йому в вічі: мовляв, ти — надійний, можна бути з тобою одвертим? І з глибини тих вдумливих, трохи/пойнятих іронією очей, полинула мовчазна, але виразна відповідь: я той же, що й був, я ним повік лишуся, коли хочеш знати!

— Кузьмо, будемо говорити прямо?

— Аякже, тільки прямо.

— Ти сам щось поробляєш в цих ділах?

— Поробляю...

— Ага... Ось для цього я й зайшов. По-перше, хочу просити тебе про давне: щоб твоя квартира була явочною.

— Розумію, але не зовсім точно.

— Слухай далі. Тому чоловікові, який вами керує, про це нічого не говори. Ясно?

— А чого ж, ясно.

— Залучи в свою групу кількох надійних людей. Надійних у повному розумінні цього слова. Зможеш? Візьмешся? Ти людина хоч і безпартійна в минулому, але хтозна, може, з тебе вийде такий, знаєш, залізний більшовик. Га?

— Навряд. Старий уже я до політики.

Потім Кузьма вже не посміхався, а розсміявся, ніби набридло виконувати не властиву йому роль.

— Ай Архипе, Архипе, ти що ж думав: машиніст Кузьма склав руки? Онімечився? Совість свою продав? Ти мене цим аж трохи образив...

Кузьма Стратонович підвівся, жваво пройшов до сіней; десь далі гримнули двері, на хвилину запанувала тиша — від неї якось Горбаню і решті етало не по собі,— і ось він гукає в коридорі:

— Заходьте, реб'ятки!

Це було неймовірно: слідом за машиністом зайшло троє у приношених, засмальцьованих піджаках з чортової шкі, без картузів. По всьому видно було, що вони десь сиділи і ждали сигналу. Люди вже підтопаного віку, трохи похмурі; пальці рук заскорюзлі, загрубілі, трудові. Всі насторожено поглянули на несподіваних гостей.

— Реб'ятки, ви не сумнівайтесь, це син Тараса-слюсаря.

«Реб'ятки» не пізнали сина Тараса-слюсаря, переминалися з ноги на ногу, нерішуче стояли посеред кімнати, немовби ще чогось чекаючи.

— Оце, Архипе, мої вірні друзі, оті самі, про яких ти щойно натякав. От воно як! Оцей, приміром, Федя,— ви присядьте, реб'ятки,— оцей Федя вже підірвав два паровози. Чиста робота, жаль тільки, що то ж наші паровози, радянське добро. Та що ж удієш, війна... Оцього звати Сидором, він трохи недочуває, але чутливий душею чоловік. Він акуратно виводить з ладу товарні вагони, особливо ті, що навантажені боеприпасами і прямують на схід... Найстарший віком серед нас Сенька, йому шістдесят п'ять повних стукнуло,— він у нас спеціалізується на розбиранні рейок. І так їх майстерно розгвинчує... Допитували його, на спині є «документальний запис», однак Сенька не згинається. Ну, про таких людей ти говориш? Га?

— Про таких. Завидні у тебе, Кузьмо, друзі!

— Золоті. Стара деповська гвардія, а то ж як. Дуби натурою, наші душею. Ого, вони за Радянську владу життя не пожаліють! Ми ж усі в Жовтневу революцію в гвардії були.

«Реб'ятки» дістали кисети, подали один другому папірчики, крутили цигарки з особливою старанністю, вгощали Горбаня, Симбірцева, Дзюбу. Мовчали... Кузьма Стратонович налив по чарочці і своїм соратникам. Ті кив-

нули до нових знайомих, обережно, якось по-хазяйськи, випили, поворушили шорсткими вусами, крекнули. Горбань все пильнував за ними, тішачись витримкою і дивовижно непорушною їх скромністю.

— Я, товариші, не смію розпитувати вас про ваші, так би мовити, внутрішні діла... Вони — відчуваю — благородні і потрібні у вищій мірі. Тим більше, що ви дієте з старим моїм знайомим і другом юнацтва, учнем мого батька Тараса Горбаня.

Аж тепер туговухий Сидір догадався, про якого Тараса йдеться. Він приклав долоню до вуха:

— Тараса, деповського слюсаря? То я ж його знаю; це той, що в дев'ятсот п'ятому сидів у Лук'янівці? То ми ж йому гуртом харчі носили до в'язниці.

— Правильно, сидів. Це він і мені часто розказував. Так-от, щоб ми не сиділи по жандармських тюрмах і діти наші щоб їх, проклятих, не знали,— боротися потрібно. Чи не так? Догадуюсь і радію, що ви цупко тримаєтесь Кузьми Стратоновича, то допоможіть і нам в одному ділі. Вранці має бути відправлений до Німеччини ешелон нашої молоді.

— Це й ми чували.

— Отож. Нам, звичайно, жаль кожної молодої людини, бо то ж — наші сини й дочки. Але серед завтрашніх пасажирів буде багато молоді саме з того краю, де у нас є дуже багато дорогих людей, наших знайомих, отаких як ви помічників наших. Їх треба неодмінно вирвати з того ешелону. Ясно? От і просимо: підкажіть, як це зробити.

Не встигло визріти рішення, як у хвіртку хтось настирливо постукав. Кузьма знаками руки показав, як вийти всім у коридор, сховатися в глухій кладовій (де нещодавно переховувались його друзі), а сам — до воріт.

Коли повернулись до кімнати, машиніст задумливо сказав:

— От вам і рішення саме прийшло, випередило нас. З депо посильний від начальства прибігав. Отой «живий» ешелон мені випадає вести на захід. А хлопці мої деповські тим же посильним переказали, щоб я прикинувся хворим. Тут уже, Архипе Тарасовичу, твоєї ради послухаємо. Як скажеш?

Всі присутні — кожний на свій лад — обдумували ситуацію. Горбань оглядав «реб'ят», досвідчених залізничників, бувалих людей. Вловлював він в їх очах прямоту й властиву чесним людям рішучість.



— Треба їхати, Кузьмо Стратоновичу.

— А що деповці мої заспівають?

— Нічого вони не заспівають. Спершу розсердяться, дворушником тебе обізвуть або й зрадником. Але потім...

Радилися недовго: то один фразу, по паузі — інший, і всі думки практичні, зважені. Розійшлися з певним планом. За якісь півгодини Кузьма лишився наодинці.

За професійною звичкою машиніст міг заснути на ним же визначений час і прокинутися точно за графіком. Він поклав свого прадавнього годинника «Павел Буре» в головах, прикрився старенькою ковдрою, скліпив очі... Еге, де там до сну! В кімнаті так тихо, що чути, як цокає годинник і десь, певно, в комірчині шелестить зголодніла миша. «Це деповці скоса на мене дивитимуться, скажуть, продався Кузьма»,— обдумує своє становище машиніст, людина, яку безоглядно шанують машиністи, помічники, слюсарі, кочегари. «Злигався, скажуть, з ворогом, а який же був чесний та несхибний...»

Кузьма Стратонович намаує годинника, присвічує — стрілки просуваються тупо, неохоче. Ще тільки початок на четверту. Машиніст перевертається, але напластування думок, спогадів, всіляких передбачень наростає; починають вчуватися слова Архипа Горбаня, різні його застереження; спливають у пам'яті недавні розмови на нараді машиністів, яка провадилася ось у цій же кімнаті. Згадав Кузьма деповського керівника підпільної групи, вже немолодого, зовсім сивоголового Гната Івановича, і тоді подумалося машиністу, що, можливо, Горбань діє разом з ним, Гнатом Івановичем, тільки не хоче про це сказати. І правильно робить.

Намагався Кузьма Стратонович уявити собі ранкову картину вантаження тих незвичайних пасажирів в ешелон. Машиніст пробував відігнати сумні думки, а вони товпляться, ніби сперечаючись поміж собою, каламутять мозок, підігривають його. Де вже тут хоч годину поспати! Знову Кузьма Стратонович поглянув на стрілки «Павла Буре»,— немов умисне не хочуть обертатися, тільки четверта.

Не дїждавшись п'ятої години, машиніст підвівся, вмився; стало ясніше в голові. Поклав до жерстяної скриньки кусень хліба, мило, постояв зі скринькою, мовчки прощаючись з квартирою, і рушив до депо...

Знайома, тисячі разів сходжена стежка в депо! Як легко було раніше йти нею мимо знайомих будинків, перетинати невеликий пустир, огинати високий паркан, далі — вздовж насипу, через місточок, під яким і взимку булькотіла брудна вода, а там і депо похмуро бовваніло на узгір'ї. Знайоме саме повітря, суміш ранкової свіжості з специфічним запахом паровозних димів і смоли. Знав тоді машиніст, що ось незабаром за Сталінкою порожевіє небо, дружніше задимлять димарі робітничого селища, з кожною хвилиною посилюватиметься людський гомін. А саме сонце Кузьма зустрине вже біля віконця паровоза, в путі за Києвом. Напружено, ритмічно зацокотять на стиках рейок колеса, і довгою, розлогою луною прокотиться голосистий гудок над околицями Києва, над ранковими полями і перелісками. Радісно було поглядати на незайняті сонячним промінням луки і поля, де ранкова роса тисячами — мільйонами діамантових іскор виграє під першим промінням, виблискує і іскриться перед своєю неминучою загибеллю: стане тепліше, і роса зникне, перетвориться у невидиме людському оку випарування... Ліворуч машиніста — хекаючий котел паровоза, а праворуч, за плечем — простягнувся довгий ешелон, в якому багато цінного вантажу. Там і цемент, і товари для населення, на платформах — трактори і комбайни, автомобілі і сівалки, і штабелі деревини, і щєбінь для будов, і ще багато чого...

Легко їхалося, легко дихалося Кузьмі Стратоновичу! І що далі линув ешелон вперед, то ширшими відкривалися зорові машиніста рідні простори. Радянський люд виходив — хто на поля, хто лагодити шляхи, ремонтувати мости, хто садив молоді, тендітні деревця, хто прокочував свіжу асфальтову стрічку...

На сизуватих, заросених луках паслася череда, і хлопчачки наввипередки гралися на польовій дорозі. Автомашинами проїжджали вздовж насипу дівчата, і найбільш задьористі з них здіймали хустки і махали ними йому, Кузьмі Стратоновичу, а він скидав просмальцьованого кашкета і відповідав помахом тим дівчатам.

Наближаючись до переїзду, машиніст подавав гудком сигнал, підводи та автомашини з хлібом свіжого врожаю зупинялися перед поїздом, і Кузьмі ясно було, що мине небагато днів і він повезе хлібний ешелон, може,

наскрізний, як торік, до самої Москви. Там він якось мав добу спочинку; московські машиністи й кочегари залюбки водили його по місту, аж до самого Кремля ходили і мовчки дивилися на його древні, аж посивілі стіни...

Згадалися машиністу весняні дні цього ж таки, 1941 року, коли в парку святкували Першотравень і двоє маленьких дівчаток у платтячках, точнісінько таких, як у балерин, підносили машиністу Кузьмі букетики квітів. Від цього та від оплесків святково одягнених людей у машиніста котилися хтозна-якого походження сльози, і друзі тиснули йому руки, називаючи Кузьму Стратоновича «героєм праці», вчителем цілого покоління молодих деповців...

А зараз йому треба спорядити паровоз і подати його під «живий» ешелон. Добре ж, як усе вийде так, як передбачив Архип Тарасович. О, тоді нічого не страшно, нема за чим шкодувати! Поїзд мусить зупинитися за Постом-Волинським кілометрах в п'яти-шести, а там уже командуватиме всіма ділами Горбань, йому видніше. Аби тільки щось несподіване не стало на перешкоді. З деповцями ж він помириться згодом, ще й хвалитимуть ті, кому належить знати про справжні наміри машиніста Кузьми.

Вкрай здивовано зустріли його деповці. Деякі підвелися від вогнища, що чаділо в кутку; були такі, що подалися наперед, дехто випростався, немов уперше бачачи Кузьму Стратоновича. Людей дивувало, що старий машиніст прийшов у точно призначений час, взагалі дивувало те, що він тут з'явився. Невже Кузьма повезе своїх людей на німецьку каторгу? Невже він не дотримав слова — ухилитися від таких поїздок?

Машиніст стримано кивнув головою до деповців, потім підійшов до свого тепловоза, щось пробурмотів крізь вуса, а на помічника навіть трохи пригримав. Ні, це був не той Кузьма, якого знало все депо. Чому це він став таким старанним, таким акуратним, підтягнутим? Може, він не знає, для чого його викликали в депо? З самого вечора, коли стало відомо про наступну відправку «живого» ешелону, серед машиністів і кочегарів точилися розмови про те, щоб не їхати, не везти своїх людей на каторгу. Краще зникнути будь-куди. Це одностайна думка всіх. Виходить, один тільки Стратонович погодився...

Кілька пар очей, в яких холодним блиском віддзеркалювалися спалахи смолоскипу, настирливо вп'ялися в об-

личчя машиніста. Щоб випередити наростаючий гнів, Кузьма двозначно сказав:

— Поїхать то ми поїдемо, бо наказ є наказом. От тільки чи доїдемо?..

Не всі деповці зрозуміли, на що натякав машиніст. Він же почав лаштуватися в далеку путь. Проїшовся непомітний перешепіт. І сталося щось дивне — йому почали допомагати: хто ділом, хто словом, і вже більше ніхто не намагався запитувати, чи всерйоз виходить Стратонович на магістраль, чи, може, є в нього якийсь таємний план.

Манометр показав стрілкою: парів у котлі досить. Гуло в топці, як у живому організмі-велетні. Можна рушати. Кузьма виглянув з віконця паровоза, оглянувся — тільки свої.

— Може, доїдемо, а може, й ні. На всяк випадок — зоставайтеся здорові!

...Паровоз рушив. Своім шумом і стукотом він заглушував посилене биття серця. Ризикована це буде поїздка: машиністові часом уявляється, що його локомотив дійде до якоїсь глибокої прірви і з гуркотом та скреготом шугне в провалля, навіки лишиться там...

Кузьма підчепив порожняк, не зовсім уловлюючи сигнали маневрового стрілочника, і повів ешелон на Київ-товарний.

На станційній платформі було безлюдно, і машиністові подумалося, що він щось переплутав, подав ешелон не туди, куди слід. Та ось з'явилися комендант та кілька охоронців; вони про щось перемовлялися між собою; далі німецькі солдати почали виносити з-за станції чемадани та якісь ящики і прямували з ними до класного вагона, причепленого в самому хвості ешелону.

...Київськими вулицями з гуркотом проходили великі вантажні автомашини: дівчат, зрідка юнаків, везли на Київ-товарний.

А зовсім же недавно цими вулицями, площами, мимо оцих будинків і дерев їхала молодь святково прибраним містом. Тепер це здавалося казкою, розказаною при яскравому світлі. Світло погасло, і казка обірвалася. Не можна розібрати, якою саме вулицею ідуть машини; не знають дівчата й хлопці, куди саме їх відправлять. На Львівській, 24 тільки й було сказано, що треба поводитися спокійно, інакше — кара без всякого суду.

...Кузьма зберігав на своєму обличчі той професійний байдужий спокій, який властивий всім машиністам у

світі. Йому ніби все одно було, хто сяде в цей ешелон і куди він поїде. Його діло стежити за тисненням парів, за вогнем у топці. Словом, ніякі зовнішні події його, так би мовити, не стосувалися.

Мовчки орудував біля топки надійний кочегар.

Відкрилися високі ворота, що відгороджували вантажну площадку від привокзальної вулиці, і валом повалив народ. Незвичайні пасажири несли скриньки, мішечки, чемоданчики, просто вузлики, валізки. Кузьма мовчки спостерігав за живим потоком зацікавлених людей. Їх швидко розподіляли на групи, короткими вигуками спрямовували до пронумерованих вагонів.

Та тиша враз розверзлася криками і плачем. Дівчата в розпачі підносили руки до неба, захриплими голосами вигукували якісь неясні слова чи просто викрикували надзвичайні звуки. Деякі кидали об землю скриньки і валізки; здіймався хаотичний галас, а над ним у безсилій люті лунали викрики чужою мовою...

Ось одна дівчина припала до холодного цементу вантажної площадки і в нестямі почала цілувати його; від вагона до вагона бігали збентежені дівчата й жінки, когось шукали, вигукували; по їх спинах гуляли нагаї та палиці.

— Матусю, прощай навіки!

— Братику, не журись, не піддавайся!

— Нас у домовину везуть! Прощайте...

— Мамочко рідна, рятуй, не дай загинути!

І отак — з краю в край довгої площадки безконечного ешелону. Тут вирувала суміш плачу, гніву, метушні, погроз.

Раптом невеличкий камінчик продзижчав мимо обличчя машиніста — і дзенькнуло вікно паровоза. Кузьма Стратоновичу ледве встиг відхилитися вбік. Він бачив, як по той бік площадки з'явився якийсь юнак. Ось він швидко прицілюється і бомбардує будку машиніста гострим булижником. Ще один удар! Камінчик влучив якраз по манометру: стрілка злякано застрибала і знесилено впала вниз. «Молодчина, — посміхнувся Кузьма Стратонович, — добре влучаєш, був би з тебе спритний снайпер».

Набиті натрусом вагони з гуркотом закривалися; важкі клями, зацікавившись в залізних лещатах, немовби ставили крапку: з вагона нікому не вирватись, кричи, не кричи — однаково повезуть.

Вже людей наглухо було законопачено, з вагонів ви-

ривався одноманітний гул; він коливався над усім ешелонном, і розвіяти його міг тільки швидкий рух поїзда.

Німецький комендант ешелону нервував. Час уже вирушати, але не всі охоронці прибули на станцію. Нарешті сигнал, і поїзд повільно рушив. Суцільний гул перемішався з шумом і цокотінням вагонів, і скоро на станції лишилася від ешелону тільки невиразна, слабенька луна... Біля паровоза в звичайному товарному вагоні була кухня. На всю довгу дорогу малося готувати одну страву: юшку з картоплі та пшона. В самому хвості теліпався облуплений пасажирський вагон — там комендант, його помічники, перекладач, кілька розфарбованих «паненок»...

Ешелон минув Караваєвські дачі, що в кількох кілометрах від станції; паровоз почав хекати, виповзаючи на підйом. Кузьма Стратонович майже не звертав уваги на прилади, на топку — всі його думки були аж он там, звідки за Постом-Волинським вимальовуються сизуваті обриси ліска. «Чи там же мої друзі?» — думалося машиністові.

Ось ще кілометр, другий, третій, до лісу вже зовсім близько. Ось приблизно таке місце, як говорив Архип Горбань. Кузьма Стратонович моргнув помічникові-кочегарові, той на знак згоди відповів таким же кивком.

Ешелон зупинився.

Машиніст знав, що тепер прибіжить комендант: фашисти нічого так не бояться, як зупинки поїзда чи машини в лісі. Так і є, біжить комендант.

Ось він уже на східцях.

— Чого зупинивсь, русіш швайн?

— Яка я вам свиня... гляньте самі.

— Що то є? — ткнув комендант пальцем у розбитий манометр.

— Ну, й що тепер?

— Може котел вибухнути, от що. Злазьте швидше!

В цю мить грюкнуло аж у хвості ешелону так, що задвигтіла земля. Комендант смертельно зблід.

— Саботажник! — штурхонував він кулаком машиніста, зірвався зі східців і побіг до свого пасажирського вагона. Той уже був добре потрощений вибухом зв'язки гранат. Знялася автоматна стрілянина вздовж ешелону. Кузьма Стратонович помітив, як Архипові люди, ховаючись за паровоз, прочісували ешелон вздовж, а інші — з-за кущів били по тамбурах, де стояли охоронці.

Полонянки спершу прислухалися до незрозумілої стрілянини; потім здоровіші з них щосили почали вибивати дошки в дверях. Не піддаються. З новою силою натиснули юнаки й дівчата — піддалися одні двері, другі. Здійнялася хаотична метушня. Архипові бойові друзі мало не розгубилися: стріляючи по охоронниках, могли зачепити кулями полонянок. Упав поражений Герасим — німець влучив його в ногу. Ще хвилина, ще одна — охоронці, що вціліли, без оглядки почали тікати в кущі і ліс. Партизанська куля наздоганяла їх, і гітлерівці кубарем скочувалися під насип.

Симбірцев особливо безстрашно орудував поміж вагонами. Йому хотілося неодмінно спіймати гарячим свинцем самого коменданта. Де він подівся? Ось і він, комендант, цілиться з-за вагона. Ще мить, і комендант уже вистрелить з револьвера. Різка, оглушуюча черга з автомата, і комендант вигнувся, широко змахнув руками, впав.

З вагонів, двері яких не піддавалися ударам зсередини, чулися зойки, тупотіння, часті удари ногами й руками у двері та в стінки. Один по одному партизани-підпільники відкривали вагони; люди не вистрибували, а викочувалися на землю, враз зривалися з місця і бігли без оглядки.

Раптом Архип Тарасович круто зупинився: невже це вона, Мар'яна? Та не встиг роздивитися, як дівчина вже була біля самого підніжжя насипу.

— Мар'яно-о!

Вона почула і оглянулася. Так, це Мар'яна. Але дівчина і припустити не могла, що тут були її старші друзі.

— Мар'яно, жди там!

Тільки двох охоронців вдалося зв'язати, решта — вбиті або втекли. Останній постріл пролунав, і настала неприродна тиша, тільки паровоз дрімотно відсапувався паром.

Архип Тарасович мало не збив з ніг Сергія, що вистрибнув з-за ешелону.

— Сержо, ура-а! Мар'яна наша тут! Он унизу, бачиш?

— Справді?!

— Та он же, в чорній хустці... Мар'яно-о!

З'явився під насипом і Кузьма Стратонович з своїм помічником. Вони гукали на гору:

— Архипе, порядок?

— Повний порядок... Вилазь сюди!

Машиніст випустив останній пар, і паровоз смиренно затих. Випущено і воду. Помічник машиніста швидко відкручував важливіші частини паровоза, щоб він спочив тут надовго.

— Сергію, дорогий мій...— Мар'яна не знаходила слів.

— Дуже злякалася?

— А як ти тут опинився?

І почали одне одного витирати: у Мар'яни лице в пилузі, вона ж котилася клубком аж униз, а лице Сергія в крові, десь здер його, не помітивши. Та що таке в ці хвилини якийсь там пил, якась запечена кров. Є важливіше і дорожче: життя!

Машиніст ішов слідом за Горбанем і, за давньою звичкою, витирав руки клоччям, хоч вони й не встигли забруднитись. Жартома Кузьма Стратонович сказав Архипу Тарасовичу:

— Розпишись на путівці, яка була причина затримки.

— Порви її. Скажеш, коли до чого дійде, що наскочили партизани, зупинили поїзд, пригрозили гранатою... Та й ті охоронці, що втекли, певно ж, повернуться до станції. Вони й посвідчать, як діло було. І я також... посвідчу!

Близько тисячі юнаків і дівчат невеликими групами розпорошилися по рівчачах вздовж насипу, порозтікалися бічними глухими шляхами. Вони часто оглядалися на не відомих їм бородатих чоловіків, які купкою зібралися і пішли собі окремою стежкою. Всередині шкутильгав лоранений у ногу рибалка Дзюба. Вирвані з полону дівчата і юнаки ніяк не могли збагнути, хто ж такі були їх визволителі? Та не можна гаяти часу, і скоро дрібні групи розтаяли в безвісті.

...Микола Ряднина довго добивався побачення з одним з начальників біржі праці, що містилася на Львівській, 24. Ходіння від віконця до віконця нічого не дало, а до начальства йому навіть з таким посвідченням не пробитись. Нарешті, вже під вечір, Микола достукався. Папірець, вручений Рядниною, мав певну силу, бо підписав його сам гебітскомісар і закінчувався він багатозначною фразою: «Мар'яна Герасимівна Дзюба потрібна для виявлення антинімецької організації, і тому її необхідно повернути якнайшвидше».

Начальник звелів Миколі посидіти, сам вийшов і повернувся з якимось цивільним. Той почав говорити не про



Мар'яну, а допитувати Миколу: хто він, яке має відношення до Мар'яни, що робить він взагалі, де дістав документи...

Ряднина спершу нічого не розумів.

— Ешелон, у якому були відправлені бориспільські, баришівські і переяславські партії, зазнав нападу, і ва-ша... Мар'яна, чи як там її, зникла, як і всі мобілізовані.

Миколі наказали, щоб вертався додому і сповістив про все, що йому стане відомо про тих, що втекли з ешелону. Ряднині і тут не пощастило. Він кволо вийшов з приміщення, трохи постояв біля нього, далі поплутав вулицею. Згадавши, що є в кишені ще лист до Кучера-Дубовенка на дачу в Святошино, трохи повеселів: побачити хоча б, який він є?

Спустився до Брест-Литовського шосе і пішки помандрував у напрямі Святошино...

### 30

Гнівний, злий, нестримний у своїй силі Дніпро перед льодоходом.

Над кригою, що почала тріскатись, вже не один день легкокрило пролягають широкі, невидимі людським оком, пасма тепліні; бубнявіє лід, береться ряботинням, наче віспою; ночами глухе клекотіння десь у глибинах ріки проривається назовні; чує рибальське серце, як прокидається рідна стихія; уявляється, як на світанку, бувало, замаячать постаті на берегах в напруженому чеканні скресання криги.

Ось випнулися горби, і замислуваті стріли січуть лід в різних напрямках: горби гострішають, їм стає тісно, підводні поштовхи змушують крижини переміщатися, і вже тоді льодохід розлягається на всю силу. Дніпро набирає енергії, шукає виходу їй, скидаючи з своєї богатирської спини набридлий крижаний тягар.

Може б, і нині маячили рибальські постаті на березі — василе-хутірівським людям не до скресання ріки, не вабить їх пробудження Дніпра, не веселять їх життєдайні подихи весни.

...Це сталося зовсім недавно, у саме передвесіння.

Микола якимось вночі прибув до матері — вперше за багато років мати цілувала сина, як найдорожчого, як вос-

креслого з мертвих. Та ще в новому одязі він видавався їй героєм з героїв. Рядниника то тиснулася до нього, то відходила на деяку відстань, милуючись сином, а заодно і пакунками, які він заніс до хати. Оце життя! Оце той Микола, який, дав бог, вернувся до розуму! Сам господь настановив його на путь праведну. Не пропали материнські молитви. Хай тепер хто спробує сказати, що Микола Явтухович Ряднина — нероб, гультай, що йому нема місця серед людей. Ого, він тепер на першому місці, він переплюнув самого Челіжку!..

І Рядниника плакала з радощів. Вона не знала, де посадити любого сина, як торкнутися його випрасуваного костюма, вишитої дорогої сорочки. Схоже було на те, що синок зібрався не то на весілля, не то до фотографа.

Господи, чоботи новісінькі приніс, цукру, на плаття матерії дістав, мила скільки, і скатертину нову придбав, і цигарки курить пахучі...

— А ти не побоявся, синочку?

— Кого?

Мати притишено заворушила сухими губами:

— Певно, Дзюба на всіх дорогах, в усіх закутках розоставляв капкани. Я, хвалився, все одно Миколу спіймаю. Ота твоя наречена — щоб її гарячкою спалило — кажуть, повернулася додому. Переказували люди, що і вона поклялася тебе впіймати. А вже коли б це їм пощастило, то на шматочки тебе порізали б... Побережися, синку. Той дзюбівський рід мстивий, я це краще тебе знаю... Не дай боже, спіймав би Герасим нашого Северина... Колотять і колотять всі села... Життя від них нема... Ну, чому ти дядькові Северинові про все не розкажеш?

— Та вже... говорив. Боїться і він показуватися тут. А німцям не до сільських справ.

— От тобі й маєш... Тут діяти треба. Вони ж каламутять усе село. До дзюбівської хати і за верству не підійдеш — з-за канави чи куща хтось вийде, спинить тебе — хочеш, не хочеш, а підеш мимо. І стариган Заболотний у тій компанії. Ти ж чув, що з наших поліцаїв тільки Челіжка лишився, та й він запив смертельно. Одного вони вбили, Самсона, двоє самі покинули службу і втекли. А яка ж благородна і легка служба, а прибуткова яка, господи!.. Може, з дороги підкріпишся? Діждалася і я на старості літ, що син у мене в люди вибився. Ти ж, синочку, на якій службі стоїш?

— На ідеологічній, мамо. Газетний агент.

Ряднинниха із здивування аж рота роззявила.

Звичайно, мати наполовину збрехала Миколі: безлюдно тепер у садибі Герасима, тільки тиха Марта вдома лишилася. Нема нікого і в хаті Заболотного, двері дошками забито. Підпільники зникли, хоч на сільських заборах, на стінах громадських будинків, часом на базарчику з'являються листівки із широко знайомим підписом: «Підпільна організація «Патріоти».

Микола вечеряв.

— Вона вже вийшла заміж, не чули? У неї ж є один...

— Та навіщо тобі про неї думати? Он у нас нова хвершалка з'явилася, повна така, правда, старша від тебе — приудар, то ж людина з професією.

Синок невиразно махнув рукою.

Ряднинниха прикликала старосту Сову, Чепіжку, буфетника, точніше корчмаря. Пили вони вволю, з насолодою, чавкали гучно, на весь рот, а Ряднинниха монотонно вела свою лінію:

— І чому ви такі полохливі? На кожного ж із вас уже яму викопано, та що яму — рибою в Дніпрі вас погодують... Чи духу не вистачає, чи вам власті мало? Наче й герої з виду, а дух слабий... Та вам скоро на шиї посідають.

Примчав посильний з сільуправи: прибув сам гебітс або як його просто називали (і перекручено, і правильно) «гебельскомісар», — довелося спішно допивати.

Микола попрощався з Совою та Чепіжкою.

— А ти ж, сину, чому до начальства не йдеш? Покажись...

— Навпаки.

Микола знав: якщо прибув до села сам гебітс, значить матеріали розроблено повністю. Можливо, когось спіймано з підпілля. Чи не «її»? Хотілося Ряднині, ой, як хотілося побігти зараз до сільуправи, але робити цього не слід, розкриватися йому не велено, бо він «глибокого тилу працівник»!..

У сільуправі з гебітсом було ще кілька гестапівців — одні у військовому, інші в цивільному. Сам гебітс походжав по кабінету старости, палив сигаретку за сигареткою.

— От що, пане староста,— зупинився він проти Сиви, покрутив носом від самогонного пару. — Треба взяти заложника. Здається, найбільш популярним тут є старий учитель Заболотний. Як ви гадаєте? Заложник потрібний

такий, щоб все село, вся округа здригнулися б від цього. Ясно вам, самогонна ви голова?! Я поставлю перед всіма тутешніми селами вимогу: або підпільники будуть видані нам, або вчителя буде повішено. Я жартувати не буду!

...Двері вчителєвого будинку були висаджені «з м'ясом». Обшук нічого не дав. Шафи з книгами повалено на підлогу, пошматовано портрети Шевченка, Белінського, Франка, поколупано стіни, піч, вивернуто кілька дощок у підлозі. Багато шукачі знайшли радянських книжок. Гестапівці виявили ляду, що вела до підвалу. Гебітс стояв над нею і ждав наслідків обшуку. Знизу почувся вигук:

— Ні чорта! Але, певне, тут переховувався хтось, обжитий лях...

...Тоді ж запалав скромний учителів будинок.

Бідна Катя, хороша дівчинка, вона й не знала, яку біду вчинить у хвилини розпачу. Дівчинка саме йшла вулицею і зовсім не думала повертатися до будиночка Заболотного. Та, побачивши стовп диму над ним, прибігла. Німці й поліцаї вхопили на смерть злякану Катю і почали допитуватись:

— Де вчитель? Згорять же всі його цінності. Біжи по нього або скажи, де він?

Катюша мовчала, тремтіло все її тіло; дівчинка хотіла сама бігти до будинку, там же і її речі згорять, і якомсь самі слова вирвалися:

— Він... у Божка.

...З усіх боків оточили і хату Герасима Петровича. Марта клялася богом, що не знає, де старий, взагалі нікого й нічого не знає. Порозходилися на заробітки, шукати хліба, а вона, хвора й немічна, сама стереже хату.

Не повірили їй. Гестапівці й поліцаї спершу прочесали хату з сіней автоматними чергами, погукали, щоб всі, хто є, вийшли на двір. Пересвідчившись, що нікого нема, почали шастати попід ліжками, в шафах, столах, попід піччю, на горищі.

— Що ви робите, грабіжники?! — гукала злякана Марта.

Ніхто її не слухав. Тягнули з чемоданів і комоду шовкові плаття й костюми Мар'яни, білизну, скатерті, рушники... Несподівано Марта зіткнулася в сінях з старою Ряднинихою. Чого їй тут треба? Дивовижно було: Миколина мати й собі щось шукала, підповзаючи під ліжка, заглядаючи в кутки кімнати; Марта помітила, як гестапівець

почав підпалювати горище, а потім стріху. Сухий очеретяний дах спалахнув швидко. Вирвався здалеку вітер, і ось над хатою Дзюби вже колихнувся стовп диму. Потім полум'я лизнуло вище, страхітливіше. Марту поліцаї збили з ніг, витягаючи з хати все, що вдалося награвувати. Дзюбиха вже не мала голосу кричати, тільки стогнала, присівши на колоду біля повітки.

Хата палала, і про Рядниниху вже ніхто не згадував. Власне, її й перед цим помітив тільки Чепіжка, але він був у своєму звичайному підпилі стани та ще розгаряченим від вогню пожежі. Тільки тепер побачив він, що з хати, звідки валом валив густий коричневий дим, щось навкарачки виповзло з клумаком на плечах. Потім той клубок зігнувся, клумак впав на долівку. Рядниниха заскавувала тужно, жалібно. Обома руками вона затуляла обличчя, гукала на допомогу, корчилася знову, як шакал, скавучала, звивалася від болю. Чепіжка нетвердими ногами підбіг до неї, почав Рядниниху трусити, щоб прийшла до пам'яті, становив її на ноги, але стара відьма вже не могла встояти. Вона припадала до землі, весь час тремтячими руками вдавлюючи очиці. Гебітс, що стояв оддалік, подумав, що то і є господиня двору, і звелів викинути її геть. Та Рядниниха не давалася в руки, звивалася і скавучала моторошно, страхітливо.

Вона осліпла.

...Третій тиждень минав, як заложник Юрій Степанович Заболотний перебував в ув'язненні, сидів у кімнатці сільської управи, переобладнаній під камеру. Просторе вікно було закладене цеглою, тільки вгорі одну цеглину не замуровано: для повітря й скупого освітлення вдень.

Весняний вітерець прокрадається в той отвір, і вчитель по тому подихові пізнає наближення весни. Тоді жвавішає потік думок, легшає дихання.

Третій день його чомусь не виводять на допит, хоч учитель і знає, що гестапівський слідчий досі ще сидить у Василевому Хуторі. Знає Юрій Степанович, що, крім нього, немає більше арештованих, принаймні в сільуправі. Двічі на день поліцаї подає миску з бурдою і при тому питає:

— Ще живий на сьогоднішній день? Ну, живи, живи...

І все. Були спроби спровокувати вчителя: йому говорив слідчий, що спіймано Герасима Петровича, — Заболотний байдуже відказував, що до рибалки він ніякого особливого відношення не має. Говорили йому, що застрелився

київський доцент і лишив записку, адресовану всім підпільникам, мовляв, треба здатися на милість властей і покаятись, — Заболотний похмуро відповідав, що ніякого київського доцента він взагалі не знає. Слідчий заявив, що дає вчителеві день, одну лише добу, щоб той все обдумав, зважив і розповів дочиста, — вчитель відповідав, що розповідати нема про що...

Були спроби тортурами зламати Заболотного, однак і після побоїв він ні слова не виказав, тільки вимовив строго, багатозначно: «Люди відомстять за мене». Насправді ж у руках слідчого, як він не лютував, як не скаженів, ніяких певних доказів не було. Миколіні свідчення все ж були здебільшого загальні, помірковані припущення, догадки. Нічого не міг вказати він про друкарню, бо не бачив її, не знав, хто саме з Києва керував підпіллям, не міг посвідчити, хто вбив поліцаю, хто розгромив каральний загін взимку, визволяв полонених, не бачив Микола і тих, хто розповсюджував листівки, хто кидав гранату в будинок Соби... Власне, утруднювалася справа ще й тим, що гестапо не дуже хотіло демаскувати самого Миколу.

Юрій Степанович упевнив себе, що смерті йому не уникнути. Головне, думалося Заболотному, підготувати себе до кончини, вмерти стійко, щоб самою своєю смертю послужити за приклад всьому чесному народові. Це — єдина користь, яку можна внести як вклад у перемогу.

Юрій Степанович чим далі байдужіше ставився до свого становища. З ким і про що говорити? З озвірілими гестапівцями? Чи з людьми, які втратили останні краплини гідності, одягли німецьку форму, з грабіжниками й запродавцями до останньої волосини на голові, — чи варто з такими покидьками говорити?

Часу було тут досить, щоб думками пройтися усім своїм довгим життєвим шляхом, виміряти його вздовж і впоперек: правильно жив, людяно жив, чесно жив!

Він не буде скаржитись, нема за що: боротьба без жертв не буває. Ну, що ж, скарають його чи, може, зішлють у якийсь невідомий, далекий край. Може бути й таке. Та лишиться тут народ, несхитний, кремінної вдачі, лишиться Дніпро, на обрії вічно стоятиме Київ, перегукуючись із старшою сестрою — Москвою, кожної весни та літа зеленітимуть кручі, пісні тут ще лунатимуть бадьорі й заливчасті, і дівчата ще кидатимуть з берегів запашні вінки в дзеркальну воду, і рибалки мугикатимуть безко-нечну пісню про чаечку, яка «об дорогу б'ється»...

Ні, плакати не треба, не треба і стогнати! Тут розпачем ділу не допоможеш, — і Заболотний тихо, методично осмислював своє становище — на грані реального і невідомого, потойбічного. Тіло його не здригалося від невідомих звуків чи крику в сільуправі (то когось знову спіймано за непокору)... Урівноважений потік спогадів, розміркуювань обгортав усю його істоту.

Зрідка в пам'яті виринали контури милого, доброго обличчя покійної дружини, і дивно: згадка про неї не обпікала душу, а зігрівала її. Юрій Степанович пригадав перше з нею знайомство в Києві, Володимирську гірку, по якій ходили вони, взявшись за руки, і мовчки, багатозначно розмовляючи очима; згадалося весілля, справлене в студентському гуртожитку на квартирі вдови десь на Подолі: п'ятеро друзів жили в кімнаті; винесли в день весілля ліжка, потрусили підлогу зеленою травою, квітів польових нарвала гуртом, дешевого вина купили, позичили в хазяйки чарок, скатертину... і ось прийшла вона, його люба подруга, вся в білому, якась прозора, чиста і легка... І до самого ранку співали пісень, мріяли всі гуртом про те, ким вони стануть згодом, як розійдуться в різні сторони життєві їх дороги...

Як у довгому фільмі, кадр за кадром пропливали ці спогади. Ось і похмурий Петербург, університет. Дружина давала уроки аж десь на околиці великого міста, а Юрій вчився, запоем читав, а коли наставав пізній вечір, він лишав читання, щоб вчасно пізнати її кроки в гулкому темному коридорі. Враз особливим світлом опромінювалася невелика кімната; здавалося, саме щастя в особі дружини завітало сюди...

Потім у спогади втручаються голоси то Герасима Петровича, то Горбаня, то слідчого гестапо... Морок напливає; хилить вчителя терпкий сон чи безсилля, і він притуляє свого високого, світлого лоба до холодної стіни — так легше.

...Заложник. Німецькі власті спритно вчинили; вони взнали, що Заболотний користується давньою і глибокою повагою не тільки у Василевому Хуторі, а й у багатьох навколишніх селах, що його доля не байдужа тисячам селян. Такий заложник — з погляду гестапо та поліції — особливо цінний. Щодня вивішувалися оголошення: строк страти вчителя відсунуто ще на п'ять днів і коли населення само не видасть підпільників, його буде скарано. Минали ці п'ять днів, вивішувалося нове оголошення: вчи-

тель Заболотний дав зізнання, він посвідчив, що у Василю Хуторі чи в околишніх селах діє підпільна організація під назвою «Патріоти», але відмовився назвати людей. Строк страти продовжено. Коли населення хоче зберегти життя вчителя, нехай видасть ворогів Великої Німеччини...

Вже не одну ніч не сплять гестапівські і поліцейські сторожові пости на дорогах, що ведуть до Василю Хутора, Вишеньок, Гнідина, Борисполя. Піднято на ноги переяславську поліцію; німецьку жандармерію. Виставлено переодягнених під селян шпигунів на станціях Бориспіль, Барішівка, Дарниця, Березань, аж до Яготина... І наслідків ніяких. Власне, наслідки є: вночі біля станції Бориспіль одним пострілом убито гітлерівського офіцера; на околиці Любарець знайдено поліція з проколотим животом; спалено в Старому склад з награбованим хлібом; і листівки... листівки... в городах, садках, на базарах, навіть у церквах. І незмінний підпис: «Підпільна організація «Патріоти».

Коли б знав про все це Юрій Степанович, як незрівняно легше було б йому в напівтемному холодному карцері!

Василів Хутір, сусідні села жили в ці напружені дні єдиною думкою: як врятувати вчителя? Діти, крлішні учні, допитувалися у старших: чому вони не йдуть рятувати Юрія Степановича? Чому мовчать? І якщо є справді підпільна організація, то чому вона не діє? Невже страять дорогу всім людину тільки за те, що вона чесна і добра?

Вечорами, коли село здавалося вимерлим, у хатах за щільно завішеними вікнами точилися спогоди про лекції Юрія Степановича, про його тиху, скромну дружину, згадувалося все те доброзичливе, що зробив учитель за двадцять років свого перебування в селі. Всі вірили, що знайдеться така сила, яка вирве Заболотного з пазурів смерті.

Та на ранок з'являлися нові погрозові накази, а біля сільської управи, на центральному шляху, що перетинає село, збільшувалося поліцаїв і гестапівців. Вночі вони побоювалися заходити в глиб села, зате вдень жвавішали, чинили розшуки і обшуки, але ніяких слідів підпільної організації знайти не могли. З острахом спостерігали селяни за собаками-шукачами; їх кілька разів водили на



згарища колишньої хати Герасима Дзюби і будинку Заболотного — безрезультатно.

Юрій Степанович вже не відрізняв вечора від ранку. Він часто дрімав — ознака прогресуючого безсилля. Мозок тупів, почала здавати нервова система. Вчитель заговорювався, вступав у розмову з невидимими людьми, навчав їх, сердився, коли вони похитували головами, розводили руками і нечутно зникали в темному кутку.

Одного ранку зайшов незнайомий поліцай з казанком бурди. Юрій Степанович напівсвідомо поглянув на їжу і не торкнувся її. Тоді поліцай — вчитель не міг його пізнати — схилився до нього і пошепки сказав:

— Іжте, Юрію Степановичу, охлянете... Мене не бійтеся, не викажу. Я свій, чуєте?

Вчитель мовчки скляними очима подивився на незнайому постать, схитнув головою.

— Не пізнаєте? Ех, Юрію Степановичу... мученику... Я вас не видам, самому хоч петельку на шию... За пуд борошна мушу служити. Очманів я на цій собачій службі. Чепіжка правильно зробив...

Заболотний дещо зрозумів; ворухнулися його брови, губи.

— Чепіжка? Я ж його колись учив... еге, вчив... він смирний був... не пригадую тільки, як його на ймення.

— Харитон.

— Може, й так.

— Навіженим зробився... жінка його прокляла, хотіла втекти з дому, так він... застрелив її, потім напився, почав кричати на весь двір, а вночі щось на нього найшло — повісився. А мені можете звіритись... Правда, хто повірить такому падлюці, як поліцаю?.. Іжте, Юрію Степановичу.

— А мені, не чув, довго ще ждати?

— Чого ждати?

— Кінця... кончини. Я ж усе одно нічого не говоритиму.

— І не говоріть. Своїх людей не видавайте... А вони, я вам скажу одверто, невловимі. Знаємо, що десь крутиться навколо нас усіх помста, вихрить над самою головою, а спіймати підпільників не вдається. Та ми їх, правду сказати, не дуже охоче й ловимо. Постріляємо вночі, погаласуємо, а там і до сільуправи на ночівлю... Правда, гестапо вимагає розшукати підпільників що б

то не стало, інакше нам голови постинають. Ну й нехай, раз заробили...

І він замовк у тяжкому роздумі.

### 31

І ось на невеликій площі, де звичайно стояла святкова трибуна, поліцаї під наглядом гестапівців почали будувати шибеницю. Споруджували її неквапно, з явним розрахунком морально подавити жителів Василевого Хутора. Каральники, покидавши мундири, здавалось, навічно вкопували високі стовпи, утрамбовували навколо них свіжу землю, щось приміряли, радилися...

Потім по селу з раннього ранку десятські обходили хату за хатою і погрозово оголошували: всі дорослі повинні за годину бути на площі, хто не вийде — хата буде спалена, — такий наказ гебітскомісара.

Похмурі, мовчазні рухалися люди до площі, до свіжотесаних стовпів шибениці. Ніхто не розпитував, для чого її споруджено, — це було ясно кожному. Ніхто й не ридав, бо чи допоможуть тут розпачливі сльози? В якомусь заціпенінні рухалися селяни попід дворами, багато хто не підводив голови і не міг збагнути, як його несуть ноги. Подекуди йшли жінки з дітьми — нема на кого їх лишити вдома. Юрба зростала, підходили нові й нові люди, та всі мовчали, лиш зрідка зиркаючи на шибеницю і на поліцаїв та гестапівців, які судорожно ворушили пальцями на автоматах.

А природа оживала щохвилино: голубе небо наче нарочито вмилосія і піднялося високо-високо: від Дніпра уривчасто, дужими хвилями докочувалося лоскотне дихання пробуджуваної природи. Жвавептаство про щось поміж себе сперечалося своєю нерозбірливою мовою, вистрибувало на бляшаному даху сільуправи, вовтузилося під сонячною зливою, радувалося самому життю. Щось в оточуючій природі було дратуюче. Краще б уже мором укрилося село, нехай би вже громи розлягалися в небі, нехай би рвалися душі в страшному передчутті і гніві!

Люди стояли, стискаючи кулаки і самі серця; подекуди малі діти мовчазно попритулялися до матерів; у кожного хуторянина туманів мозок, — швидше б уже діждатися

страсти і побігти безвість, не оглядаючись, кленучи саму природу, яка так ніжно й благотворно дише в лице.

...Вийшла група гестапівців всуміш з поліцаями. Люди глянули на них з неприхованою люттю й презирством: падлюки були напідпитку. У хвості групи задкував Сова; він старався якось затриматися біля дверей сідьуправи, щоб менше люди бачили.

Помітили хуторяни, як до управи наближалася трійця: попереду йшов німецький офіцер із фельджандармерії, поруч нього вже сивий, у капелюсі, з палицею невідомий чоловік, трохи позаду в новому демісезонному пальті гордовито виступав Ряднина. Його односельчани пізнали одразу, але не визнавали вони того сивого з палицею. Він відокремився, підійшов до натовпу ближче і почав пильно когось ніби пізнавати. Жінки похнюплювали голови, старші віком чоловіки розглядали незнайомого, аж поки дехто не прошепотів: «Дивись... Северин, Миколин дядько... вижив, супостат». А він стояв, як мрець, що підвівся з могили і хтосна до кого посміхався золотими зубами.

Рівно о дванадцятій вивели на площу Заболотного.

Він прикривав прозорою рукою очі від сонця, і посмішка неприхованого вдовolenня освітила його обличчя, що вже набрало землистого зафарбування. Учитель дихнув глибоко, як людина, що виповзла з погребя. Він відчув ніби друге народження. Та й як його не відчутти, коли аж ген за Дніпром ліси і кручі взялися прозорою, мерхтливою димкою, і небо піднялося високо над селом і просторами ріки, і чисте повітря лагідно лоскоче стомлені груди, оновляє кожну клітину вже немолодого тіла... Який же ти широкий, світе, який багатий красою і життям! Яке неповторне, неоціненне щастя ходити по землі!

Заболотний виразно нікого не помічав, власне, він і не міг зорієнтуватися, осмислити подію. Свідомість його начебто вийшла за рамки реального: воно не привертало вчительової уваги, а всю істоту тягнуло до благоденства самої природи, підносило її у всесильному пориванні. Юрій Степанович ішов просто, звичайно, і коли вже спинився біля самої шибениці, не зовсім розумів, що це за споруда, для якої мети вона тут стовбичить... Він помітив натовп зацікавлених людей, але й вони не привернули його уваги; можливо, вчителеві подумалося, що все, що перед очима його,— це картина, штучна, неприродна: ад-

Їе й люди не подібні на живих, вони не рухаються, не розмовляють, очі у них нежиттєві, скляні...

Микола стояв поза спиною в дядька; і хотілося йому поближче підійти до натовпу, і побоювався він односельчан. «Ми ще з вами поговоримо... на дядька Северина лекціях... А на випадок, коли ви підете стежкою Дзюби чи Заболотного, — отам-о, на отій штуці ногами задригаєте».

Северин оглянувся:

— Ти помічаєш, мене не пізнали. Свої й не пізнали...

— Цс-с... пізнають після кількох лекцій. О, тепер вчительева доля протверезить їх тупі мозки.

Саме в цю пору здалеку, на сільській вулиці, що вела з Переяслава на Бориспіль, з'явився натовп людей різного віку, по-різному одягнених. Схоже було, що то ведуть групу арештованих. Так, це й є арештовані, бо їх супроводжують два офіцери, три чи й чотири солдати. Серед арештованих ще здаля можна було розпізнати жінок, літніх чоловіків, кількох уже старих людей. Всі вони похмуро втупилися собі під ноги. Охоронники часом погейкували на когось із знедолених.

Гестапівський офіцер позирнув на старосту, на начальника поліції — хто то, мовляв, суне сільською вулицею? Северин же й Микола перешіптувалися про село, хоч про нього Микола уже не раз розповідав в усіх подробицях.

Нерухомо стояв окремо від усіх Юрій Степанович з зав'язаними назад руками. Він все ще перебував під невідпорною і всепоглинаючою щедротою останніх, найдорогоцінніших хвилин свого життя.

Раптом з дверей сільуправи пролунав такий несподіваний постріл, що в його реальність навіть повірити важко. Пролунав ще раз, і гестапівець, хватонувши довгими пальцями повітря, ніби хотів за нього вчепитися, гупнув на землю. Той самий невідомий поліцай, що ще вчора заносив заложникові вечерю, дав ще один постріл і був уже схоплений поліцаями, які, отямившись чи, може, й до т'ямі як слід не ставши, кинулися до відважного помічника партизанів, збили його з ніг. Забувши про смертника, про вбитого гестапівського начальника, туди ж, до дверей сільуправи, ринули й інші каральники.

А в цю мить з групи арештованих... пролунали вигуки:

— Вперед, товариші!

— Смерть катюгам!

Першими ринули до Заболотного «офіцери», серед яких спочатку ніхто не міг пізнати статного Симбірцева.

З групи «арештованих» миттю виперлася кремезна фігура у полатаній свитині — то був гнівний Герасим. Тріпонувши геть у сторону вузаликом, випростувалася тільки-но зігнута «арештована» селянка — то була Мар'яна. А потім ще й ще «арештовані», і з-під поли, з-за пазух, з кишень вихоплювали вони гранати, автомати, револьвери...

Вмить зник Заболотний. Здійнялася метушлива стрілянина. Переляканий Северин остовпіло дивився на всі боки: хоч би ж Микола близько був. А він тільки й встиг гукнути: «Погані діла, дядьку! Які там лекції...» І зигзагами, якимось на свій лад спритно перестрибнув через паркан, правда, зачепився був штаниною за якийсь сучок, смикнув нею сильніше і все ж зірвався. Микола забув у цю мить і про дядька, і про готовану ним помсту над односельчанами, і плазував бур'янами, намацував в'юнким тілом канавку, ящіркою підповзав під кущі, і радувався з кожної хвилини порятунку. Чужими городами за ним погнався зляканий собака, люто гавкав, перестрибуючи через канавки і малі кущі, і все ж догнати не міг: Микола виявився спритнішим за собаку...

А на майдані натовп василехутіривців хитався в непевності: дехто розпачливо побіг хтозна-куди, дехто разом з підпільниками добивав старосту, гестапівців, поліцаїв, а були й такі, що побігли спершу подалі од лиха, потім повернулися і просто гукали якісь слова — помсти чи радості — всього разом!

Коли один з підпільників навалився на Северина, той остовпів і заляк, немов паралізований. Одна лише мить, і Северин опинився перед самим дулом автомата. Десь безвісти зникли всі слова на світі. Тільки і встиг «член проводу» вигукнути: «Я ж цивільний...»

Сергій швидко добивав всяке дрібне «начальство». Коли вже живих не лишилося — двоє чи троє в колотнечі втекло — Симбірцев побачив біля ганку того самого поліцає, який свого часу знайшов стежку до Герасима Петровича і під клятвою дав слово відвернути на себе вогонь караульників у вирішальний момент, коли група «арештованих» підійде до самого місця страти. Цей поліцай вже прохов. Так мало вдалося йому зробити для спільного діла, але й цей його вчинок довго не забудеться. Не забудеться він насамперед його дітьми, які у вічі сказали батькові, що відрікаються від нього за зраду своїх же людей...

Але ось натовп почав біля чогось юрмитися. Наростала хвиля гніву. Біля шибениці стояли один проти одного — Герасим Петрович і Северин. Підпільники-партизани стримували натовп, який тепер уже не жахався шибениці — адже тут за господаря був шанований усіма Герасим-рибалка.

Тільки тепер золотозубий сивий запроданець і гітлерівський агент Северин на усі очі побачив перед собою Дзюбу, того самого Герасима Петровича, який багато років тому поклявся відомстити проклятим петлюрівським вироком за кров народну, за жертви, спалені хати, наругу, провокації,— за все!

Кілька хвилин мовчки стояли вони один проти одного: представник українського радянського народу і запроданець його ворогів.

Та ось рибалка підняв догори автомат і гукнув що було сили:

— Чесні люди,— увага! Діждалися ми в гості... в криваві гості того самого Северина, що собакою біг поперед окупантів, показуючи їм знайому дорогу на Радянську Україну. Підпільна організація «Патріоти», іменами народу і Радянської влади, винесла справедливий вирок: скарати смертю лютого ворога трудящих... оцього Северина.

— Смерть йому, падлюці! — загули старші люди, які пам'ятали чорні діла Северина.

— А чого ж затримуватись: бантина готова, віршовка намилена...

— Собаці й смерть собача!

...Тихо на майдані.

Похляпують на одному завісові двері в сільуправі. Вибитими вікнами тупо дивиться вона, і тільки нікому не потрібні порозкидані папери шелестять на торішній траві.

...Ні душі живої на майдані. Тільки похитується на шибениці Северин. А далекими вибалками, без пальта і картуза, весь забруднений, вкритий реп'яхами, біжить у безвість Микола Ряднина...

Не забудьмо, що він лишився живим.

Не брали участі у визволенні старого вчителя ні Іван Павлович, ні Федось Ропавка, ні Микита Павлик, ні Клавдія. Іван Павлович, за розробленим планом організації, перебазувався до Перегудівки. Він знав про намічувану операцію у Василевому Хуторі, адже в ній взяли участь перегудівці, підібрані Павликом і ним. Шульга пішов у ще глибше підпілля. Правою рукою в нього був Микита-мірошник. О, він тепер не мірошник, не той присмирнілий Микита Павлик, що був підупав духом, окопався в своїй хаті, як у норі, і ніби змирився з сучасним своїм станом. Ні!

Друкарня працювала далі вже в Перегудівці, в погребі, і безпосереднім натхненником підпільників, автором листівок, практичним керівником був Шульга. Для населення сіл, що розкинулися широким колом навкруг Перегудівки, настала та благословенна пора, коли кожний відчував оновлення в житті, коли живе слово пробивало мур неправди і різних провокацій, і не минало й дня, щоб не з'являлися надруковані зведення Радінформбюро чи інші листівки, що розповідали про справжнє становище на фронті.

Микита Павлик першим прочитав свіжовидруковані листівки, вдивлявся в рядки пристрасно, напружено.

— Ви, Іване Павловичу, якісь особливі слова добираєте. Вчилися цьому ділу десь, чи як?

— Од вас і навчився.

— Од нас? Хіба? Розумієте, читаю, перечитую, а слова немов живі: воруються, іскряться, запалюють душу. Я своїх людей якимось розпитую, чи подобаються листівки, чи зрозумілі вони? Ого, кажуть, то ж наші люди з нами говорять чесною мовою. Побільше б таких людей... Бачите, як цінять ваш труд прості люди.

— Спасибі за похвалу. Тільки то не моя творчість.

— Чия ж?

— Я передаю те, що говорить нам партія.

Шульга підійшов до Павлика ближче; з його короткозорих синюватих очей випромінювалася душевна чистота, висока своєю простою мудрістю і вірою в справедливість. Шульга цим поглядом наче промовляв: живемо ми, Павлику, дарма, діла наші хоч і не дуже вже героїчні, але вкрай потрібні великій спільній справі визволення радянської землі.

Павлик некліпаючими очима дивився на незavidну постать Івана Павловича, на його синюваті очі, розкуйовджений і рідкий чуб і дивувався, скільки мудрості є в цій простенькій людині.

— Наші листівки, Микито, мабуть, доходять і до Москви...

— Розумію... Мені якось говорили у Приймаках, що тамтешні жінки, коли їм читали одну з листівок про знущання над радянськими людьми в тій проклятушій Великонімецьчині, то жінки плакали і просили ще раз прочитати...

— Закономірно. А спитайте, чого саме вони проливали сльози, вони скажуть не одразу, бо в тих сльозах злиго велику тугу і за вигнаними земляками, і за наругу, яку доводиться терпіти від старост і німецьких заготовачів-шкуродерів, і за чоловіків чи синів, які невідомо чи живі, і за спалені хати, і за те, що дитина до школи не ходить,— за все, за все... Горять душі в людей, а наше з вами діло — ще й ще підкидати в той вогонь, так би мовити, паливного матеріалу, ідейного пального. От що!

Саме в цей час і з'явився до них молодий бляхар-паяльщик Роман, той самий Ромця, який свого часу дістав на все своє життя батьківське благословення і науку від Станіслава Пилиповича Ярового. Старенька шкірянка немовби підкреслювала його професію. Роман ходив по селах з невеликим чемоданом, уже досить зайложеним; там у нього зберігалися паяльна лампа, олово, молоток, обценьки, деяка слюсарська дрібнота. Роман навчився паяти діри у відрах, каструлях, виварках, ночвах, різних бачках, а такого майстра мало не в кожній хаті треба. І Роман вільно переходив з хати в хату, з вулиці на вулицю, з села до села.

— ...Був оце в Попівці,— розповідав Роман,— саме увечері староста і якийсь приїжджий скликали збори. Я, звичайно, туди. В колишньому колбуді стовпилося мало не все село, бо поліцаї попередили, що за неявку кожного буде оштрафовано. У печінках уже в людей оті безконечні штрафи! Виступив цей представник з району, якийсь заготовач, чи що, і почав читати наказ: необмолочений хліб громадського господарства негайно обмолотити<sup>дн</sup> руками і все зерно здати німецьким властям. Тих, хто чинитиме опір, заарештовувати.

Я й вирішив: оскільки староста — тут, всі поліцаї також, чи не спробувати мені звернутися до тих скирт? По-



тихеньку вибрався я із зборів і повернувся до хазяїна, в якого лагодив різний жерстяний посуд. А в хазяїна є хлопчисько років дванадцяти, піонер у минулому. Чесний, вірний хлопець. Я вже вивірів його, листівки мої чи наші, розкидав, всякі мені відомості приносив, словом, надійний. Я знайшов того хлопця і разом пішли край села до тих скирт, які малося обмолотити для німців. Хлопця я послав у розвідку: піди, кажу, до самих скирт і взнай, чи нема там сторожа? Повернувся мій піонер — нема, говорить, нікогісінько. Ну, то постій, кажу, тут, коли хто наближатиметься, тікай мерщій до скирт, до мене.

А скирти так промокли ззовні, що на них утворилася справжня шкіра. Висмикнув я добрий оберемок, поки до сухого добрався. Прислухався — тихо. Ну, думаю, зараз я допоможу Великонімеччині обмолотити ці скирти! Підпалив в одному місці, потім у другому, третьому. І швидко подався до мого вірного помічника. Обійшли ми село і увійшли до нього зовсім з протилежного боку. Я швидко засвітив каганець, сів до свого паяння, а хлопчисько — на піч. Ждемо, виглядаємо у вікно. Щось не дуже розгортається моя пожежа. Певно, та змокріла шкіра не дає вогню розповсюдитися.

Та ось за селом все дужче й дужче рветься вгору полум'я. Розказував мені хазяїн, що тоді саме збори якраз кінчилися. Хтось забіг у зал і скрикнув: «Хліб горить!» Поліцаї, як скажені, повибігали на вулицю, люди — хто додому услизнув, хто побіг до скирт. Але вже й підійти близько не можна. Я вийшов у двір, бачу — на вулиці стоять жінки, діди, дівчора. Ну, думаю, є свідки, що я в цей момент дома був, при ділі.

А за селом палахкотить полум'я, хитається над ним саме небо, високо вгору рветься дим і вогонь, і люди тільки метушаться та галасують — хто ж з голими руками кинеється гасити пожежу! А були, кажуть, і такі, що просто кричали: «Хай горить, нам його не їсти, того хліба!» Поліцаї самі притаскали бочку з водою, десь відер настягали, гасять скирту, але що для такого вогнища десятків відер води?.. Той начальник накинувся на старосту і прилюдно шмагонув його по пиці. Це, говорить, ти тут кубло більшовицьке завів, сам у тюрягу сядеш за саботажем..

Я ж зберігаю спокій. Другого дня продовжую працювати. Староста і поліцаї цілу ніч і ранок шукали підпалювачів, зайшли і до мого хазяїна, зиркнули на мене, почали було прискіпуватися, але я сказав: сусіди всі бачи-

ли; що я був за ділом. Спитали їх, ті підтвердили. Але, правду скажу, найбільш я боявся за того хлопчика; він страшенно зблід, почав ламати руки, а як тільки я гляну, він, молодчина, посміхається...

— А як твоя ячейка, Романе? Де хлопці-молодці?

— Зайняті. Зайняті по зав'язку. Ви ж знаєте того полоненого, Серафима Гомоляку? От він та Андрій-бригадир з ними і налагоджують виробництво секретної зброї, яка зветься гранатами і мінами. Щось у них має вийти, комбінація гранати і міни. Гомоляка говорив, що патент на винахід він триматиме в глибокому секреті. Для випробування взяли місток, що через Гадючий протік покладений,— злетів догори, як трісочка...

Так василе-хутірівське підпілля переbazувалося, обросло новим активом, збагатилося новими формами роботи — і забили нові, ще сильніші джерела патріотизму, всесильної народної енергії.

...До умовленого місця на прибережжі сходилися цього дня ті підпільники і їх надійні помічники та співчуваючі, списки яких завчасно було складено штабом організації «Патріоти». Збиралися тут люди, яким далі лишатися у Василевому Хуторі було небезпечно. Крім того, за розпорядженням центру, переданим через Горбаня, здоровіші, досвідченіші, не обтяжені великими сім'ями чоловіки чи самотні жінки мали перебраться ближче до чернігівських лісів, де вже зароджувалися майбутні великі партизанські з'єднання. Йшлося, таким чином, про розгортання організованого руху опору окупантам, консолідацію сил.

Люди йшли поодиночі, парами; то тут, то там якісь невідомі і не знайомі Юрієві Степановичу люди, визирнувши з-за кущів і кивнувши рибалці, раптово зникали. А часом Дзюба уривчастими фразами і тоном командира велів їм пошукати такого-то чи повернути праворуч, до певного місця збору. Ті не знайомі вчителеві люди вклонялися йому, а коли були близько, підходили до давнього друга Заболотного і мовчки багатозначно потискали його схудлі, аж прозорі руки. Та це й природно: адже про заложника знала ціла округа, сотні й тисячі людей. Були серед них бородатих чоловіків і колишні учні Заболотного.

Ось визирнуло трое, і Герасим Петрович пояснив:

— Це з Перегудівки, соратники мого давнього друга Микити Павлика. Був Микита щорсівцем, таким і лишився... Поспішайте, товариші,— звернувся він до бородачів.

Не встигли ті шугнути в набубнявілий шеляг, як з іншого боку з'явилося ще двоє: чоловік і жінка. Герасим Петрович рукою показав, куди їм прямувати.

— То наші, Михайло Солончак із дружиною. Знаєте його? Той, що колись поштарем був. Знайшли в нього поліцаї старі газети, арештували, потім випустили. Дізналися в гестапо, ще раз обшукали і знайшли в Солончака портрет Сталіна. Арештували знову. Солончак утік. Тоді розлючені гітлерівці підпалили його хату, як і наші. От він і перейшов з дружиною до нас... Є ціла група радгоспівських робітників з правого берега. Ось ми їх зустрінемо і я познайомлю вас з одним комсомольцем; він присвоїв собі ім'я «Дніпровий». Але не в цьому суть.

Цей комсомолец склав про вас вірша. Не дивуйтесь, про вас. Пам'ять у мене вже немолода, пам'ятаю тільки окремі слова, надруковані в листівці:

Учителю, друже, шановний наш Юрій.  
Вже чути удари нищівної бурі.  
Ще ворог тремтітиме лютий,  
Бо паном йому тут не бути!

Отаке написав той комсомолец. І знаєте, як ми вірш роздобули? По селу од руки хтось його розповсюджував. А коли я якось навідався до свого брата Хоми, що в радгоспі живе, той мені під великим секретом сказав про комсомольця. Я його потихеньку, помаленьку і розшукав. А вже після душевної розмови він і признався...

— Відстав я від подій, Герасиме Петровичу.

— Наздоженете. Ви думаєте, що стіни отієї проклятої буцегарні законопатили вас назавжди? О, ні! Народ, дізнавшись, що ви не просто арештований, а — заложник, розворушився, і вже не нам треба тепер шукати спільників, а вони самі нас розшукують. Народ стріпнув плечима так, що, як нам відомо, вище гітлерівське начальство зацікавилася Василевим Хутором. Це й до кращого, хай гітлерівські пройди знають, що наш народ — це велетень.

Почувся далекий протяжний свист, і на узгір'ї виростили три верхівці. Приклавши долоні до очей, вони когось виглядали чи, може, й висліджували.

Юрій Степанович затривожився:

— Чи не погоня за нами?

— Навпаки. То наші роз'їзні дозори.

Учитель глянув на дозорців, і враз спливла в пам'яті відома картина, де змальовані казкові Ілля Муромець, Добряня Нікітич і Альоша Попович.

— Значить, я відстав,— прошепотів Заболотний.

— Ще вам скажу, куме, як про вас люди щонеділі на базарчику нашому один в одного розпитували. Е-е, народ у нас зрілий і неусипний, скажу вам. Бувало, переказують нам, що ніби Заболотний у всьому зізнався, від усього відкріся, признав, що одержувала підпільна організація якісь гроші з Києва... Словом, чого тільки не плели ті тупиці! Але ж народ тільки посміхався: такий, як наш учитель, совісті не продасть, наклепником не був і ніколи не буде...

Так вони помалу йшли понад Дніпром, часом зупинялися, коли йшлося про щось особливо важливе. Заболотний розпитував про Катю, про стареньку Марту, згадав і про свою хрещеницю Мар'яну.

— О-о, Мар'яна моя... чи наша, діє! У них загін комсомольців, і Ольга там, і Надія з нею, словом, бойовий, ударний кулак. Є й хлопці бойові — Юрко Жолудь, Мишко Вітер та ще з п'ять комсомольців. Начальником у них Сергій.

Рибалка зупинився, очі його випромінювали глибоке зворушення. Лагіднішим, трохи притишеним тоном продовжував:

— Серьожа в неї — ширий друг. Полюбились обоє, і я радий, що зійшлися їх життєві стежки. Хай, як кажуть, щастить їм у цей трудний час!

Знову пішли поміж шелюгом. Схилилося вже на вечір. Волохаті хмари білими корабликами звивалися в небесній блакиті; рання птиця кугикала десь у верболозах, певно, готуючи гніздо; шумували поміж старим корінням весняні води; молоді тремтіли ранні бруньки на червонуватих стеблах прибережних кущів. Незримі груди весни дихали з наростаючою силою і багатирським розмахом.

— У нас тепер, Юрію Степановичу, є справжній штаб, порядки і дисципліну встановлено на військову ногу, а то як же? Багато київські товариші допомогли.

— А як там Архип Тарасович? Жив-здоров?

— Розкажу і про нього. Горбань не раз прибував, щоб вас вирятувати... Оце, що ви бачите і що побачите далі, все його рук справа, його і командира нашого — Ярово-го... ну і мій невеличкий внесок вкладено в це діло...

Минули ще одного, другого дозорця. Вони жваво підморгнули дорогому вчителєві. Починалися справжні хащі, де нетутешня людина враз заблудиться. Рибалка

нагинався, розводив кущі в сторони, вчитель ішов за ним. Минувши гущавину, обидва помітили під кручею курінь і біля нього людину, яка, спираючись на милицю, привітно махала кашкетом. То був Станіслав Яровий.

Коли вчитель підійшов до нього, Станіслав Пилипович кинувся обіймати любимого друга, визволеного заложника. Він ледве стримував сльози. Потім нагнувся, легко підхопив милицю і все ще не міг вимовити слова. А вчитель і собі оглядав Ярового, немовби довго-довго не бачив його. Здалося Заболотному, що командир і керівник підпільників помолодшав, його чоло, певно, від весняних поцілунків, посвіжіло, яснішими стали очі.

— Здрастуйте, Юрію Степановичу.

— Здрастуйте, Станіславе Пилиповичу. Як ваше здоров'ячко?

— Ви про своє скажіть спершу. Спасибі вам, Юрію Степановичу!

— Мені? За віщо?

— За витримку.

Учитель часто закліпав віями, губи його беззвучно ворушилися, а слів не було. Милувався зустріччю і Герасим Петрович, бо ніхто так не вірив у визволення вчителя, як старий друг та ще й кум. Яровий же раптом заметушився: чи не хоче дорогий учитель щось перекусити?

— Потім, потім, — замахав рукою Заболотний. — Я вже ситий тим, що дишу вільним повітрям і вас бачу.

Заболотний не примітив, як його оточили люди. Ось поруч стала низенька Марта — як не є, кума — і тільки поглядала на вчителя. Здалеку пролунав вереск, схожий на переляк — то могла бути тільки невгамовна Катя. Це вона й бігла.

Хай було б тут тисячу сторонніх людей, Катя не зупинилася б, щоб не вкрити бліде чоло вчителя палкими поцілунками. Дівчина тремтячими руками намагалася розчесати сивину любимого Юрія Степановича, обмацувала його плечі, посміхалася і схлипувала. Катя таки діждалася чогось справді найдорожчого, вимріяного! Для дівчинки нікого не існувало довкола, вона не бачила ні усмішки дідуся Герасима, ні теплосамученої бабусі Марти, ні командира Ярового, у якого була завжди під рукою як його посильна.

Не втримався старий учитель — крізь чисту пелену сліз він також бачив одну тільки Катю, свою вихованку, любиму донечку, допитливу і невгамовну, чесну і чисту

душею. Може б, довго тривала ця зворушлива сцена, коли б не три дальніх розлогих постріли.

Яровий кивнув своєму помічникові Герасиму Дзюбі:

— Пора. Всі в зборі?

— Всі.

— Від Мар'яни хто прибув?— звернувся він до Пимона.

— Так. Рушати можна. Всі старші груп знають маршрут.

Не минуло й десяти хвилин, як біля того куреня нікого вже не лишилося. Відправивши останню групу, Яровий запросив учителя до човна. За весла сів Герасим Петрович.

Зашарудів човен об лозняк, що вичухував йому боки, заплескала і на свій лад загомоніла вода під човном і веслами. Пливли такою глушиною, що ніякі німецькі шукачі вік би їх не виявили. Юрій Степанович сидів у човні посередині, спиною до рибалки, і Дзюба уважно міг розглядати тільки його поморщену і схудлу шию та зсутулені, трохи вже зігнуті, широкі плечі. Думалося Герасимові Петровичу: «Вирвали ми Юрія Степановича з пазурів смерті... Адже й шибеницю йому вже було приготовлено... Щастя, воно хитре, за ним треба пильнувати гуртом, громадою. Не було б у Заболотного друзів, не мав би він і щастя... А на бантині повис той, кому належить...»

Здалеку почулося моторошне гудіння: на схід ішли гітлерівські літаки. Рибалка припинив веслування, поглянув угору.

— Летять... Ну, летить, поки літається. Обріжемо крила, обскубемо вас, як скажених яструбів.

Літаки знизилися над самим розлогим Дніпром. Видно чорні хрести, обрамлені білою фарбою. Завойовники навмисне демонстрували свою силу і владу над ніби скореним народом. Не знали гітлерівські стерв'ятники, що широкими водами, в притишених верболозах, поміж кущами і високими торішніми травами йшли, повзли, перебігали люди, чиї серця сповнені священним гнівом, чиї очі горять ясною правдою.

...Рушили далі. Човен похитувався, шелестіли і пригиналися червонуваті шелюги, і коли зловісний гул затих, Юрій Степанович знову згадав про Горбаня:

— Ми його так і не побачимо?

— Побачимо, Юрію Степановичу,— озвався Яровий.— Він вийде назустріч аж біля Десни. Є умовлений пункт.

Багато в Горбаня новин: київські товариші вже почали наводити жах на окупантів. Знаєте, що було вчинено замах на гітлерівського губернатора? Це їх рук справа. Правда, гітлерівський намісник у Києві відбувся переляком, але це для товаришів Горбаня була репетиція, а для губернатора — перший дзвінок перед відправкою на той світ... А ви, Юрію Степановичу, знаєте, від кого ми довідувалися про вас, ваше здоров'я, про ваше намічуване повішення? Е-е, не знаєте? До вас навідувався поліцай, він сам не василе-хутірівський. Був такий?

— Щось пригадую... такий ніби лагідний, але ж я...

— Ото він нами підсланий. Ви його вже не побачите. Той поліцай загинув... щоб вас вирвати з неволі. Огідно, звичайно, було йому в поліцаях ходити, але в нашій боротьбі всі способи хороші. От він нам і розказував про вас, про допити; говорив, як стійко і гідно ви себе тримали. Так що я вам подяку склав неспроста... Були у нас люди, що хотіли напролом піти, розгромити сільуправу і виволити вас — Горбань цього не радив, адже круглодобово управу охороняли добре озброєні поліцаї і два-три з польової жандармерії. Гестапо сподівалося влаштувати широку і хитру провокацію.

...За деякий час на обрії аквареллю вималювалися далекі обриси Києва. Часом пелена прозорого передвечірнього туману застигла обрій, стушувувала обриси любимого міста, і Київ ніби поринав; та минала хвилина-друга, і він знову манив до себе високими шпилями старовинної Лаври. Що в Києві зараз? Чи пробудилися квіти, чи зазеленіли каштани і ранні верби на схилах Дніпра? Де в ці хвилини Архип Тарасович, Пашко, Бровенко? Певно, десь під Вишгородом переправляються на лівий берег, поближче до Десни, щоб зустрітися з сільськими підпільниками і партизанами. Горбань попрощається з ними, і, певно, надовго. Хтозна-коли й за яких обставин буде наступна зустріч. Може, в нерівних боях віддасть хто з партизанів своє життя, може, і сам Архип Тарасович через якусь необережність чи зраду потрапить у ворожі катівські руки — все може статись, бо боротьба розгортається, і без жертв обійтись не можна.

Коли лозняки порідшали і човен вийшов на ширшу воду, всі троє помітили, якою тут стала річка. Вода заповонила луки, галявини, рівчаки, і окремі дерева виглядали маківками, які обрамлювала жовтувата піна. Дніпро вийшов з берегів, як і сам народ, що прокинувся, струс-

І був могутніми плечима, сказавши сам собі: «Я живий, я ще покажу свою силу!»

Ріка несла у безвість усе трухляве, змертвіле; вона будила людей, розворушувала їх душі, вселяла віру в перемогу, провіщала час, коли з шляху буде зметено все ненависне, остогидле, і натомість виросте буйне, свіже, молоде і сильне!

...Настане час, увійдуть води Дніпра в свої нормальні береги; поміж оксамитовою зеленню виростуть квіти, і жайворони звеселять голубий небозвід високими нотами симфоній; забілють на берегах світлі і прозорі будинки санаторіїв, мирних осель; попливуть по ріці кораблі-лебеді, і розлогі луни гудків потопатимуть у верболозах і шовкових травах... На тих травах безжурні діти ловитимуть невловимих метеликів, а якийсь рибалка, може, той же Герасим Дзюба, розповідатиме дітям, як цими берегами безшумно рухалися найсміливіші люди, ризували життям в ім'я цих дітей...

То буде мир на землі.

*1949—1952 рр.*

*м. Київ*

(



# Оповідання

## ЗУСТРІЧ У СНИГАХ

Три дні і три ночі скажено витанцьовувала, люто гула, голосила й стогнала завірюха над селом, над полями, лісами і перелісками; сніг завалив яри й ярочки, а в селі його стільки, що кучугури дістали до стріх; у садах маячили тільки верховіття дерев; замело і вулиці — ні пройти, ні проїхати. Колгоспники пробивалися до воріт і самої вулиці, прокидаючи поміж кучугарами глибокі проходи. Годі було й думати про те, щоб виїхати з села!

А одному подружжю конче треба з'їздити в сусіднє містечко. Павло мовчазно поглядав у замерзлу шибку на подвір'я, де стояла занесена сніговинням автомашина; його дружина, Ольга, благально поглядала на чоловіка, не зважуючись знову питати, чи можна якось дістатися до містечка. Йй, бідній, дуже хотілося провести єдиного рідного брата, який назавжди виїжджав з сім'єю на цілинні землі. Брат позавчора сам дзвонив, мовляв, хоч і непогода, все одно пробийтеся, треба ж по-людськи попрощатися, бо хтозна-коли знову побачимось, не у від'їздення ж і не в подорож збираюся...

Ольга одягнена в дорогу, вона терпляче чекає, що скаже їй Павло. Знала дружина: чоловік — шофер досвідчений; бувало місток під його машиною проламувався, і вона летіла у річку, — Павло сам рятувався з біди; одного разу несподівано загорівся мотор — водій і тут не розгубивсь... Все село знало, що він шофер першокласний. До того ж вольової натури, та й сам собою фізично дужий. Ольга і вірила, що Павло щось придумає.

Наївна, що він міг придумати? Надворі гуде і свище, у вікно мало що розбереш у дворі, а що вже говорити про відкрите поле, де по путі до містечка немало ярів і вибалків — вони напевно занесені глибоким снігом. Чого доброго, машина пірне у кучугури «з головою». Просто безвихідь якась! Та в той же час серце в Ольги почало нити — вона сильно любила брата; чекають на тітку і троє племінників, а головне, при братові живе старенька

мати, та сама, що вигодувала Ольгу,— як тут не поїхати?! Тільки б Павло погодився. Ольга годна була і пішки йти.

Водій щось сам собі розмірковував. Поглянув на дружину — Ольга мовчки просить зважитися, рискнути, може, у полі пощастить пробитися, на голому місці кучугур великих не буває.

— Ну як, Павлушо?

— Ніяк... Такої хуртовини всякий звір у норі чи під корінням дерев. Птиця, і та не зважиться літати. Да-а...

Виходить, Павло побоюється вириватися в путь. Хоч він і рішучий, одначе виїжджати на двобій з розлюченою стихією не зважується. Настоявати, просити? Павла просити і благати не слід, він не з тих, хто безпричинно може вагатися. Один сезон — три місяці — Павло працював навіть у Закарпатті, ліс возив по крутих гірських дорогах. Сам розказував, які там небезпеки підстерігали на кожному кроці, особливо нічної пори. І нічого, все скінчилося благополучно, навіть найменшої аварії не сталося.

— Поїдемо! — рішуче мовив чоловік.

— От спасибі,— посміхнулася Ольга.— Ти в мене герой...

— Облиш компліменти, вони передчасні. Скажеш «гоп», як перескочимо. Коли б були вдома Кирило чи Леонід, узяв би їх у підмогу.

— Та ти й сам справишся, Павлушо. Я в тебе вірю,— підбадьорювала чоловіка дружина.— Бензину досить?

— Чудна ти, Олю. Що з того, що є запас бензину. Ми не знаємо, як у полі... П'ятнадцять кілометрів можуть здатися за всі п'ятдесят чи й сто. Завірюха ж невблаганна і сильна, і просвітку нема.

Ледве відчинили сінешні двері, туго підперті заметами. У вічі вдарило снігом, колючим і навіть злим. Сусідню хату ледве видко. Обое посідали в кабінку, проте Павло не поспішав заводити мотор. Ольга не озивалася до нього, вважала, що зараз Павлові думки спрямовані до єдиної цілі, не слід його відволікати.

Мотор так захолов, що завести його вдалося нескоро. Нарешті машина рушила з двору, та тільки вибралася на вулицю, сіла в замети. Водій піддавав машині сили, натискав на газ, сам напружено вдивлявся вздовж вулиці — еге, попереду гори снігу! Можливо, на просторах буде краще, подумав Павло. Він з досвіду знав, що замети в полі менші, ото хіба що важкувато буде у вибалках.

Ольга помічала, як на скронях чоловіка випнулися синюваті жили, як руки його наче прикипіли до керма. Дружина мимоволі замилувалася своїм Павлом — вродливий він, сильний, обличчя мужнє, особливо в ці хвилини крайньої напруги.

З горем пополам вибралися за село — справді, кучугур тут менше, особливо на голих, високих місцях.

Так порівняно спокійно вони й проїхали перші п'ять кілометрів.

— Яюсь доїдемо,— веселіше мовила Ольга.— Нас там чекають з таким нетерпінням, що не скажи!.. Я й гостинці прихопила племінникам. Бог допоможе, доберемося.

— А ти побільше молись! — зіронізував чоловік.— Хоч, правда, за таким висвистом хуги бог навряд чи почує твою молитву.

Ользі стало все веселіше на душі — Павло навіть жартувати почав. Та й машина йде впевнено. Того жінка і не знала, що попереду досить глибока балка, Павло саме про неї й думав. І тільки почала машина спускатися з косогору, як пірнула по кузов у сніг. Мотор чмихнув і, наче захлинувшись, затих. Не повернувши голови до дружини, Павло нерухомо сидів за кермом, щось міркував. Потім відчинив дверці — вони піддалися з трудом, поглянув навкруг, сумовито похитав головою: попереду снігу ще більше.

— Вилазь, Олю, станець позаду і будеш підсобляти плечем.

Дружина підставила плече під задок кузова, напружилась; мотор загув, машина задрижала, але ні на сантиметр з місця не зрушила. Нарешті водієві вдалося здати назад, потім об'їхати важке місце стороною, і знову полуторка попрямувала легшим шляхом. Ольга вважала, що найбільша біда вже позаду.

Так вони подолали ще кілометрів три. Десь має бути поворот на містечко. За звичайної погоди Павло міг із зав'язаними очима знайти той поворот; тепер же нічого не розбереш, видніються лиш телефонні стовпи, навіть недалекий лісок зник у снігах. Вітер поривчастий, часом починає так викручувати перед самими очима, що далі двох-трьох метрів поперед себе нічого не бачиш. Метелиця, здавалося, бралася в новий, ще сильніший розгін. Схоже було на те, що стихія ще довго неблаганно лютуватиме.

Де ж той поворот? Павло виліз з кабіни, прикривши очі долонею, намагається вгадати шлях на містечко,— нічого не вдається розібрати. Десь отут недалеко мало бути одиноке старе дерево,— там і поворот. Дерев немає, зникло в сувоях снігу. Що ж робити? Павло прикинув: зараз має бути друга година дня, так і дивись, скоро почне вечоріти, отоді каюк напевний.

Він знову дає задній хід, хоче знайти обхід заметеного шляху, поле,— там все-таки заметів менше. Справді так, знайшовся легший шлях, вірніше, чисте поле, і машина пододала ще з півкілометра, аж поки Павло не помітив так потрібне йому одиноке дерево при повороті до містечка. Але водій знав, що недалеко за тим деревом є місток, вибалок; обминути місток не можна, одначе не могло бути сумнівів, що саме біля нього мусять бути гори снігу.

Ні, не вдалося доїхати до того містка: дорогу перетнули такі тугі й високі замети, що мотор безсило здався їм на милість, затиш. Перед машиною стояла стіна, пробити яку могли б тільки дужі люди з лопатами в руках. За тією сніговою стіною і був місток. Коли б пощастило його проскочити, половина біди зосталася б позаду: за містком ні лісу, ні яруг, шлях рівний, та ще пролягав він по широкому узгір'ю.

Павло виліз з кабіни, оглянув місцевість — вона одноманітно біла, зав'южена, по полю схоплюються своєрідні смерчі, хурделиця виграє і витанцьовує. Об'їхати місток — все одно, що свідомо і надовго засісти в заметах. Пробитися ж — навряд. Павло хотів був покликати Ольгу — роздумав, дружина тут не помагач. Тут з десяток силачів треба. Що ж робити? Здатися на милість стихії і повернути в село? Водія злило те, що мало не половину путі вже подолано. Невже ж таки безвихідь?

Та ось хурделиця присмирніла, і Павло помітив по той бік занесеного снігами містка і яру таку ж, як і його, автомашину, що, певно, йшла назустріч і також сіла в кучугурах. Часом та машина зникала, бо зривався вітер, здіймалися білі сувої.

У шоферів, як і в моряків, існує неписаний закон — виручати один одного з біди. Павло помітив біля незнайомої автомашини чоловіка, мабуть же водія,— той оглядав, як і Павло, місцевість, шукав рятівничого шляху або, як і Павло, сподівався, що стихія вгмониться.

— Ти сиди в кабіні, я помітив недалеко чийось машину.

Хляпнувши дверцятами, Павло, по пояс у снігу, помалу пробивався до тієї машини. Він вірив у те, що спільними зусиллями вдасться вибратися з снігового полону. Вірив і в те, що в незнайомій автомашині є більше людей, от гуртом і зможуть допомогти один одному.

Снігу попід руки, і Павло аж спітнів, бо пробиватися вперед важче й важче. Ногами відчув місток. Пройти по ньому машиною не можна. Коли б прорити в кучугурах прохід, інша річ. Можливо, з тим незнайомим шофером і його помічниками і вдасться такий прохід зробити.

Ось Павло вже в кількох метрах від машини. Шофер молодий, Павло бачить його вперше. Привітався до нього.

— Сів по черево?— спитав Павло.

— Не говори... Та в мене інше лихо: в кабіні сидить жінка, навіть на ймення її не знаю, і вона, здається, збирається родити.

— А ти сам звідки?

— З Підберезного. Розумієш, їхав через село, бачу — стоїть жіночка, закутана шаллю, помахала рукою. Я загальмував. Вона й каже: звиняй, молодий чоловіче, у мене дочасно перейми, схватки, значить; просить підвезти її до містечка, у родильний будинок; у селі, каже жіночка, своєї лікарні нема, є лиш фельдшер, але, як на ту біду, він у сусіднє село подався. Зарятуї, благає вона. От я і взяв її на свою голову.

Підберезне... При цьому слові Павло дещо згадав, та не час і не місце ритися в спогадах.

Факт той, що Павло обминає село Підберезне вже не один рік. Він знає, що в Підберезному живе «вона», Марія, давня і сильна його любов. Не треба з нею зустрічатися, не слід ятрити давні рани. Та й своїй Ользі запрягнув: ніколи більше він тієї Марії зустрічати не буде, а Підберезне обминатиме стороною.

— Розумієш, так сильно стогне, так її судороги хапають, що мені самому страшно стає... Чого доброго, жіночка родить просто серед поля, в снігах... Я ще відповідати мушу.

Павлові подібного не зустрічалося. Справді, що міг зробити цей незнайомий шофер у занесеному кучугурами полі? За нормальної погоди довів би породіллю за півгодини, ну за сорок хвилин найбільше. І все було б гаразд. А тепер?

— От що, колего,— надумався Павло.— У мене в кабіні сидить дружина. Жінка жінці допоможе, тим більше

моя Ольга двічі вже в такому становищі перебувала... Ходімо зі мною, приведемо мою дружину до породіллі. А вже потім займемося машинами. Давай!

Міцно взявшись за руки, обидва шофери, долаючи замети, наближалися до Павлової полуторки. Немов перепочивши, стихія з новою силою обрушилась на водіїв: хуга заскиглила, снігові смерчі закрутилися над головою — нічого не видно ні спереду, ні по боках. Обидва дужі, водії борсалися в кучугурах. Про те, щоб проїхати через місток автомашинами, годі було й думати! Власне кажучи, Павло і його колега вже забули про дальшу поїздку — обидва були думками біля породіллі: як-не-як, роди — справа складна, та ще за таких неймовірних обставин.

Павло вірив у те, що його Ольга допоможе незнайомій породіллі. Як саме, він не уявляв; знав одне: жінка жінці чимось та зарадить. Сама Ольга не добралася б до підберезівської автомашини, але водії зможуть не тільки довести, а й донести її туди.

Нарешті добралися до полуторки. Павло відкрив дверці, захеканий, змокрілий, весь обліплений снігом.

— Олю! По той бік містка чужа машина в снігах... У тій машині породілля, розумієш? Якась жінка дочасно родити має, прогавила свій графік... Вилазь, ми тебе проведемо туди. Ти ж зумієш допомогти?

— Яка породілля?

— Звичайна... Ось цей товариш каже, що в селі попросилася до нього в машину. Мабуть, достроково у неї це діло вийшло. Вилазь же!

Ольга не зовсім збагнула, куди її ведуть. Тільки і встигла подумати: невже вони сьогодні не дістануться до містечка? Чоловіки міцно тримають і ведуть Ольгу все вперед і вперед. Снігу попід руки, пробиватися важко. Стихія знову присмирніла, і стало видніше. Ольга помітила запесену до половини автомашину. Подумала: яка ж ти, жінко, необачна. Хіба ж можна вириватися в такому стані з дому? Родила б уже в своїй хаті, хай навіть без лікарської допомоги. Все-таки в теплі, у затишку. Чим же породіллі Ольга допоможе? Та ще в тісній кабіні! Ні простирадла, ні бинта; взагалі уявити собі важко, як може в кабіні випростатися жінка?

Ось вони вже біля підберезівської автомашини. Шофер з зусиллям відчинив дверці, і всі троє почули натужний стогін породіллі.

— Залазь, Олю! — владно мовив Павло. — Постарайся, як тільки зможеш... Та ти зможеш!

Ольга залізла в кабінку. Скорчившись у три погібелі, сиділа незнайома їй молода жінка, бліда, мабуть, знесилена. Кусаючи пальці, породілля і впівока на Ольгу не глянула. По всьому видко, це й були передродові перейми. Ользі не треба пояснювати, що й до чого. Вона нахилилася до обличчя породіллі, щоб спитати, як та себе почуває. У цей час стало світліше, і Ольга враз упізнала: в кабінці сиділа та сама Марія! Ольга отетеріло дивилася на породіллю, їй стало не по собі. Яка несподівана і навіть страшна зустріч!..

Породіллі, можливо, полегшало, вона закрила очі, чоло жінки вкрилося дрібними крапельками поту. На якийсь час перейми попустило, і породілля наче задрімала.

Ольга розгубилася вкрай. Цю Марію, свою суперницю в минулому, вона бачила років із п'ять тому. Боже, скільки Марія завдала Ользі болю! Тепер вони сидять поряд. Поки що Марія не знає, хто має подати їй у тяжкі хвилини допомогу.

— Павле! — висунула голову з кабіни Ольга. — Павлику!

Обидва шофери прокладали лопатами путь до містка. Павло підійшов до машини.

— Що таке? Вона «вже»? Ти чого така налякана?

Ольга важко дихала, обличчя зблідло: можна було подумати, що їй стало зле.

— Павлику... Тут «вона» сидить. Я боюся.

— Хто «вона»?

— Марія. Та сама, Марія... У мене серце зупинилося, руки зомліли... Павлику, я не зможу допомогти.

Павлові потуманилося в очах. Добре, що цієї розмови не чує підберезівський шофер — поряється на всю силу лопатою.

— Олю... Хто б породілля не була, твій жіночий обов'язок подати їй допомогу. Візьми себе в руки!

— Не візьму... Несила. Вона ще не знає, хто поряд сидить. Повір мені, я боюся.

— Забудь, Олю, минуле, роби своє... Народить, тоді й поїде своєю дорогою. Ти ж сама мати двох дітей. Ти мушиш зробити все, що зумієш.

Павло зачинив дверці, наче силою змусив свою дружину робити своє.



Ольга трималася з останніх сил. Вона боялася, тремтіла, поглядаючи на заснулу колишню суперницю. Та ось Марія відкрила очі. Важко сказати, якою їй здалася Ольга. Можливо, породілля подумала, що Ольга просто їй увижається. Очі поширшали, і ось породілля зашепотіла — також злякано, в крайній напрузі.

— Хто ти? Скажи, хто ти, де взялася?

— Ти знаєш... Не до розмов зараз. Випростай ноги, уприся ними. Отак... Слухай усе, що я звелю. Не турбуйся, якось і без лікаря обійдемося.

— Це ти, Ольго? Ти?

— Уприся, кажу. Не до розпитів зараз... Це я. Наберися терпіння, воно тобі зараз вкрай потрібне.

Та породілля продовжувала пильно, словненими ляку очима, дивитися на колишню свою суперницю. Можливо, вона на мить забула, в якому стані перебуває сама. Ольга ж поправила її тіло, мовчала, зібравши в один кулак усі свої сили.

— Ну, як вона там? — поцікавився підберезівський шофер.

— Сам не знаю... Скоро родить.

— Та хоча б благополучно. От історія!

— Так, це справді незвичайна історія... Давай наляжемо на лопати!

Вітер доніс до них пошматовані уривки стогону, зойків, ще чогось загадкового. Обидва водії обернулися в бік автомашини. Виходить, породілля от-от розродиться. І ще з більшим зусиллям запрацювали лопатами. За десять-п'ятнадцять хвилин вони доберуться до самого містка.

Знову почувся протяжний стогін, і шофери презирнулися.

— Мабуть, «уже»?

— Мабуть, — погодився Павло.

...Породілля заснула. Знекровлене її обличчя в ці хвилини не виражало нічого. Під очима пролягли тіні, ніс трішки загострився. Марія, здається, і не дихала. А під грудьми у Ольги притихло дитя, загорнуте в її ж пошматовану білу блузку. Роди пройшли більш-менш нормально, якщо взяти до уваги такі своєрідні умови, як кабіна вантажної автомашини.

Ольга тепер уже сміливіше оглядала обличчя Марії. Воно помітно змінилося з того часу, коли обидві зустрілися в містечку.

Була неділя, Павло з Ольгою базарювали, купували дещо для своєї хати. Поки Павло кудись ходив у справі, Ольга хотіла перейти ринок через вузький провулочок. Ішла ним спокійно. Раптом наче з-під землі перед нею виросла постать Марії. Ольга сторопіло поглянула прямо у вічі суперниці. Отак непорушно обидві і простояли кілька хвилин. Зі сторони можна було подумати: зустрілися незнайомі чи глухонімі.

Нарешті Марія озвалася:

— Думаєш, я заплачу? Чи лятися почну? Ні, Ольго, я не з тих...

На її поблідлих вустах сковзнула слабенька посмішка. Видко, Марія ледве трималася на ногах.

— Я не з тих, — мовила далі. — Знаю, що Павло більше тебе, ніж мене, любить. Кажуть, я вродливіша від тебе. Не знаю, людям видніше. Тільки те я знаю, що щастя мене обійшло стороною. Павло любив мене, як і я його. Ти про це сама добре знаєш... Виходить, ти щасливіша. Не картай його за те, що ми кохалися — ми кохалися чесно. Люби його і моєю великою любов'ю, чуєш?

Ольга чула і не розуміла всього, що їй казала суперниця. Перепочивши, Марія пониженням тоном додала:

— Я не стану вам на путі, це було б нечесно. Тільки ж зрозумій мене, Ольго: любитиму його дуже-дуже довго. Можливо, до могили... Мені нелегко все це казати тобі, однак я ще раз повторю: раз так вийшло, раз доля поглумилася наді мною, люби, шануй Павлика так, як тільки може любити справжнє жіноче серце. Хочеш, я частку своєї любові передам тобі, щоб ти віддавала її Павлу... Прощавай!

Отака незвичайна була остання зустріч суперниць на ринку в містечку. По дорозі додому Ольга не стрималася, розказала про ту зустріч чоловікові (тільки рік минув, як вони побралися). Ольга дуже пильно заглядала чоловікові в очі — він їх відвертав. «Скажи, Павле, ти Марію в містечку бачив?» Павло признався чесно: бачив. Кілометрів із десять їхали мовчки. Ольга розуміла: Павло досі носить Маріїне кохання в своїй душі. Доказ цьому хоча б те, що він так довго мовчить. Що ж, хай мовчить. Ольга все-таки вірила в те, що перевага на її боці; сам чоловік про це їй прямо говорив.

...Тепер, після родів, коли Марія тихо заснула, Ольга має час дещо згадати. Разів зо два Марія з'являлася в їхньому селі, ходила край городу, мабуть, виглядала

Павла. Ольга стежила за суперницею. Голова обертом ішла, серце, бідне перетліле серце часом завмирало або вистукувало так, що аж у скронях гуло. Марія то сяде на траві по той бік городу, то знову неспішливо походить. Невже вона вірила в те, що Павло помітить її і вийде на побачення?

Вдруге Марію бачили в селі біля сільмагу. Можливо, вона тут була проїздом. Одного із Павлових товаришів розпитувала, як «вони» живуть-поживають. Той друг Павла дещо розказав, не підозріваючи, з ким має справу. Марія і побіля двору проїжджала возом, стала на коліна і пильно оглядала двір Павла. Може, прощалася з коханим навіки. Що це саме так, засвідчив її ж лист — Ольга знайшла його у піджаку чоловіка. Прочитала. Суперниця писала явно нервово, слова і думки дуже плутані, непослідовні.

Та суть не в цьому. Марія писала Павлу, що дуже хотіла б десь знайти такого лікаря, який би загоїв її кровоточиві рани. Страшні слова!.. Писала і про те, що які б душевні болі не терзали її, на дорозі вона не стане, хоч і продовжуватиме носити Павла в серці. «Це мені ніхто не заборонить», — твердила Марія. Ольгу вона нічим не картала, просто радила Павлові, щоб шанував дружину.

Коли чоловік повернувся з поїздки, Ольга призналася, що читала листа, знайденого в його піджаку. Чоловік нічого не сказав — не лаявся, не зітхав, просто мовчки вислухав, запалив цигарку і вийшов у садочок. Ольга бачила у вікно: сидить її чоловік на невеличкій лавці, палить, щось думає. Потім, уже ввечері, Павло так сказав: «Листа я не ховав, сама пересвідчилась... Марію мені дуже жаль, а чого саме, я не можу розібрати. Повір, я люблю тільки тебе. Тільки! Та в той час, і я це кажу чесно, викинути минуле з душі я зараз не можу. Хай рана помаленьку сама собою заживе. Не чіпаймо її».

А одного разу Павла не було два дні — десь далеко возив колгоспні вантажі. Мав приїхати ввечері другого дня, а повернувся під ранок. Ольга тільки й спитала: «У Підберезному був?» На це чоловік спокійно відказав: «Був. Навіть з Марією бачився — до машини підходила. Я сидів у кабіні, мовчки вислухав усе, що вона хотіла сказати... Марія нічого не просила, просто розпитувала, чи я щасливий. Хотів був щось сказати, не дала, мовляв, пуста розмова. Сама попросила: «Коли, Павле, можеш,

то не проїжджай через Підберезне, пожалій мене». Я таке слово дав — дав їй і тобі даю».

З того часу відносини Павла з Ольгою не затьмарювалися ні разу. Пішли дітки, і щастя, тихе, непорушне, оселилося в їхній сім'ї. Слово «Марія» не згадувалося ні з якого приводу. Ба ні, згадувалося тільки раз, коли народилася в Ольги дівчинка — Павло чомусь просив у дружини, щоб донечці дати ім'я Марія. Мати подумала, раз і вдруге подивилася на задумливого чоловіка — батька — і сказала: «Не треба. Нам, Павлику, це ім'я не підходить. Хай краще буде Оксанка». На тому й погодились обоє...

Породілля прокинулась. Щось їй, можливо, приснилося. Зляканими, немов не своїми очима поглянула вона на Ольгу, наче вперше за довгі роки побачила її.

— А де моє дитя?

— У мене під грудьми. Йому тепло і затишно... Скоро хлопці прокладуть дорогу через місток і кучугури. Поїдемо — ти додому, а я — в містечко, маю брата в далеку путь провести...

Ольга подумала: від кого ж дитя? Нагуляне, мабуть? Марія вгадала роздуми колишньої суперниці:

— Це мій Федір і не знає, що він став батьком.

— Ти заміжня?

— А то як же... Вже два роки. Мій Федір в армії служить. Писав, що приїде... Я родила на три тижні раніше строку. Спасибі тобі, Ольго, за виручку. Ти рятівниця моя... А про те, що між нами було, не згадуй. Травою густою воно поросло.

— Це ти чесно сказала, Маріє?

— Чесно... На чуже щастя ніколи не зазіхай, бо втрапиш своє... З Федором у мене все гаразд. Правда, часом сниться і Павло. Де він зараз?

— Дорогу пробиває з твоїм шофером. А що?

— Значить, він тут, близьенько? А втім, це ні до чого. Ти йому передай привіт. І скажи, що я вже народила. Також і про Федора перекажи — він у мене сержант. Павло його не знає, бо Федя приїжджай, у Підберезному жив усього рік до армії... Отак, Ольго, наші відносини склалися. Не думала, не гадала, що зустрінемося за таких дивних обставин... У снігах, під час завірюхи. У житті також свої завірюхи бувають, потім настає спокійна, світла година.

Помовчала, подивилася кудись у забите снігом скло дверцят.

— Складне воно, життя, дуже складне... Ти уявляєш, Ольго, що сталося б, коли б ми з тобою заворогували? Не було б життя ні тобі, ні мені, ні Павлу. Я вистояла в болях. Я так сильно душею хворіла, що передати не можу. Знала й те, що боляче було тобі. Посередині стояв Павло. І йому було нелегко...

Стримано, мов сама до себе, всміхнулася.

— Дивно все-таки... Ось ти сидиш і тримаєш під грудьми мое дитя. Навіть не віриться, що це правда. Спасибі ще раз за твоє розумне і добре серце. Ти — благородна, Ольго. Думаю, що і я поступила чесно... Та годі про це. Тобі, може, час іти? Давай дитя мені, я поздоровшла ла після сну.

...Була весна. Якось Марія йшла по вулиці Підберезного мимо пошти. Ні про що особливе не думала. Раптом із прочиненого вікна до неї озвався старенький листоноша:

— От і добре, на ловця звір біжить!.. Іти до вас, Маріє, далеко, зайдіть сюди самі. Дещо маєте одержати.

Марія вдома розпакувала невелику посылку — в ній були розпашонки, повзунки, пухнасті черевички, сорочечки, ще якась дитяча дрібничка. І записка. Ольга писала: «Якоюсь мірою я тобі, Маріє, кума. Оце й пересилаю дещо для твого малюка. Зичу йому і тобі хорошого здоров'я і добра! Ольга».

...Давно з поля зійшов сніг, та ніколи ні Марія, ні Ольга з Павлом не забудуть зустрічі в заметах...

1965 р.

## ПРО ЩО ШУМИЛИ СОСНИ

«...Та ви, татусю, навіть собі не уявляєте, яка тут розкіш! Ранком вас розбудить тисячголосий концерт різного птаства; в спеку дерева сховають вас у тінь; сонячного дня не можна стриматися, щоб не походити в лісі чи прилягти на травиці; вечорами у нашому Ворзєлі знову пташині співи, і ви зможете відпочивати на галявині, що недалеко від ставка. А коли не там, то сядете собі на нашій веранді і вдихатимете цілюще повітря

сосен... Нас же тільки двоє, то можете собі уявити, як тихо в домі, і ви ніскільки нам не заважатимете. Отож не баріться, беріть квитка й приїжджайте!»

Так писав Павло своєму тестеві в Горлівку. Коли листа було написано, його перечитала дружина Муся. «Додай, — сказала вона чоловікові, — що й з харчами у нас все гаразд, і недалеко від нас санаторії, де є хороші лікарі».

Телеграма сповістила: батько їде. Муся з Павлом, як і годиться, старанно поприбирали в кімнатах, приготували все, що належить, для столу: поставили дорогому гостеві ліжко; зять, переглянувши свої костюми, відібрав один трохи приношений — це, мовляв, для тата.

Муся з Павлом зустріли гостя на вокзалі; зять вхопив чемодан, дочка вузлик, і стежкою поміж дубами та соснами пішли додому. І раді всі, і щасливі!

Це було ввечері, та ще влітку, і немиське повітря аж сп'янило гостя. Старенький пенсіонер Єгор Силович відчував легке запаморочення і думав при тому: «Справді тут курорт. Коли не набридне, то можна пожити в дочки й зятя місяців зо два...»

— Ну, татусю, як тобі наш Ворзель? — поцікавилась дочка.

— Поки що не розібрав, — ухилився од відповіді батько. — Схоже, що непогано тут люди живуть... А далеко ще йти?

— Та ні, ще кроків з двісті, не більше. Тут у нас і москвичі, і ленінградці, і навіть мурманці дачки наймають, — з погордою мовив зять. — Відбою нема від них.

— Та й до Києва рукою подати. Ви в Києві тільки ж проїздом були, а от виберемо неділю і всі троє туди з'їздимо на цілий день, — додала дочка.

Єгор Силович бачився з зятем тільки один раз — з дочкою приїжджав до нього в Горлівку років п'ять тому, слюсарем він тоді ще працював. Зять Павло, чи Пашка, йому сподобався — хазяйновитий, ввічливий, в усьому акуратний; уміє в міру випити, зайвого не базикає; до тестя ставиться добре, та й до жінки своєї також душевний.

— Ти ж, Павлушо, що зараз поробляєш?

— Та як вам сказати — різне... Я вам потім поясню. От ми вже дома, оце наша скромна оселя.

«Нічого собі оселя, — подумав гість, — справжній палац!» Перед ним з тіні дерев виріс цегляний будинок на

півтора поверхи, з верандою, повитою виноградом; у дворі Єгор Сілович помітив сарай, погріб; з-за будинку виглядав садок; в кутку двору — душ.

З будки під сараєм озвався захриплим голосом підстаркуватий пес — хазяїн на нього прикрикнув, той і замовк. Але після собачого гавкання озвались у сараї гуси, в їхнє збуджене гелготання вплелось кудкудакання зляканих курей.

Пашка відімкнув парадний хід, і на гостя пахнуло з будинку чимось смаженим і смачним.

— Отак просто і йдуть... Зараз я увімкну світло.

Зять повів тестя вмитися з дороги, а дочка заходилась порядкувати в їдальні. Власне, порядкувати багато не довелося — стіл уже накрито, і коли гість зайшов — здивований зупинивсь і якийсь час мовчав. Тут справді розкіш! Килим під столом, м'які доріжки, на стінах — картини, біля вікон квіти; бачить гість і телевизор, і радіоприймач, і багатий буфет, повний посуду, і піаніно, і диван, розцяцькований мережаними салфетками, і вазу на ньому.

— Ну як вам, татусю? — спитала дочка. — Це не ваша горлівська квартирка.

— Гарно, нічого не скажеш. А що там? — і старий показав на двері.

— Наша спальня, а по цей бік — ще одна кімната. Нагорі є дві малесенькі, то для дачників. Хід до них інший.

— А кухню ви бачили? — спитав зять. — А втім, потім оглянете. Багато праці вклав я в цей скромний будинок. В ньому мій піт і моя кров.

Сіли до столу.

— На честь такого дорогого гостя і випити не гріх, хоч я, правда, не часто вживаю, щось печінка почала коники викидати. Так вип'ємо ж за ваш приїзд і за ваше здоров'я!

Муся пригощала батька, а йому, як на біду, з дороги чомусь не їлося. Дочка підсовувала і те й се — старий дзьобне крихітку, а сам все оглядає багату їдальню, немов прицінюється до коштовних речей.

— Так, так... А ти мені, Павлушо, ще не сказав, де ж зараз ти трудишся.

— Скажу... Берімо ще по одній. Може, музику поставити?

Заперечила хазяйка — ще рано, давайте поговоримо, давненько ж не бачились, а з музикою, мовляв, встигнемо, маємо час.

Випили ще по одній. Нарівні з чоловіками пила й Муся — вона вже розшарілась, сама повна, здоров'ям так і пашить. Та й хазяїн — засмаглий, шия червона і туга, комір ледве не лусне на ній, і весь Пашчин вигляд немов свідчив: людина я здорова, яка там печінка.

— Живемо, татусю, слава богу... та Пашці, — і трохи сп'янілі Мусині очі налилися вдовolenням. — Він у мене старанний, хазяїновитий. Інші — хто в пляшку заглядає, хто лежма лежить, а мій чоловік від світанку до смерку все в ділі, все в клопотах. Ще по одній! Я так довго вас, татусю, чекала, навіть сусідки почали помічати: «Чого це ви, Маріє Єгорівно, неначе змарніли?» Кажу їм: «Ніяк батька не діждусь, того й змарніла». Ха-ха!

— Ти в мене така, хоч на виставку! — похвалився здоров'ям молодій дружини Пашка. — У нас же цілюще соснове повітря.

Коли хазяї пересміялись, Єгор Силович знову за своє:

— Ти, Павлушо, так і не сказав, на якому нині посту трудишся.

— А це нелегко пояснити, — посерйознішав зять. — В зв'язку з печінкою — так лікар порадив — на важкій роботі мені не можна. Лікар сказав, — а він спеціаліст на весь наш Ворзель, — що мені і до грижі недалеко, о! Тому я... ну, приміром, підшуюкую дачки для городян, за це вони мені дещо платять. Потім маємо з Мусею город, треба ж і там поратись. Та й хазяїство ведемо, воно хоч і нескладне, та мороки чимало: дістань кормів, прибери в сарайчику, допоможи жінці. Часом підсобляю молодим ворзельцям у будівництві — я ж трохи тямлю: за це, звичайно, платять. А як тільки з печінкою діло вирівняється, піду на якусь роботу — мене одна посада в санаторії вже місяців зо три жде, там тимчасова людина працює. Отак і перебиваємось.

Єгор Силович облишив закушувати, замислився. Поглянув на вазу на буфеті — ще яскравіше вмигували на ній іскорки. Скільки ж вона коштує?

Розімліла молода господиня додала:

— У нас тут є панянки, які тільки те й роблять, що до Києва їздять модні зачіски робити. А я — бачите, які в мене руки? То гусей пораю, то поросят... Тепер, кажуть, не дозволяють тримати більше одного поросяти, та ми



вхитрюємось. Не до зачісок, коли треба якось перебиватися.

Пашка ввімкнув телевізор — саме передавали концерт. Гість хоч і дивився й слухав з усіма, та думками був далеко. Згадалась йому рідна Горлівка, завод, де він відпрацював довгих сорок сім років, і друзі пригадалися — проводжали вони старого слюсаря Єгора на вокзал, наказували розвідати, чи не можна було б знайти в тому невідомому Ворзелі на літо дачу, все ж не та природа, що в Горлівці.

Так просиділи до того часу, коли дикторка сказала: «На все добре, товариші».

Гостеві було послано в сусідній кімнаті.

— Спатимеш, таточку, як той цар! — підбиваючи подушки, мовила Муся. — Де-де, а в нас ти відпочинеш, мов у санаторію... Тут тихо, мух нема, віконниці я зачинила, — спи собі хоч до обіду!

— А чому ж у вас діток нема, пробачай за прямоту?

— Та-а... Сама не знаю.

— Час би вже, тобі ж уже двадцять сім.

— Будуть, татку, і в тебе онуки, не журись. На добраніч!

Ще в поїзді думалось: «Приїду до дочки й зять та як завалюся спати — добу спатиму не прокидаючись». А ліг — сон не йде. Все якісь неясні, плутані думки обсідають. Нічого зять корисного не робить, а біля нього ще й помічниця є, і обое здорові, молоді... Колись дочка була завзятою комсомолкою, з рік працювала крановщицею, перед тим вчилася в ремісничому, аж поки не здибалася з цим Павлом — приїхав він з дружком подивитись, що воно таке за Донбас. Одружились, виїхали спершу в Криворіжжя, а потім опинилися тут, під Києвом...

Думалося далі: звідки взялися кошти спорудити такий будинок? Припустім, Пашка заробив якісь гроші, самі будували... Чи ж самі? Може, хто є в Пашки з заможних родичів, яких він, Єгор, не знає? Можливо, кредит у держави взяв? Або крупну суму по позиці виграв?

Знадвору линув одноманітний шум сосен.

Перевертався з боку на бік — не йде сон. Десь зсередини дому чувся стукіт, ніби щось там рубали.

Гість вкрився простиратлом з головою, але стукіт не давав заснути. Єгор Силович підвівся, одягнув приготовлену дочкою піжаму, пантофлі й пішов на те стукотіння;

минув темну їдальню, навпомацки знайшов двері і вийшов у коридорчик; стукали на кухні. Попрямував туди.

Яке ж було злякане здивування хазяїв, коли в дверях з'явилась постать Єгора Силовича! Його увагу привернула свиняча туша на кухонному столі — її якраз батували Муся з Пашею.

— Чого ви не спите? — запитав зять.

— Та не спиться на новому місці... Дайте щось кислого випити.

Випив узвару — полегшало. Глянув на тушу — хазяї намагалися заслонити її своїми спинами.

— Що це ви тут робите?

— Та хіба вам, татусю, не байдуже? Це сусід приніс звечора, попросив, щоб Пашка розкраяв... Сусід і нам продасть частину. Тепер же нас трійко, треба взапас узяти кіл п'ять... Та ви, татусю, йдіть і лягайте спати, бо ми повозимося тут з годину.

Ранком гість прокинувся з зовсім свіжою головою, виспався добряче. Прислухався — ні звуку. Відчинив віконниці — у дворі стоїть вантажна машина. Зять з дочкою і ще одним незнайомим кладуть на ту машину ящики, мішки. З одного мішка на землю посипались огірки.

Куди це вони зібрались? Не інакше, як на базар і Пашка метушиться, щось наказує водієві. Машину накрили брезентом, відчинили ворота і виїхали на вулицю. Муся повернулася в дім. А тут і батько вже одягнений.

— О-о! Доброго ранку, таточку! Як вам спалося? Не муляло в боки?

Хотів сказати, що муляло, тільки не в боках, а в душі, та змовчав.

— Вмивайтесь і снідати! У мене в самої ще крихти в роті не було.

— Що то за експедиція вирушила?

— Машина? То попутна... Пашка перехопив її й повіз до Києва дещо на продаж, сусіда доручив: він сам хворий, інвалід... Вмивайтесь, а я приберу у вашій кімнаті. Відтепер вона буде за вами, так і Пашка сказав. Він вам і костюм подарував, тільки боюсь, що широкий на вас.

Сіли обоє снідати.

— Дочко, щось мені у вашому житті туманне... Чому твій Павлуша нічого не робить? Йому ж не шістдесят вісім, як мені, хоч і я ранувато записався в пенсіонери.

Дочка здивовано підняла брови.

— Як то нічого не робить? А хазяйство? Він же сам учора говорив: підлікує печінку, стане на постійну службу. Його мають взяти в санаторій. Ви, татусю, не знаєте того Пашку — це такий роботяга, що рідко знайдеш! Трудиться, мов той віл.

Старий вирішив помовчати. Кінець кінцем, він гість. В чужий монастир, як кажуть, з своїм статутом не лізь. Не варто надто доскіпуватись, він має ще час придивитись до всього спокійно.

Поснідали. Дочка порадила батькові пройтися по Ворзелю, подихати чудовим повітрям, а вона тим часом поратиметься по хазяйству...

Нічого не скажеш — тут справді чудове повітря! Єгор Силевич неначе поринав у тишу, в пташиний ранковий спів, у пахощі, що линули звідусіль. Легко йому йти стежиною між височенними соснами, дубами і берестами. То тут, то там прогулюються відпочиваючі. Часом звідкись долинає звук баяна, сміх дітвори — певно, піонерський табір недалечко? Зрідка з боку станції прориваються крізь віти паровозні гудки, звуки сирени електрички. Часом промчить по дорозі, що видніється між стовбурами дерев, автомашина.

Легкові машини Єгор Силевич бачив і в кількох дворах. «Це, мабуть, приватні», — подумав горлівець. Вабали око добротні будинки з верандами, двориками, в яких висіли гамаки, стояли столики.

Знайшовся при стежині пеньок, горлівець і вмовився на ньому; під притишений шум верховіть аж на сон хилить. Розкіш яка, — глянув довкола Єгор Силевич. Отут би моїм побратимам-пенсіонерам відпочити. Не треба ніякого курорту — ось він, на цій природі, в напівсутінках діброви, куди ледве пробиваються сонячні промені, вони мережать дерева, траву, піщані стежки. Все довкола виглядає ласкавим, ніжним.

А що там далі? Підвівся старий і пішов. Далі — ще кращий ліс. Кремезні дуби і не ворухнуть темно-зеленим листом, а струнки сосни гордовито витягнулись до неба — ще сильніше запахло хвоєю. А вже коли дістався невеликого озера, зупинився, зачарований красою і прозорою тишею. У тому озерці купалися підлітки, і буйноголосі вигуки губилися в кущах.

Сів на бережку й замилювався деревами, чистим блакитним небом й іскрами води, що здіймали над ставком невгамовні підлітки.

Та ось знову зароїлись неясні роздуми: все ж таки дивно живуть зять з дочкою. В кімнатах повно всякого добра, його в десятки тисяч не вбереш; нагорі — він там ще не був — мешкають дачники, виходить, і це прибуткова стаття; подався Пашка по якомусь ділу до Києва — воно відомо, яке діло, — на базар. Невже справді зять настільки хворий на ту печінку, що через неї ніде не працює?

Так і просидів у напівдрімоті годин зо дві. Людей біля ставка прибавлялося, сонце припікало сильніше, і Єгор Силевич вирішив пройтись ще далі.

Заблудився. Першого стрічного запитав, як потрапити до Павла, назвав зятеве прізвище.

— А-а, до Павла? До того... до комбінатора? Знаємо такого, — прямо по шляху, потім звернути стежкою праворуч, там недалеко і живе Павло.

І стрічний іронічно поглянув на Єгора Силевича.

— Де це ви пропадали, татусю?! — вигукнула Муся.— Я вже хотіла, як колись говорилося, в димар гукати. Приляжете?

— Приляжу... Сп'янів я від вашого повітря. І від шуму сосен.

Приліг у їдальні на дивані — тихо тут, напівтемно, сонно. Єгор Силевич згадав свою господиню, стареньку вдову, яка доглядає за ним, мов за чоловіком чи рідним братом, — як то вона там, Герасимівна?

Нараз — фурчання автомашини у дворі. Єгор Силевич виглянув у вікно — зять скидає вантаж на землю, ага, шифер; водій складає лицювальні плити на купу під сараєм. Навіщо той шифер? Може, де протікає дах?

Потім старий почув з коридора неголосну розмову.

— Ну як? — запитувала дочка.— Почому м'ясо? По два сорок? Продешевив... А огірки? Всього по тридцять за десяток? Теж промаху дав.

Єгор Силевич намагається вловити суть розмови. Виходить, Павло спекулював. «Ой дочко, дочко, на хиткому ґрунті ти стоїш з своїм Пашкою! Коли б знав, сидів удома», — гірко подумав Єгор Силевич.

— А-а, ви тут, тату?! — озвався в напіввідчинені двері зять. — Ну як вам відпочивається в нашому Ворзелі? Муся говорить, що ви... променадом займалися.

— Атож... Дуже мені тут до вподоби. А ти де був, що бачив?

— А-а, одна морока! Сусід попросив дещо продати, він хворий, безногий. Той інвалід вигодував кабана, власне,

я діставав харч, він годував. Ну й ми вирішили продати. Треба ж окупити витрати. Адже корм я діставав на руках, за скажену ціну. Тепер спекулянти торби грошей мають на тих кормах.

— А навіщо тобі шифер, Павлушо?

— Це не собі, мені він не потрібен зовсім. Дружок у мене є, я пообіцяв дістати. Буде хатину, треба ж допомогти. А в Києві у мене є приятель по будівельній частині, от він і відпустив, звичайно, законно, за готівку, по державній ціні... Теж морока!

У двері стук, і Пашка вийшов надвір.

— Заходь, заходь! — почулося лагідне припрошення зятя, і в їдальню ввійшов невисокий на зріст, середнього віку чоловік. По всьому видно, він не сподівався побачити тут Єгора Силовича, знітився, настороживсь.

— Знайомся: це мій рідний тесть, горлівський трудяга.

Єгор Силович злегка вклонився.

— Ми, тату, трішки посидимо, є такий звичай — треба замочити шифер, щоб ладно лежав на дахові і не протікав. Я зараз...

Втрюх «примочували» шифер.

— Я тобі, Пашко, повік не забуду послуги, інакше я без шиферу загинув би. Тепер і моя жінка скаже, що я молодчина... Тобі скільки за труди?

— Е-е, які там труди.

— Знаю, знаю, нині нічого за спасибі не робиться. Візьми. Дав би й більше, поки що не маю.

Пашка гроші сховав, намагаючись не дивитися на тес-тя, а Єгору Силовичу стало якось не по собі. Сказати б, хабар — так ні. За послугу? Може... Звичайно, коли б і йому, Єгору, хтось роздобув дефіцитну річ — довелося б віддячити:

Той Пашчин знайомий ще раз подякував, потиснув йому руку, а заодно і руку горлівця.

Коли знайомий пішов, зять з робленим невдоволенням заговорив:

— Десятку кинув, мов милостиню. Ви, тату, знаєте, скільки він переплатив би по спекулятивній ціні? Сотні три, не менше, а відбувся всього десяткою... скнара. Я мотався тричі, пригощав шофера, дав трохи й тому приятелю в Києві. Словом, я зазнав збитків... Та дідько з ними, з грішми! Не вони нас, а ми їх наживаємо. Ви зі мною не

хотіли б пройтися? Десь свіжого пива знайдемо, поки Муся обід влаштує.

Егор Сілович пішов неохоче. А що, власне, йому вдома робити?

Зять дорогою розповідав, хто й де живе, в яку суму кому обійшлося будівництво; хто недавно спіймався на крадіжці чи спекуляції...

— Невже тут живуть тільки такі нечесні люди? — здивувався гість.

— Ні, що ви! Тут багато порядних людей... Я вам називаю тих, кого боятися треба. Я сам їх десятою вулицею обминаю.

— А цей, що приходив по шифер, порядний?

— Звичайно!

— Ким працює?

— Працює? Ніким поки що... Він же будується.

— Ага...

— Раз будується, то як же він може ще й працювати? Вигнав стіни, зробив стелю, поставив крокви, а от вкрити дах — небом укривай. Коли б не я, то він кукурікав би до зими. Та он і його будинок.

Егор Сілович знайшов ту новобудову серед інших: такий, як і в Пашки, особняк, цегляний, добротний.

— І він теж приймає дачників?

— Звичайно... У нас тут що не двір, то повно дачників. До мене також приїдуть. Вабить усіх шум наших поетичних сосен.

— Куди ж ти їх подінеш? Нагорі ж уже живуть?

— То в мене постійні. А дачники житимуть у дворі. Це просто робиться, хоч і незручно нам самим. Ставимо намет. Харчі у них свої, користуються тільки нашою плитою надворі.

— І скільки ж ти береш за оренду?

— Суццю дрібницю!

— А все ж?

— Двадцять карбованців на місяць. Але намет мій, дрівця мої, часом Муся позичає дачникам дещо з посуду. Коли б не моя печінка, не возився б я з цим ділом.

«Ой, не тією, не тією стежкою ти йдеш у житті, зяту», — подумав горлівець.

Знайшлося і свіже пиво — випили по кухлю. Потому зайшли до магазину подивитись, чим торгують. Пашка і тут мав знайомих — про щось з одним продавцем пошепотівся, крадькома щось йому сунув у руку. Коли вже

вийшли, зять признався: дав завдаток на автопокришки, це дуже дефіцитна річ.

Єгор Сілович ставав дедалі похмурішим, весь час мовчав.

Вдома їх чекав обід. На зауваження старого,— для чого, дочко, так усього багато ставиш,— Муся відповіла: має прийти гість. Можливо, з дружиною. Тільки ти, татусю, не лякайся, прийде...

Не встигла домоворити, як у дворі з'явилася людина у формі старшини міліції. Пашка встиг лиш пошепки сказати тестеві:

— Це наш друг, дільничний...

Сіли до обіду вчотирьох. Старшина тримався гордовито.

— Ні, ні, я спиртного не вживаю, служба.

І все ж випив.

— Ну як? Це Муся зробила таку суміш,— хвалився Пашка.

Єгор Сілович відчув у тій суміші самогон, тільки на чомусь настояний і досить-таки-міцний.

Спиртне розв'язало язика міліцейському.

— Вчора на вокзалі злапав трьох із самогоном. Дідько їх зна, де взялись, мабуть сільські. От канальські душі! Знають же, що законом суворо заборонено — не бояться. Оштрафував, а рідину вилив тут же, за вокзалом.

— Вилив? Просто на землю? — аж підвівся Пашка.

— До краплі! Жінки почали голосити, але я не піддався! Хай знають...

Коли гість з Пашкою пішли, Єгор Сілович ліг спочивати. Виходить, затьок дружить і з міліцією. Дивно якось тут живуть люди, дивно.

І він задрімав на дивані в їдальні.

Двері в коридорчик лишилися напіввідчинені, і Єгор Сілович крізь сон почув притишену розмову дочки з невідомою жінкою.

— Пашка домовився: отой новий будинок Парамонов продає за дев'ять тисяч, а ваш покупець — так і передайте — мусить заплатити дев'ять сто, і ні копійки менше. Всього кращого!

Єгор Сілович відчув, ніби він опускається в темну й глибоку яму. Вже йшлося про цілий будинок: хтось перепродує, комусь Пашка пообіцяв, значить, матиме зиск і з цієї операції. Та ще й який зиск! Сто карбованців!

Моторошно стало в гостя на душі. Підвівся Силович, надів подарованого зятем бриля й вийшов на веранду.  
— Пройтися хочеш, татусю? Тільки не заблудись... Пашка розшукає, він незабаром прийде... От дурна в нього робота, нема коли на годинку прилягти спочити! Зажене його печінка в могилу...

«Еге, він у тебе «роботяга»,— подумав Єгор Силович,— все носить і носить, мов та бджола у вулик. Тільки дивись, дочко, щоб бува не спіткнувся твій «роботяга», та й ти з ним разом».

— А чого ти, татусю, неначе спохмурнів? Нездужаєш?

— Ні, почуваю себе нормально... Словом, я пішов.

\* \* \*

Так минули три дні гостювання Єгора Силовича у Ворзелі. З кожним днем він ставав все більш похмурим, мовчазним, замкненим. Дочка пильнувала за ним, намагалась розгадати причину зміни його поведінки і настрою,— батько неначе замурував свою душу. То каже, їсти не хочу, то не ляжу спочивати, то не піду на прогулянку.

Схоже на те, що старий горлівець занедужав.

Якось він і справді відчув ниючий біль у серці. Правда, таке часом бувало ще в Горлівці, та в подібних випадках Єгор Силович виходив погуляти — серце й заспокоювалось. На цей раз воно немов у жорсткі кліщі взято. Тому він і вийшов на вулицю, по той бік якої під деревами стояла лавка,— на ній старий і сів.

Вулиця не з головних, машини проходять зрідка. Горлівець сидів і дивився на будинки, на перехожих, що нечасто з'являлись, милувався білими, мов лебеді, хмаринками... Старався ні про що не думати, дати спокій серцеві. За сорок сім років роботи на заводі воно добре натрудилося. Не помітив, як підійшов дідусь з чемоданчиком у руці.

— Можна біля вас?

— А чого ж, сідайте... місця вистачить.

Незнайомиць скинув капелюха, витер хустинкою чоло, полегшено зітхнув.

— Припікає... На дощ тягне.

— Мені так само здається — буде дощ.

Помовчали.

— Ви тутешній? — спитав той незнайомиць.



— Ні, в гостях.

— А я оце другий день блукаю мов неприкаяний і ні-як не можу знайти підходящу по ціні дачку... Онук у мене хворий, потрібне таке, як тут, повітря. І дочка півтора року лежала в лікарні, зараз виписалась, їй також слід би тут відпочити, поправитись після операції... І до кого в двір не поткнусь, деруть три шкури. Та де три — п'ять шкур!

— Значить, дачу хочете найняти?

— Атож. Скромні в мене гроші, а деяким давай сотні, сотні... От зайшов я до отого — бачите? — і він показав на Пашчин дім; Єгор Силевич і дихання затаїв.— Вимагає дві сотні за літо. Дві сотні карбованців за намет у дворі!..

— А як його, хазяїна, звати?

— Не знаю прізвища, а звати Пашкою... Тут усі кажуть: спитайте Пашку-комбінатора, той усе знає, він вас виручить... Так-от, почав той розжирілий молодий чоловік рахувати: за намет сто, за воду ще десять, за освітлення... Навіщо мені його освітлення? Так ні, я, каже, хочу, щоб ви жили культурно, проведу вам лампочку, це коштуватиме... Словом, за сезон він хоче обібрати мене до нитки.

Мов громом приголомшений, горлівець сидів і мовчки слухав. Незнайомець вів далі:

— Дороге, дуже дороге тут повітря!.. Хотів дістати путівку в будинок відпочинку — запізнився, обіцяють тільки на майбутній сезон.

Незнайомець обернувся.

— Дивуюсь я: живе той Пашка на державній землі, на народній, дерева садив не він, і от— дивись, користується, наживається, грабує той Пашка, щоб він залився своїм жиром! Мій старший син вісім років трудиться в Заполяр'ї, зараз буде якийсь комбінат; раз тільки й вирвався на курорт у Крим... А тут — комбінатори. Живуть як у бога за пазухою! Глянеш — дивно стає: майже кожний другий здає дачу, бере сотні, причому і не торгуйся, не збавить і карбованця. І от з мене — дві сотні за намет... Що ж, доведеться ще пошукати. Бувайте здорові...

І пішов.

Єгор Силевич залишився сидіти й розмірковував: взяти б оце квиток і поїхати додому. У Горлівці повітря гірше, але атмосфера життя краща. Далеко краща! Тільки ж і залишити справу такою, як вона тут склалась, не

годиться. Не можна просто втекти, потрібно якимсь чином виправити, поставити на праведну путь Марію і Павла.

Сидить Єгор Силович на лавці і радиться сам з собою. То йому здається кращим піти зараз і рознести вщент нечесних і нечистих совістю дочку й зятя. А може, кинути цей Ворзель, послатися на якусь причину й поїхати, поки серце справді не забастувало?

Муся зустріла батька так радо, як і тоді, першого дня.

— Пропажа з'явилась!.. Сьогодні, таточку, твій любий борщ з грибами. Пашка насилу дістав! Оббігав, каже, кількох знайомих, поки роздобув тих грибочків... І свіжої риби дістав. Пашка такий...

— Еге ж, такий... він майстер.

— А чому ти неначе невдоволений, татусю?

— Та я так... Мені недобре, піду полежу.

— Може, чарочку настоянки дати? У мене вона особлива... на травах настояна. Одна дачниця торік дала трави — розкіш: і запах, і смак, і градуси.

Єгор Силович відмовився від запаху, від градусів — пішов і ліг.

За півгодини дочка обережно розбудила старого.

— Вже пора, тату.

— Обідати? Без мене, я не хочу.

— Як то не хочеш? Любимого борщу з грибочками?

— Хай і з грибочками — я не хочу їсти.

Муся замислилась: якщо й захворів батько, то чим? Сам же говорив, що серцеві стало краще...

Сказала чоловікові. Той хотів зайти в столову, Муся розрадила: не чіпай!

Пообідали самі на кухні. Потім Пашка сходяв по знайомого лікаря.

Лікар уважно, старанно і неспішливо вислухав Єгора Силовича, детально розпитав, чим він хворів, починаючи з дитинства. Знову слухав, знову розпитував.

— Ну, що ви скажете? — допитувалась Муся.

Лікар раз-удруге знизав плечем, поворушив стриженіми вусами.

— Якась загадкова хвороба... Нехай полежить, завтра я навідаюсь... Постарайтеся старенького не тривожити.

Ввечері Єгор Силович, після настирливих домагань хазяїв, випив лиш склянку чаю, більше нічого в рот не взяв.

Вночі він майже не спав. Йому вчувався стук на кухні, якийсь шум у кладовій, кроки в коридорі.

Після сніданку з'явився лікар. Знову вислухував і вистукував хворого, оглядав язик, дивився в очі, обмацував ноги, руки, живіт, розпитував, як спалось, вивіряв пульс. Що за халепа? Людина на свої роки ніби здорова, словом, ніщо не викликає підозри. Нехай, сказав лікар, ще полежить, загадка, кінець кінцем, з'ясується.

— А ліки, ліки якісь випишете? — тривожилась Муся.

— Які ж ліки, коли не знайдено самої хвороби? Такий пацієнт трапляється мені вперше, — розводив руками лікар.

Егор Силевич і сам не міг пояснити, чим він занедужав. Просто ние душа — до чого ж тут лікар і ліки? Згадався йому отой незнайомий дідусь, що шукав дачу і лаяв розжирілого Пашку. Як то він говорив: син буде в Заполяр'ї комбінат, а тут розвелися комбінатори...

Егор Силевич неквапно походжав по кімнаті. У вікно линув загадковий шум сосен, навівав роздуми, — невеселі, до болю в серці. Старий поглянув на годинника — початок на п'яту ранку. Настає новий день — для чесних людей він почнеться працею. А для Пашки? Для Пашки він перетвориться на день нових пошуків наживи. Як бо він учора говорив? «Тільки дурна курка гребе від себе, а людина...»

Егор Силевич почав складати в чемодан свої речі — вирішив їхати додому. Та раптом з'явилась дещо ризикована ідея: а що коли податись до Києва, розшукати будь-яку редакцію й розповісти про зятя всю правду? Воно б і можна, так жаль стало доньки, — власне, не теперішньої Мусі, а давньої Марійки...

Стук у двері, і почувся доччин голос:

— Можна?

Муся зайшла і злякано почала оглядати одягненого в дорогу батька. Повне її обличчя враз спохмурніло.

— Таточку! Ти... ти зібравсь їхати?

— Зібравсь... Мені тут тяжко, дочко.

Потім підійшов до Мусі впритул, узяв її за плечі — дочка ухилилась дивитися батькові у вічі.

— Скажи мені, дочко, ти щаслива?

— От тобі й маєш! Ну звичайно, щаслива. Про нас усі знайомі і друзі говорять: «Щаслива пара, Муська з Пашкою». А що?

— Ти сама собі брешеш, звиняй на слові. Не вірю я, що в цьому домі можна бути щасливим... Як для мене, то у вас задушливо, важко дихати.

Дочка здивовано відступила.

— У нас, у Ворзелі, задушливо? Та ти принюхайся, таточку, як пахнуть сосни...

— А ви й повітрям сосновим торгуєте. У вашому Ворзелі багато людей — таких, що трудяться чи заслужено після праці відпочивають. Та знаю й інше: серед чесних людей є трутні, такі, як, приміром, ви.

Очі в дочки стали злими.

— Ти справді хворий, татусю... Не моя й не Пашчина провина, що тепер таке життя пішло — кожний собі тягне.

— Неправда! — відрубав горлівець. — Ти не оббріхуй чесних людей!

Браз на порозі кімнати виріс Пашка, він ще був у трусах і майці.

— Що тут за шум?

Муся почала роблено схлипувати.

— Татко виїжджає... Йому тут огидно, каже.

Зять прикусив нижню губу.

— У нас огидно? Та ви що?! Ми ж вам усю душу на тарілочку виклали, тільки пташиного молока на столі не було. Не наша провина, що ви приїхали сюди з розхитаними нервами.

— Можливо, можливо, — бубонів старий. — Казав же якомось знайомий лікар: соснове повітря не кожному корисне. От я й поїду собі.

— Яка невдячність, — пробурмотів зять. — Вередливі ви, папаня.

Егор Сілович аж здригнувся.

— Не говори оте противне слово — «папаня». Раз вирішив, то зараз і поїду. Хай уже вам шумлять сосни, тільки ж прислухайтеся пильніше, про що вони шумлять... Перед бурею ото вони так...

— Йй богу, він хворий, — мовив Пашка, — а ще говорив, нібито шум його заспокоює... Знаєте, що я вам скажу? Ви, папаня, заздрісні. Вас нервує те, що ми з Мусею по-людськи зажили, — от де корінь ваших нервів!

— Ви? По-людськи! Ха-ха-ха! Ви живете, мов здирщики... У вас у домі повна чаша, але яким шляхом добро наживаєте? А втім, ми, можливо, ще побачимось... Бувайте!

1964 р.

## ПОДОРОЖ НА ПІВДЕНЬ

За Дарницею, лівобережним Києвом, виходило в путь ранкове сонце, воно променистою мітлою заходилося очищати від туману дніпровські заводи, обцілувало ще напівсонні осоки й берести, зарошені кущі й берегові трави, а вже коли зовсім запанувало над краєвидом, ожило моє дороге місто. Стою на балконі, милуюся благодаттям небесної блакиті, свіжого повітря, і нема у мене якихось особливих планів чи намірів. Після сніданку знову сяду до письмового столу, викличу з пам'яті героїв не докінченого вчора оповідання, вони повсідаються, де кому зручніше, й поведу розповідь про їхнє життя-буття...

Та ось дружина кличе до телефону, беру трубку і чую начебто не дуже знайомий або трохи забутий баритон: — З добрим ранком, приятелю! Боюся, що розбудив... Такого чудового ранку гріх довго спати!

Чи не Василь, бува? Приятелів з таким іменем у мене три, — котрий же з них на проводі?

— Це ти, Устимовичу?

— Та я, я! — чую у відповідь. — Коли маєш охоту, можемо за годину рушити у подорож. Облиш на два-три дні авторучку, поїздка освіжить мозок, піддасть натхнення. Людей побачиш, чого доброго, знайдеш оригінальний сюжетик, наберешся про запас нових вражень... Ну? Я ж тепер маю власну «Волгу», і помчимо аж у далекі південні степи.

Я згодився. Василь Устимович має рацію: подорож справді корисна, незалежно, куди поїдемо; до того ж уже рік минув, як я з міста нікуди не їздив, то й провітрюся. На якийсь час облишу роботу, герої зачекають, тим більше, що в наших видавництвах і редакціях рукописів нема де дівати. Казав один редактор, що побоюється авторів, бо ж кожному треба щось пояснювати, дипломатично його рукопис хвалити, щоб все-таки підтримувати надію...

Трохи здивувало і, признатися, насторожило — звідки у Василя власна «Волга»? Працював мій приятель юрисконсультом, своєї пасіки не мав, як не мав і багатої надоями корови, не торгував ранніми полуницями, наче й не спритник, здається, не хабарник, а між тим... Може, виграв? Зрештою, не мій клопіт. Бачилися ми давненько, живемо у різних кінцях Києва, ото хіба телефоном зрідка перемовляємося.

За годину до мого будинку м'яко підкочує новий «лімузин», і бачу в ньому трьох: за кермом сидить Василь, поряд — синок Валерка, позаду вместилися Тамара. Чи то вона ще сонна, чи, може, із самого світанку натошак з чоловіком посварилася, — справа сімейна. Жінка зиркнула у мій бік без симпатії, немов я був її боржником. Василь вийшов з машини — був він осяяний, свіжий, ущерть наповнений оптимізмом.

З прочиненого вікна запитую, що з продуктів прихопити в дорогу.

— Ні грама! — відповідає приятель. — У нас усе є... Швидше виходь, поки ранок — краще їхатиметься.

Сідаю поряд з густобровою похмурою Тамарою; на моє привітання вона відповіла байдуже, лиш головою кивнула і втупилась у товстелезний роман одного живого класика. З Василевим другом життя я був знайомий поверхово, бував у цій сім'ї усього двічі, тож і неглибоко вивчив Тамарин характер. Правду кажучи, жіночка справила на мене те саме враження, яке не просто, не двома словами пояснити. За вечерею мовчала, а коли Василь Устимович мене проводжав до трамвая, вона, кинувши недбало: «Всього кращого!» — зникла у сусідній кімнаті.

Та бог з нею, з густобровою напівциганкою!.. Що ж до Василя, то з ним разом у санаторії відпочивав, мешкали в одній палаті; юрисконсульт був начебто душевний, частував пристойними анекдотами, удвох ми ходили на пляж, крадькома — до міського ресторану. Отак і заприятелювали. Була й ще одна причина, яка певною мірою єднала нас: Василь у минулому якийсь час був журналістом, пописував репортажі, одначе професія не сподобалась, а може, — Василь їй. Приятель облишив невдячну журналістику й перекваліфікувався на юрисконсульта. Мовляв, ця професія певніша...

Машина виблискувала, і Василь перехопив мій погляд.

— Правда ж, красуня? Пригадуєш, як ми морським берегом походжали й співали: «Ой конику вороненький»? Оце він і є! Шістдесят кінських сил у машині... Сучасний вороненький. Три роки у черзі маринувався, поки свого дждавсь. Тома моя розводом загрожувала, та я не з тих, котрі від наміченої цілі відступають.

Тамара й очей від товстелезного роману не підняла. Я упівока поглянув на неї — лишенько, губи міцно стиснуті, смолисті брови майже докупи зійшлися, ворущаться ніздрі, під лівим її оком щось засмикалося. Один мій ко-

лега казав, що жінка такого характеру нагадує бомбу уповільненої дії. А мені ж сидіти поряд з Тамарою не одну годину!

Не обертаючи голови, Василь замріяно мовив:

— Часто мені Одеса сниться. Славно ми повеселилися... Пригадуєш юшку на березі? Рибалки наварили здоровенний казан! Вистачило б нагодувати цілий батальйон... Ну й як моя машина? Рветься вперед, мов у моторі сатанинська сила!

— Яка, татку, сила? — спитав Валерка.

— Колосальна, тільки ти сиди мовчки.

Що таке для їзди відкрита асфальтова магістраль майже без зустрічного транспорту, знає лиш водій. Василева «Волга» залюбки поглинала кілометр за кілометром, і на душі мимоволі стало хороше. Куди оком не кинеш — мляво котиться по житах і пшеницях, по вусатих ячменях і кукурудзяних масивах шовкова небуйна хвиля; вдалечині серед зелених луків блисне озерце; мовчазно бовваніють діброви й невеликі гаї... А над усім отим багатством — блакитне гігантське небо, немов щойно старанно вимите.

— Томочко, не нудить? — цікавиться водій, позираючи у своє дзеркальце.

Дружина й голови не підвела. Василь спіймав у тому ж люстеркові мій погляд — підморгнув по-приятельськи. Я ж подумав: живеш ти, Василю, із своєю дорогою Томою, як кіт із собакою. Одягнув свою половину за всіма правилами й вимогами моди, — невдячна. Везеш її чудовим «лімузином», та ще навкруг стільки дивовижної краси, — холодна Тамара до неї. Заспівати б оце утрюх якої-небудь душевної пісні, від якої й машина пішла б іще швидше й веселіше, — не любить твоя жіночка ні пісень, ні гуртової розваги. Певен, вона і роман читає зовсім без інтересу — для дешевої солідності, бо ж то своєрідна, як нині кажуть, показуха.

Приятьель озивається:

— За Уманню проїдемо через Ладиженку, за нею побачимо праворуч велике озеро... Потім матимемо Троїцьке. Пригадую, недалеко від нього симпатичний гай — там і зробимо перший привал. Я торік із моїм начальником там-таки бував...

Ой казала мені мати,  
Ще й наказувала.

Василь явно був у полоні дорожньої поезії. Щоб йому потрафити, підтягую баском. На сусідку й дивитися не хочеться, напевно знаю, що Тома насуплено читає. Таки не витримав, скопив оком в її бік,— жінка вже задрімала.

— А що таке гай? — обернувся до татка Валерка.

— Дядю спитай, він у ліриці більше тямить.

Бідне міське створіння! Що таке гай, діброва, припічок, ковганка, полумисок, граблище — нічого із цих назв хлопчисько знати не знає. Зате йому вже знайомі слова: акселератор, спідометр, метро, гастроном... Валерка з ними запанібрата. Що поробиш, нові часи, нові пісні.

— А чому зайців не видно? — поцікавився найменший пасажир.

Батько знайшов, що відповісти:

— У них вихідний день або кушова нарада у кукурудзі.

Синочка таке пояснення влаштувало.

— А в тім гаю гадюки є? — по паузі спитав він же.

— Удень вони сплять у норах,— відказав Василь Устимович. Мені у дзеркальце підморгнув.

Опівдні зробили перший привал. Водій поставив машину між деревами гаю. Од незрушної, а то й первозданної тиші трішки задзвонило у вухах. Тут благодать! Ото хіба розкидані пляшки з-під вина нагадали, що живемо у цивілізовану епоху. Валялося й кілька порожніх жерстяних банок консервних, і Василь застеріг синочка, щоб той ненароком не розпанахав ногу.

Поки Тамара лагодила сніданок, ми з приятелем відійшли убік. Помічаю в очах Василя жваві іскорки.

— Чому й досі не спитав про кінцеву мету подорожі? — осміхнувся він.

— Бо про неї мови не було,— кажу я.— Поїхали без усякої цілі, щоб просто відірватися від міських буднів. По-туристськи.

Приятель понизив тон.

— Відкрию сімейну деталь: моя Тома через те сичем виглядає, що не хоче бачити свекруху,— ми ж узавтра надвечір будемо гостями моєї рідної матінки. Збагнув? Живе вона, одинока, недалеко від Берислава,— знаєш таке давнє містечко таки ж на Дніпрі?

— Уперше чую,— признавсь я щиро.

Василь у здивуванні здійняв брови:

— Берислава не знаєш?



— Та ні, я про матір твою...

Приятьель розвів руками:

— Найрідніша й єдина! Лишень позавчора листа прислала, благально просить, щоб відвідав. Думаю, машина на ходу, от і майну!

Він виразно зітхнув. Неважко було зрозуміти — син до болю в серці скучив за одинокою матінкою. Я спитав, що ж старенька Василеві писала.

— Уяви собі, багато цікавого! Від листа, знаєш, так і повіяло фольклором: що не слово чи фраза, то й пахне сільською бувальщиною. Писала про поросятко і про те, що регулярно ходить до клубу на кіносеанси... Згадала, як садок виглядає, потім... потім змалювала сусіду, як той, будши під добрячим градусом, у своїй же криниці опинився. Правда, вона давня, замуляна... Пише моя рідна, що ночами не спить, все мене виглядає.

Запаливши сигарету, приятьель схитнув головою і проказав сумовито й самокритично:

— Невдячний я, визнаю... Всього три посилки за ці півроку матінці відправив. Сього-того послав. Бити б мене, та нікому! На останнього листа не спромігся відповісти. Зате у машині — ящик гостинців... Я не виправдуюсь, караюся, бо ж трохи очерствів, визнаю щиро. Сам розміркуй: нудьгує, а то й сумує самотня стара вдова, немає й близько кого-небудь з рідні. А я, єдиний син, уже з місяць голосу не подаю. Жаль, не прихопив останнього її листа. Може б, ти його в який-небудь свій твір уставив, як не кажи, фольклорно написано.

Бачу — Тома з Валеркою вже щось жують, Василева дружина нас не кличе. Та й він сам, приятьель, тримає мене за плече.

— По правді сказати, Тома не хотіла їхати... Одвічна проблема — взаємна неповага невістки до свекрухи. Ой, не те кажу! Моя мати, — її хороше звати, Мирослава Тарасівна, — не так давно обіцяла на свято приїхати. Чекаємо, виглядаємо, до дзвіночка прислухаємося, — нема! Я їй і телеграму дав у переддень Першотравня — не їде моя рідна. Так-то, друже мій.

Щось важливіше згадавши, Василь Устимович взяв мене під руку й одвів ще далі, у глиб гаю.

— Проблема бездоглядних одиноких мене хвилює... Як журналіст, а тепер і юрист, збираюся засісти за ґрунтовний реферат. Схвалюєш? Всі закони мобілізую, щоб по-справжньому стати на захист скривджених долею

старих людей. У нас же як буває? То їм, німечним, не дають законної пенсії, то лікарі не ходять або органи влади відмахуються, як від уїдливих мух... Схвалюєш? Тоді підемо до трапези.

Ми знову в путі. Мабуть, і далі думаючи про стареньку, Василь упівоберта повернув голову до мене.

— Єсеніна пригадуєш?

Ты жива еще, моя старушка,  
Жив и я — привет тебе, привет...

Слівав Василь, здавалося, від усієї душі. Ліричного поета згадав доречно.

Тамара не відривалася від живого класика. Валерка в усі очі вдивлявся, сподіваючись побачити натурального зайця. Симпатичного звірка хлопчисько лиш на голубому чи білому екрані бачив.

— Значить, моя тема й тобі сподобалась? — згадав приятель про задуманий реферат. — За час гостювання у рідному селі спробую зібрати тамтешні факти. Як ти вважаєш, за рік утну? Коли треба, візьму відпустку за власний кошт... Літературно підсобиш? Наперед вдячний.

Знову-таки позираю на непробивно мовчазну Тому й сам собі думаю: гостювання у свекрухи буде для невісточки каторгою, хай і добовою. Правда, Василь не тягнув дружину на налігачі — віз її «Волгою» та суть та сама: примусова поїздка, мабуть, окошиться на чоловікові.

— А ти, Валерко, рідну бабусю бачив? — спитав я.

Той обернувся, і неважко було помітити в його погляді безжурне здивовання.

— Бабусі? — перепитав хлопчина. — Мене ще на світі не було, коли вона приїжджала до Києва.

З обличчя Василя, яке я добре бачив у дзеркальці, можна зрозуміти, що тато огнівився.

— Ти саме з мамою у тьоті Паші гостював, коли бабуса приїздила.

Навстріч мчала, мов скажена, полуторка, і наш водій замовк і зосередився. Як тільки чужа машина із свистом нашу минула, Василь Устимович почав згадувати:

— Садочок у мамі хоч і небагатий, зате всього трохи має... У дворі стоїть колодязь із журавлем. Знаєш, Валерко, що таке журавель?

— Знаю! Стоїть на одній нозі...

Ми з приятелем засміялись.

— Покажу синочку сільську музейну давнину,— каже далі водій.— Приміром, комору, запічок, герлигу, чаплію; вже восьмий рік нащадкові, а ще не бачив живої кози... Не знає, як хліб печуть, не відає, як і зерно перетворюється на борошно. Валерка вважає, що качок чи гусей не ріжуть, а вбивають палицею... Ех ти, продукт міської цивілізації!

Отак і їдемо, гомонимо, не забуваючи оглядати поля, мальовничі наші села. Гаїв, лісочків стає все менше, починався край степових просторів. Ми й не помітили, коли почало сутеніти, і малося б подумати про ночівлю. Про це нагадую Василеві Устимовичу.

— Є на прикметі така точка... Чи не краще було б зупинитися в якого-небудь сторожа баштана? Га? Схвалюєш?

— Що ж тут схвалювати! З дорогою душею посидіти б, та ще місячної ночі, з балакучим старим дідусем,— відказав я, згадавши при тому давнє дитинство: своєму дідусеві я носив обід на далекий баштан, а той пригощав мене червоним, мов вогонь, кавуном і солодкою динею.

Уже полями й вибалками блукав присмерк, і наш водій звернув на путівець — забачив далекий курінь і вогнище біля нього. Я з нетерпінням чекав на зустріч із сторожем — був певен, що той оповість щось із бувальщини.

Назустріч неквапно прямував трохи згорблений хазяїн баштана.

— Приймете, діду, на ночівлю? — з машини запитав Василь.

Негадана поява «Волги», мабуть, занепокоїла сторожа,— він мовчки оглядав машину; наших облич, певно, дідусеві не видко було.

— А чого ж, місця багацько... Драстуйте!

Ех, Гоголя б сюди! Хай би класик удруге змалював тиху українську ніч... Правда, здивувався б Микола Васильович, помітивши, крім місяченька, осяяні наземними зорями далекі села або прудкі машини, що мчать в обидва кінці по асфальту, розтинаючи темряву гострими променями з фар. Почув би великий художник і монотонний гул невидимого оком лайнера, що пропливав у небі... З подивом дивився б і на металеві щогли електропередач.

Курінь виглядав так само, як і за царя Хмеля. Признаюся, від нього повіало вже забутим, якимсь трепетним духом. Недалечко над вогнищем на тринозі чорнів

казанець, певно, сторож готував куліш. Кортіло у Валерки спитати, чи куштував він таке вишукане блюдо, як степовий, та ще дідусів, куліш? Чи знає він, як тихої ночі до куреня зазирають далекі зорі й неначе підморгують хитрувато й ласкаво водночас?

Сторож не метушився, ні про який сервіс не дбав,— дідусь Остап підкладав під казанець сухого хмизу, й вогнище спалахнуло жвавіше.

— Кажете, аж із самого Києва? — дивувався сторож.— Не доводилося бувати... Ще коли мене у царські солдати було взято, через вашу станцію проїздив ешелонном, та й то дощової ночі... Казала моя онука Оля, вона підвечір до села повернулася,— так Оля й розказувала, немовби під Києвом, глибоко в землі, поїзди ходять.

Валерка хмикнув.

— Не поїзди, а метро.

— Хай і так,— погодився Остап.— Тільки ж, казала онука, глибина страшенна. Чи ж є чим людям дихати? І повігадують же... Той у небі летить, інший попід землею їде.

До дідового кулешу Василь своє додав, у тому числі й вино. Сторож забідкався:

— Світла нема, глядіть же, не розхлюпайте чарку.

Тома від кулешу відмовилась, Валерка сьорбнув раз-удруге — не сподобалось йому дідове пригощення, по-вечеряв шинкою з хлібом.

— Куди ж ви путь держите? — запитав сторож.— Такою, як ваша, машиною і за гряницю доїхати можна! От времена пішли: не сидиться людям удома.

— Іду, дідусю, одвідати рідне село,— пояснив Василь Устимович.— А в ньому мати одинока.

— І скільки ж їй віку?

— Скільки? — На мить мій приятель замислився.— Здається, сімдесят три або ж трохи більше.

Сторож пожвавішав:

— Якщо сімдесят п'ять, значить, моя ровесниця! А діток скільки?

Почувши, що Василь — єдиний син, дідусь Остап захитав головою.

— Малувато... Та тим ви їй найдорожчий!

За розмовою ми й не помітили, коли зійшов місяць. Все довкола взялося задумою, а то й таємничістю. Оскільки читати не можна, Тома повільно походжала протоптаною стежиною: Валерка непомітно задрімав, си-

дячи під куренем. Мій приятель прибрав недоїдену вечерю.

— Я вам так скажу,— почав розважливо дідусь.— Коли б не Оля, сутужно мені було б; стара давно на тому світі, сина війна забрала, ото тільки й розрада, що онука,— вона й сорочку випере, і газетку прочитає, а коли треба — за мене старого посторожує, це тоді, як мені по ділу до села треба сходити... Ідьте до матінки, а якщо зовсім негожа, заберіть її до себе.

Думаю собі: Тома на стіну полізе, коли Василь погодиться взяти стару до своєї сім'ї.

Дідусь порадив улаштуватися на ночівлю в курені — Тамара не захотіла, сказавши, що спатиме у машині. Василь, Валерка й я лягли надворі, сторож звідкись приніс добру в'язку сіна. Небесне світило щедро поливало поля ніжним сріблом, і не так було просто заснути. Мій приятель поглядав прямисінько місяцеві в очі.

— Знаєш, про віщо я зараз згадав? — каже він тихо.— Ще коли був я малюком, понесла лиха година до річки. Мав я дружка, Миколою звався, і поки сидів на березі, той хлопець шукав в очереті пухкі й досить рідкісні качалочки. Знаєш їх? На довгій пружинистій стеблині коричневі на колір качалочки пухнасті... Раптом мій Микола як кричить! Я — до нього, хоч і не був хороброго десятка. Знав, що у твані водяться гадюки.

— Вкусила твого дружка?

— Слухай далі... Розсовую височенний очерет — нема Миколи! Що за загадка? Тільки що кричав — і слід його прохолов. Виявилось, той мій ровесник заліз у гушавину очерету, який належав до городу куркуля. Був такий у нашому селі Саливоненко Гнат. Шукаю Миколу, погукую — ні звуку. Бідний мій дружок уже по той бік річки, і щоб він не кричав, Гнат забив хлопцеві рота ганчірковим кляпом... Подумати тільки, глитаєві жаль стало качалочок.

Удосвіта наша «Волга» вирушала у дальшу путь. Дідусь Остап взявся розказувати, як ліпше їхати скороченим маршрутом:

— За чотири версти побачите дерев'яний місточок — обминіть його по ліву руку. За дві версти праворуч побачите лісопосадку, так ви викиньте її з голови, беріть під гору, а вже коли на неї виберетесь, перед вами з'явиться роздоріжжя, забачите кам'яну бабу,— аж тоді ліворуч... Скоротите відстань до асфальтівки утрое.

На устах Василя майнула стримана посмішка. Він подякував дідові, розвернув машину — ми поїхали вчорашніми слідом, щоб певніше дістатися до магістралі без придорожньої старезної баби.

— Ну як? — обернувся до мене водій. — Колоритний дід? Він би не проти, щоб ми хоч і тиждень у нього гостювали... Казав учора, що вино набагато краще, аніж колись церковне... Звернув увагу на його крючкуваті, незграбні пальці? Отакі у моєї мами... Це ж вона, бідолашна, сном-духом не знає, що гості будуть. Знепритомніє. Попрошу її, щоб зварила моїх улюблених вареників з вишнями. Автоінспекторів не боятимусь, то й вип'ю посправжньому!

Я вирішив вивести Тамару з дивовижного й загадкового оціпеніння.

— Як у машині вам спалося? Мабуть, у три погібелі зігнулись?

Вона стріпнула густими бровами, і все.

— Чого ти лютуєш, Томочко? — подав голос чоловік. — Не бійся, свекруха не з'їсть, вона, мабуть, беззуба.

Жінчині очі на мить спалахнули сталевим блиском, однак Тома і на чоловікову репліку ні словечка не мовила. Вилита глухоніма!

Дипломат з мене слабенький, проте вдаюся до останньої спроби:

— Тамаро, свекруха зустріне вас, як найдорожчу гостю, як рідну.

Мовчить, утупившись у роман.

Бог чи дідько з тобою, подумав я й припав до заскле-них дверей — машина саме загуркотіла довгим дерев'яним мостом, під яким протікала вузька степова річка. В око впала прикмета часу: підлітки-хлопчаки, що стояли на березі, були в трусах. У їхньому віці ми з Миколою й ровесниками гасали біля своєї річки голяком...

Признатися по правді, у моїй душі вже не вперше заворушився, по-книжному кажучи, черв'ячок сумніву: чи треба було їхати бозна-куди, мавши за сусідку Тамару? А що, коли вона вчинить скандал у хаті свекрухи? Вередлива ж, самозакохана. Погляну у дзеркальце, що висить майже навпроти водія, — Василь підморгує, заспокоює.

Хтозна й звідки виникла у мене підозра:

— Василю Устимовичу, а що, коли матері немає вдома?

— Такого бути не може! — упевнено відказав приятель. — Запевняю, що моя Мирослава Тарасівна сидітиме на лавочці біля воріт якщо не з сусідкою, то сама...

«Волга» мчала і мчала все далі на південь. Проїхали ми через довге село, біля чайної не зупинились, хоч і можна було б спитати холодного пива чи ситра. Подолали ще з півтораста кілометрів асфальтової стрічки, аж поки Василь не загальмував машини. Мабуть, наш надійний водій почав розмірковувати, чи не тут, бува, треба повернути ліворуч. Він помахав зустрічній вантажній, підбіг до шофера й запитав. З'ясувалося, нам треба проїхати ще десять кілометрів, потім напис при дорозі сам підкаже.

Нарешті «Волга» в'їжджає у вуличку Василеного рідного села. Бралось на вечір, і в сільських дворах господині варили їжу, до вулиці линув дух смаженої цибулі й ще чогось смачного. Приятель мій поглядав то до одного, то до другого двору. Мені здавалося, він не впізнає свого ж таки села.

— Так, їдемо правильним курсом! — погукує водій. — Ось школа... Сьома від неї хата — моя.

Машина зупинилася біля воріт. У глибині двору, що геть заріс густим споришем, стоїть вкрита старою соломою хата, до неї в'ється ледь помітна стежка... Побачив я й колодязь із журавлем. За ним — невеликий садочок. Майнула у голові думка: «Під вишнями гарно посидіти, можна й поспівати».

Мій приятель якось невпевнено підійшов до хвіртки, що похилилася на мотузці; з хати ніхто не виходив, і Василь, мабуть, подумав, що я був правий — матері вдома зараз нема. Тома й Валерка поки що забирали з багажника чемодан, ящик та іншу всячину аж до парасольки включно. Я повагом підійшов до воріт і зупинився, — нехай, думаю, Василь сердечно привітається до матері, я все-таки для неї людина чужа.

Нарешті заскрипіли двері, з хати вийшла одягнена у темне жінка. Побачивши нас і машину, рушила тією стежкою між споришем. Було темнувато, й обличчя жінки не видно. Мені здалося, вона не так і стара. Та чим ближче жінка підходила, Василь оступався до хвіртки. Він, мабуть, уже здогадався: то йшла не його мати. Стою й я, чекаю на перші слова.

— А речі хто нестиме?! — гримнула Тома. Аж коли, нарешті, я почув її голос!

Жінка почала придивлятися до Василя.

— Ви хто такий? — спитала з недовір'ям.

— Як-то хто? А де мати... де моя рідна мати? Чи не хвора, бува? Ми у гості прибули з Києва.

Та невідома жінка зупинилась біля мого приятеля на відстані метра.

— Може, син Мирослави Тарасівни?

— Він, він! — бадьоро відповів Василь. — А ви, здається, сусідка наша?

Жінка захитала головою:

— Хоч і син Мирославин, я вас уперше бачу... Я не сусідка: ми заарендували хату вже шість років тому. Є й договір. Матінка ваша жива й здорова, тільки вона той... Її прийняв будинок для німечних одинаків, він у Глибокій Балці, — знаєте таке село? Добрі гроші Мирославі Тарасівні ми давали — каже, є ж іще син... Раз на три місяці мати ваша навідується, все питає, чи нема з Києва листа. Хвалилася, що в будинку для престарілих чепурно й затишно.

Мабуть, мій приятель остовпів, занімів. Він не обертвся, нічого й тій жінці мовити не міг. Що мав я робити?

Речей при мені ніяких не було, і, словом не обізвавшись, я тихо зник. Зустрів якогось підлітка, розпитав, чи далеко залізнична станція або пристань. Ніч була така ж місячна, як і попередня, і години за три я вже купував квитка...

\* \* \*

Коли-не-коли то на одній, то на другій київській вулиці бачу кремову «Волгу»; за кермом поважно сидить колишній мій приятель, з ним поруч — густоброва Тамара, схожа на баронесу, рідше біля батечка бачу Валерку... Чи написав Василь Устимович свій реферат, не знаю. Не відаю й того, чи забрав він рідну матір із того будинку для престарілих і одиноких. Навряд.

Кілька разів хотілося подзвонити Василю, рука вже тягнулася до телефонного диска, та якась невидима сила осмикувала її. Надовго збережу у пам'яті подорож на південь...

1970 р.



## ДОМНА В УНІФОРМІ

Немало є на нашій Україні чудових річок. Буває, станеш на березі, окинеш оком неозоре, немов незаймане багатство краєвиду і мимоволі подумаєш: чого міські жителі влітку товпляться, спітнілі, біля кас, мучаться з тими квитками, щоб таки поїхати чи полетіти на далекий курорт, під інше сонце? До своїх річок, озер і ставків їдьте, побачите замріяні діброви, походите босоніж піщаним бережком, помітите, як тихою річкою ковзне скромний човник — то мовчазний риболов прямує до заводи, в якій напевно є риба...

Отака й Сула, поетична річка. Вдосвіта прибережні лози, широкі луки й кущі, ті ж гаї та діброви зарощуються мірадами ніжних краплинок; поволі прокидається птаство й починає передсвітанковий концерт. А далі з-за туманного обрію підведеться сонце, на Сулі застрибають іскорки, все довкола оживе,— та що казати, найчерствіша душа забринить од ранкової благодаті! Йй-право, їдьте на Сулу, Десну, на Ворсклу, Рось, на Псел, дякуватимете за нашу пораду.

Отож правління колгоспу «Прогрес» і вирішило збудувати на Сулі будинок відпочинку, щоб ветерани артілі, підтопані хлібороби, та й ті, що на відпустку заслужили, відпочили б на лоні природи. Хай і під сонцем погріють немолоді кістки, і в холодочку подрімають, побавляться рибкою, а коли до пісні потягне, що ж, і то не гріх. До цілющого повітря додати зелений борщ із сметаною, смажені карасі, свіжу цибульку, домашні вареники,— дивись, люди посвіжіють, відчують приплив бадьорості й сили.

Будинок виріс, мов із казки,— на два поверхи, є й простора веранда для тихих вечірніх розмов, а то й спогадів; у палатах — гарні ліжка, тумбочки; вікна на ніч можна не зачиняти, більше буде приємного повітря, а з ним разом запливуть у палати солов'їні трелі...

За чим була затримка? Лиш за одним: сільський лікар, сам уже немолодий, мав оглянути бажуючих підремонтувати здоров'я на Сулі. Перед медиком лежала на столі чимала купка заяв.

Лікар закликає, приміром, колгоспного пенсіонера, велить йому роздягатися до пояса. Колись би той дідусь і порога до лікарні не переступив,— кому й навіщо знати,

де у нього печінка й як там, усередині, почувается серце? Старість прийшла, от і вся балачка. Власне, й лікар усіх хліборобів знав, із багатьма й по чарці пив; у нього лиш кумів у селі десятка два набереться.

Тепер же він найсуворіше, немов приїжджий, оглядав кандидата на відпочинок.

— Майте, Карпе Степановичу, на оці — вам перегріватися на гарячому сонці шкідливо. Не слід багато на піску лежати, довго купатися.

Ветеран про себе дивувався: всеньке життя з весни й до осені трудився на сонці, не підозріваючи, що воно шкодить здоров'ю, а тут — остерігайся.

— А що мав би робити, коли вночі не спиться? — спитав він у лікаря. Назвати його кумом совісті не вистачило, у кімнаті пахло медициною, та й сам лікар у суворих окулярах.

— Тихенько вийдете на повітря, можете посидіти, аби інших не будили.

Декому лікар і так говорив:

— Наступного літа поїдете, зараз не можна: здоров'я у вас ще міцненьке.

Отак він кількох забракував з тієї ж причини.

Лікарів офіціальний діагноз було затверджено правлінням колгоспу. Саме ця процедура не обійшлася без суперечок, тільки вже немедичного характеру, а, сказати б, суспільного, чи що.

— Почнемо за списком, — проказав Павло Никодимович, він же й голова. — Першим значиться Охрім Купріянович Шворень. Ви тут, діду? Бачу, сідайте... Що можна про нього сказати? Один із фундаторів нашої артілі; за документом, їздив у тридцятих роках до товариша Петровського, всеукраїнського старости, і Григорій Іванович тоді ж таки директивно розпорядився, щоб артілі поза чергою виділили трактор... Проти кандидатури Шворня не буде заперечень?

Фундатора затвердили, й голова поряд із його прізвиськом поставив галочку.

— Харитина Панасівна Горбань... Її тут нема. Що можна про давню нашу доярку сказати? Коли б усе молоко, надоєне тіткою Харитиною, молодницею й дівчиною у минулому, та вилити на землю, — потекла б ріка! Пlius до цього, її чоловік у зрілому віці, коли скирту від пожежі рятував, — це всі ми, старші, знаємо, — він і загинув од опіків.

— Простити собі не можу, що не присипав бідолаху Горбаня землею,— одужав би він,— сказав колишній сторож, нині пенсіонер Карпо Степанович.

Проїшла й Харитина Панасівна.

Отак вдумливо й принципово складало правління список. Право відпочивати на Сулі цілий місяць надано сімнадцятьом чоловікам та стільком же жінкам.

Павло Никодимович поінформував правління про те, що саме завезено до будинку відпочинку: різної ємкості каструлі, звичайно, ложки-миски, рушники й простирадла разом з матрацами, чашок дістати не вдалося — замість них купили звичайні кухлики... Біля будинку вже споруджено кухню, під навісом укопано два довгі столи. Ну й інше зроблено.

— Будинком завідуватиме одна товаришка з району,— пояснив голова.— Нам її рекомендовано й уже затверджено саму кандидатуру. Коли пам'ять не зраджує, звати жінчину Домна Фоківна. Мені було сказано, людина з біографією.

Двома тритонками весь контингент був доставлений на берег Сули. Його зустріла невисока зростом і не дуже молода жінка. Вона одягнена якимось не за сезоном: у чобітках, у чоловічій, кольору хакі, сорочці, підперезана армійським шкіряним ременем; коли розкривала рот, кожний відпочиваючий міг помітити вставні металеві зуби. Завідувачка будинку відпочинку палила, та це не така вже дивина. Контингент поки що не відав, задля чого у Домни Фоківни теліпається на шиї сюрчок.

Передовсім Домна Фоківна вишикувала відпочиваючих двома рядами. Певно, щоб краще ознайомитися з людьми, зачитала список — кожний, як вона звеліла, мусив одгукнутися коротенько: «Я». Побіжно дізнавшись, з ким доведеться прожити цілий місяць, завідувачка почала знайомити з режимом. Курців якнайсуворіше попередила, щоб у палатах палити не сміли, за порушення — триступінчата кара: попередження, догана й, нарешті, відправка додому з характеристикою. Домна (так і надалі зватимемо її) заявила, що чоловіки не мають права підійматися на другий поверх, тобто до жіночих палат.

— Тепер,— сказала начальниця,— з'ясую вам розпорядок дня. Слухайте найуважніше! Підйом о 7-й нуль-нуль, фіззарядка — двадцять хвилин, на туалет відводи-

ться десять... Сніданок о 8-й нуль-нуль, після чого різні форми відпочинку...

Отак вона пронулювала увесь божий день. Наприкінці сказала:

— Відбій рівно о 22-й нуль-нуль. Після відбою всі, як один повинні намертво спати. І ще раз попереджаю: за найменше ухилення від режиму винуватців закликатиму до порядку.

Зовсім недалечко тече Сула, зараз же за будинком — замріяні сосни, дуби, осоки й берізки, тільки б походити поміж деревами або посидіти на березі, — ні, порядок, і Домна, сюркнувши, наказала контингентові стати на зарядку. Вона сама показала першу вправу.

— Р-ра-аз! Два-а! — командувала начальниця. — Ей, тітко чи бабусю, нижче, нижче нагинайся. Руками до землі діставай!

Харитина Панасівна болісно скривилась.

— Кілок у попереці чи в спині, не дістану.

Домна й вухом не повела.

— Для твого ж здоров'я... Р-ра-аз! Два-а! Хто там сміється? Забороняю на зарядці жартувати.

Колишній посол до Петровського, у недавньому минулому сторож на пасіці, Охрім Купріянович уперше порушив залізний режим — взяв і вийшов із строю, махнувши хто зна й на що чи на кого рукою.

— Ви куди, громадянине?!

— Як собі хочете, не для того я відпочивати прибув, щоб останні кістки в дугу згинати. Сам лікар казав, — усі потвердять, — побільше спокою й рівного дихання.

Домна ледь себе стримала, щоб не вибухнути гнівом. Крізь зуби проказала:

— Сперечатися тут не будете — станьте у чоловічий ряд. Треба було привезти від лікаря документ... Р-ра-аз! Два-а!.. Тепер бі-іго-ом!

Ветерани й просто заслужені хлібороби, колишні доярки, ланкові, сторожі, перші у селі трактористи, та й трохи молодші віком змушені бігти. Сама Домна теж трюхикала обабіч стежки, але ж вона все-таки ще не бабуса.

— Кру-у-гом!

Зарядившись, окремі немолоді відпочиваючі посідали — хто на лавках, хто на траві. Харитина Панасівна скаржилася Охриму Купріяновичу:

— Аж у печінці шпигати почало.

— Терпи, набирайся бадьорості й здоров'я... Пригадую, мене у царських солдатах ефрейтор не так ганяв, та коли то було!.. Скажу тобі, як кумі, якимсь злим духом повіває од нашої завідувачки. Побачимо, що воно далі буде.

Контингент розсівся за двома столами. Сільські куховарки, спасибі їм, утнули такий борщ із яловичиною, що за вуха не відтягнеш! Оскільки Домна обідала у своїй маленькій конторці при будинкові, за столом було привільніше — всі тут свої, то й точилися різні розмови. По обіді була не так і довга прогулянка, далі — мертва година: Домна зажадала, щоб усі незаперечно корилися режимові, хочеш не хочеш — заплюшуй очі й удавай, що спиш. Вона сама походжала коридором першого й другого поверхів, стежачи за сном.

Відпочиваючі помалу призвичаювалися до незвичного, а то й дивного порядку.

Зайшла поміж ними мова про Сулу — закортіло контингентові скупатися. Треба пояснити дещо з минулого: як відомо, підтоптані чоловіки ще не ходять у трусах, бабусі, та й молодші жінки — не знали, що є на світі купальники. Хтось із бувальців сказав — попитаєм( у сільмагу, чи не продаються ті речі там. Продащиця навіть здивувалася! Каже, молодь купує труси й купальники у місті, цей товар райбаза чомусь не надсилає. Тож і поїхали відпочиваючі на Сулу в тому, у чому вдома ходили.

Ось і піщаний берег ріки. Домна, звичайно, попередила — далеко не запливати, рятувальних засобів нема, й не може завідувачка взяти на себе відповідальність за потопаючих. Знайомого вам Охріма Купріяновича Домна призначила за старшого чоловічої групи, Харитину Панасівну — жіночої. Та це, так би мовити, організаційний бік справи. Фактично ж контингент опинивсь у безвиході, чоловіки й жінки не могли роздягатися прилюдно чи купатись одягнені, то й сиділи на березі нерухомо.

— Знаєте, що? — звернувся Шворень до побратимів.— Вихід є: ми, чоловіки, підемо он за ті кущі лози; ви, жінки,— візьміть праворуч, за вербами й пороздягаєтесь. Купатимемося нейтрально.

Розумно порадив ветеран! Хвилини за десять чоловіча стать перша шубовснула у воду, дідусі найстаршого віку

полізли в Сулу обережно; почувлися й погуки жіночої статі. Як ви догадуєтесь, усі відпочиваючі виглядали так само, як Адам і Єва у далекій древності.

Де не візьмися — Домна із сюрчком на грудях. Оглянула контингент, зиркнула на свій годинничок, — всі почули різкуватий сигнал. Це означало, що купатися годі. Чоловіки й жінки, — роздільно, звичайно, — повилазили з води й мали вигрівати своє тіло на пісочку під сонцем.

Лежати голяком на природному пляжі не годиться. Кмітливіші чоловіки й тут знайшли вихід: хто лопухом, хто власним кашкетом чи брилем накрив середину тіла. Жінки — сорочками, хустками замаскували... Оддалік сиділа на пеньку Домна, пильнуючи за підопічними.

Показавши очима на завідувачку, Охрім Купріянович мовив:

— Щось мені, Карпе, той її сюрчок не до душі... Ти чув, як наша начальниця тричі повторила, щоб рівно о десятій усі поголовно спали?

— Чув.

— А ми ж з тобою ще вдома мріяли — посидимо вечірньої пори з вудками на тихому бережку. Не дозволить режим... Гарно було б і вогнище у темряві розпалити, а там і поспівати.

— Таке й вигадеш! — заперече дід Карпо. — Оце б сирівцю домашнього попоти... Як там моя Ганна хазяїнує без мене: малося б кнурця оперувати, та й хто ж його без мене упорає?

Перша ніч на Сулі ніякими тривогами й подіями не відзначилась. У відчинені вікна до палат линув бадьорий і навіть пахучий дух річки, діброви, і контингент спав без задніх ніг і неспокійних снів. Народ підвівся за сигналом — його подавала рейка, підвішена коло кухні: Домна сама вдаряла у кусень сталі залізним прутом. Підтоптаніші дідусі й окремі бабусі підводилися лячно: може, здалося їм, десь по-сусідськи пожежа?

Як Домна проводить фіззарядку, повторюватися не будемо... За сніданком вона обходила відпочиваючих поза їх спинами й проказувала суворо:

— У мисках нічого не залишати. Не так легко готувати їжу... Чоловікам помити після себе посуд (мовляв, жінки самі в курсі).

Домна розпорядилась, щоб усі її підопічні розташувалися на веранді — завідувачка має провести годину куль-

турного дозвілля. Ще коли вона дістала призначення, прихопила деяку літературу й, зокрема, журнали. Люди умостилися на лавах, Домна сіла за невеличкий столик, і контингент уперше побачив її в окулярах.

— Запитання по прочитаному подаватимете, як скінчу,— попередила завідувачка.— Стаття називається «Естетика сільського побуту», автора звати кандидат наук на прізвище Пробігайло... Він пише: «Наше суспільство увійшло до тієї епохи, коли естетика поступово сягає і сільського побуту».

Домна читала монотонно, часто ковтала слова, перечіпалася об іноземні терміни, поки й не спотіла. Хоч і була в окулярах, не помітила, як окремі її слухачі підсвідомо почали дрімати... Коли ж підвела очі, зустрілася з поглядом Охріма Купріяновича — той увесь був зосереджений, сидів рівно, не куняв, і це Домні сподобалося. Та коли вона помітила похнюплених бабусь і молодших жінок — обурилась законно:

— Ей, бабо у картатій хустині! Для кого я читаю?! Хіба тобі мало було ночі?

Харитина Панасівна здригнула, винувато закліпала очима.

— Ви мені кажете?

— Тобі, тобі... Неповага до мене, читаю ж, щоб у твоїй голові що-небудь лишилося... А ти, діду,— звернулась завідувачка до Карпа Степановича,— кудись у безвість утупився поглядом:

— Не в безвість, а заглянув думкою додому, бо ж там зосталася одним-одна Ганна.

Домна озлилась:

— До чого тут якась Ганна? Про віщо я тільки-но читала?

Старенький Карпо розгубився.

— Воно мені, вибачайте, ні до чого, адже Ганна навряд чи впорається, може, сусіда підсобить із тим кнурчиком.

Начальниця спалахнула сильніше.

— Брала б приклад із громадянина Шворня!

Охрїмові, природно, стало приємно від похвали. Він і гадки не мав, що сьогодні між ним і режимом станеться гостра сутічка...

Настав вечір — тихий, спокійний, просто — поетичний. Десь між гіллям у діброві невидимий диригент заходився

правити багатоголосим оркестром; не вам, читачу, доводити, що солістами були солов'ї, та не якісь собі безпорідні — присульські співуни! Їм допомагали, як уміли, інші пернаті побратими, і діброва дзвеніла, витьохкувала, співала, аж листя трепетало.

Давно пішло на спочинок сонце, попід берегами у лозняках засновигав ніжнотканий туман, почала дрімати й лугова трава, оповилися сутінками кущі й стіжки недавно скошеного пахучого сіна... Незабаром майже смеркло. З очерету погукувала чимсь наче збентежена водяна істота, із протилежного берега Сули озвалася ситим голосом корова.

Контингент піддався тамтешній поезії, опинившись у полоні чарівного концерту первозданної природи. Хто походжав берегом, хто сидів на лужку, декотрі, умостившись на лавці обіч стежки, відкрили серця пташиній музиці. На одній із них сиділи, як голубів пара, Охрім і Харитина.

— Оце б такої пори,— сказав Шворень,— зварити біля Сули риб'ячої юшки. Щоб із димком пахучим була... Боюся об цім і натякнути Домні — оскаженіє, засюрчить, ногою тупне.

— Давай я скажу,— погоджується миролюбна й наївна Панасівна.

— Е-е, не дозволить. Карпо вже пробував — не вишло... Можна б такого вечора й човном покататися — нема у нас човна. Начальниця як сказала? Ви, мовляв, життя не страхували; коли втопиться, кого засудять? Чого б це я на старості літ схотів би топиться?! Вигадка.

Помовчали... Чомусь Охрїмові Купріяновичу з глибокого далека згадалися парубоцькі літа.

— Кумо Харитино! Тобі впомку, як я одного разу ганявся за тобою по леваді ось такого вечора? Забула?

Коли б сиділи вдень, помітив би кум Охрім, як у Харитининих очах іскорка спалахнула.

— Нічого не пригадую...

Охрім був у тому настрої, коли молодість настирливо про себе нагадала.

— Біг за тобою, окаянною, аж падав! А коли за довгу слідницю ухопився, ти несамовито крикнула, рвонула щосили,— от і розірвав рясну твою слідницю... Вогонь ти, Харитино, була!

Кум поклав на її плече руку.



— Війна почалася, й забрали мене, вісімнадцятирічного, в солдати. На призові сказали, що я старший... бо ж був, як молодий дуб. Поки воював за царя й отечество — ти, зраднице, заміж вийшла.

Раптом за їх спинами пролунав сюрчок! Куми отетеріло залякли, старенькі їх серця похололи. Несподіваний сигнал обох на смерть налякав.

— Що це за шури-мури?! До обіймів дійшло? — почувся розлючений голос Домпи.— Цього ще не вистачало... Не допушу морального розтління!

Украї розгублений фундатор артілі не міг язиком повернути. Харитина Панасівна тремтіла, як осінній листочок.

Домна вийшла з-за куща на стежку.

— Сорому у вас нема! Знайшли, бач, затишну лавку й кохаєтесь. А режим для кого? Зараз же до палат! Початок на одинадцятую... Побачу вас у парі вдруге — начувайтеся.

— Та ми... ми зовсім не залицялися, бог з вами,— почав виправдовуватись ветеран.— Привиділося вам, Домно...

— Фоківна,— додала начальниця.— Мусите знати — я офіційно відповідаю за вашу мораль, і щоб більше не парувалися. Будинок відпочинку — не місце для розпусти!

Шворень не з полохливих — він не Харитина.

— Послухайте, Домно, вона ж — моя рідна кума... А що руку їй на плече поклав, тому була причина: згадував молоді літа. Що ж тут розпусного? Ганявся якомсь за Харитею левадою...

— Годі! Хто й за ким ганявся з дурного розуму, мені байдуже.

Шворень заперечив:

— Не з дурного... У мене до неї була, значить, сердечна ненависть. Сказати б, ревності горіли у моїй душі.

Відрядивши порушників режиму до будинку, Домна рушила до потаємних місць, де могли причаїтися інші парочки. Не знайшла нікого. Та коли повернулася з обходу, побачила просто-таки масове порушення жорсткого режиму: з відчинених вікон другого поверху під місячне сяйво попідставляли обличчя жінки. Що не вікно, то й стовбичать по двоє, по троє,— слухають пташиний концерт.

— Ей, вікна! — гримнула Домна. — Хто дозволив порушувати сон? Зараз же в ліжка!

Нарешті запанувала мертва тиша. Саме час заглянути до невеличкої кімнатки, в якій мешкає начальниця; стоїть, крім її ліжка, стіл. Домна виймає з ящика товсту книгу, озброюється окулярами, авторучкою й береться до записів. Знаєте, що то за книга? Своєрідний щоденник, до якого начальниця записує денні враження й події. Кожному підопічному відведено окрему сторінку.

Домна проставляє число, місяць, далі записує: «О. К. Шворень на лавці під кущем ганебно залицявся до гр. Х. П. Горбань. Обое попереджені». Закрила ту арештантську книгу й зняла окуляри. Запис — не перший, Домна простежила й за інвалідом Вітчизняної війни Миронем Дяченком — той настирливо допомагав куховарці Івзі, молодиці повній, а пізнього вечора Мирон шкандибав слідом за Івгою, коли та йшла до Сули, про людське око взявши випрати рушники й халат.

Знаємо ті рушники і той халат!.. Пильну Домну не проведеш. Вона не допустить вольності у поведінці окремих підопічних, хай вони це зарубають на носі... Начальниці відомо й те, що Карпо Степанович і Данило Григорович учора пошепки радилися, де б нишком роздобути хоча б чвертку. Домна дасть їм такої чвертки, що все їхнє село знатиме!..

Удосвіта в одній з палат на п'ять ліжок колгоспні ветерани — вони добре виспалися — завели розмову: хто й як колись хазяйнувати починав, хто був на ярмарку циганами ошуканий... Домна прокинулась, тихенько наблизилася до дверей палати; по голосу не могла впізнати прізвищ порушників режиму.

— Що за дискусія ні світ ні зоря?! — відчинивши двері, загриміла начальниця. — Не спиться? Лежіть і мовчіть, чекайте на рейку.

— Ваша рейка й так уже у печінках, — блиснув очима наймолодший од усіх, інвалід Дяченко. — Чому у нас немає радіо? Живемо, як вовки у лісі.

— Режимом не передбачено, — кинула Домна й зачинила двері.

Удень, коли люди сиділи й лежали на березі, несподівано причалив із протилежного берега човен; сиділо в ньому двоє — засмаглий до чорноти рибалка й якийсь

веселокий парубок. Контингент помітив і гармонію, до половини прикриту мішком.

— Це наша культурна сила! — жваво обізвався човняр.— Парняга до ручки викурився. Каже, вуха спухли. Попросив, щоб я перевіз, мовляв, у вас, курортників, розживемося на куриво... Зробіть ласку!

Курці позичили сигарет.

— Ти б щось нам утнув! — попросив Охрім Купріянович.— А то засумували за домітками. Справний твій струмент?

Парубок не з проханих, узяв «струмент», звичні пальці немов самі пройшлися по перламутрових гудзиках. Гармонія весело озвалася народною мелодією. Почувши музику, підійшли й жінки. Гармоніст упівочка поглядає на незнайомих слухачів, мабуть, їхня увага, теплі погляди піддавали йому охоти. Поки що ніхто з відпочиваючих не зважився підспівувати музиці. Та це тривало якусь часинку. Сміливіший Охрім, підморгнувши Харитині, своїй кумі, затагнув:

За туманом нічого не видно...  
За туманом...

Харитина підхопила:

...нічого не видно.

А тут ще кілька голосів:

Тільки видно дуба зеленого,  
Тільки видно дуба зеленого...

Хороша пісня! Її й на тому березі почули, до неї очерети прислухалися, примовкли дерева й кущі.

Гармоніст заграє до танцю. Ось дід Карпо кинув бриля об землю й пішов по колу, згадавши молодість! Старий, а почав колінця вигинати, і односельчани підохочували Карпа Степановича погуками, долонями...

Мов із землі, виросла Домна, повела великими пальцями попід ременем, у схожих на скляні очах майнув недобрий блиск.

— Що тут за гульбище?!

Парубок, звісно, не знав, не відав, чого цій жіночці треба, хто вона сама.

— А ви вдарте закаблуками! — підморгнув гармоніст.

— Зараз же припиніть! — наказовим тоном гукнула начальниця.— Не вистачало тут горілки.

— О-о! Ви правду сказали! — обізвався Карпо Степанович, витираючи спітнілого лоба.

— Зараз же на політгодину, — зажадала Домна.

Гармоніст подякував за сигарети; колгоспники — йому. Човен відчалив до протилежного берега, де на далеких луках паслася череда, стояла на колесах будка й був курінь тваринників.

Випало так, що Охрім Купріянович порівнявся з Домною.

— Ви любите правду? — звернувся він до начальниці. Та не обізвася.

— Ви... черства душа, — відрубав ветеран. — Так, так! Скажу по правді, у вас і самої душі катма. Люди з радістю відпочивали, вперше музику почули, Карпо наш у танці пішов.

Домна зупинилась.

— Що ви сказали?

— А те, що чули! Здогадуюсь, ви стара дівка. Яке ви мали право...

Начальниця, скипівши, спочатку пішла, потім побігла до будинку. Охрім, природно, трохи постояв, обдумуючи все, що сказав. «Не гаразд учинив», — почав ветеран каятися. Та слово — не горобець... Шворень махнув рукою й завернув на вузький шлях, що вів із діброви до села.

Не пройшов і півкілометра, як назустріч йому мчить, здіймаючи сірий пил, голова автомашини, — Шворень пізнав її за кольором, відійшов набік.

Здивований Павло Никодимович звелів шоферові зупинитися.

— Куди це ви, Купріяновичу? Чи не до старої потягло? Охрім опустив очі.

— Сідайте, поїдемо до Сули, я швиденько огляну наш будинок, а зворотним курсом і вас прихоплю, — мовив голова. — Неблизький світ пішком додому йти.

Насуплений ветеран неохоче сів позаду; Павло Никодимович упівоберта оглянувся.

— Хоч ви, Купріяновичу, й присмагли на колгоспному курорті, та, бачу, настрій кепський... Удома все гаразд, не сумнівайтесь.

Домна Фоківна була знайома з головою «Прогресу» побіжно. Але з машини виходив хазяїн будинку відпочинку, і вона, природно, трохи занервувала. Коли ж помітила Охріма Шворня, то й насторожилась: схоже, старий

колгоспник якимсь дивним чином устиг поскаржитися Павлу Никодимовичу, той і примчав.

Голова колгоспу обійшов палати, пообідав з народом, походив і піщаним берегом, звичайно, супроводжуваний Домною Фоківною. Фундатор артїлі, Охрім, почувався погано — він здогадувався, що начальниця напевно розкаже Павлу Никодимовичу і про посиденьки з кумою Харитиною, і про небажання Шворня займатися рапковою фіззарядкою, головне ж — скаже, як Охрім назвав її старою дівкою, бездушною людиною. Чого доброго, вона згадає й ту його провину, коли ветеран перший заспівав під гармонію. Розмалює Шворня найчорнішими фарбами!

Таки Домна свого добилась: Павло Никодимович звелів Охрїмові сідати в машину. Проїхали вибалок, і голова з явним докором сказав, не обертаючись:

— Зганьбилися, та ще й де — у такому чудовому місці!.. А ще до Петровського за трактором їздили, можна сказати — починали саму історію колгоспу... Домна Фоківна права, бо ж одного разу ви, Купріяновичу, потайки хильнули.

Той сторопів!

— Брехуха вона, ваша Домна! Спиртної рісочки у роті не було... Та я й не жалкую: не по мені її режим.

Одне слово, голова привіз порушника порядку до його хати...

Ще до Вітчизняної війни Шворень зрідка писував до районної газети. Мало-помалу сількор облишив те корисне діло... Думалося, старий уже став, перо не те. Піросло нове покоління дописувачів.

Історія з Домною довго не давала Охрїмові Купріяновичу спокою. Що не кажіть, незаслужена ганьба своє робила: фундатор на самоті шукав способу, щоб змити із совісті пляму. Тож і згадав Шворень давнє співробітництво з газетою, власне, поштовхом стала обіцянка Павла Никодимовича — обговорити поведінку порушника порядку прилюдно.

До райцентру якраз ішла попутна машина, й Охрім Купріянович упросився підвезти. Довоєнного редактора давно не було, і колгоспника прийняв незнайомий, зовсім ще молодий; крім редактора, у кімнаті сидів в окулярах товариш. Можливо, секретар.

Важкувато виповів старенький про два тижні перебування на Сулі. Нічого не приховував.

— Може, я — відсталий елемент, — брав він гріх на душу, — здається, погладив начальницю проти шерсті, круто з нею повівся... Але ж на дідька мені її режим, як ото у старій казармі?

Секретар зняв окуляри, й Охрїмові здалося, немовби того, не дуже молодого чоловіка він раніше знав.

— А звати її як, вашу сувору начальницю?

Шворень назвав лиш її ім'я й по батькові. Секретар був старожилком районного містечка; він якось дивно усміхнувся, перевів погляд на редактора.

— Все ясно... У неї вставні металеві зуби?

— Атож, — потвердив Шворень.

— Додумалися ж, — схитнув головою секретар. — Ти мусиш її знати, часто на нарадах виступала... Громила всіх і вся, — продовжував він, поглядаючи на редактора. — Згадав? Старша сестра того начальника поправно-трудової колонії, якого недавно усунуто з роботи.

— Тепер згадав!

Охрїм Купріянович повертався додому мов переможець!

1970 р.

## ЗАПОВІТ

Ще вчора Тихін Маркович замріяно планував: раз він уже пенсіонер, то й настав час на всеньке літо поріднитися з природою. Для цього не так і багато треба: він придбає недорогого човна, поставить на березі Десни намет, казанець, наловить рибки — хто не знає, яка смачна буває юшка на свіжому повітрі! Так і лікар йому радив: на Десні, мовляв, цілюще, благотворне повітря, його можна навіть експортувати. «Від чого люди хворіють? — питав лікар і сам же відповідав: — від того, що не вміють дружити з природою...»

А от сьогодні у Тихона Марковича знову почало боляче стискатися серце. Випив і валер'янки, і валідол прийняв, — не підкоряється серце медикаментам, і пенсіонер змушений був прилягти на дивані. У домі він єдина жива душа, — донька Зіна вранці подалась до міста. Отак колись і дуба вріжу, подумав Тихін Маркович. Як же тепер буде з купівлею човна і намету?..

Старенькому чути, як у коридорі грюкнули двері, певно, повернулась додому донька; у прочинені двері чутно її безжурну пісеньку. Щаслива ти, Зіночко, подумав батько, весняні літа в тебе; отаким колись співуном був і я... Життя тоді здавалося рожевим ранком. А тепер? Серце то завмирає, то враз починає калатати, хтозна й куди вириватись.

Зіна вже на порозі.

— Е-е, це не годиться, таточку! Ти зблід. Може, води принести?

Тихін Маркович кволо махнув рукою.

— Та я вже пив... Де це ти з самого ранку швендяєш?

— Не швендяла, а нормально ходила... То тільки стара баба швендяє.

Зіна розсердилась, почала нервово походжати по кімнаті.

— Ніяк ти, тату, не сприймеш сучасної культури... Вже шістдесят другий рік закінчуєш, а все в тебе мова неоконечно вирна.

— Зате правдива, дочко... А от ти живеш, як то кажуть, шалтай-болтай.

— Тату!

— Слухай, слухай, нема чого комизитись. Брови намастила, тепер вони немов у когось позичені. Нема в тебе, дочко рідна, царя в голові.

— Якого царя? Ти, таточку, старорежимник. Гм, якогось царя вигадав... Ще короля мені причепиш?! — І Зіна хотіла вже йти.

— Чекай, чекай, встигнеш у свої зальоти.

— Знову якесь неотесане слово!

Тихін Маркович підклав зручніше подушку, докірливо поглянув на доньку, похитав головою. Серце серцем, а тут ще й ця шелихвістка душу точить.

— З вигляду горлиця, а придивишся — тетерка... Як той казав: обличчям вродлива, та до роботи вередлива. Волосся густо, а в голові пусто. Так народ мудрий сказав, дочко.

Враз серце так сильно стиснулось, що старенький пенсіонер боляче скрикнув, закрив очі, ще сильніше зблід.

— Що, тату, погіршало? Викликати «швидко допомогу»?

Хворий знову кволо махнув жилавою рукою.

— Постели мені ліжко... Лікар радив у таких випадках спокійно лежати. Та не тікай у мандри, всяке може

статися... Ой дочко, дочко. Завдаєш ти батькові прикросців, завдаєш...

Зіна хоч і поспішала, але ж залишити хворого батька одного не наважувалась. Головне, вона не хотіла, щоб сюди знову приїздив її наречений Альфред: батько недолюблював його. Старі люди взагалі не симпатизують молодим, думала Зіна, мабуть, з ревнощів. Ех, татку, коли б ти знав, якою шаном користується Альфа серед автомобілістів!.. Незабаром він одержить на змаганнях Срібний кубок, от що!

Пославши постіль, Зіна повернулась у їдальню. Батькові стало ще гірше, і донька не на жарт злякалась.

— Татусю! Не закривай очей, мені страшно...

— А чого страшно? Що помру?

— Не говори мені цього слова— помру. Ти ж козак запорозького роду, сам хвалився батьком і дідом своїм...

Тихін Маркович напіврозплющив очі, тихо проказав:

— Не так батько, як дід... Дебелий був, мов той дуб. Нічим у житті не хворів, навіть не застуджувався. Ні він, ні мій батько не знали, що таке валідол, воду пили з криниці, вмивалися надворі навіть взимку... Батько розказував, що коли допізна гуляв, то приходив додому і спав у сарайчику на сіні — це не влітку, а в холоднечу...

— Вони, мабуть, сире м'ясо їли?

— Бог з тобою... Їли звичайне м'ясо, правда, раз на тиждень. Дід мій дожив до вісімдесяти семи. А як відчув, що смерть уже ходить побіля нього й прицілюється, він покликав усіх дев'ятох синів, сам сів на призьбі й мовив: сьогодні, сини мої, я вмру.

— Так і сказав?

— Атож... Сьогодні, каже, вмру, а ви щоб робили за себе й за мене. І спокійно вмр. Отак і я: навряд чи витримаю до вечора... Не бачити мені ані човна, ані куреня... Допоможи підвестись.

Вже на ліжку лежачи, старенький повчально продовжував:

— Я своє чесно відробив... Сорок один рік простояв за верстатом. Коли б, дочко, всю продукцію, що пройшла через оці ось руки, до купи скласти, вийшов би мало не ешелон... А що ти в свої двадцять три роки зробила корисного?

Зіна удавано образилась:

— Ти добре знаєш, що мій організм тендітний... Не піду ж я до вас на завод, та й ти з мамою, покійницею, вин-



ні, що не дали довчитися в театральному інституті... Ти сам потягнув мене в лабораторію. А що в ній за користь для інтелекту? Кислоти, хімікалії, якісь розчини. Хімія мені протипоказана змалку! І взагалі ваш завод для жінок не підходить. Ми від природи покликані до професій нижніх... Тобі знову погіршало, татку?

Тихін Маркович махнув рукою.

— Татусю! Я все ж покличу лікаря.

— Не треба... Сядь ближче, сядь і слухай. Не захотіла в лабораторії, потягнуло на ті курси сте... стенографісток. Хай би й так. Всяка робота корисна. А що вишло потім? Злигалася з тим Альфредом...

— Тату! — спалахнула дочка.— Ну що за слівце «злигалася»? Ти полегше на поворотах. Альфа — знавець автомобільної, мотоциклетної справи... Ти ж сам дивувався, що він з вибракуваної, зовсім уже не придатної машини зробив немов нову! Всі його друзі задрять.

Тихін Маркович помовчав, важко зітхнув.

— Хай і так, не мені за нього заміж виходити... Дай мені спокій, я полежу, а ти приготуй чаю з малиною.

Зіна причинила двері в спальню батька і тільки хотіла піти на кухню, як слух уловив шум автомобільного мотора. Дівчина трохи злякалась, адже батько не хоче бачити її Альфреда. Треба попередити нареченого, щоб не заходив. У дворику є лавка під деревом, хай там і посидить.

Альфред уже відчиняв двері.

— Тс-с...— зашипіла Зіна й мигами і жестами звеліла нареченому вийти надвір.

— Що сталося? — спитав Альфред, зовнішністю схожий на відомого актора Філіпова.— Скандал у благородному сімействі?

— Та не баци... Гуде твій голос, мов з духової труби. Батько дуже захворів. «Серце,— каже,— зупиняється, до вечора не дотягну». Як ти, Альфочко, невчасно приїхав.

Незважаючи на протести, наречений все-таки зайшов до кімнати — надворі задощило.

— Що ж поробиш, серце зносилося,— не понизивши тону, голосом знавця мовив Альфред.

— Тихше... Батько не спить. Сядь і мовчи. Добре знаєш, що мій татусь ще до тебе не звик. Та й ти гарний: інший би пригошенням добивався симпатії майбутнього тестя, а ти...

— Я людина економна, та й тєсть не з бідних, пенсію має, садок у вас хороший. Коли б на мене, то можна було б тільки з одного садка мати доходець.

— Не так голосно, благаю!

Альфред походжав по їдальні.

— Який уродився, такий і є...

Потім наречений узяв за руку Зіну, посадовив на диван. Як умів, перейшов на шепіт:

— Слухай-но, золотко, мене... Раз батько збирається віддати богові душу, то треба, щоб він написав власною рукою заповіт: так, мовляв, і так, відписую своїй дочці такий-то будинок, садок, всі меблі... А ошадна книжка в нього є? — голосніше спитав він.

— Тихше... благаю...

— Забув про голос... Є в нього ошадна книжка?

— Здається, є.

— Чудово! — голосніше вигукнув наречений; Зіна затулила йому рота рукою.

Одвівши її до вікна, Альфред діловим тоном проказав:

— Хай і книжку запише, щоб усе було в акураті. І оці картини, і піаніно також. Правда, воно ще дореволюційне, доведеться його загнати.

— Тихенько говори, бо татко ще почує.

— Хай чує, все одно йому, як старі люди кажуть, три чисниці до смерті... Словом, простеж, щоб він геть усе записав, аж до посуду включно!

Зіна сплеснула руками:

— Страшні речі ти говориш. Батько ще живий, а ти так розпоряджаєшся, нібито вже хазяїн усьому.

Зробивши широкий жест, наречений продекламував:

— Все, що є в цьому домі, належатиме законним спадкоємцям. Дійшло? Ти — моя дружина, а я — повний хазяїн усього, що тут є. І ошадної книжки також. На дідька йому купувати човен, коли його чекає домовина?! Досить того, що в оці сотні книг вгатив капітал.

Зіна розгубилась: її наречений надто розійшовся.

— Та не так голосно, — благала вона. — Ти мене раніше в могилу заженеш, ніж помре татусь... Боже, боже, що я без нього робитиму?!

— Є на світі Альфа! — гордовито мовив наречений. — Потім ось що, голубонько: ніяких поминок ми влаштувати не будемо.

— Чому ж? — тремтячим голосом спитала Зіна.

— Ми люди сучасні, не можемо плентатись у хвості.

Ми не забобонні! На дідька лисого оті поминки? Нашевкаються в дім якісь старики, бабусі, просто випадкові люди — напувай їх і годуй. Заради чого? Може, скажеш, щоб татові твоєму м'якше лежалося в домовині? Єр-рунда!.. Також не найматимемо оркестр — це дурна стара традиція. Подумаєш — оркестр! Тебе сльози душать, а музика грає... До того ж півсотні здеруть! Не менше! Та й оркестрантів нагодуй і горілкою напій!..

Зіна вхопила нареченого за плечі, страх пройняв її. Поглянувши на двері, вона тихо прошепотіла:

— Здається, він ходить по спальні... Боже мій! Та ти знаєш, що ти наговорив?

Альфред був непробивно спокійний. Він іронічно поглядав на наречену, мов на недозріле дівчисько.

— Я говорю речі реальні, — сказав наречений. — Сядь і вислухай мої директиви до кінця... Оцей будинок ми продамо. Тверезо мислячи, скажу: навіщо він нам, та ще й на околиці міста? Тут же ведмежа глухомань! Деяку суму візьмемо з батькової ощадкнижки — от і зберемось на нову квартиру в центрі, це я беру на себе, та й друзі в мене є, допоможуть... Гроші всюди проб'ють стежку! Продамо і бібліотеку — є такі букіністи, що куплять. А щодо поминок і оркестру, то я твердо стоятиму на своїй позиції!

Зіна похнюпилась, мовчала. Альфред збагнув, що переборщив.

— Не журись, ластівочко... Смерть старої людини — явище нормальне й закономірне. Тут є своя логіка... Ти краще витри слізюньки, ось маєш хустку, вона чиста... Набери вигляду такої, знаєш, жалісливої, зайди зараз до батечка й попроси — тільки делікатно, не грубо — попроси, щоб він написав заповіт. Коли він спитає, хто тобі порадив, пошлися на сусідок, мовляв, підказали, що усі перед смертю пишуть заповіти... Давай, давай, поки не пізно!

Зіна вагалась, поглядала на нареченого вкрай розгублено.

— Я... я боюся, Альфо.

— Вовків боятися — в ліс не ходити. Обережненько, тонко заведи розмову, натякни, що ти ж єдина спадкоємиця, — він у тебе добрий старик, любить донечку. Ну? Сміливіше!

— Чекай, у мене в самої серце щемить. Я все-таки боюся, щоб татко не розгнівався. А ти вийди надвір.

— Це можна. Тільки ж дивись, щоб батько відписав усе чисто.

І наречений вийшов.

Зіна витерла сльози, хвилину-другу постояла перед люстром, потім нерішуче наблизилась до дверей, що вели в спальню батька. Ноги в неї підломлювались, всередині щось дрібно затіпалось.

Коли дочка тихо зайшла, батько, як і раніше, лежав, заплющивши очі, на ліжку. Відчувши наближення Зіни, поволі розплющив очі.

— Татусю, тобі не легшає?

— Ні... А що? Говори, я слухаю.

— Татусю любий... Як тобі сказати... і язик не підко-рється. Ти правду говорив, що в мене немає царя в голові. А що ж буде, коли ти, не дай бог, помреш?

Зіна видавила з очей сльози, схлипнула, обійняла голову руками.

— Зостанусь я круг... круглою сиротою...

— Ти вже зовсім доросла, доню. До того ж я залишу тобі чимало всякого добра...

Зіні враз полегшало.

— Мені? Але ж хто доведе, що воно моє? Ти помреш, і все, що ти з мамою надбав, забере держава. Або завод.

Тихін Маркович лиш кінчиками губів усміхнувся.

— Ніхто нічого не забере... Всі знають, чия ти донька, до того ж я почесний токарь, на заводі портретик мій висить. А втім, знаєш що? Я відпишу тобі за життя, все відпишу в заповіті... Принеси, лишень, ручку, папір, чорнило і конверт. Поки при свідомості, напишу.

Донька миттю принесла все, що просив батько.

— А тепер ходи собі, не заважай.

Зіна вийшла надвір — Альфред їй назустріч, він увесь перетворився в запитальний знак.

— Домовилась? Пише? Та говори ж, не тягни!

Хоч наречений і вигукнув, Зіна його не спинила, тихо мовила:

— Пише... Сам догадався... Сиди тут і не рипайся.

— Так дощ же... Я в ідальні буду з тобою. Розумієш, раптом він щось пропустить. Постараюсь говорити тихіше.

Посідали обое на дивані, прислухаються до покашлювання старого.

— Боюсь, коли б він сюди не вийшов... Зникни, Альфо, хоч у коридор, я покличу.

Минули найдовші в Зініному житті десять хвилин. Ось прочинилися двері, і батько простягнув руку.

— Візьми, донечко. Тільки ж май на увазі: конверт із заповітом можна розпечатати тільки після моєї смерті і обов'язково в присутності свідків. Обов'язково!.. Заповіт сховай десь у вазі в буфеті, це ж бо найважливіший документ у моєму й твоєму житті... Я ляжу, бо дуже мені зле.

Зіні немов полегло, та все ж таки їй було не по собі. Тільки хотіла покласти заповітний конверт у вазу, як Альфред уже з'явився у дверях.

— Порядочок?

— Так... Все обійшлося благополучно.

Альфред владно простягнув правицю:

— Дай-но сюди!

Наречена остовпіла.

— Навіщо?

— Сам знаю, давай сюди!.. Ти наївна, як ягня, адже старий склеротичний мозок міг щось забути, пропустити.

Зіна тремтіла.

— Але ж... але ж татко сказав — розпечатати тільки після його смерті. Не смій!

Кинулась до свого коханого, але пізно, — Альфред уже розпечатав конверт, уп'явся в нього сірими очима, сповненими жадоби.

— Та-ак... «Дорога моя дочко! Ніколи в житті я не підслуховував чужих розмов, бо вважав це огидним. Сьогодні вперше підслухав...»

Зіна зблідла, очі її мало не вискочать з орбіт.

— Жах який... він нас підслухав...

— Тихо, тихо... Читаю далі: «Я слово за словом чув вашу нараду. Які ж ви, виявляється, безсоромні нахаби, особливо той спритник Альфред, людина з чорною, як сажа, совістю! Він спекулянт і здирщик...»

— Наклеп! — гукнув Альфред. — Він за це відповідь перед судом!.. А втім, читатиму далі: «Ви вже розпродуєте нажите моїм горбом і моїм потом добро... Тому скнарі жаль стало найняти для мене оркестр. Отой хлюст є дармоїдом, тільки прихованим. Він спекулює автопокришками, моторами, ще там чимось, а сам ходить гоголем... Та й ти, доню, гарненька цяця, сидиш на батьковій шії, виклянчуєш по десятиці, щоб пригощати довготелевого черв'яка Альфу...»

— Бож-же мій! — непритомніла Зіна. — Яка ганьба!..

— Ти, дорогуша, без істерики... Тепер мені ясно, яке в нього нутро... Що б він не писав далі, я наберусь терпіння й мужності і дочитаю. «Ви обое нахлібники, огидний лишай на здоровому тілі, ви...»

Та в цей час несподівано з'явився у дверях сам автор заповіту. Він був ще блідий, однак очі світилися рішучістю. Ошелешені Зіна й Альфред завмерли.

— Ну й як вам мій заповіт? Я ж напевно знав, що ви конверт розпечатаєте. Ех ви, дуплисті душею. Прочитайте весь заповіт до останнього слова. Коли вистачить мужності, розкажіть про його зміст своїм друзям і знайомим.

— Т-таточку... я... я не винна.— І Зіна намагалась заплакати.

— Не скигли, я не вірю! Словом, вмирати я поки що не збираюсь. Я ще й вас переживу! Читайте заповіт, він не так і довгий. А я піду купувати човна!

Тихон Маркович одягнув плаща, картуза й пішов досить бадьорим кроком з хати.

*1964 р.*

## **З М І С Т**

**ПАТРІОТИ**

*Повість*

**3**

**О П О В І Д А Н Н Я**

**ЗУСТРІЧ У СНІГАХ**

**306**

**ПРО ЩО ШУМІЛИ СОСНИ**

**317**

**ПОДОРОЖ НА ПІВДЕНЬ**

**333**

**ДОМНА В УНІФОРМІ**

**345**

**ЗАПОВІТ**

**358**

(

Литературно-художественное издание  
**НОСЕНКО АЛЕКСЕЙ ЕРМОЛАЕВИЧ**  
**ПАТРИОТЫ**

*Повесть, рассказы*

*Составитель Носенко Виталий Алексеевич*

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро»  
*На украинском языке*

Художне оформлення *К. Т. Лавро*  
Художній редактор *С. П. Савицький*  
Технічний редактор *С. М. Величко*  
Коректор *Л. М. Демченко*

ИБ № 3137

Здано до складання 26.01.88. Підписано до друку 31.05.88. Формат 84×108<sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,32. Умовн. фарбовідб. 19,583. Обл.-вид. арк. 20,985. Тираж 15 000 пр. Зам. 8—59. Ціна 1 крб. 50 коп.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».  
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.  
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

**Носенко О. Є.**

**Н84** **Патріоти: Повесть, оповідання.— К.: Дніпро.— 1988.— 367 с.**

**ISBN 5-308-00087-5**

Повесть «Патріоти» відтворює події перших місяців Великої Вітчизняної війни. Останні тижні оборони Києва, відступ наших військ, фашистська окупація... Мільйони людей опинилися перед вибором — життя або смерть. Але життя може бути різним і смерть різною. Чесні радянські люди — воїни і трудівники — вибирають життя як боротьбу за свободу Вітчизни. А смерть у бою з ворогом як найвищий вияв любові до свого народу. Такі головні герої Герасим Дзюба, його донька Мар'яна, його син Сава Герасимович, і Яровий, і Симбірцев, і Заболотний, і доцент Іван Павлович, і Горбань та інші.

Але були й вороги, відверті, як фашистський прихвостень Северин. Були й слабодухі, егоїсти і себелюбці, які скотилися на шлях зради. Такий Микола Рядина, виписаний колоритно, психологічно глибоко.

Оповідання присвячені моральним проблемам сьогодення.

**Н** **4702590200—101**  
**М205(04)—88** **КУ 8.233.88**

**ББК 84Ук7-44**